

ВАСИЛЬ ГАРБАН

НА РОЗПУТТЯХ

THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES
PODOLIAN SOCIETY MEMOIR SERIES IN THE U.S.A.

AT THE CROSSROADS

TRILOGY — MEMOIRS

(History of one generation)

BY WASYL HARBA

Published by the author New-York 1976

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США
ТОВАРИСТВО ПОДОЛЯН ПРИ УВАН

Серія мемуаристики

ВАСИЛЬ ГАРБА
НА РОЗПУТТЯХ
(ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО ПОКОЛІННЯ)

diasporiana.org.ua

Редакція: АНАТОЛЬ ГУДЗОВСЬКИЙ,
ПАВЛО МАЛЯР
Обкладинка автора
Видання Товариства Подолян при УВАН у США
коштом автора

Copyright 1976 by the Ukrainian
Academy of Arts and Sciences
in the U.S.A. inc.
Library of Congress Catalog
Card Number: 76-11922

PRINTED BY:

ST. SOPHIA PRESS OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF U. S. A.
166 FIRST AVENUE, NEW YORK, N. Y. 10009

... Забирайте з собою в дорогу, виходячи з юнацьких лагідних літ у сувору мужність, забирайте всі людські почуття, не залишайте їх на шляху — не підійміть потім! ..”

М. Гоголь

Тут усе, що я зміг узяти з собою, виходячи з рідного краю в далеку дорогу. Весь мій спадок, який присвячую синові Віталію на наслідування, на примноження.

Автор

AT THE CROSSROADS

Summary

The trilogy by W. Harba, "At the Crossroads" is primarily a personal story of a village lad from Podolia, a backwoods province of Ukraine. This story develops against the background of the First World War, 1914-1917, the Russian Revolution of 1917, and the Ukrainian National Revolution, 1917-1920.

In the colorful mosaic of events and personal conflicts of the lad, one can follow the evolution of his psychological and philosophical make up. Though of a personal nature, these memoirs typify the mental evolution of a whole generation of youth of the time. Because of the kaleidoscopic changes of events and ideas during the first third of this century, the shattering of cultural continuity, and literature forced to serve propaganda only, history has not yet fully or accurately documented the human aspects of these times.

Meanwhile, witnesses of the era were either dying or being destroyed, and the epoch passed on to our present times with many "blank spots", or worse with numerous falsifications designed to serve new dogmas and sociological ideas; thus the first-hand earnest recollections of the participants of those times serve in some measure to fill those blank spots of our recent history. Such are W. Harba's memoirs. The subtitle, "to the History of one Generation," is intended to reflect this aspect of the book. This generation, sometimes called the "forlorn generation," represented the spirit, ways, tradition and ideas of an ancient rural-agricultural society — the people of Podolia. They, in turn, reflected the characteristics and ideals of all of Ukraine's youth. Specifically, this concentrates on the small, literate group of youths from the country, totally involved in the process of national renaissance, who were required, devoid of leadership, to choose their way at the many crossroads of that time. The book does not address the tragic impact of the revolution on the 75% illiterate peasants of the countryside, nor the youth of the cities, predominately of Russian, Jewish or Polish background.

The first part of the trilogy — "Childhood" presents the ethnic environment in which the boy grows, and forms the traits of his future character. The idyllic patriarchal atmosphere of the village and rural environment envelopes the boy with serenity and magic of ancient ways. All seems to stand still in its old unchanging

forms; the village with its working rhythm, the smooth flow of the provincial town, where the lad is sent to school. Thus lived the country, in the 19th century and thus passed the first decade of the stormy 20th century.

The main unsettling event for the boy is his near drowning in a mountain stream, from which he is barely rescued by cossacks camping nearby. Perhaps influenced by this episode, his parents sent the boy to a boarding school in town known for its strict religious and disciplinary ways. Thus, at the first crossroads of his life, a road was chosen taking him involuntarily out of his childhood.

The second part — "Adolescence," deals with detailed description of this unique boarding-school of Pryvorotia. The regimen, teaching, diversions of the students, characteristics of teachers and classmates are described. This part of the book is perhaps the most complete description of this type of school in the Ukrainian literature. The students, all Ukrainians from the country, all of Orthodox faith, are welded together by a mixture of strict religious discipline, ancient traditions and love of their country, and it was this and other schools of this kind that gave the first start to our lad and to so many Ukrainian statesmen, artists, musicians, scientists, and men of letters. The author has nostalgic words for the four years in that school, which has since burnt without a trace, along with many others, in fires of the revolution.

After the school in Pryvorotia, the lad starts his long six year term at the Podolian Seminary in the city. The busy city atmosphere of Kamianetz-Podolsk, with its previously unknown temptations and unusual events so prevalent at the start of the first World War and finally the Russian Revolution, reflects itself negatively on the boy's make up. At the beginning of the war, the city finds itself in the immediate action zone of the Russian Army. Schools and the various government offices are evacuated, and the first year in the Seminary is spent in the faraway town of Konstantynohrad in the region of Poltava. Though the thunder of war is now far away, the overcrowded conditions adversely affect studies and discipline. The czarist propaganda, attempting to heighten patriotic fervor against the Germans, influences the students more than the teachers, and their academic studies. Only when the front moves west in 1916, and the school returns to Kamianetz-Podolsk, do serious studies and discipline begin to return. The youth makes noticeable intellectual progress in the next couple of years and begins his search for his ideas, and viewpoints. He finally fully realizes his national heritage and manifests his ideals in active combat on the side of the newly formed Ukrainian Army against the invading Bolsheviks.

The complex transformation of the initial Russian patriotism, formed by the War into Ukrainian patriotism that emerged spontaneously among the students is presented in a vivid manner in these chapters of the book: "Ukrainian spirit in the school," "the War is Close," "Unheroic Adventures of the Boy," "We the Cossacks of the Doroshenko Regiment," "the Last Class," "March into

the Unknown," "to Lanzing and Back." It was not surprizing that the school, for decades charged with Russification of the youth, led to totally opposite results in generations of its students. The close comradely bond among the students nurtured national awareness and produced such leaders of Ukrainian culture and national revolution as: M. Kociubynski, S. Rudanski, A. Svydnytski, H. Holoskevych, O. Lotocki, V. Prychodko, V. Holubovych, M. Korchynski, and many others. Thus, the seminary students had many to learn from. But the formative years of youth, don't flow that smoothly, there are many mistakes hesitations, emotional reactions sprinkled in the many episodes throughout this third section.

After the seminary, the hero of the book finds himself at the least marked crossroads that the time has yet to offer. There are many roads, all unknown. A year of uncertainty passes, with its adjustment to the new political realities of the firm rule by the communists. The youth finally is able to achieve the goal of college as a students in the Agricultural Institute. His naive youth is now transformed into active efforts to find a place under the sun in this new society. His philosophy, morals, and ideals, find themselves in an deep conflict with the forcefully imposed theories, slogans and ways of the new "socialism." The young man suffers thorough a deep dichotomy, a dichotomy felt strongly by most of his young contemporaries. In the final chapters, "One Step Backward — Two Forward," and "When the Tree is Chopped, Pieces Fly," these developments of the colledge years, are set forth in a series of episodes. The Institute is completed. The diploma is in the pocket. This should be the time when a young person fully utilizes his intellectual and spiritual capabilities.

Yet the internal conflict caused by the disparity between the slogans of the authocratic political system and reality, results in the young man's broken will.

The epilogue of the trilogy has a happy ending. Our hero is transformed forty years into the future, to the New World.

ПРОЛОГ — ЗАСПІВ

Чи то мати коли й справді шептала-примовляла цю казку-молитву над його колискою?.. Чи то так в уяві йому весь час марилося?.. Чи то може позичив у наших матерів та списав її там поет з молодшого вже покоління?..*)

Тільки тужною струною старої кобзи бренть у душі його та прадавня пісня наших матерів над малими подолятками. Ось вона, послухайте:

*„Та ось тобі чотири дороги
Від материнського порога.
Чотири дороги на чотири сторони.
Одна дорога — до людей,
Друга — від людей,
Третя — до себе,
А четверта — від себе.
Чотири тобі дороги,
А вибирай одну.
А серце тобі — одне!
Хай очі твої побачать багато,
А ноги — мандрівкою...”*

І побіг він босоніж одразу першою дорогою до малих товаришів своєї вулиці. Далі — ширшим світом до більших хлопців. І так усе далі тою першою дорогою та все ближче до людей, та все далі від рідного порога...

І справдилось останнє. Ізнялися лихі вітри-бурі та й понесли-покотили його у світ мандрівками, як те перекотиполе...

*) Записав Віктор Корж, народ. 1938 р.

Частина перша — ДИТИНСТВО

1. СЕЛО МІЖ ЯРАМИ.

Не було тоді жадних гороскопічних знаків, які вказували б, що з мосою появою у світ прийшов якийсь незвичайний гість, бо не в серці України, не над Дніпром-Славутичем, що колесав на своїх водах наших національних героїв, не над плесами задумливої старокняжої Десни, а в глухому кутку Поділля над вихилястими берегами невідомої географам річки, між глибокими ярами, у малозвісному селі Тимкові на Ушищині пролунав мій конкістадорський клич та розгорнулася, може комусь і непоказна, а мені — найкраща пора мого дитинства.

З цієї святої точки концентричними колами, як ніби від кинутого з неба у воду каменя, побігли у світ хвилі мого життя... Переплили моря та океани і дісталися аж на інші континенти...

Ще ген-ген, аж у тих часах, як Сарматське море залишило підводні простори моєї майбутньої батьківщини, а зі дна моря неймовірно дужі тектонічні сили підняли ще в пліоцені чи міоцені (яких 20 мільйонів років тому) величезну брилу покладів, що стала Поділлям, ще з тих прадавніх часів ота, добре znana мені річка, працюючи невтомно сотні тисяч, а може й мільйони років, проклала собі знамените ложе, простуючи до ще старшого за неї братаня-Дністра.

Річка та, що пізніше прибрала від моїх пращурів трохи дивну назву „Ушиця”, утворила за той довгий час величезний, глибокий мальовничий яр-каньон. У долинах того яру з давніх-давен розгостилося ціле намисто сел та містечок: вгору від Тимкова — с. Притулія, Кружківці, містечко Миньківці, с. Велика та Мала Кужелова, Зіньків, Адамівка, та ін., вниз від Тимкова — містечко Соколець, Вахнівці та ще кілька сіл, а закінчувався той довгий разок поселень містом Старою-Ушицею, що доживало над улучиною Дністра свій почесний тисячолітній вік.*)

Чудова панорама такого каньону відкривалася мандрівникові враз, як тільки він під'їжджав до краю тої Подільської плоскогірні, що в багатьох місцях перетиналася з півночі на південь такими ярами, і не один подорожній з фірою сушив

*) Примітка: м. Стара Ушиця вже було знаєне в XII віці. Тут стояла залага галицького князя Ярослава Осмомисла, що володів тоді також усім Пониззям (Поділлям)

собі голову, опинившись над тим мальовничим ярмом-кручею без гальма.

От і тут, коли ти дивишся на Тимків згори, зі стрімких отроківських чи бучайських щовбів, село виглядає, справді, немов писанка на днищі глибокого кошика, і таке воно мальовниче, що аж дух замирає! . . . У долині, де широкою каблукою виблискує з-поміж вербової зелені річка Ушиця, — латочки городів, конотопляників, садків, жовтіють кривульками вулички, біліють хатки, а між ними люди-комашня неквапно творять свій денний трудовий ритуал і за тими буднями-клопотами ніколи їм бачити тієї первозданної краси, серед якої примістило їх Боже Провидіння.

З півдня, там де Жадінський яр сходиться з головною долиною села і доливає в Ушицю свій бистрий потічок чистої, як срібло води, височіє під Лисецькою горою густою стіною грабовий ліс „Костяниха”. Він зіпнявся трохи оддалік села, ніби сама природа здвинула його як забороло, щоб боронити та охороняти від лиха затишок та спокій села.

Його найвищі скельні щовби та кручі заросли густо хачами ліщини, терну та дерену. Люди обминають ці місця, шукаючи за губами. Тут володіння нечистої сили та різних потвор, не проти ночі про них кажучи . . . Це ті самі, що заселяють печери Кам'янецьких Товтр та негрі Карпатських полонин: лісовики, блуди, упирі, вовкулаки . . . В самому долі під Костянихою, в межиріччі під лотоками Гандзюкового млинка, виводилися водянки, а далі на розлогих, буяючих зелом городах багацьких садиб Басюків та Сметанюків, за високими окопами, ніби фортечними валами, у непролазних заростях темнозеленої бузини, всі знали, — виводилися самі чорти . . .

Тож М. Коцюбинському, що повертався з Прикарпатських полонин з чернетками своєї славетної повісті „Тіні забутих предків”, треба було лише, з його невивгаслими ще вражіннями, зупинитися на літо у нас в Тимкові. Тут, у цьому кутку своєї батьківщини, він налевно створив би ще один літературний шедевр . . .

З півночі, де Тимків межує з селами Притулією та Отроковим, повно ще інших слідів минувшини з часів панщини. Ще височіє старовинний замок, темніють руїни замщілих мурів та гротів. Це все колишні місця та володіння польського графа-дивака Сцібор-Мархоцького. Тут осереддя його чудасійного, гротескового „Крулевства Миньковецького” на знак його пасивного протесту до останнього розділу Польщі.*) Це тут також, у цих околицях гасали Заглоба, Збишко, пан Володигєвський та інші герої історичних романів Г. Сенкевича, а витівки пана Сцібор-Мархоцького ще не стали легендами,

*) Див. моє оповідання в „Нових Днях” за вересень 1968 року — „Крулевство Миньковецьке”.

ще жили та розповідали бабусі, які пам'ятали і цього графа і панщину за його.

У світі тому, що дрімав тут минувшиною, ще не чуто було ні за атоми, ні за електрони та протони... Бо найдрібнішою часткою на селі було все ще макове зерно (як за тиверців). Парубки носили брилі, обтикані павичним пір'ям, а не московські кашкети, а дівчата цвіли різнобарвними маками бинд та взорами чудової ушицької низи. Люди шанували Бога і боялися нечистої сили та всяких злих духів. Перебувати на цвинтарі вночі могли лиш рідкісні сільські одчайдухи та заїжджий до панотця панич-студент.

2. ПРОВЕСЕНЬ ДИТИНСТВА.

Дуже важливим для історії нашої сім'ї та моєї, зокрема, було те, що наш тато в той час, коли він почав будувати свою родину, набрався відваги й рішучості відірватися від родового селянського стану і перейти у непродуктивний, за клясичним означенням В. Липинського, стан маленького урядового службовця. Коротко кажучи, дід мій Михайло Гарба, широко знаний в околицях Стругської волости, довголітній та авторитетний її старшина, якимось просунув свого старшого сина, нашого батька, в „сідельщики". Тата й було призначено „Акцизним Ведомством" на цю посаду до села Тимкова, яке згодом і стало місцем народження героя цієї біографічної повісті, пупом землі, його священною Меккою. Весь світ поза цим, то вже була другорядна, підсобна територія, ширший пляцдарм для його перших герців з життям.

Мою появу на світ у Тимкові ознаменувала особлива подія: в тому часі (1897 р.) по всій Російській імперії перепроджувався перший всенародний перепис населення. Було тоді по селах нашого Поділля не мало смутку та плачу. Неспокійні забобонні чутки ятрили серця матерів, як було то „во дні Грода, царя Юдейського"... Отож і я зразу по своєму народженні „увійшов у списки" і став статистичною одиничкою (Чи не в цьому був знак та передвістя моєї дальшої життєвої місії та призначення?). От уже мій ровесник, Джовані Батіста Монтіні, що саме тоді також з'явився на світ Божий, тільки в іншій, далекій країні, був мічений іншою зіркою та заслужив інше призначення долі, ставши намісником самого Христа на землі під ім'ям Павла Шостого... (Проте, їй бо, я йому не заздрю!... Бо мою скромну одиницю ще ніхто не приймав за диявола і не кидався на мене з ножем...)*).

У подальшому житті я прийшов до того самого висновку, що його так просто висловив славетний американський пре-

*) Натяк на невдалу спробу атентату на папу Павла VI-го під час його відвідин Філіпін у 1970 р.

зидент А. Лінкольн: „Бог воліє людей звичайних, простих, непоказних. З цієї причини Він і творить їх так багато . . .” І це стало основою моєї оптимістично-стоїчної філософії.

Саме в кінці тої, всім здавалося, величної епохи, коли я народився, коли світ заливало різними раціоналістичними ідеями, а в технологію вступали переможно пара та електричність, в нас по селах відбувалася інша, не менш революційна зміна: десь на викінченні минулого століття скасовуються, зачинаються на Поділлі корчми-шинки, ці славні історичні інституції, що зіграли таку шляхетну роллю у взаємовідношеннях нашого села з жидами . . . Натомість уряд царський, дбаючи про „благоденствіє вверненого населенія”, відкриває скрізь по селах, містечках та містах свої державні горільчані крамниці, популярно знані, як „монопольки”. Тут горілку продавалося тільки за готівку й цим мало виключатися лихварство. Продукція горілки на гуральнях була під монопольним зарядом та контролею самого уряду, на неї було накладено чималий акциз і в такий спосіб держава перебирала на себе всю благодійну місію, включно з привілеєм великих зисків, що досі були у віковому посіданні інших культуртрегерів. Отак просто і „безкровно” напередодні мого народження стався той перший акт „культурно-господарської революції” на селах благословенного Поділля, коли корчми та шинки було позамикано, шинкарів переведено в дуже короткотривалий стан безробіття (бо, приміром, наш шинкар Шміла Дорф зараз таки відкрив бакалійну крамничку на місці колишньої корчми), і по селах та містах вирости, як гриби після дощу, нові державні „учрежденія”, вже більше пристойні назовні, з довгою триаршинною вивіскою, та зі стандартним написом на ній, як у Тимкові: „Казенная винная лавка № 216”. Всього таких було відкрито на Поділлі — 1281 крамниць. Щоб об’єктивно висвітлити тло тодішньої історичної перспективи, прийдеться нагадати, що саме в той час, крізь непролазну бюрократію та зашкарублість до керми Російської Імперії прийшла надзвичайного талану та енергії людина — С. Ю. Вітте, з 1892 до 1903 міністр фінансів, а з 1903 до 1906 — прем’єр міністр. За Портсмутський мир з японцями він одержав титул графа. За теперішніми політичними категоріями це був типовий на той час ліберал. З його ініціативи після перших серйозних революційних заворушень в Росії було видано царський маніфест 17 жовтня 1905 р., оголошено політичну амністію та поширено виборчі права до Думи. Ще перед тим він перевів ряд оздоровлюючих фінансових реформ, зокрема запровадив горілчану монополію, що за його проєктом, мала загальмувати лихварство та споювання по корчмах нижчих верств народу. Тож він і був творцем і організатором отих „монополок”, з одною з яких і пов’язана тісно історія мого дитинства. Для повноти картини тут кортить навести один уступ з висловлювань цього державного мужа. Він казав:

„Уся помилка нашої кількадесятирічної політики — це

те, що ми до цього часу не усвідомили, що після Петра I та Катерини II-ої нема більше Росії, а є Російська імперія. Коли 35% її людности, так звані „інородці”, а самі „руські” поділяються на великоросів, малоросів, білоросів, то не можливо в XIX-XX вв. вести політику, ігноруючи цей історичний, капітальної важливости, факт...”

Можна б було не спинятися так довго на цих нудних деталях минулого, що відійшли у вічність от уже три чверті століття, якби не спокуса порадили сучасним володарям „соціалістичної” Російської імперії позичити цю доктрину та дечому повчитися у цього архаїчного, царського, капіталістичного міністра...

Так от у кожному таку „лавку” акцизне губерніяльне відомство призначало продавця. Це щось ніби відповідне до добре знаних нашому поколінню „завмагів”, а ще молодшим — „менаджерів”. Нам невідомо за яким принципом йшов добір цих продавців та яким вимогам і мінімумам вони мусіли задовольняти. З давнини лише запам’яталося повне драматичної напруги оповідання нашого тата про те, як то він, перемагаючи численні мітичні страхіння, що лякали нашу дитячу уяву такими незвичайними назвиськами, як: „хабарники та конкуренти”, виграв бій із цими драконами і здобув таки цю посаду, а тепер от — „мусить дивитися в обидва...”

І дійсно, він таки був старанний та пильний у виконанні своєї служби. Та й не диво — до кінця першого десятка років цієї служби нас вже було четверо малечі у батьків, а там, на його батьківщині в Стружці, ще владував кріпкий дід-старшина та четверо майбутніх спадкоємців наставлялося на єдиний спадок — сім десятин землі... Тож і треба було йому дуже й дуже пильнуватися, і ми не знаємо з наших родинних переказів випадку, коли б у нашого кормильця-тата щось було не в порядку перед начальством (а до такого належали акцизний контрольор та „зборщик” грошей): або грошей не вистачало в касі, або в книговодстві щось наплутано, або, бонь Боже, начальство застукало самого „сідельщика” п’яним.

Сама праця була дуже спокійна, так би мовити затишна і залишала для тата, особливо з часом, коли він вже міцно всівся на місці та забезпечився репутацією надійного служачки, багато вільного часу, тим більше, що й наша мати регулярно допомагала йому. Вона походила зі статечної міщанської родини Якубовських з містечка Мурованих-Куриловець і була не менше письменною за тата, якщо не більше. З гордістю перевозила вона за собою по численних згибах її життя „похвальний лист” про закінчення Міністерської містечкової школи. Тато ж наш починав свою науку ще в дяка, правдивого дяка гоголівського типу, а закінчував її, як учень першої на селі церковно-парафіяльної школи. Тож мама дуже легко заступала батька при цій нехитрій праці продажу горілки „на винос”.

Наша сім’я могла бути типовим зразком родини перехо-

дового періоду від багаточленних сімейств дев'ятнадцятого століття, до наляканих експльозією людонароджень монодітних родин двадцятого віку. Зростали ми чвіркою міцно-збитої зграйки дітей. От не пригадаю хронологічних деталей — як вона, та чвірка формувалася. Тут якесь провалля у пам'яті. Так ніби ми усі знайшлися у батьків враз і почали бігати по хаті, як курчата з-під квочки. Але послідовність, і то досить раціональну, в зрості нашої родини мудрі батьки додержували. Спочатку прийшла на світ (ще до Тимкова) сестричка Соня, якої ніхто з нас не бачив, бо вона вмерла, проживши один рочок. Потім прийшли почергово: Євген, Василь, Ніна та Надія. Усі були на суворій арифметичній відстані одне від другого у два роки. Проте, якось так вийшло, що вся наша дитяча компанія складала одне психологічно-нероз'єднане ціле, ніби ровесників, і то у всьому: в грах, розподілу хатньої праці та обслуги, протягом шкільних років і навіть далі. Було взаємозрозуміння та визнання ерархічності. Легко доходилося різних компромісів, які, правда, більше нав'язувалися стороною або фізично сильнішою, або такою, що не вагалася „позичати у Сірка очей” . . . Були й тертя, голосні дитячі конфлікти, сльози, прискаржування перед вищими арбітрами, але то не міняло загальної атмосфери гармонійності, злагожденості та вдалої коекзистенції, висловлюючись по теперішньому. І такою міцно спаяною купкою увійшли ми аж у роки нашої юності.

Обривки згадок про моє раннє дитинство, як ті засушені поміж поживклими листками сімейного альбому пелюстки горлиці, виникають у пам'яті моїй ще аж ген з найранішої, молочної пори мого життя. Може то було два роки, а може навіть ще й півтора як, пам'ятаю, я владно підпадав під пісенно-ритмічну дію рецитативів перших материних казок. Вони запам'яталися так добре, що їх я зумів пізніше, більш як через півста літ, передати в незмінених формах та інтонаціях аж своїй внучці Надійці.

Тоді моя мама перша вводила мене в антропоморфний чарівний світ знаних та ще незаних мені істот: горобчиків, ворон, сорок-білобок, вавриків, ведмедиків. Усі вони діяли та промовляли до мене образно зрозумілою мовою. Але своєю істоткою я вбирав, пам'ятаю, не так зміст, як музику, ритм, чар сондіючої мелодії тих басчок-рецитацій. Першою такою напівмузичною поемою була наша, можна сказати, всеукраїнська:

„Ка-а-р, ка-а-р, ворона! Дітям кашку варила . . .
На по-о-розі студила . . .” ітд.

Заколисували мене завжди вельми добрий бородатий сон-боровик та якась таємнича, безлична „дрімота”, що входили в мою напівсонну свідомість тужно-тягучою:

„Ой ходить сон коло-о-о вікон,
А дрімота-а коло-о плота,
А дрімота-а коло-о плоо-та . . .” ітд.

У два з половиною роки я вже сам умів заставити равлика витягати свої окаті ріжки на мої примови-приспівування:

„Равлику, павлику, вистав рожки на чотири стьожки,
Тобі — два, мені — два, поділимось обидва...”

І равлик, покірний якимсь всесвітнім флюїдам, завжди слухав мене та на моє захоплення, витягував свої ріжки...

Ті казки мелодії входили в мої жили, як ще недавно материне молоко. Вони були першим рідномовним зав'язком. Від них потягнувся той дивний мовний струм, що пронизав усі тканини мого еста на все життя. Однаково легко послуговувався я тою мовою не тільки зі своїми рідними, але й у розмові з песиком, каченятами та півником, як то робили і до мене тисячі наших господинок-матерів, чи то припрошуючи свою „Маньку” до цебра, чи лагідно розмовляючи з поросятками, курочками, ба навіть із часником, що зійшов на грядці рівенькими стьожками. Потім її, ту просту співучу мову, збагатила ще більше моя неписьменна бабка, яка оповідала-переповідала безліч разів вже складніші, пригодницькі казки, такі, як про „Івасика-кутасика”, „Бабину дочку та дідову дочку”, про „Козу-дерезу” та ін.

А ось тема під розвагу психологам, саме тим, що порпаються біля проблем дитячого сексу.

Мені було заледве три роки, як мене вперше попала мара закоханості і то справжньої... Що це була „вона”, я впевнився пізніше, аж через двадцять років, коли зі мною повторився той самий стан млосного безвілля та розвареності, тільки незмірно побільшених. Мало того, об'єктом став ніби двійник цього першого кохання: така ж тополева струнка, пружна, ті ж сірі промінясті очі з темними та довгими віями, а екстер'єрні проміри її десь певно були 36:24:34...

Багато молодичь та дівчат тимківських, а ще більше бабунь, пробували здобути прихильність трирічного Париса-то медівничком, то теплим червонобским яблужком, видобутим десь із надрів пазухи, то підсолодженим голоском — дарма, нічого не діяло. Я залишався аrogантною нездоланністю. Одна лише Онуфрійчукова молодичка, що жила тутки через два городи, дістала від мене легендарне Парисове — „прекрасні шій!...”

Наближення її стрункої постаті, міцно обтягнутої гунькою, викликало в мені ніжні вібрації. Токами-хвилями перебігали вони крізь мене, а коли вона брала мене на руки, пестила й тулила до грудей, і звідти з-за пазухи йшов тм'яний дух чогось достиглого, — я завмирав у екстазі солодкої неминучості — „дійся, Божа воля!...”

Онуфрійчука не мала дітей, але жагуче того бажала і свій невитрачений запас материнського інстинкту вилаadowувала на мені. Питала мене:

— „Чи ти хочеш бути моїм, Васю?..”
Йй одній тільки шептав я надхненно — „Хочу!..”

Та якось скоро прийшло на зміну цій мані здорове дитяче, позастатєве. Подив силі, мужеській силі витиснув ті перші нехлоп'ячі дурниці. Все заступив найвищий земний ідеал — мій тато. В ньому персоніфікувалися всі чесноти: він найсильніший, перший „супермен” у селі, він наймудріший (це вже йшло в другому пляні досконалостей), він навіть найгарніший... Трохи пізніше таким, як мій тато ввижався античний Зевс, яким він увійшов у мою свідомість з перших книжних образків: широкогрудий з гордо посаженою головою, сміливим поглядом та зграбною бородою, що м'яко кучерявилася.

Ось ми купаємося в річці. Кременезний, монументально-античний торс татів чітко вирізблюється над поверхнею води, сильними пасами міцної долоні він направляє струми води на вчителя Н. Іващука і, безперечно, перемагає його. Я, як той збаночок з водою, виповнююся подивом, захопленням та щирими дитячими гордощами з такого сильного батька. Чужа людина в очах хлопчиків за вияви сили зростає до найвищих п'яблів, а то ж — тато!.. Він таки справді був міцним, костистим, широкогрудим, хоч трохи й присадкуватим. Ми, діти, просто обожнювали його, бо він був ще й дуже добрим на вдачу і ніколи, ніколи нас не бив.

Ті тихі вечори тимківського літа, та свіжа прохолодь у повітрі над рікою, м'якість й теплінь річкової води та навіть запах татового улюбленого суничного мила, ніколи не вступалися з моєї пам'яті.

Мати була цілком собі буденна й негероїчна особа. Вона, власне, правила за гальмо до воза, що запряжений вогненними кіньми дитячої уяви, постійно мчав кудись не по тій дорозі... Її можна було часом і не послухатися. Проте, за її спідницею почувалося таки безпечніше від гусаків та іншої напасті, а в затишному подолі її любо було спочити тихо-нерухомо натомленій денними пригодами гарячій голівці.

З рожевих туманів дитинства і зараз на мене дивляться добрі, скорботні очі мамуні. То просто якесь нез'ясоване чудо, що давній мистець середньовічний саме з неї списав свою мадонну — „Матер Долороза”... Може тому, що вона, як і всі сільські мами, безупинно тремтіла над нами: страхалася дифтериту, щоб не задушив, золотуха, щоб не заюшила, гарне дівча, щоб не впало кому в лихе око, а пізніше, щоб сухоти страшні не звели... І так аж до одруження материнське серце стікало скорботами, так і залишився той вираз на її виду. А ще тому, може, що вона, бідна, постійно була в якійсь роботі. Зараз, коли зледаціла частина цивілізованого жіноцтва гедзиться та бунтується і вимагає визволення (Women Liberation), щиро дивуєшся — коли тільки встигали тоді золоті руки матусі те все поробити: наварити, напекти, обіпрати, всіх нас обійти та ще й масло в масничці збити й сорочку на ручній

машинці „Зінгера” комусь із нас пошити, і навіть квітів з кольорового паперу наробити?..

Який щасливець з моєї верстви зміг би похвалитися, що він не знав кари на своєму дитячому віку?.. Першу дисциплінарну кару я пізнав дуже рано. То була жаска і непереможна сила „кута”, у який мене за не дуже тяжкі провини ставили досить часто. Той кут діяв на мене надзвичайно. Він паралізував одразу мою волю до всякого чину взагалі. Я боявся зрушитись з місця й переступити незримі кордони його, і тільки безперестанку повторював обіцянки, що вже „більше не буду того робити”, плакав та гундосив, узявши двома нотами нижче. Крім кута, пригадую, з дисциплінарно-етичних засобів найбільш діяли на мене встид та страх; але не той дикий страх перед фізичним покаранням... Нестерпно було почути докір: „А, встидавбис-ся, Васю!..” І то будь від кого та будь з якого приводу. Тоді світ на мене падав... Боявся найдужче тата, хоч той, як я казав уже, нікого з нас і пальцем не торкнув. Ще боялися ми Бога- містичного, невидимого, але всезнаючого. Божа кара за неправду та інші переступи була самозрозумілою, аксіоматичною і тримала тоді під міцною гіпнозою малече суспільство не одного тільки нашого дому.

Ще задовго до того, як увійшов у мою свідомість зі школи повний кодекс десяти заповідей Мойсесвих, я вже всім еством моїм був приготований до найбільшого пошанування п'ятої заповіді — „Чти отця свого і матір свою!..” та до виконання таких приписів як: не свистіти в хаті, не сидіти в шапці, бо там образи, христитися після їжі та дякувати мамі й татові за неї, творити переді сном коротку молитву та христити подушку, цілувати шкуринку хліба, коли вона упала долі ітп.

І без А. Чуковського відомо, що діти між 2½ і 5 років виявляють найпоширенішу, просто непогамовану зацікавленість до самих різноманітних речей та явищ, що їх вони схоплюють і фіксують навколо з оточення. Одного разу ми йшли на Кічкарівку — розлогу долину, що затоплюється навесні повинню, і тим, як Нільська долина, без усяких сівозмів постійно реставрує свою щедру родючість. Ми дуже любили такі надвечірні прогулянки за село із всевідаючим татом. Обабіч дороги, якою ми йшли, простелилися зарості будяка досить застрашливого виду (*Xanthium Spinosa*). Вони привертають до себе мою увагу. Увага збуджує уяву. Уже тоді мою голову відвідували деякі абстрактні ідеї богословського характеру. Зокрема, як преклонника сили, мене інтригувала дуже Божа всемогутність у парі з Його всевіданням. До цих абстракцій я потребував зрозумілої ілюстрації. І от я запитую тата:

— „А що, якби Бог упав з неба в будяки оці, — чи він поколеся б?..”

Ще тато не очумався від незвичайної дидактичної ситуації та підшукував належну солідну відповідь, як я вже сам прийшов йому на допомогу з власним рішенням: — „Ну, зви-

чайно, Він не дурний падати так звисока та ще й у будяки, бо він знає, що поколеться й розіб'ється...”

Цей анекдот переповідався татом залюбки і часто знайомим. Поміляються поети і забувають дорослі, що їх „щасливою, неозвратною пору” зустрічали одні золотаві ранки, вмивали срібними росами та встелювали стежки їм рожевими пелюстками. Не все в ній свято, безжурність та піднесені радощі...

Коли мені було десь біля чотирьох рочків, я запам'ятав щось таке, для інших непомічене, що для мене стало маленькою драмою та залишило чималу душевну травму.

До нас приїхали гості, і в розмові з мамою все щось прихвалювали мене. Аж мати й каже:

— „Так, і справді, нічоґ боув би хлопчина, коли б не вуха...”

— „А що таке з вухами?... Може болять, може тече?... Тото нічоґо, то золотуха, у дітей буває, воно пройде...” Каже гість.

— „Та ні!.. Вушка здорові... Але хіба не бачите? великі й стирчать уперед, як у жиденяти...”

Каже мама досить безжурним тоном.

Мене пройняв перший гострий біль непоправної біди... І той біль, признаюся, ступав за мною ще довго, довго потім, мало не до студентських років... (Дорослі й дідусі, робіть висновки!..)

То було вже десь на шостому чи сьомому році, коли я за універсальними законами дарвінівського відбору, відчув у собі неспокійні покликання до диктаторського верховодства (тепер пом'якшено воно зветься лідерським покликанням). Вже в цей час моє лідерство беззаперечно визнали не тільки сестрички, але й старший брат Євген. Був він з природи м'якої, лагідної та поступливої вдачі, але слабовитий, кволого здоров'я. Природа обдарувала його тонким музичним слухом, дивовижною музичною пам'яттю і чутливим поетично-бальмонтівським сприйманням навіть буденних речей. Треба сказати, що я щиро любив його, мав совість, і не дуже надуживав його поступливістю. Крім того наші мудрі батьки, може тому, що ніколи не вивчали модерної психології, таки добре тримали в шорах виприски дитячої тиранії. Вже, коли став трохи вбиратися у пір'я, я виладоував усі несимпатичні зариси своєї елітарної вдачі десь назовні, поза нашою хатою — на вулиці, на левадах та обочах, у батальних змаганнях з сільськими товаришами.

У повній згоді з дискримінаційним духом сільських традицій моїм сестричкам відводилося в родині роллю подлеглих та ніби другорядних членів. Тож так було тоді на селі: ідучи на ярмарок, господар з сином сідали спереду на воза, а ззаду на тряскій вісі — баби... Сестри знали й бавилися своїми невігадливими ляльками, що їх мама робила з матерії та напишала троттю, а чорнилом наводила очі, брови та все інше на виду. Вони колисали ті ляльки, стелили їм у гільзових корб-

ках „Дуван” (тато курив набивні цигарки) імпровізовані ліжка, самі шили їм фартушки, суконки ітп. Знали замести хату, вимити та перетерти начиння, почистити потовченою цеглою ножі та видельця, глядіти курчат на дворі. Пізніше, як підросли — рвали поміж кукурудзами на Кічкарівці повітицю для нашої ненаїдної „Маньки” і так увесь час коло чогось крутилися цілий Божий день. Почуття хлопчачого примату над ними ніколи не покидало мене і рідко-рідко коли вони вдоволювалися з мого боку більшої уваги. То траплялося в таких спеціальних okazях, як приміром, коли мати доручала їм робити та оздоблювати йорданську пахучу трійцю з грубою восковою свічкою в осередді. З ретельністю скульпторів вертіли вони її на всі боки та все щось додавали: то бальзаминів, то засушеної шалвії, то навіщували тоненькі разки пацьорок, а вкінці хитро-мудро обгортали її, як ляльку, рушничком та розправляли гарненько вишиті кінці. На нашу трійцю таки задивлялися баби. Тоді й я віддавав їм належне...

Вже коли сестри ставали на порі, люди казали про них: — „Гарні дівчатка!...” Я щиро дивувався такій некваліфікованій оцінці, бо я навіть трохи ніяковів за їх відмінний, ніби елінізований тип, що в моїх смаках лежав набагато нижче мого раннього ідеалу русявої подолянки...

Ми з братом знали і пильнували свої хлоп'ячі справи: біганину, ружливі забави, а найбільше, то ловити на річці ковблів підсачками, а потім як подужчали, то й фаткою. Ще вміли роздувати чоботом самовара, а в суботу мали чистити всім черевиками ваксою.

3. СІЛЬСЬКА СМЕТАНКА

Не довго жили ми, діти, таким ізольованим самовистачальним родинним нуклеусом. Дуже скоро навколишній людський світ почав входити та просякати з-зовні до нашого кубельця, бо наші батьки не були схожі на тих давнішніх Опанаса Івановича та Пульхерію Іванівну, в яких „ні одне їх бажання не перелітало за частокіл їх садиби”... Та й ми самі скоро, дуже скоро почали активно розсувати межі нашої щораз тіснішої хатньої окромишности. Найперше вдерся найцікавіший, багатопізнавальний той світ з нашої вулички, що починалася від Шміли, йшла попри Атаманчукову кузню, повну всілякого дива, і кінчалася біля мосту через річку, де молодіці та дівчата вибілюють праниками сорочки та полотна. Ми жадібно, як губка вбирали чудесний той світ вулиці, не раз всупереч волі та бажанню батьків... Але про це трохи далі.

Не те, щоб з погорди до селян чи з нерозумної пихи, а просто зі здорового намагання вилізти на якийсь щабель вище та чомусь навчитися, батьки, якщо не пнялися, то горнулися найперше до сільської інтелігенції. Ну, а за голкою йшла й нитка... А було тої інтелігенції тоді в селі, як кіт наплакав,

на пальцях одної руки полчіти: родина панотця Антонія Користинського, дядка Романа Карповича, орендаря млина Рихарда Геде, панського оконома Попеля та ще самотній тоді вчитель Василь Лиситчук.

Спроби наблизитися до місцевого панотця протягом майже двадцяти років нашого життя в Тимкові заломлювалися о його офіційність та згїрдливість. Далі попівської кухні ніхто з нас не бував, а за нею, з-за темних порогів покоїв тягнуло холодом набундюженої псевдо-аристократичної сільської ізоляції. Та нас, дітей, не дуже й вабило у той чужий, нудний та незрозумілий нам світ. Нашого товариства там не було, бо попів син Василь вже був на викінченні в семінарії, а дочка Соня — он скільки вже років марно виглядала з-поза заставлених вазонами вікон на свого судженого. Та найбільш відстрашували і паралізували нашу цікавість величезні псові рябі льохи та страхітливий кнур, що паслися при в'їзді до садиби на моріжку темно-зеленого рясного споришу і як ті мітичні чербери, охороняли доступ у підземне царство.

Вже аж коли вперше моє ім'я попало в історію на друковані сторінки „Спархіальних Ведомостей“, як першого учня в першому розряді Приворотської бурси, тоді о. Антоній „соболаговолити“ прислати наймита, щоб привів мене до нього. Захотілося йому зблизька придивитися до того „іносословного“ виродка . . .

Хоч у дядка Р. Карповича для нас, дітей, також не було відповідного товариства, бо їх син Юзьо був уже в семінарії, а дочка Ганя на відданню, проте ми завжди збуджено раділи, коли наші батьки йшли до них на посиденьки і нас брали з собою. Ми любили вслухатися в дячизину співучу, якусь нетимківську говірку (вона була з інших закутків Упиччини), в якій ми ловили перший чар та присмак ніби чужоземної мови. Ще любили ми поласитися в них сухарями з книшів та калачів, якими вона нас незмінно частувала. Були ті сухарі різного сорту, замісу, випічки, з різної муки — від найбільшої до разової пшеничної, але в суміші дуже смачні. То нічого, що вони були грошки прицвілі в кутниках плетива, бо ж тих „доброхотних подаяній“ збиралося за рік дуже багато. Добра дячиха розмочувала їх злегка і щиро пригощала нас. Коли ж хто з нас пробував ненароком вишкрябувати ножом або нігтем ту цвіль зеленкувату, то вона завжди нас спиняла та заспокоювала:

— „Іжте, діти, — тото добре, то на здоров'я . . .“

Не знала стара дячиха, справді, як близько була вона від відкриття пеніциліну, того чудодійного ліку, що через півсотні літ по ній зробив цілу революцію в медицині. (Пеніциліну, як відомо, вперше було винайдено та виділено з грибової плісняви *Penicillium notatum* і *Penicillium chrysogenum*, що утворюється на білому хлібі).

Старий дядка Карпович був дуже цікавий і дотепний розповідач сільських новин і цим вабив до себе. З природи ж він не

був таким милим та простодушним як видавався. Він не дбав про такі скороминучі та невагові речі як популярність, слава чи знатність, не перся за один стіл з добродійкою на параста-сах, а дбав про щось інше і досяг того: він уміло гиндлював збіжжям та лихварував і в цей спосіб збив не мало грошда для будуччини своїх дітей. У його завітній шухляді було повно векселів мало не зі всієї Минькозецької волости. Та не пове-лося їм, бідним. Не дуже то й затасною мрією старих Кар-повичів було одружити свою тиху, хоровиту, негарну Ганю з „кончившим”.

Ушицький повітовий „аблакат” і факторовий Маламуд знайшов такого. Ганя вийшла врешті за семінариста Войце-ховського, але той, бідний, уже змагався з сухотами. Поїхали молоді на парафію, і обоє протягом двох років, повмирали. Не краща доля судилася й синові Юзеві, але про це далі...

Орендар млина, масивний і флегматичний німець Рихард Омелянович Геде, чомусь зовсім ще не з’асимільований та не зукраїнізований, навчив тата грати в проферанс і на цьому ґрунті вони досить тісно потоваришували, а пані Гедова (як її звали в нашому колі) знайшла в нашій мамі дуже ревну послідовницю та наподоблювача її кужарської та пекарської вмлості в тих різних штройзенкухах, струдлях та інших в-требеньках. У них було двоє хлопчиків-ровесників нам: стар-ший Альберт, якого звали Туньом (від Альбертуньо), а мо-лодший Ойґен, якого звали Женцьом. До повного вдоволення з наших спільних забав не доходило, нам бракувало найго-ловнішого — спільної мови. Німчики вперто „чесали” по сво-єму і дуже зрідка та нековирно вплітали у розмову росій-ські слова (як пізніше я збагнув — добре таки покалічені), а ми з братом з погірдя кепкували та перекручували, україні-зовуючи на свій лад різні їхні: „комгер, пферде, буттер, фар-флюхтер, вас іст дас — кислий квас”... Приязнь та дружба між нами, хлопцями, не розвинулася, бо ж і сходилися та ба-чилися ми цілими родинами не так часто. Проте, якби Геде не виїхали наприкінці першої декади до іншого села на свій власний млин, який купили десь недалеко біля кордону) чи в с. Рихті, чи в Рихтецькій Слобідці), то може б хлоп’ята таки мали не маленьку обопільну користь з тих мовних замішок.

В історії села та нашій власній німець Геде залишив не-стертий слід, але цілком з іншого боку ніж піонір проферансу. Воно варте того, щоб на ньому трохи докладніше зупинитися.

Картопляних бунтів уже не то, що то, але й мої діди не пам’ятали, а от помидори, той чудесний перуанський овоч, що з другої половини 19 століття вже міцно завоював був смаки і стіл звичайної людини Заходу, щойно зараз несміло проби-нався до нас через кордони забобонних упереджень, несмаку та недоброї слави як *Libes Apfel* (любовне яблуко), яка тяг-нулася за ними з Німеччини. (Німеччина, до речі, як і ми, най-пізніше прийняла помідори на свій стіл). Так от наш Геде був одним з перших відважних піонірів: дістав насіння, навчився

плекати флянці, вирощував їх і твердою рукою ввів у харчовий раціон своєї родини. Він був гарячий адепт цієї новинки на селі, пропагував та давав навіть рецепти, як їх готувати до їдження. За цим ентузіястом пішла пані Попельова, дружина управителя панського фільварку, а далі наш тато, якому ніколи не бракувало новаторських починів та відваги. Початкову нехить до цих гидких помідор ми переборювали тим, що густо їх солили, (як то робили ми з набридлим риб'ячим жиром), та ще й обов'язково перчили їх чорним перцем і супроводжували перші героїчні скоштовування нового овочу добрими куснями житнього хліба. Отаке було . . . Той німець-орденар навчав нас ще одному непотребству: смажити та їсти голубів — Божу птицю, які хмарками кружляли завжди біля його млина та яких він нещадно бив. Але цьому спротивився навіть наш тато.

На повільному схилі гори, що йшла від Катівського горба, розложилася панська економія. Тут у великому скарбовому будинкові з сутеренами під ним жив управитель Попель. Він, власне, допроваджував ту економію до її природнього і повільного кінця. Вже тоді вона не являла собою діючого господарського організму, бо останній її власник пан Красовський, що жив на другому селі в Отроківському замкові, домотував ту величезну колись маєтність графів Сцібор-Мархоцьких, яку він дістав разом з рукою і серцем останнього нащадка „Граб'янки” — красуні Марії Стадницької. Я ще пам'ятаю цю граційну пані-амазонку, як вона верхи на коні в дивовижній для нас позі (бо в жіночому англійському сідлі) у довгій сукні з довгими чорними рукавицями, проїжджала селом до управителя Попеля. Насправді, як ми підслуховували розмови старших, вона, тамуючи свою панську гордість, приїжджала до дяка Карповича, садиба якого припиралася до панської, щоб щось там „закласти та перезакласти” та врятуватися від зухвалих кредиторів . . . Так, не вправляючись з навалою нових соціально економічних умов та проблем, неславно вступалися залишки феодального економічного ладу та аристократичні недобитки на нашому Поділлі.

Вже Тимківська економія не функціонувала. Величезну кам'яну споруду, в якій містилися колись стайні, худоба, реманент, було здано на запустіння та на загосподарення, совам та голубам, а ночами з її мурів лякав околицю тоскний зойк пугача. Родючі городи з боєм розбиралися в оренду тимковичанами, а широкі лани на Катівці (ну, й назва ще з панщини! . . .) оброблялися наспіл селянами.

Трошки оживала стара економія та по колишньому бився її пульс тут лише осінню, коли з Отрокова прибувала сюди молотарка з паровиком. Управитель Попель любив розмах: наймав тоді музики, кількокрратно на день чулися гудки паровика, а в повітрі, немов величезний джміль, безперестанку гудів барабан молотарки.

Той поляк управитель мав на селі добру славу: нікому не

в'ївся в боки, був веселої вдачі, любив погуляти, не цурався селянського побуту та у всіх кутках розгалуженого села мав приятелів. З нами Попелі заприятелювали ще тісніше, бо старий окоман був також дуже гараздий до проферансу. Власне в їх просторах та охайних кімнатах і відбувалася найчастіше ця містерія вбивання часу за картами. Один стіл займали проферансисти, а за другим влаштовувалися жінки та діти. Тож і ми, награвшись та набігавшись доскочу надворі, заспокоювали тут свою непосидючість за „підкидним дурнем”, „возом”, „відьмою” і т. п., в яких набивали собі руку несугірш наших матерів.

У Попелів було троє дітей досить нерівного складу: найменший Адаць — мені ровесник, дівчинка Зося була набагато старша за нас, але вміла гарно входити в коло інтересів та забав моїх сестричок і тим дуже їх вабила до себе, старший їх син Артур був вже десь студентом, жив у серпанковій тасмничості, і то зникав, то знову звідкись виринав на тимківському обрії. Аж багато пізніше я дізнався, що цей гарний юнак горів не наукою, а тим самим гарячим полум'ям, що спалило у протимосковському повстанні цілу генерацію ідейних поляків у 1862 році.

Я любив гратися з Адацем. Якось усім пасував він до мене і я не пригадую між нами поважних дитячих конфліктів. Він навіть не був хвалькуватий, як його тато. Стара Попельова дуже горнулася до нашої мами та понаучувала її багатьом речам. Вона не вміла говорити інакше як по-польському, а Адаць та Зося вільно вже послуговувалися польсько-українським суржиком, і лише їх студент Артур вперто і несхибно вживав чистої польської мови, старий же Попель говорив зі всіма нами виключно і плинно по-тимківському. Після Карповичів найбільш любо всім нам було тут, у привітних Попелів. Короткочасовий вплив цієї симпатичної родини на нас позначився тим, що всі ми, за винятком нашого тата, досить гарно засвоїли розмовну польську мову.

Та біда не спала. Скоро ця наша приязнь несподівано обірвалася безглуздом і трагічним кінцем. На весіллі у богача Сметанюка старий Попель заклався, що вип'є гусака горілки (1/4 відра). І випив . . . І згорів . . . Так у ту тривожну ніч прибігли до нас звідти люди і повідомили:

— „Віда! . . . Окоман помер . . . Від горілки згорів . . .”

Відтоді міцно відбилася і вмалювалася в моїй уяві та страшна смерть доброго Адацького татка, в такій реалістичній подробиці, як її було намальовано на картині-образі страшного суду, що висів у церкві, в бабникові — там усім грішникам п'яницям палахкотіло полум'я з ротів . . .

Ця подія сталася в кінці нещасливого року русько-японської війни. Тоді — пам'ятаю добре, край неба над отроківським обрієм кілька разів восени лиховісно миготіло та палахкотіло, ніби північне сяйво, що присунулося аж сюди . . . То хтось, невимовимий, палив стирти збіжжя по вцілілих ще фільварках пана

Красовського. Так, забавляючись пожежами, освітлювали дорогу темним мужикам „предтечі Великого Жовтня” в 1905 році на нашій Упиччині.

Скоро по цьому збідніла родина Попелів перейшла жити в сутерени. Голову родини Артура, що мав тепер заступити померлого батька, було заслано за щось до Сибіру, і про це говорилося в наших колах чомусь пошепки та зі скрушним похитуванням головою. По якомусь часі зубожілі докраю рештки нещасливої родини Попелів, дець вибралися з села і сліду по собі не залишили.

Скарбовий той пляц з городами та забудівлями несподівано для всіх та на превелику заздрість кутка, купив господар з центру села Гордій Марущак, що саме тоді вбивався в колодочки зі своєю великою запопадливо-працьовитою родиною, а ще за два десятки років на зловтішання кутка, та нової породи селян, що дістала назву комнезамів бідний Гордій став першою жертвою розкуркулювання...

Ще любив я дуже ходити в гості з батьками до Басюків. Це були перші багатії в нашому селі. Вони жили зкраю села, недалеко від лісу Костянихи. Розлога садоба їх з великим садом, городом, пасікою, з численними забудівлями, стайнями, коморами, оборами, плотами та високими окопами найкраще надавалася нам на схованки та захоплюючи гру в „дир-диркача”... А старий їх дід Данило завжди частував мене окремо медом у сотах, бо знав, що я то люблю. Він при цьому оповідав нам з братом прерізну бувальщину та цікаві речі про пана-дивака Сцібор-Мархоцького, про кріпаччину, яку він сам ще добре пам’ятав, про русько-турецьку війну та про якогось таємничого героя її „білого генерала”.

Ледь-ледь поступає крізь ситко моєї пам’яті зморщене, як печене яблучко, обличчя його бабки Іленки — першої колись красуні й останньої дівчини-кріпачки при дворі того хи-мерного пана.

Біда лише, що у Басюків на той час були не зовсім повноцінні до хлоп’ячих ігор партнери. Дівчатка Марійка та Дозя гарно собі бавилися з моїми сестрами, бо були ровесницями, а нам з братом, власне, й не було достойних партнерів, бо дівчатка не йшли в рахубу, а їх хлопчик Володьо, ще був малий, мені по-пахи. Правда, в азарті гри та у спортивному запалі то все забувалося та зглажувалося...

Ще приїздив до нас, та й ми до них, сідельщик Зінченко з Миньковець із жінкою та двома дівчатками і вчитель з містечка Соکیلця Ілля Пилипович Лозінський з дружиною й також двома дівчатками Шурою та Нюсею. Час від часу заглядував „тільки на хвилинку”, але завжди міцно засиджувався та за-ночовував „врядник” І. Корнич. Зі всієї галереї дорослих типів часів мого дитинства він мені найбільше подобався та імпонував статною кременізністю, огрядною борідкою, що могла суперничати лише з татовою, але найбільше-то справжньою шаблею з блискоучою рукояттю, пістолем та всіма іншими кольоровими

атрибутами його військової уніформи, яка в моїй розпаленій уяві мало, що не дорівнювала царській, як на портретах . . .

Хоча вчитель з Сокільця й мав більший вплив не тільки на мене, але й на тата своїм непересічним інтелектом та еманациєю вченого дидакала, що постійно спливала на нас і заворожувала, проте для мене він залишився не такою виразною і колоритною постаттю як татів професійний товариш і друг сідельщик з Миньковець Андрій Давидович Зінченко. Той був ближчий, простіший та зрозуміліший мені, мабуть тому, що вмів нас розсмішити, пожартувати та навіть забавитися з нами. Його дівчатка були нецікаві, бо мляві й неактивні. Старша близькозора Зоя, ровесниця мого брата, завжди внурювалася в книжку і щось там з неї вчитувала, а менша Міля була трохи розпасена, як казали наші, і надавалася тільки на забавки з ляльками. Мені було з ними одверто нудно.

Ще коли Андрій Давидович Зінченко був вахмістром (чин дуже інтригуючий, так і не розгаданий мною до кінця) Ахтирського гусарського полку, що стаціонував десь біля Риги, то він скорив серце своєї масивної, білобрисої Дульцінеї — напівросіянки — напівнімкені, Серафими Володимирівни. Не відомо якими перипетіями долі їх загнало аж у Миньківці. Звідси й починається історія нашого знайомства з їх родиною. Товаришування тата з Зінченком йшло більше, так би мовити, на професійному ґрунті, діти мали з того мало розваги, а матері були надто несхожими, і зі своїх льодових полюсів ніколи не зближалися до приятелювання. Старий Зінченко, як я казав уже, нам усім подобався, а найпаче своєю дорослою наївністю, за якою вгадувалося щире, нелукаве серце. Подобався навіть своїм нечуваним тут слобожансько-сковородинським діалектом (він був з далекої Харківщини), до якого він густо домішував солдатчини. Десятки разів ми вислухували майстерно переповідану татом кумедну історію про те, як то вони обидва, будучи в службових справах у губерніяльному місті, вирішили піти на оперу „Євгеній Онєгін” (обидва вперше в житті). Під впливом незвичних рецитацій, арій та слабої динамічності п'єси Андрій Давидович, на превеликий татів конфуз, заснув . . . Та ще й з прохрапцем. Добродушний Андрій Давидович у виправдання божився, що то було саме нецікаве „приставленіє” в його житті . . .

Його дружина любила дуже гоститися, але вносила в товариство охолоджуючий подих своїми претензійними манірами та надто делікатною мовою, настільки делікатною, що її естетична природа рішуче не зносила таких наших вульгаризмів, як: штани, замість „брюки”, яйця, замість „яїца”, кобила і т.п.; тоді вона кривила своє масне обличчя в болісну гримасу, а прізвище загального знайомого з Миньковець Кобилянського незмінно поправляла на „Коблянський”. Мала вона невідразне замилування до голубих бантів, які й принесли їй славу миньковецької модниці. Вони ж вносили й великий неспокій у чисте серце нашої матусі. „Дама з голубими бантами” була

агресивною ініціаторкою частих відвідувань нас у Тимкові.

Безпосилковою дитячою інтуїцією я вгадував деяку слабкість материних оборонних позицій і не взлюбив Серафиму Володимирівну. Я навіть думаю, що коли б не ця уявна суперниця, ніколи б наша матуся, вибираючись до Миньковець, не напняла б за модою того часу потворного капелюха з широченним решетяним обводом, який будив у моїй незіпсутій ще естетичній мовчазну відразу.

Діти дуже спостережливі й чулі. Дорослим їх менторам слід би в них дечому повчитися. Вже тоді я спостеріг і відгадав таю гіркість того паскудного чуття, що зветься ревнощами та іржого розідає серця дорослих, чуття, від якого не вільні навіть свнухи... Було мені дуже шкода бачити невеселою нашу, таку завжди привітну, маму і я ледве крився зі своєю нехиттю до цієї жінки, про яку мати довірливо-патетично шепотіла мені малому: —

— „І чого приперлася знову ота товста німкеня?..”

Тому всі намагання миньковецької сідельщиці завоювати мою прихильність та піддатися її шліфувальній обробці, натикалися на мій спротив та саботаж. Так і не переставав я бути в її опінії „непослушним, дерзким мальчиком”...

Забігав також частенько до нас самотній вчитель Василь Лиситчук. Тато охоче й залюбки про щось жваво завжди з ним говорив. У розмовах чутно було такі якісь незрозумілі слова та уривки їх, як: — „японці, Цусіма, хунхузи, українофіли, чорносотенці, революція...” Мати любила частувати борщем цього, завжди чомусь голодного, вчителю (за її виразом). А вона ж відома була в околиці з того, що хто зкоштував її борщу — неодмінно просив налити ще одну тарілку. (У нас не казали „всипати борщу”, кепкували з цього як з очевидного нонсенсу.)

Цей сторонній світ сільської інтелігенції, що мав би відбитися на моєму духово-ментальному формуванні, проте аж ніяк не досягав цього. Всі впливи тієї сільської сметанки виявилися поверховими та нетривкими. Багато більше дала мені, як я вже казав, наша вулиця та мої сільські товариші-побратими. Цього не можна сказати про наших батьків: вони приглядалися та вчилися від того оточення вибраних, намагалися наподоблювати, потрафити, перейняти щось від них у поведженні, манірах, способі життя та побуту, пнялися до того, що їм здавалося вершками. По довгих роках та роздумах, не можу сказати ні слова в їх осуд...

4. ХАТА ТА НАВКОЛО НЕЇ

Жили ми в найманій хаті.. Акцизне відомство винаймало для нас за 120 рублів у рік цілий дім у селянина Давида Ключника. Саме напередодні горільчаної реформи Ключники збудували ту хату на одному подвір'ї зі своєю старою, ще добрячою

мурованою хатою. В ній мала згодом розгосподаритися їх єдина донька Їринка. Тож, поки ще вона ставала на порі, старим підійшла зручна нагода винайняти цю Їринчину хату під горільчану крамницю та мешкання для сидельщика. Хата була простора та відмітна тим, що під залізним дахсм і вся на підлогах. Це була п'ята така хата на все село після попової, дякової, економської та Гедової. За півтора десятки рсків нашого перебування в Тимкові ще один тільки Гандзюк спромігся на таку хату, але . . . за ту забаганку заплатив господарським за­непадом.

Як і більшість хат у селі наша була мурована з опоки, тим то ми не мали клопоту з вільгістю та перемерзанням стін узимку. Було в ній чотири кімнати, окрім кухні та великих сіней. У найбільшій кімнаті з одного краю містилася сама „лавка“, із заґратованою „стойкою“ та лакованими полицями, що приємно вилискувалися, а на них — яруси чистеньких, бо ми мусіли їх обтирати, привабливих пляшок та пляшечок-половинчиків, кручків, сороковок, півок, гусаків, з етикеткою на кожній із зазначенням градусу, ціни горілки та „залогу“ за саму пляшку. З фронту, від вулиці до крамниці були вхідні двері з дзвінком, а над ними велика стандартна вивіска. З крамниці до наших покоїв входилося через великі темні сіни, з них — праворуч до комори, де переховувалися порожні пляшки та запас горілки, а просто — в кімнату, що правила нам за ідальню та взагалі за місце найбільшого стовковиська: тут ми їли, щось робили, забавлялися і вчилися. Збоку була невеличка кухня, а просто те, що звалось у нас першою кімнатою. У цій найпросторішій кімнаті розміщалося широке ліжко батьків. Нераз з того ліжка з тиші та п'ятьми ночі світився червонува­тою цяткою вогник, — то наш тато смалив цигарку, і я знав добре — чимсь журиться, бідний: — чи грошей нема на „право­учення“ для когось з нас, чи якась інша гризота . . . Поруч стояла масивна софа, вона ж і скриня, що правила також за ліжко комусь з нас та ще одне вузьке дитяче ліжко; недалечко від грубки височіла шафа-гардероб з одіжжю. Середину займав круглий, дебелий ясеновий стіл та кілька „венських“ кри­селків, а над столом звисала на трьох вигадливої форми металевих пругах, найбільша, нам здавалося, окраса покою — лампа „молнія“ з голубим абажуром. Уся мебля — це був материн посаг, власноручний виріб її тата — професійного та вельми­кваліфікованого столяра, що виробляв навіть скрипки та різьбив панам вишневі люльки. В цій першій кімнаті приймалося гостей, а родинно відбувалися лише такі оказії, як Свята Ве­черя, Великодне розговіння тощо. У східньому куті висіли він­чальні образи батьків, перед якими напередодні неділь та ве­ликих свят постійно блимав вогник лампадки. Не раз я бачив у півсні, як наша матінка, навколішки в журбі, знемагала в скорботній молитві до Заступниці всіх матерів, щоб відвер­нула Вона від нас, дітей, страшну дифтерію, яка душила малечу в Тимкові, щоб подала видужання дядькові Пилипові, її

братові, який прийшов із солдатів та приніс „Георгія” за хоробрість (під Мугденом) та сухоти...

В ідальні у нас не було мисника, такого зручного та приступного, як у нашої бабки в Стружці, або тут таки у баби Давидихи. Дід Кирило змайстрував мамі якийсь спеціальний пристрій на пів стіни, що його стали звати буфетом. У верхній частині він таки ще нагадував той первісний, селянський мисник, але долі вже мав якісь хитрі закамарки, шухлядки та сховки з дверцятами.

Зразу по одержанні такої значної посади, як сідельщик, наш тато з внутрішньої потреби вдячності та у зриві „верно-подданіческого” чуття, обложив першу кімнату дванадцятьма портретами царів та цариць з дому Романових, усі в рамках і під склом. Той парадний ряд портретів творив ніби хатній іконостас і після розкішної висячої лампи був другим джерелом наших естетичних насолод. Ми любили пишатися цим парадом красунь-царівен з чудовими фарфорово-рожевими личками та гордовитих імператорів у мальовничих уніформах та розкішних горностаєвих мантиях.

Позаду хати у досить мудрому пляні розташовано було наше, спільне з господарем, подвір'я з численними забудівлями: шопами, коморою, кукурудзяним кошом, оборою, хлівами та стайнею, а далі — великою стодолюю, а ще далі аж до затильної вулички, яку я так і не дослідив за свого віку, бо всіх таких зайд там терсризували Йсеєпові злії пси, розлігся родючий город, а в самому кінці його доживав віку миршавий сливнячок.

Цілісінький рік той складний господарський організм діда Давида активно пульсував, то оживаючи влітку, то стихаючи разом з природою взимку.

Щоранку безугаву виспівувала свої мелодії корба на криниці. У той час напувалося досхочу худобу. Скрипіли ворота, якими випускалося на вулицю до череди наших корів. Бляєли вівці. В кучах прокидалися і рохкали кабани. Гуси, качки та інший дроб додавали свого лементу до заведеної, як по шарманці, ранішньої господарської симфонії.

Дзвінким дівочим голосом диригувала тим усім молода господарна їринка: „Ауш-ауша!.. Абир-р-р-р'я... Маню-маню-маню... Коць, коць, коць... А ти чоґо?... Аціба!.. Агій, на твою голову!.. Знову розквохкалася?... Не квохкай, бо зв'яжу ноги та й посаджу в зільницю!.. Заверніть-но коня!.. Цьонь-цьонь-цьоню... кось-кось-кося...” Така якась чудна була вся та мова й примова до худоби... Таку хіба лишень почувеш ще десь поміж хижками Кенії в Східній Африці.

А як кінчався Божий день, то в передвечірній жовтій куряві покрученими артеріями села брела назад до своїх домівок худоба — зморина більш ніж напасена. Я любив зустрічати з їринкою та відбирати з череди наших корів та овець. Худоба мудра, вона знає куди йти... Поспішас до цебрів із смачним

пійлом та до нарваного для неї бур'яну, а от вівці — дурні, ніяк не тямлять куди їм завертати...

І знову по довгій вулиці від воріт до воріт на всі лади зазивне: — „Бир-бир-бир, абир'я... Та гов, Маню, гов...”

Коли ж у вечірній прохолоді бамкне з дзвіниці суботній дзвін — ми з Іринкою ніколи не забуваємо тричі перехриститися. (Так нас навчала Давидиха.)

Треба сказати, що я був у Давидів завсіднім гостем, може й непроханим коли, та то мене не журило... Усе мені там подобалося: і люди, і їх утула хата, а в ній відкритий на розглядання мисник із пречудово розмальованими мищинами... І той цільний ярус образів, що ними заставлено було більше стін, як у нас царями. І картаті в різномаїтних кольорах верети на широченному помості — ліжкові, і навіть той незмінний, пропахлий часником, вареною картоплею та грисовою запаркою дух їхньої малої хати. Передній кут хати займав великий ткацький варстат. Це було справжнє технологічне чудо... Навіть, коли та загадкова машинерія стояла нерухомо, причаївшись в тім куті, вона викликала в мені таку невимовну сверблячку обмацати, покрутити, побавитися вичогваними дерев'яними човниками, дослідити ближче небачене ще величезне гребін'яччя, що мене раз-у-раз спинали: —

— „Не руш!.. Не крути!.. Нащо тото робиш?!..”

А вже, що й казати, коли цей технічний монстр десь по Покрові оживав, тоді починалося ціле ліцедійство. Стара Давидиха всідалася величаво за варстатом, її руки та ноги починали якісь конвульсивні рухи, і послухні їм дивні частини того варстата, починали злагоджено й ритмічно працювати. Щось у ньому зачиначало гарчати, стукотіти, пересуватися, і весь він буцім то живий, здригався, а з-під черева його на валку поволі починав накручуватися сувій тонкої тринадцятки. Це була така дивовижа, що я й не пробував доладу розбиратися в ній.

Часом ми, з моєю приятелькою Іринкою, дарма, що вона була старша від мене на яких чотирнадцять років, вступали мало не з побожністю до їх великої хати. Тут я, зацікавлений, водив очима, намагаючись усе схопити зразу зором. З височеного стоса подушок у білих пошивках із широкими мережаними полічками я переводив зачудований свій зір на дебелий сволок із викуреним хрестом на ньому, а далі — на жердку над постіллям, з якої звисали нові кожухи, опанчини та ще щось цікаве, що його тільки на свята здійсалося звідти. Зорив на синькою підведені вікна, на розмальовану піч, на панораму образів, з яких спливав на хату тихий спокій.

Мені любо було бачити статечного, спокійного Давида, коли він молився й при тому виконував повільними рухами ще якусь роботу — чи то шапку шукав, чи розкладав біля комина вогкі рукавиці, чи поправляв гнота у каганці. Молитва його голосніша, коли він повертався до образів, бо він знав, що там у пошані незмінно перебуває Божа сила, його заохоронниця... Отак той давній селянський анімїзм, що тягнувся ген

аж від перунських часів, природно, без складного догматичного тлумачення, обертався в душі простого селянина у глибоку віру про Божу всюдисущність.

Звідси, з цього тісного осереддя сусідської хати починалися перші мої кроки до пізнання світу і людей поза родинним вогнищем.

5. ВУЛИЦЯ. ТОВАРИСТВО. ДАЛЬШЕ ЗНАЙОМСТВО ЗІ СВІТОМ

Далі через пліт, по один і по другий бік Давидового обістя, проживали мої перші й найліпші товариші-побратими: Іван Куцький, Ігнашко Ключник та Петро Маремора. Разом ми змалечка бавилися, разом і до школи пішли. З цього трійка найпершим улюбленим дружком моїм був Іван Куцький і то може через те, що він був найбільшим серед усіх, кого я знав з нашої верстви в селі, і мені було його дуже шкода.

Іванів батько Кирило гандлював кінями. Все бувало, ходять з ліверанським батіжком-символом відірванності від осоружних смужок землі, що вже не прогодовували великої родини й до Різдва. Раз у тиждень він приводив з ярмарку на розвагу та втіху шестером дітям завжди іншу коняку і завжди гіршу, ніж попередня. Решту міжярмаркового часу заповнював балаканиною про різні пригоди та справи його ліверантської практики та про свій багатий досвід у тій штуці. Згодом доходився він до того, що залишився з одним тільки батіжком і, скільки пам'ятаю, так продовжував вештатися по ярмарках. Бог його знає, як жила та перебивалася ця восьмичленна родина на огірках, сливовій кисліці, печеній та вареній кукурузі та на гарбузовій каші, лише задуреній пшоно?.. Проте мій товариш Іван не був, як більшість професійних бідняків задрісним або незлагідної бунтарської вдачі, навпаки, був він дуже кооперативний в гурті та поступливий. З опришківської вдачі мав лише відвагу та сміливість, якій ми заздріли. Трохи пізніше десь взялася у нього замріяність та туга за школою і то куди більша, ніж за шматком хліба, намащеного шкварками або маслом, яким я часом ділився з ним.

На великому панно мосі, ніколи не викінченої картини з дитинства, серед майже суцільно світлих фарб і тонів, пробиваються також цятками-плямами й темні, а серед них неспокійні спогади про мого друга Івана та про ту страшну безвихідну їх бідність. Рої мух у їх хатині, подушки без пошивок, у лепові, в голові у дітей воші... Окрасць хліба з часником на весь день та міцно стиснутий Іванів очкурець. Тільки зуби блищать на засмаглому виді хлоп'яти та вишнювся через очкурець набубнявілий від зелепухів животик. Я його по щирості любив та жалкував понад усіх моїх дружків. Проте, в несвідомій дурості дитячій, не раз потішалися ми з його матері, яку

частенько над вечір нападала куряча сліпота й тоді вона так кумедно шпортала ногами, ніби брела напомацки. Та, правду сказати, то не диво було в селі. Таки чимало людей у Тимкові хворіли на ті курячі сліпоти, особливо в переднівок перед жнивами. Тепер то ми знаємо, що то з нестачі вітаміну „А”, що досить з’їсти денно 25 грамів моркви або щавелю та 20 гр. перцю червоного, та 75 гр. коров’ячого масла, та ще 6 гр. риб’ячого жиру і лише пів яйця, як та біда зразу тебе відпустить . . . Але де ж було тоді в тому бідному селянському побуті до такої вишуканої та виміряної до грамів дієти! Щоправда, село мало доста вітаміну „С” з кислиць, свербиусу та цибулі, а „Д” просто зі щедрого подільського сонечка, але вітаміну „А” та ще й вкупі з протейном та товщем, то таки завсіди бракувало. Тож і нападала на дорослих ота капосна куряча сліпота, а дітлахи виростали над річкою животатими тонконіжками . . .

Ігнашко був одинаком у своїх батьків, проте не мав тих несимпатичних рис, на які так часто хворіють мамині синки. Був він меткий та рухливий, у міру подільчивий і час від часу робив спроби до незалежного поводження, але я того не терпів. Узурпаторські мої потягнення рано висунули мене серед нашої чвірки на ролю верховода. Серед нашої зграйки Ігнашко відзначався охайністю та таки й на вроду був найкращий. Особливо зривав він мені очі по святах і неділях своїми юхтовими ходачками. Такі ж вони були зграбні, утулі та м’якенькі! . . . Довгими ремінцями хтось удома майстерно обвивав йому ноги на кілька цалів угору від щиколодок. До того ж ті ходачки ще нагадували мені формою смачні бабчині піріжки з черешнями. Ото ж і були вони затасною, (так і нездійсненою), моєю мрією та ятрили в мені гіркоту перших заздрощів.

Млявий неторопкий Петро був у нашому товаристві за необхідного поштурхувача. Так гармонійно склалося моє найближче товариство з вулиці. Коли хоч одного з нас не було в наших походеньках, це відчувалося зразу. Інколи гармонія співдружності порушувалася, але в більшості не з нашого почину. То бувало, коли вміщувалися старші у наші справи, а найчастіше Ігнашкові батьки. Вряди-годи до нас прилучався ще жидок Хаїм. Його батько Шміла Дорф, повернувшись із заробітків з Америки, почав розбудовувати на місці старої корчми кам’яницю, де мали вони жити та відчинити бакалійну крамницю. Якісь прорахунки в його можливостях, чи може те, що тоді заходами вчителя на селі відкрилася „потребилівка”, Шміла так і не зміг докінчити тої великої хати, на яку був розмахнувся. З лихом-бідною викінчив лише половину її, втулив якось невеличку крамничку та з того й жили собі. Дорфи здавна, ще з батьків-дідів були сільськими жидами, зжилися з людьми, з селом і це відмітно позначилося на їх психіці: вони дуже різнилися від влізливих, агресивних містечкових своїх братів. Мали вони двох хлопців — Хаїма, що був мені ровесником та Мотя, що був рівнею моєму братові. Хаїм був глухонімиий і то було диво, що ніхто з хлопців не збиткувався

з нього, навпаки, він дуже допасувався до нашої ватажки, був рівноправним членом і ми легко засвоїли його маніру жестикуляцій та міміки й порозумівалися взаємно безо всяких труднощів. Моть та мій брат Євген також тісно потоваришували між собою. З нами вони не мали нічого спільного. Їх зблизило однакове замилювання в музиці, бо Моть грав не погано на скрипці, а Євген дуже доладу підбирав йому втору на гітарі, яку тато купив для нас, як стали ми трошки підростати.

Не знаю, чи навчилося чому товриство від свого ватажка, але я від хлопців-то багатьом речам. Ще заки пішов до школи та в перші роки її, я вже вмів дати самий собі раду з виробом різних іграшок та запізнався також з багатьма дивами і таємницями природи. Ми робили собі пищики з кульбаби, а найліпші-то виходили з цибулини, що пішла в стрілку або з гарбузових цвітоножок. З молоденьких гарбузиків робили коровок на чотирьох ніжках, з рогами, хвостом та чотирма дійками, все з пачичків, але з натуралістичним наближенням до оригіналу. З дощечок витісували фуркала, робили деркачі та вітрячки, з бузини — пукалки, сикалки та сопілки. Як підросли трошки, перейшли до виробу первісної зброї людей — луків, списів, дерев'яних шабель і так доходили до самих вершків умілости, до дерев'яних млинків, що колесо їх крутилося водою. Все те мало тавро індивідуального смаку та творчих зусиль їх майстрів, усе воно по перемству вбиралося та вдосконалювалося від давніх дитячих поколінь, ще бозна з яких часів-віків. Правда, далеко було нашим саморобним забавкам до тих диво-іграшок, якими тепер індустрія завалила наших внуків. Сучасні досконалі іграшки, точні пластикові та металеві моделі технічних див індустріального віку, ці штамповані витвори масової фабричної продукції, проте, не збуджують у дитині найменшого творчого поштовху та уяви і їй залишається тільки останній емпірично-познавальний самостійний акт — розторозити ту досконалу річ та дослідити, що там є в середині... Тільки такими відчайдушними актами сучасна дитина частково заступає та вдовольняє своє підсвідоме тяжіння до самостійної, творчої активності, бо, як би не виглядали примітивно ті наші коровки з перистих гарбузят, вони всі мали свою неповторну індивідуальність, були продуктом власної творчості, над ними майстер надхненно сопів, стікав потом та щоразу втягав соплі, бо не мав коли з ними возитися...

Вже аж коли знайшовся в нашій родині запізнений мизінок-братець Михайлик, уперше з'явилася в нашій хаті механізована іграшка. То був металевий жук завбільшки в гусяче яйце із заводною sprужиною. Він тріпотів крильцями та пересувався ніжками по підлозі. Але я був тоді вже „великий”, мені йшов дванадцятий і з того престижу я не міг одверто втішатися з тої забавки, мусів приховувати за вдаваною байдужістю своє справжнє захоплення, з того, насправді чудесного, жука. Скінчив свій вік той незвичайний жук, як і можна було сподіватися, від безжалісної руки нашого маленького дослідника

Михайлика, який не міг заспокоїтися аж доки не розколунав його, щоб дізнатися, що там є в середині? . .

Як і всі нормальні хлопчиська перед нами (та й після нас), ми також виладовували свої ранні деструктивні сили та анархічну відвагу там, де тільки була нагода: залізли на Кічка-ривці в чужі огірки (звісно, — свої не так смакують! . .), наїдалися чужого маку так, що за вечерею вже ложка йшла мало не повз вуха . . . Не минали ми й креслатих соняшників, що в задумі попускали свої важкі голови і ми без жалю скручували їх. Викручували свіжу поросьть, плели з неї вужелка і тут же, без потреби, викидали їх. З особливою насолодою руйнували високі конусні муравлиська та ціляли камінцями в задумливих жаб, що порозсідалися безтурботно на намуляному березі та вигріваються проти сонця.

Тепер, по довгих спостереженнях, прийшла думка: чому в дітей деструктивні, нищівні сили переважають над будівничими, конструктивними? . . І це як правило. Тих малих Геростратів-руйників скрізь, як маку насипав, тоді між хлопчиками в Тимкові і зараз між дитячою комахнею Нью-Йорку.

Як не дивно, а відповідь на це елементарно проста: — бо ж руйнувати взагалі легше ніж будувати . . . На поверхню цього твердження випливають водночас два важливих психологічних первні, які турбують дитину: її „можу” і „не можу”. В змаганні оцих первнів оте „можу” дає маляткам найвище задоволення, навіть у найпримітивніших та глуздом неоправданих актах нищення, тож вони й починають своє „можу” з того, що розто-рощують свої чи чужі іграшки, ламають без жалю квіти і тут же викидають їх, ціляють камінцем у ліхтарі, б'ють шибки та люстра . . .

Дальші роздумування над феноменом цим ведуть до не менш цікавих аналогій, які можна екстраполювати на великі соціологічні проблеми цілого людства. Характерно, що всі екстремістські теорії та рецепти ідеальних структур людських суспільств, що базуються на принципі нищення недосконалих перед тим структур („разрушим до основанья все, а затем . . .” з комуністичного Інтернаціоналу) при глибшій їх аналізі, мають саме ці негативні ознаки деструктивного інфантилізму. Модерна теорія так званого наукового соціалізму Карла Маркса, що пересипана ніби логічно переконливими силогізмами, у своїй суті, в оголенні, на практиці і є заклик до примітивної, первісно-дитячої розв'язки проблеми нищенням. Так, що під цим оглядом не має якісної різниці між вандалізмом школярів порториканців, чи муринів, та постановням імперії Чингізхана чи останньої імперії Леніна . . .

Але ж ми, сільська малеча, знали тоді також і чимало творчих, ужиточних речей. Так, я докладно знав увесь той технологічний цикл, що починався на конопляниках, де дівчата, мало не вмліваючи у спеку від гашишної задухи, беруть плоскінь, мочать потім її у застійних смердючих копанках, висуюють далі у конічних купках, терелять на терлицях, що на-

гадували мені величезних дерев'яних коників-стрибунців, а тоді те клоччя тіпають та зчісують на гольчастих чесаках (вже й забув, як вони називаються), далі роблять з того шовковисті кукли (повісма), потім прядуть, ткуть, вибілюють над річкою, вправно виляскуючи праниками, скручують у міцні сувої одиннадцятки та ховають у скрині собі на посаг, а трина від цього процесу піде взимку на опал. Все це я докладно знав ще заки пішов до школи.

Давидове обійстя та вся навколишня природа були багатющою книгою пізнання. Щодня розкривала вона переді мною сторінку за сторінкою, одну цікавішу за другу, а перегортати ті цікаві сторінки то батько, то мати, то бабка Давидиха, то навіть й саме мале товариство, яке звідкись знало більше цікавих речей, ніж я.

Емпірично в п'ять років я знав той біологічний світ, що оточував мене, куди краще й більше ніж знає зараз моя десятирічна внучка, зрощена на гектарах заасфальтованих площ Америки.

Кожна дитина утилітарним інстинктом первісної людини розглядає всю природу, та все, що навколо під своїм вузьким кутом зору: чи воно добре чи зле для неї, чи корисне чи шкідливе, чи треба його боятися чи ні. Поняття нейтральності ще не існує в голові. Так було й зі мною.

Я не боявся і навіть любив джмелів, цих спокійних хазяйновитих дядьків із в'їдливої комнезамської родини ос, бо знав, що вони не чіпають нас, — царів природи, зате ненавидів і боявся шершнів, ос, тарантулів, ведмедиків, мух та бліх, і де тільки була до того можливість, я старанно нищив їх або уникав. Добро хоч — дошкульних комарів, які допікають трьом чвертям людства, наша Ушиччина, як відомо, не знає, а тим паче не знає комарів малярійних. Крім джмелів прихильно ставився також до хрущів, равликів, коників-стрибунців, мурахів, одиночок, навіть до павуків-косарів, цвіркунів, ну і, звичайно, до всіх метелюків. Я любив той вид рослинних клопів, що у червоних, мальовничо помережених уніформах купчилися у нас під муром на сонці, ми їх звали москаліками. Всіх ягідних клопів (малинових, полуничних, ожинових) ми об'єднували в одну родину під назвою, якої пізніше я ніде не знаходив у наших ентомологів: звали ми їх бздюхами, думаю й зараз, що досить влучно, бо вони смерділи.

З джмелів ми висмоктували мед, з хрущів робили вітрячки, хробаків без жалю переполовинювали, знали вже про їх біологічну здібність до регенерації, хоча цього, вельминаукового терміну ні від кого ще не чули. Така жорстока практика тортування жуків та джмелів уживалися із сентиментами до них, та зі вщепленим анімістичним поглядом, що все живе має душу: і померлий дідусь, і хробак, і козарик, і . . . навіть пекуча кропива, що її Бог наділив таким паскудним темпераментом.

Любив я також усіх свійських тварин, окрім попових кнурів, страшного бугая з череді та гусаків. Найбільшою могою

симпатією користувалися песики, каченята, зайчики, їжаки і поросята. То було моїм добровільним обов'язком чухати поцід живіт нашого кабанця, і я потішався, коли він зараз же лягав на бік і тільки чекально поводив з-під рижих кліпок своїми мудримися чорними очима, готовий враз, якщо не будеш чухати, на якийсь шкідливо-незалежний чин. Вже в ранній цій порі більш дитячою інтуїцією ніж спостережливістю, я збагнув, що псів і котів, цих свійських, але непридатних до людського визиску тварин, трактується не тільки, що несправедливо, але ще й жорстоко. За найменші браконьєрства (з'їсти наприклад курча) , вони розплачуються не раз своїм життям. Не дивно, що серед них виживали не сильніші, а ті інтелігентніші, що вміли підкорити свою атавістичну хижість інтелектуально-вольовим гальмам.

Коти були трохи в ліпшому стані, бо скеровували свій хист у бік мишей, яких не бракувало по коморах та на горобців, що густо населювали стодоли. А, от бідним псам було гірше. Їх приречено в селі на голодний режим та на протиприродне вегетаріанство: бевка від теляти, недоїдки зі свинячого корита, шматочок хліба, що випадково впаде з рук дитини та зрідка, щонайбільше пару разів на рік, виварені до-гола кістки з гижок.

Я думаю, що крилатий вираз — „Голодний, як пес...” таки мабуть пішов з Тимкова... Тому я, після свого бідного дружка Івана Куцького, найбільше жалкував голодних псів, а малих песиків надто любив ще за їх дитяче незлопам'ятливство.

Бідні ці тваринки!.. Пригадую, що у нас починалися довгі економічні дебати перед тим, як прийняти в родинний гурт нового члена — песика чи котенятко. Та ж обом треба було з самого початку виділити, відірвати від дітей „моня” та хлібця, за обома пильно стежити та навчати їх протиприродної здержливості, перевиховувати на травоїдних. Тож баянє псячо-котячої популяції на селі був дуже суворий.

Найбільше експериментальних знань я надбав з нашої багатой подільської флори. Тут я вже мав свою систему дикої флори, в основі якої лежав принцип практичності, придатності, чи непридатності до мого дитячого світосприймання. Мушу признатися, що була вона мені більш зрозумілою та догідною ніж пізніше нудна та Лінеєва...

Так, рослини добрі та корисні для нас це були: повітиця, бо її дуже смакує наша корова, бабка, що витягає жар, коли тобі палець нариває, ромашка — дуже приємна, коли, бувало, її настоєм мати спринцює мені хворе вухо, бузина та верболози, бо то відмінний матеріал на іграшки. (Поряд із тим до бузини малося застереження ідеологічного порядку, бо ж я знав несхибно від Давидихи, що в її заростях виплджуються чорти.) Петрів батіг любилося просто за його голубенькі скромні квіти, а спориш за те, що він милий, невибагливий та по ньому гарно бігати босоніж. Знав я також, що з кінського шавелю

борщу не зваривш, що молочай та лобода добрі для поросят, а кропива, коли її замінити з грисом — для каченят та гусят. Ну, звичайно, я не був настільки бідним на уяву, щоб віднести цілу симпатичну й загадкову родину губ до рослин... В моєму переконанні це були створіннячка, наділені людськими рисами, які в теплі літні ночі товаришують з веселими працьовитими гномами.

Численна група рослин йшла під категорією злих, недобрих рослин це: кропива, блекота, дурман, свербіус (за його колючки), деренове листя зі зворотнього боку, бо від нього пахнуть шкіра та всі будяки, які слід рахувати за найбільших ворогів людства. Їх я дослідив найліпше і то не обережним дотиком пальчиків, а через солодко-страждальні тортури, коли мати, дмухаючи щосили на будякову „бубу”, розхитує голкою того будяка, а він заліз тобі глибоко та ще й зламався там у ступні...

Я солідарно поділяв татову ворожість до осоту та пирено. і з цього ряду виключав лише кукіль, йому я дарував усе за його милі оксамитні квіточки. Хвоці ми називали сонсочками і в такий спосіб підсвідомо, але вірно зачисляли їх до голонасінних (Angiospermae). Про цю ботанічну аналогію довідався я не скоро, у вищій школі.

В групі рослин, що для розваги, були: калачики, кульбаба, лопух, листя якого, як відомо, йде на укриття голови в спеку, а реп'яхи можна, як ніхто не бачить, вкинути у косу дівчині, щоб не задавалася. Ще були рослини — квіти спеціально дівчачі: м'ята, любисток, васильки, барвінок, шалвія, купчаки, чорнобривці та мальви. Коли пахуче літо минало, то якимсь чудом-способом суміш отих пахоців залишалася з дівчатами на всю зиму, в цьому можна було впевнитися, коли під Андрія або Водохрища вони приймали тебе до свого гурту.

Знав я докладно і все сільсько-господарське ужиткове зілля (злаки), овочі та городину. Ці останні я вже ділив за іншим принципом: — свої, несмачні та чужі — дуже смачні й привабні. По загальному вигляді, листю та корині я визначав безпомилково більшість деревних та кущових порід, що на Ушиччині: тополю пірамідальну, осокор, вербу, дуба, граба, ясена, клена, чорноклена, береста, березу, береку, акацію, часом лише плував ялину з сосною, черешню, горіх, калину, дерен, гордовину. Тож, можна сказати, що з практичної гербалістики до семи років я знав більше, ніж мій син знав про це в розквіті його праці над докторським дипломом з фізики.

Хоча пташок я любив і котам не мало діставалося з-за цього, але ця галузь природознавства й досі становить вузьке місце мого природничого круговиду. На практиці я вже знав такі орнітологічні дива, як пави, розкішності павичі та пантарки, що їх я бачив у Попелів та палугу у Гедів. З глибин християнсько-демократичної природи, проте, я віддавав свій найбільший сентимент нашим горобчикам, щигликам, синич-

кам та шпакам. Надто ж краялося моє серце за ними у сніговії та заметілі.

Так само з іхтіології за весь свій довгий вік потім, я нічого не примножив до того, що набув над берегами Ущиці з фаткою та вудкою. А знав я тоді не тільки з виду, але й з поведінки: ковблів, марен, плотичок, карасиків, сомів, окунів і щупаків.

Елементи з селянської метеорології також були мені відомі. Я знав, наприклад, що як сонце „вигріщується” зранку — не буде гарної години вдень, як воно „оглядається” ввечері крізь продовгасту смугу хмар на заході, також ввввтра не буде години, буде „гидкий” — дощ і треба сидіти в хаті. Коли жаби кумкають у копанці та ластівки полюють низько-низько за комахами — буде дощ. Якщо Давидова льоха враз занепокоється та мегушиться по обійстю зі жмутком соломи в зубах, а поросята кумедно наподоблюють свою мудру матір і крутяться неспокійно, як дзити — буде буря і то невдовзі. Тут, справді, мудра природа поставила якийсь, не розкритий ще нами, знак рівнання між цим шостим сенсом поросяти та катіонами передгрозової атмосфери. Був я певний також, що в тих смерчових лійках жовтої піляки, яку крутить у посуху, нечисті ведуть свій чортячий танок. Були мені досконало знані всі відміни хмар та дощів: градові, зливні та сльотові хмари, курячий або сліпий дощ, знав я з якого яру звичайно п'є веселка воду по дощі. Багато, багато зналося такого, чого ні один західній скавт не знає, хіба що десь там африканські діти в Кенії.

Вміли ми також прудко вганяти по стерні й не подряпати та не поколоти босих ніг. Уміли обертати за ніч-дві терпки, неїстівні зовсім грушечки-дички в їстівні та смачні, бо знали, як їх вгниличувати.

Коли нас не було біля дому, мати вже знала — треба шукати десь коло річки.

Усе літо бувало мокнемо там у воді, як ті коноплі. Тремтимо на березі. Зуби цокотять, а щедре подільське сонце своїм промінням увіходить в наші худенькі, животаті (точнісінько як у пакистанської дитлашні) тільця і обдаровує вітамінами „Д”, що їх нам так бувало бракує. Шкіра вже брунатно-чоколядова, блищать тільки зуби, очі та ясніє рожево-біла смуга довкола пояса, всіяна делікатними цятками від бліх. Часом мати не може й впізнати нас, це коли вимащуємось госпіль намулом, який трошки гріє, а коли висихає то ще и додає приємну лоскотність.

У літі знімався з батьків один клопіт: приберігалосся взуття, а підосвши ніг загартувували ми бувало так, що туди влазили лише колюки з акації або довге терня з дичок. У біганині часом позбиваєш пальці до крові, та хіба в розпалі гри підеш додому, щоб присмалити ранку йодом, як вимагали батьки? . . Давали самі собі раду тим, що ранку присипали порохом з дорого і то спиняло кров негайно; у більш клопітних випадках збите місце обкладали та затягували павутинням, якого не бра-

кувало під бантинами та кроквами в шопах і стодолах. Добре було нам усім тоді, що нічогосінько не знали про *Bacillus Tetanis!* . .

6 ЦЕРКВА ТА ЇЇ СВІТ

Окремий, ні на що неподібний світ, світ барвистої ритуалістики, часом загадкових і неясних символів, та постійного настороження перед гріхом, відкривала переді мною церква. До церкви ми ходили щоразу, не пропускаючи ні неділь ні свят. Особливо горливою до цього була наша мама. Тато ходив оказійно та на великі свята. Я йшов до церкви не тільки з обов'язку, мене вабило до неї. Особливі пахощі ладану, струмінки диму з кадильниці, що не їв очей, численні вогники свічок, які так заспокійливо похитують язичками та часом весело потріскують, (як ти послинеш гнота), усе видавалося мені незвичайним, на всьому був відсвіт небуденности . . . Така розкіш та багатство позолоти і сяйва на іконостасі, на образах, панікаділі, хоругвах, що таке — тільки в казці! . . . Мої рудиментарні нахили до живопису найбільше штовхали мене до розглядання кольорового розпису стін та ікон. Я вивчав вирази на обличчях усіх святих та мав вже свою опінію про характер кожного з них. Особливо любив я розглядати, коли мав до того рідку нагоду на вечірні, як людей було мало, захоплюючи батальну картину Страшного Суду, що її приміщено було в бабинці, (мабуть таки з розмислом, відай сільські сеньори-моралісти знали, що роблять . . .) . То було широке полотно-панорама з деталізованими ситуаціями гріхородників та різних методів Божої кари їм за це. Цей образ я завжди розглядав з неслабіючим інтересом, як пізніше батальну картину Бородинського бою. Другою атракцією для мене були бородаті євангелісти, намальовані високо по чотирьох кутах головної бані церкви. За спинами їх визирали загадково дивні образи звірів та птахів — символи їх взнесенного духа, внизу був виразний напис їх імен. Коли я по чергово переводив свій зір з Матвія на Марка, то в голові, каюся, завжди снувалося непрохане: — „Чи не той це Марко, про якого наші кажуть: Що ти там товчешся, як Марко по пеклі?“ . . В церкві ми завжди випиралися наперед, туди, де добродійка, дячиха та вчитель з учнями. Треба було протиснутися через бабинець і далі, щоб дійти до цих перших місць. З бабинця, де роїлося дівчатами, йшов завжди приглушений шелест і шепіт. Крізь щільну живу стіну їх ти переходив тьмяною зоною пахоців рути-м'яти, васильків, любистку та духу вимитих у борщі дівочих кіс, що їх тимківські дівчата вміли так майстерно вбирати у позлітки та укладати біля вух.

Часом повчальна репліка — „Цитуйте! . .“, „встидали бисть ти ся! . .“ прорізала той шелест низьким клімактеричним тоном сільських матрон, що позабували своє дівоче або заздрають. Це, коли ледве стримуване дівчаче — „а-а-ах! . .“ проко-

тяться луною вслід чорнявим ставним парубкам, як ті виносять коргви до хресного ходу.

Я сповнювався гордошів дорослого, коли хтось із дядьків ззаду торкне мене легенько свічечкою по плечі і прокаже: — „До Матербожі...”, „до Миколая...”

Як і всі діти я любив дуже причащатися, а потім запивати з утлого мідяного черпачка розбавленим вином та заїдати просфорою, але то мені не часто таке перепало.

Ще вривався добре в пам'ять один тимківський звичай, який зараз за далекістю та давністю зворушує мене несказанно. Ось два сивоголових дядьки, як два великих голуби, схиляються головами у поцілуйному ритуалі перед причастям, просять один у одного прощення: — „Простить мені!..” — „Нехай Бог простить...” „Другий раз!..” „Нехай Бог простить...” „І третій раз!.. Нехай Бог простить...” І так похитують головами на передньому плані церкви кілька, або й кільканадцять пар, що мають йти до причастя. Десь із віків прийшов цей зворушливий звичай... Думаю собі зараз: — Ой, леле! Вистачило лише двох поколінь, щоб зникло це, ця духовна вишліфованість, на яку нарід затратив віки...

Звичайно, мене, рухливого з природи, стомлювали ці недільні відправи, але я розганяв та пригашував утому тим, що роздивлявся на образи, вклякав на коліна, а там непомітно всідався на п'яти і розглядався на вибриндованих до невпізнання дядьків, на їх виголіні підборіддя, на мисочкою підстрижені та густо змащені охайні їх гирі. Кожний раз — те саме, а мені, все воно видавалося незвичним та небуденним.

От тільки не подобався мені хор. Правда, то не був хор у загально прийнятому розумінні. За тимківською рутиною дяк починає тягнути сам, а до нього вже підпрягалися інші на криласі. Мелодію виводилося з пам'яті без ног, і спів той далі йшов самопливом без втручання дяка. Зусилля співаків, особливо дівчат, не стримувані дяком, йшли на те, щоби співати якнайголосніше і той спів немило різав мені вуха. Тож, коли часом з цієї вокальної орґії виривався Юзів баритон, то він уже звучав тут дисонансом.

Старий Карпович вражав мене іншим: він умів прочитувати одним духом сорок разів „Господи, помилуй” і виходило це в нього приємним стишеним воркотінням, як переливи ручайка по камінцях — „госпамінос-памінос-памінос...”

Нестертий слід залишився у мене від святкування всього циклу Різдвяних свят, Великодня та ще Спаса. На півраній плівці пам'яті з раннього дитинства позалишилися одні обривки, але яскраві...

Глуха ніч, а в церкві нашої повно людей, як у вулику. І ми всі там, прибрані у все, що маємо найліпше. Незвичною врочистістю відсвічує від заяснілих облич, з багатого світлосіява у церкві та батюшчиних виблискуючих риз. З особливим піднесенням о. Антоній читає в цю ніч св. Євангелію. По кожній строфі її дзвонять дзвіночком біля головного аналою,

далі — у бабинці та ще далі під самою дзвіницею, а за ними з високої вежі дзвіниці зривається радісний триакордний передрів усіх дзвонів. І так скрізь по всій Упиччині, по всьому Поділлі. Заблуканий у цю ніч, зачудований подорожній по цих дзвонах упізнавав найбільше свято християнської України. Знав, що саме зараз йде свідчення того глибокого, ніким повністю ще не розкритого благовістя, що:

— „Споконвіку було Слово і Слово було у Бога і Бог був Слово . . .” Врочиста відправа щоразу переривається гучним „Воїстину Воскрес!” із грудей усієї церкви на привіт сзященника — „Христос Воскрес!” Йде активна участь усієї церкви у великій містерії святої Пасхи.

Кінчалася Божа служба. Вийшла процесія з хоругвами святити паски і все те багате великоднє істиво, на яке люд селянський спромігся. На сході ледь зашарівся край неба. На погості навколо церкви розташувалися люди і очікують на свячення. Тремтливо блимають тисячі вогників свічок і ніби силкуються побороти передсвітанкову темінь Великої ночі та освітлити мінливі силуети людських постатей. Над усім стриманий радісний гомін. Ми з татом оглядаємо той нескінчений мальовничий ряд пасок, поросят у нецках з хріном у зубах, ковбас, усякої іншої печені, писанок та галунок. Так ми робимо щороку й нотуємо для розваги скільки то було поросят у цей Великдень.

По свяченню люди розтікаються враз, як вода. Дзвенять ковані вози на залізних вісях, веретами вкриті. На баских конях єдиною в селі ресорною бричкою пролетіли, як не було, Басюки — багачі. Ми йдемо пішки, нам недалеко. Несемо свій чепурний кошачок зі свяченим, жартуємо і ковтаємо слинки в передчутті смачного, що золоті руки матусі нам наготували. Не день і не два — цілий тиждень гудуть дзвони над селом. Майбутні дзвонарі, а тепер ще підлітки, ревно вправляються в цій штуці. Жінки та баби не ськаються на призьбах, як то вони роблять по неділях. Тепер сливе всі вони на погості. Пригощуються мазурками, обмінюються писанками, перебирають сільські та куткові новини і милуються, як дівчата — їх зміна, водять гаївки. І не одна з жалем вслухається в те, що ще так недавно, здавалося їй, сама виводила:

— „Гаївочка — красна дівочка
Цілу ніч не спала
По горі ходила
Віночки спілтала . . .”

Чи такої-о давньої:

— „Весничко — сестричко
Крапни на травичку
Дощами густими,
Росами крапними.

Щоб ся жита колосили,
Щоб ся хлопці поженили,
Щоб ся рожі розквітали,
Щоб ся дівки віддавали . . .”

А вдома статечні господарі, куми та свати, ходять від хати до хати, од воріт до воріт та все частуються без краю та тамують огірчаним розсоллом згагу й інші прикросці з незвичного переладовання поживністю та питвом. До речі, можна бути певним, що сучасні вчені дієтологи, проаналізувавши наш той тимківський розсіл — руками б з дива розвели, таку б знайшли в ньому силу діючих вітамінів та інших чудових дієтичних стимуляторів.

Дівчата на погості, справді, як той мак квітучий — у рясних биндах, оксамитних кафтаніках, нових козлових чоботях бавляться та без кінця виводять гаївок. Моя сестричка Надя — нарозхват. Вона легенька, на її блідому личку чітко вимальовуються брови і карі очі. Люди кажуть, що вона гарна і делікатна, тому й беруть її дівчата, щоб ходила легенько по навхрест складених їх руках у гаївці. Так по руках дівочих і обійде вона навколо церкви, і то не раз, за день.

А ті гаївки у вухах мені самому й досі. Слова давно забулися, а журлива полонянська мелодія їх, як відлуння загубленого янгельського світу, й досі ще звучить мені сумною кінцівкою — „Грай, жучко, грай жучко . . .”

Але хай краще скаже про те своїм віршом живим поет Богдан Лепкий. Він так ніби там був у Тимкові . . . Тільки, що церковця у нього не та — дерев'яна, а наша була мурована:

„Ще й нині бачу церковцю стару
З дубових брусів, наче на картині.
Доріжка в'ється під гору,
Село лежить в долині . . .

І „жучка” й „Зельман” і „Воротаря”
і „Зайчика”, й „через попові лози”
Крізь прірву літ так чую я
Неначе сміх крізь сльози.

І наче сон з'являється мені
Сільських дівчат веселі хороводи,
Лунають співи голосні
Немов весняні води.

Не знаю, чи ще церковця стара
Стоїть, чи гагілок співають,
Та на Великдень буду я
З тобою, Рідний Краю.”

У спогадами зрушений той вир чудових видив давніх
Нараз ввійшла одна химерна візія примарна:

Десь, ніби в той квітучобарвний великодній гурт
дівчат тимківських,
Що так красно виводили навкруг церкві свій прадавній
веснянковий танок,
Перун — Зевес могутній, якимось чудом-дивом заслав до
них у гості
Рійок ровесниць їх посестер — тиверчанок,
І всіх змішав у тій гаївці коло церкви зранку . . .

І от, ні диво — гості, ні юні їх з села подружки на погості
не зауважили того.
Так, ніби їх лиш вчора розлучила доля
і час не встиг лишити свій слід,
Хоч то пройшло вже зверх десятки соток літ . . .
Усі такі самі: смугляві, каро́кі, задумливі, гнучкі,
як верболози при воді.
Такі ж стрічки-бинди в заплетених їх косах.
Так само обходили в ритмі гагілок свої прадавні ритуали.
Як матінка-природа робить те у своїх ритмах вічного
кружала . . .

Той самий чувся легкий сум мелодій їх веснянських гожих . . .
І лиш на місці дивної церкві усе ввижавсь тиверкам темнокосим
Той їхній дуб кремезний і могутній, що височів століттями
отут на давнім капиці поганським,
Де ще прабабки їх виводили свої гаівки щасні.
Ось тут . . . Ось тут стояв той лицар дужий, якого не здолали
стріл Перунових блискавиці . . .

Прокиньтесь, сестриці!.. Так мовили живі дівчата-подо-
лянки,

Його давно нема . . . Він спопелів до пня
Від сяйва іншого — Воскреслого Христа . . .
І зникла враз та візія чудна́я. Її застлала більш реальна
і страшна́. Бо вона́, як видиво човна́,
Що без керми з людьми несеться штормом на скельні береги . . .

Між Великоднем та Різдвяними святами яскравою цяткою
в моїх дитячих буднях світилося Спаса. Чому Спаса?.. Не
тільки тому, що свято це будило епікурейські асоціації з пи-
ріжками з маком, з яблуками та ще й з медом упереміш з кольо-
ровим та істивним багатством фруктів на поживу з цього дня.
До нашої хати звідкись прибувало тоді багато меду в сотах,
а я ж був великим ласуном на це . . . Вдруге в році в це свято
відбувалося в церкві освячення дарів, тільки зараз то була
безкровна жертва з дарів, зрощених на цій щедрій землі, про
яку ще давній літописець писав так лаконічно красно: — „Хлі-
бом та молоком текуча країна, золоте яблуко України, серце
меду — Поділля.” І зараз, ніби ще чую на губах медову при-
солюдь пиріжка з маком, що його ласкаво-мовчазно тицьнула
мені в церкві на Спаса бабка Кучеручка . . .

Найбільш раділи ми тим, що Спаса знімало з нас одну

прикру заборону: відтепер можна було залізти в чужі яблука та груші, не порушуюче традиційного табу — „не їсти до Спасса, бо оскома нападатиме, або хробаки заведуться в череві” . . . Ми знали ще й інші заборони та приписи, пов'язані переважно зі святим Ілляю, якого святкувалося недавно перед Спасом. Може тому, що він заступив місце бога громовика-Перуна в релігійному світогляді моїх пращурів, то коли гриміло, нам казали, що то Ілля поїхав возом по небу, казали також із незлобивим натуралізмом: — „Не купайтеся, діти по 22 липні, бо вже Ілля у воду всц . . ся . . .”

Спаса ще знаменувало для людей, поєднаних з природою, перший подих лагідної прозоро-синьої осени та щедру сплату природою за людську працю, а що найголовніше для мене — це було улюблене свято мого татка, тож і моє також.

У всій вселенній тоді, здавалося нам, якоесь справді було по врочистому. Ще зранку в проміння сліпучого сонця ніби віткано було додаткові блискотки сяйва з тих чудесних риз і шат Христових, що були на Ньому в той пам'ятний ранок на Фавор-горі. От і зараз — незмірно далеко від тих днів дитячої радості, ловлю я вбогі залишки тих блискіток у моїй душі . . . Чвалом прогналися роки. Нема давно вже тата. Розбрелася родина, а я, старий, на чужині в безбарвний день американських буднів перебираю по чотках пам'яті своєї ті чудесні „спаса” моїх тимківських років . . .

Органний тембр татового баска з самого ранку звучить піднесено і настроєво. Врочисто-бадьорі мажори тропаря у його виконанні передаються і мені. Приємний басок його все кінчає та знову починає: —

— „Преобразился вси, на горе Христе Боже, показавий учеником Твоім славу Твою, якоже мужаху . . .”*)

І це загадкове „мужаху” наш татко консервативно не міняв на „можаху” навіть аж ген пізніше, коли на те було вже делікатно-авторитетне вияснення його синка семінариса . . . Ще вдома перед церквою той татів тропар нас усіх злагіднено настроював. Так заспокоює женців у час спочинку під полу-кіпками гудіння працьовитого джмеля над волошками та со-кирками . . .

До Різдва ми починали готуватися задовго, як тільки затвердне груддя по дорогах та притрусить його перший сніг. Довгими вечорами ми виготовляли та клеїли з кольорового паперу ланцюжки на оздобу ялинки, обліплювали горіхи позліткою та відбирали найкращі яблущка „золотого пармену”, що виблискували золотавими боками несугтірше намальованих. Власне це й було основою всіх прикрас. Докуповлювалося лише блискучу зірку на верх ялинки, кольорових свічечок та декілько блискучих скляних кульок, іноді ще двобічних паперових вед-

*) Примітка. Треба „можаху” — форма слов'янського аориста від „могти, можу, можна”.

медиків, зайчиків, лебедів тощо. На художнє завершення ялинки уживалося чисту білу вату, яку розпістряли по віттю, щоб імітувати сніг. Не було у нас заведено, щоб обдаровуватися подарунками, на такі примхи не вистачило б грошей. Сама ялинка була у фокусі різдвяних вчистостей та дитячих розваг, її ми вперше майже побожно засвічували на Свят Вечір, а потім okazійно світили аж до Водохрищі. Коли приїжджали до нас гості з дітьми, тоді навколо ялинки знову все оживало і бурхливило.

Свят Вечір проходив у нас зі всіма атрибутами місцевої селянської традиції, не носили тільки ми нікому вечері, бо не було тут у нас родичів. На вечерю мали дванадцять страв, правда, сюди треба було зачислювати, як окрему страву, сіль, варену картоплю, пампушки та хліб. У кутку стояв дідух, перед образами світилася лямпадка, сестрички розтрушували по підлозі сіно. До церкви ходили мало. Холодом тягнуло з кам'яних промерзлих стін і було нестерпно зимно в чобітках на кам'яній підлозі. Святами їздили у гості, до нас приїжджали люди, пригощалися холодцем та смачними ковбасами, забавлялися і дорослі і малі, співали колядок та налущували купу горіхового лушпиння. Від діда зі Стружки перед святами завжди прибував цілий лантух волоських горіхів та багато різнобарвних яблук.

Ходили на лід, на річку. Ковзалися на ковзанках та, як і всі інші хлопці, ми з братом натруджували собі ноги саморобними дерев'яними ковзанами, які прикручували кілком до чобіт так міцно мотуззям, що аж пальці на ногах небезпечно синіли. Ще любив я дивитися, як на річці на льоду парубки встанувлювали колесо (з воза), а до нього прикріплювали довжелезну жердку-лату, а на її кінці сани. Між спицями колеса застромлювали три-чотири дрючки і, налягаючи на них, крутили те колесо. Увесь той хитромудрий пристрій називався „ришулею”. В сани звичайно, сідала якась пара. Санчата ті ганяли широким колом на льоду з великою, просто з ризикованою швидкістю, а нам, малим, дух запирало від того . . .

Колядки в нашій родині ми розучували також вчорами ще задовго до свят. Керувала тим наша мама. Мала вона гарний голос і великий запас колядок, щедрівок та народнього пісенного репертуару (ще тоді ніхто не знав на селі чудових Леонтовичевих пісень). З нашої дитлащині складався не поганий дитячий хор, бо всі ми мали гарний музичний слух та природньо ділилися на голоси — два альти, два сопрани, а за основу і провід нам правила материна „перша скрипка” та татів густий басок. Вже коли зайшла мова про колядки, то тут треба сказати, що в нашій родині панував культ пісні взагалі. Всі любили пісню. Всі співали й знали багато пісень. Бо ж і то сказати — в нашу хату щасливим збігом обставин влилось аж три льокальних пісенних культури: місцева тимківська, татова стружецька та материна куриловецька; при всій їх подільській ніби спільності, кожна з них таки віддавала та привно-

сила щось місцеве, куткове в мелодію, слова, зміст і виходило врешті етнічне збагачення піснею, в чому ми впевнялися не раз пізніше.

От затигуємо, бувало, материну улюблену:

„Було літо, було літо,
Та й стала зима . . .”

Кожне з нас не тільки слова, мелодію веде з чуттям, а по очах видно, ще й по своєму переживає ту чумацьку пригодоньку . . . Коли ж доходимо до сентиментально-драматичного кінця:

— „Воли ж мої, круторогі, гей, гей, хто ж вам буде пан!?! . . .”,
то на очах у мами, а за нею й наших — сльози. Багато пісень переспівасмо, бувало, за вечір, а закінчуємо свою співанку весело пожвавленою:

„Та орав мужик край дороги (два рази)
Гей, соб! . . Тпру-соб! . . (два рази)
Край дороги . . .”

Або тою, що її приніс із Стружки та дуже любив наш тато:

„Коло млина, коло броду
Там дівчина брала воду.

Я на нюю задивився
Аж віз мені поломився . . .
Та не жаль мені воза
Коли б дівчина гожа,
А то руда ще й погана
Воза мені поламала . . .

Приспів:

„Тумба, тумба, тумба, тумба!”

А цей приспів „тумба, тумба!” мав власне імітувати бубона в музиках і виконувався нами з найбільшим завзяттям і натхненням. Не можу також забути ще одної пісеньки-речитативу, із наївним моралізаторським рефреном, яку часто ми співали і прикладали до того, хто огинався або ухилявся від якогось завдання чи праці:

— „Грицю, Грицю, до роботи!
В Гриця піврані чоботи.
Грицю, Грицю до телят!
В Гриця ніженьки болять.
Грицю, Грицю, до Марусі!
Зараз, зараз уберуся! . .

Це звучало іронією, а вона, відомо, діє на самолюбство краще за довгі повчання та докори.

Звідкись збоку, ззовні, з так званого „общества” було внесено в наш репертуар кілька недоладних російських пісень, що їх співалося радше з обов’язку гостинності. Пам’ятаю:

нів щодня у відпуст наповнювалося силою мідяків — доброхитних подань прочан. Як їх ділили потім костьол з церквою — того не знаю.

Такої паради різнородного каліцтва, потворних виродків, сліпців-жебраків у переміш з лірниками та кобзарями, як тут на відпусті, я вже більше ніде й ніколи в житті не бачив. Більшість з них — то були „каліки перехожі”, але багато було місцевого хову. Під самим Сокільцем був присілок з романтичною назвою „Сан-Долина”. Тут і була домена цих професійних калік-жебраків. Тут на долішній вулиці — завжди непролазне болото, а за високими окопами — дебели комори з двовершкового брусся, добрячі хати та злії пси. Ми завжди боязко обходили цей присілок, коли йшли до Сокільця.

Усе це строкате стовковисько людей кричало, галасувало, жалісно випрохувало, завзято торувалося, божилося, голосно переконувало... Над усім містечком кілька днів стояв галас, пискотіння глиняних півників, сопілок, дриб, губних гармонік, безугавний шум відпустового гармідеру та курява збитого пороху.

Задихані, бігали гурмами вичепурені та закосичні дівчата. Хлопці безпечно тут придивлялися до „товару” з чужих сіл та кутків. Околишні чепуруни, як гусаки походжали тут, щоб людей побачити і себе показати.

Чи ж могли ми поминути таку оказію та ще й під самим боком у себе?.. Тож, бувало, на відпуст до Сокільця біжимо, скачемо із захопленням жвавим табунцем поперед мами. З відпусту плентаємося попідбивані, замурзані, бо ж пріли на сонці цілий день та порохів наковталися досхочу... Додому вже не бігли — ледь брели ми ззаду за матір'ю, як разок обірваних пацьорків. Не милі були нам вже й ті півники, дрибми та нові капелюшки, що їх покупили там...

7. ХАТНІ БУДНІ. СІЛЬСЬКІ БУДНІ

Як я вже казав, тато наш мав такого характеру працю, що на ній в потребі його легко заступала наша мама, а, коли стали підростати ми, то почали й ми залюбки заступати батька на його нудній вахті і ніколи з цього ніяких непорозумінь не виходило. Таке кооперування всієї родини біля основної праці голови родини давало одну неоціниму перевагу: тато наш мав багато вільного часу, який і витрачав на пристрасне читання книг та виповнював іноді побічною активністю в пошукуванні додаткових матеріяльних джерел на утримання родини.

На наше всіх щастя, здоровий селянський інстинкт бать-

*) Примітка: З історії знаємо, що вже в 16-му віці це було досить жваве містечко, що тут в 1591 р., було засновано поляками домініканський костьол з метою ширення в цій окрузі католицтва.

ка, почуття обов'язку перед родиною та спасенний імпульс „вибитися в люди”, перемогли блаженну спокусу „спочити на лаврах”, зледащитися та ще й може спитися на такій посаді. Така бо небезпека стояла дуже реально перед сідельщиками. Щоденно віч-на-віч перебували вони в тісній співдружності з пляшками „оковитої”, а через їх руки пливли постійним струмком до каси дзвінкі мідяки, „золоті”, піврублі...

— „Бери, чоловіче, скільки тобі треба!... Потім відрахують з жалування...” Багато на цій посаді не витримувало тих спокус.

Отже тато мав змогу та любив читати. Читав дуже багато, запопадливо все, що потрапляло до рук. Бувши вдачею товариський та досить легкий до співжиття, він стоварищувався тут найперше з людьми, у яких міг добути книжок до читання. Так він, можна сказати від нудьги, та надміру часу, а за ним згодом і ми, діти, „перетрубили”, як казала мати, єсю можливу друковану кирилицею літературу в селі та в околицях. А була ця „література” самих різноманітних напрямків, стилів та авторів: тут і „житія святих”, і перли лубочної макулатури про Бову-королевича та Єрусалима-Лазаровича, тут і твори Гоголя, Загоскіна, Пушкіна, і серії захоплюючих книжечок про Ната Пінкертон та Шерлока Холмса, що вводили нас тоді в далекий та незнаний світ Америки, тут і всі твори Генрика Сенкевича і Майн-Ріда, якісь інтригуючі оракули, гороскопи та сонники, журнали „Ніва”, „Родіна” і т.п.

Навіть таке безплянове читання (без жадних програм позашкільного навчання) мало своїм наслідком надзвичайно благодійний ефект: наш тато підтягнувся до рівня розвитку тодішньої сільської інтелігенції. Він вже не тільки листи писав тіткам та дядькам (а в 1897 році на нашому Поділлі було 83 відсотки неписьменних!), а й різні „прошення” вмів доладу складати та вибився на признаного сільського „ходатая по делам”. Умів він також зі всяким начальством говорити та ще й по „благородному”. Мав він природний талант до прерізних оповідань. Умів свій погляд на речі викласти ґрунтовно, несугірше ніж його постійний опонент соколецький вчитель І. Лозинський, з яким він любив тренувати та вправляти свій мозок в тому, що зараз письменні люди звать діалогами та дискусіями на прерізні теми. Волосна верхівка, включно з „врядником” Корничем, визнавала нашого тата за повноцінного партнера, селяни помітно поважали його та звали Іваном Михайловичем.

Вся „література”, все, що читалося вдома, а потім й передплачуволася, як от ліберальний Петербурзький часопис „Біржевіє ведомості” з місячним додатком „Новое слово”, дуже цікавим до речі додатком, журнал „Ніва”, календарі і т.п. було все в російській мові. Запамяталося, як одного разу наш учитель дав нам „Співомовки” Руданського. Це була чи не перша книжечка українською мовою в нашій хаті. Тато читав її нам з гордим задоволенням, мовляв, — „от як наші по-простому

пишуть" . . . Читалося та перечитувалося ці „Співомовки" не раз і не два. Від того читання залишилася приємність, добрий гумор та ніби чар рідної мелодії. Певна річ, що дуже скоро ми знали напам'ять і „Циган в огірках" і всі інші там дидактичні пригоди та ситуації дяків, панотців, побожно-наївних бабунь та циганчуків, що з його легкої руки стали найпопулярнішими персонажами комічних історійок та байок у нас на Поділлі. На Ушиччині, наприклад, дерен звали жартома циганською ягодию. Народній гумор оповідає про одного безіменного хитруна цигана таке: коли Бог, у процесі вдосконалювання своїх творень, запитав цигана, який би овоч той хотів обрати для себе, циган без вагання сказав:

— „Дай мені, Боже, те, що найраньше цвіте . . ."

Логічно, циган від цього сподівався й найраньше від усіх скуштувати смачних ягід. Милостивий Творець вдовольнив його — дав йому куц дерену, що, дійсно, першим зацвітав, але . . . останнім дозрівав.

В хаті нашій ми говорили виключно „по-мужицькому". Так звали батьки та й самі селяни без найменшої тіні зневажливості нашу рідну місцеву мову. Все надруковане нашою мовою, що читалося для саморозваги, як от згадані „Співомовки" С. Руданського, або вовевіль Великовського „Кум мірошник чи сатана в бочці", те називали „малоросійським язиком". В колі наших приятелів та знайомих, не виключаючи й офіційного представника влади, урядника Корнича, син якого Іван Корнич в 1919 р. в рядах українського війська загинув у бою з більшовиками, говорили також цією „мужицькою" запашною подільською говіркою і лише в офіційних зносинах чи у вимушених випадках переходилося на російську мову. Але, пожалесь Боже, насправді, то був прекумедний мовний суржик, мішанина українських слів з російськими, з характерними нашими кінцівками, наголосами та пом'якшуванням. Нікому й в голову не приходило — чи це ж той „великій, прекрасний, могутій російській язик", оспіваний так побожно Тургеневим? . . ." На цю мову переходилося з акцизним начальством, з батюшкою А. Користинським при сповіді, бо той так вимагав та ще з німцем Геде, орендарем млина, що був зайшлий сюди десь з Курляндії та знав російську мову менш калічно, ніж нашу.

**
*

По Великодніх святах, коли люди обсіються, видавалося, що село знову впадало в дрімоту і переходило до своїх біжучих малих клопотів та ще менших розрад. Повесінній трудовий ритм стишувався.

По неділях старі господарі хроплять собі у затінках по стодолах, надолужуючи недоспане за тижні, а господині ськаються проти сонця на призьбах та заодно стережуть квочок з курчатами. Нормально і спокійно досягають молоді хромозомі юнаків, терпеливо дожидаючись коли „стануть на порі".

У засторонках по хазяйських стодолах та на сінах у тьмяні купальські ночі нормально зароджувалася біологічна зміна нових трударів Ушиччини.

Не тільки у Тимкові, але й по всьому світі ніхто нікого не підігривав тоді такими сексологічними стимуляторами, як кіно, TV, порнографічно-нудистське мистецтво під протекцією Верховних Судів держав. Через те, мабуть, за першу чверть століття Тимків знав тільки одного хлопця, що був несповна розуму та одну дівчину покритку.

За мостом, на розлогій площі, де відбувається Йордань, щонеділі тепер грають трієсті музики — скрипка, цимбали і бубон. Хлопці та дівчата танцюють, а молодші придивляються, щоб потім на пасовиськах та толоках й собі потрафити так само. Вряди-годи, збуджені танцями, відлучалися на прохолоду під міст. Тут у затінку довгого моста відбувається ще інше дійство: парубчак та дівчата виладовують надвиш своїй сексуальній енергії. Звідтам чується приглушено-затамоване верещання і писк дівчат, затиснутих у незугарних парубоцьких обіймах та лунко виривалося переможне хлоп'яче гоготіння-півіржання... Але то молодь лише бавилася передматримоніальними вправами взаєморозп'якання. Тут була перша практична школа, яка помагала звільнитися юнакам від зайвої соромливості та задовольняла їх солодким сурогатом статтевого відпруження; пари умовлялися, там, а потім розходилися спати у клуні на всю ніч (з дозволу батьків) і ніхто того не осуджував, і ніколи з тої давньої практики не виходило чогось поганого.

За три десятки років стався, як я казав, тільки один випадок, коли бідолашна Варвара Лебідь з Жадинського яру не зконтролювалася і... привела байстрюка. Я її добре пам'ятаю, бо, хоч бідна дівчина не відповідала прийнятним стандартам сільської красуні, не була гарною, але запам'ятовувався: на матово-блідому обличчі — масні широкі уста та раз-у-раз не спокійно здригаються широкі негроїдні ніздрі. По — голівудському, то був би, безперечно, живий символ сексу. Так і прожили свій безталанний вік бідна Варвара з байстрюком та вдівцею, з яким зійшлася „на-віру”. Прожили, сточені моральною ізоляцією села. О, пуританський кодекс того села був простий, суворий, злопам'ятливий, він не знав сентиментів, ні жалю, ні виправдуючих викрутасів!..

Коли починалися жнива, а за ними возовиця, село знову тріпала лихоманка розбурханої праці. Денно-ночно риплять міцно прирублені, важко наладовані драбиняки. Гальма стираються та б'ють поночі іскрами, бо ж усі поля тимківчан — далеко за селом, на високій плоскогірні, аж ізвідти треба звести всеньке збіжжя у долину, до токів та стодел. Коням, як і людям зараз, повно роботи, але ж і повне їм також роздолля та вівсьяне свято вже без тої набридливої скупой опалки з пісною січкою ледь притрушеною висівками чи послідом. А за смагли та порохом припані їх господарі — не знати коли й

сплять... Вовоциця-то також героїно-повчальна сторінка для хлоп'ячого підросту, особливо тих господарських синків, що досить висиділися та попротирали штанами взимку лавки по школах, як от: Семен Казів, Володько Басюк, Яків Гандзюк. Село ніби випорожніло. Всі товчуться в полі. Там зараз рішальне трудове дійство. Лише де-не-де спорожнілими вулицями промайне метка дівчина чи молодиця, поспішаючи з горщечками-близнятами у поле. В них доносять вони жінцям та косарям полуденок. Мене непереможно кортіло дізнатися, що там є в тих близнятах?.. Все мені здавалося, що в них має бути щось набагато смачніше ніж у материному мамалижникові...

У бадьорий ритм праці та спокійне дихання серпневих ночей неугавні хори цвіркунів додавали свою неперевершену музику та накликали легковажно на свою голову близьку осінь. І де б я не був у цю пору — та розбурхана трудова симфонія тимківської серпневої ночі йде слідом за мною...

Так той незмінний цикл біблійної приреченості селянина до праці то стишуючись, то підсилюючись від досвітних вогнів до зоряних ночей йшов за ним аж мало не до пізнього Михайла. Після цього вододілу починалося вже інше господарське круговертя: у людей ставало все менше надвірної праці, а в нас так само докраю спадало гасання по дворі та вулиці. Ще так недавно довгі дні ніби заступило враз довжелезними вечорами. Тож з літа звиклий до забав та походеньок, я ледве всиджував ті довгі та, здавалося мені, нудні вечори вдома серед своїх. Мене тягнуло до людей в інший світ. Дуже тішився, коли мати часом дозволяла мені вечером піти на годинку до Давидихи (я воно завжди затягувалося на багато довше). А зимою там — як у вулику. Звідкись понасходиться бабок з куделями. До Іринки прийде кількоро дівчат. Вони вишивають та все про щось цікаве у півголоса торочать та хихотять. Є тут і кілька з малечі. Старий Давид вносить оберемок соломи та починає розпалювати в грубці під лежанкою. Червонуваті спалахи полум'я, вириваючись із грубки, ганяють великі загадкові тіні по хаті та освітлюють німб скуйовдженої Давидової сивини, ніби у святого. Так багато цікавого тут, що, далебі, не знаєш, до кого вуха наставляти та про, що слухати: чи про те, як там на річці, де торік рибалка Сидір утопився, щось поночі хлюпається аж хвилі бють на беріг та щось охкає та стогне... Чи слухати, як найстарша бабка заведе свої — про панщину та чудного пана Сцібор-Мархоцького, у якого вона сама була в покоях ще дівчиною...

Чи, коли Давидиха під авторитетне — „Бігме, що то правда!..” оповідає, як під Святвечір буває така година, коли вода перемінюється у вино, що була, ніби, така щаслива дівчина (але десь на другому селі), яка попала саме в таку годину додому з повними відрами від криниці, — то в одному відрі була вода, а в другім вино...

Чи коли старий, побожний Давид почне докидати щось своє про лихо, яке тоді було на людей та від якого залишилося

одне тільки моторошне чуже якесь слово „унія” . . . Але то вже не байки, бо ж і зараз є ще німий свідок того — старий уніятський цвинтар поруч із теперішнім, а на ньому якісь лячні вісьмираменні кам'яні хрести, замшілі від давнини похилилися та повгрузали глибоко в землю. Кажуть, що там, на тому старому цвинтарі є „біда” . . . Не дурно ж чередники якнайдужч проганяють повз нього худобу . . . Цікаво, таємничо і солодколячно від усіх тих розповідей. Додому через подвір'я перебігаєш хутенько, а за тобою щось ніби суне, навідає, як на того гоголівського Хому Брута, що читав псалтир над мерцем . . .

Отак і повертався, як по коловороту з року в рік повільно той незмінний цикл негероїчних трудових буднів села. Давидова хата, як і все село, жили в одвічному кругобігові ще Велесових і Дажбожих знаків, без календаря, від одного охристіянізованого свята до другого, від одної зміни сонцестояння до другої. Там знали, що: „Варвара ночі урвала, а дня приточила (17 грудня), що „До Миколи — не сій гречки, не стрижи овецьки (9 травня), що „На Петра й Павла жнива припали” (29 червня), що на Пантелеймона (27 липня) не можна возити збіжжя, щоб той святий „Палій” та не спалив його блискавкою, що на „Спаса літо з осінню зустрічаються” і т.п.

Спокійну гладінь ту вряди-годи порушували пригоди та події, які видавалися на цьому тлі незвичайними. Так у сільських неписаних аналах жили ще за моєї пам'яті реальні події, що надовго розбурхували ту дрімотну спокійну гладінь.

Про безглуздо-трагічний кінець управителя Попеля на весіллі у Сметанюка, коли той „згорів” від перепоя і так необачно осиротив свою милу родину та про Варварин дівочий гріх уже оповідалося.

По тому сталася пригода, яка могла трапитися хіба лише в легковажному віці гоголівських персонажів та яка довгенько тримала у веселому піднесенні міцний селянський гумор.

Раз у снігову заметіль церковний староста, богомільний Данило Паламарчук, їдучи з Літнівець, загубив пані-добродійку Користинську . . . Була пурга. Вечоріло. Дорога у вибоях. Паламарчукові сани без підріз щоразу кидало сюди-туди. Попада була запугана та пообв'язувана хустками, мов огрядний околіт житньої соломи та й випала якось нечутно на затоках саней . . . Це сталося на перегоні між Філянівкою та хутором Вигодою. Там, на тому хуторі й знайшли вкрай збентежену паніматку аж на ранок. З тої пори й пішло злопам'ятство о. Антонія на всі розгалуження Данилового роду . . .

Стався був також за моєї ранньої дитячої пам'яті ще один рідкий, справді моторошний випадок братовбивства на селі. В цій драмі, всупереч біблійній схемі, не Каїн убив Авеля, а було навпаки: спокійний, статечний, усім селом поважний господар Іван Казів, у нестямній люті, убив свого безпутнього молодшого брата, який щойно недавно повернувся з Сибіру і допікав йому своїми брутальними вимогами та напастьо. Усе село і ми з татом також, коли приїхав урядник Корнич на дізнання,

ходили дивитися на те страшне видовище. Довго мене потім переслідувала та страшна сцена: в калюжі застиглої крові лежала людина, а з розсіченого рискалем черепа її вивалилася жовтаво-біла маса (мозок); кругом роїлися мухи і в гарячі літнього дня вже чутно було млосні тління...

Яка не страшна була подія, а людський осуд не був проти вбивці. Обом дістався від старого Казіва рівний багатий спадок. Старший, як дбайливий, працьовитий господар, далі примножував достатки, а молодший пішов не тою дорогою — розпичився, промотав свою частину, родину свою поробив жебраками, неодноразово прокрадався, був суджений та зісланий, а повернувшись, терором та шантажем не давав життя Іванові та його родині. Нарешті старшому терпець увірвався і от — стався незвичайний на селі гріх: брат убив рідного брата... Великих грошей потім коштувало Іванові через видатних губерських адвокатів уникнути Сахалінської каторги. Його було засуджено на п'ять років тюрми. В Кам'янецькій тюрмі він і відбув кару, як зразковий арештант та беззмінний староста тюремної церкви.

Одної вітряної грудневої ночі того нещасливого року сталася людям ще одна біда: вигоріло впень дванадцять господарств саме на нашій вулиці. Обмерзлі, обмоклі, обуглені рятувальники з відерцями ледве спинили лютуючу стихію за дві хаті до нашого дому. Ми всі були на поготівлі — повдягані та приготовані до втечі, хату у безладді завалили вузлами та клунками, перед образами горіли свічечки зі „Страсті”... Яка то була біда людям, що ще не знали страхування майна від вогню, скоро дізналися зблизька, бо останньою жертвою, яку пожерло вогнем, було обійстя нашого дружка Петра Маремори.

Поza такими екстраординарними подіями село ще приймало досить жваву участь у тій ворожнечі, що не вщухала тут поміж багацькими родами. То дивне, що та ворожнеча набувала ще більшої запеклості тоді, коли часом ті знатні роди ридичалися між собою й голови їх ставали сватами або кумами... Те все давало додаткові притоки бабкам до психологічних студій та трошки відкривало їм емоційні душники, а село розбуджувало з байдужості та гуртувало на прихильників і неприхильників.

Правду сказати, то до тих тимківських багачів (Басюків, Бойків, Казьових, Гандзюків, Сметанюків) загалом була така належна пошана і повага, як до ближчих у потребі кормилюдів. Трохи прихованої заздрости було хіба з боку тих, які самі вже починали „вбиратися в пір'я” — у Марушаків, Фаринюків, Гуляків. І зовсім небагато, лише на дні первісних інстинктів, трипотіла у деяких невиразна спокуса відібрати у багача те, що той призбирав... Як відомо, цю психологічну звабу неробів та невдах (переважно) пізніше було легалізовано, вбрано в наукові теорії, глорифіковано та надано їй добре знану організаційну назву „комнезаму”...

Вже аж на вікінченні нашої тимківської епопеї, коли ми

попідростали, ланцюг незвичайних сільських подій закінчився останнім голосним брязкотом . . . Це було у перший рік війни. Старого батюшки вже не було, помер. „Приход” успадкував їхній тихий, сумирний син Васьо, який щойно закінчив семінарію. Усі тишилися, а надто парафіяльні сестриці, немов своєю невісткою, його молоденькою, золоторусявою, дуже миловидною матушкою Женею з дому Якимовичів. У той час через село проходила якась військова частина. Штаб її розгостився у просторному домі панотця. Через кілька днів, коли частина та вирушила далі, один із її бравих офіцерів „умикнув” голубооку матушку Женю . . . Подія розгойдала — розбурхала докраю пристрасті всього села, та найпаче глибокі потаємні свовки сумління його жіночої частини . . . Заколот тривав, одначе, не довго. Ще не встигли окреслитись обвинувачення, виправданя (було й таке) і прогнози, як наша миловидна матушка, помотавшись в обозі „другого порядку” кілька днів, повернулася до родинних пенатів. Незлобивий отець Василь її протиставив (ще навіть дорожчою йому вона стала), а село поступово вбралося в береги й повернулося до більших своїх клопіт, бо ж йшла страшна війна, що виривала з сільської господарки кормильців, синів, братів . . .

8. В СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ

До школи я пішов трохи завчасу. Не хотів відставати від брата Євгена, але вчитель тактовно тримав мене того першого року на становищі так би мовити вільного слухача. Перша моя „Альма Матер” церковно-приходська школа в Тимкові залишила по собі назавжди дуже милий спомин. Згадуєш про неї ніби про якусь рідну, добреньку, лагідно усміхнену тітку. На передньому пляні в згадках, звичайно, наш „маленький” вчитель В. Лиситчук. Так ми звали його, бо й справді, він був дуже малий на зріст, проте дуже звинний, рухливий та до всього беручий, він навіть самочинно завів на подвір’ї школи малу садову шкільку, сам щепив саженці та роздавав щепи батькам своїх учнів. Ми його любили і поважали. Цей магік якимсь способом досягав того, що в нього не було нездібних дітей . . .

Далі з мряки забуття випливає обличчя батюшки-законотвчителя — ні добре, ні зле, скорше якесь кисле обличчя, ніби прототип пізнішого „прем’єра” СРСР, О. Косигіна.

Зате від добродійки (так у нас на селі звали паніматку) й досі променює десь з астральних просторів вічності лагідною усмішкою, а уста її медоточать так гарно і солодко мелодійною тимківською говіркою. Залишається загадкою й по сьогодні, чому добродійка інколи приходила в школу на „врок” Закону Божого? . . . Мабуть цим її суспільна натура рятувалася від глушини сільської одноманітності. А може то був прояв звичайного менторства наших матушок над батюшками? . . . Не відомо, — тільки кляса тоді оживала, оченята в школярів

виблискували, а обличчя, як ті соняшники вранці до сонця, поверталися у той бік, де вона, бувало, сідала на табурета. Діти неприховано любили її.

Школа наша мала одну-єдину, але простору клясу, до якої впаковано було всі три групи дітлашні разом. У класі завжди трохи затхле, непровітрене повітря. Через сіни — таємничо-інтригуючі кімнати вчителя, поріг яких вдавалося переступати лише небагатьом щасливцям. Одна сторожиха, жінка суворого виду, владно-фамільярно входила до його покоїв, демонструючи це перед нами з такою врочистістю, як то робив церковний староста, переступаючи у вівтар до панотця.

На подвір'ї школи, на досить високій щоглі висів дзвінок, а був то таки чималий дзвін. Ранком він ритмічно бамкав та спливав у зимовий спокій сільської тиші своїм густим „баритоном”, скликаючи школярів у храм науки. Був ще в сторожихи другий, малий дзвіночок, мелодію якого ми найбільше любили, по ньому випускалося наші гамірливі рої на веселі переривки.

Згадуються довжелезні совганки взимку біля школи, хвацькі хлоп'ячі ковзання на підківках, гри в сніжки, болючі зашпари в руках. На весні та восени, коли на дворі тепло, в перервах біля школи завжди безладна метушня, але то так тільки здавалося. Досвідчене око вловить тут і „довгої лози”, і гру в „цвея”, у „свинки”, у „гилки” . . . І ніякої тобі тут сегрегації, ні проблеми сексу, ні шкільного вандалізму. Всі — одна весела, гамірна, трохи пустотлива громадка, для всіх верховний маг та судія — їх шанований та люблений „маленький” вчитель В. Лиситчук.

Скільки радощів та гордоців мали ми від посідання таких чудових (а зараз, як подумаєш, — таких убогих) речей, як: букварі, читанки, грифельні дошки, каламарі, квадрати, грифелі. Як ми ними дорожили, обгортали папером та складали обережно в торби. Скільки, бувало, трагікомічного виникало сприводу одних грифлів. Вчитель роздавав нам їх особисто. Вони ж були обгорнуті до половини в гарні кольорові орнаментовані папірці і от, тобі видалося, що Петро Яремчук дістав грифель з кращою та барвистістю ніж у тебе обгорткою . . . Звідси й почалося муляння неспокоїної заздрости.

Той магічний грифель та квадрат найперше вводили нас у чарівний світ графічних абстракцій. На грифельній дошці виводилося твоєю рукою несподівано для тебе самого чудесні плетива скісних та простих ліній; вони штовхали твою уяву до художнього геометризму, до наподоблювання сестриних вишивок, до креслення контурів хати, школи, церкви. Всі бралися до того первісного мистецтва. Запопадливо малювали, стирали й знову малювали, що кому було до вподоби: тварин, риб, птахів, хати, квіти. Як згадаю свої власні вправи — це були такі стилізовані шедеври, що перед ними остовпів би із заздрощів сучасний модерніст-абстракціоніст, який вишукує в примітивізмі неоліту та африканських зразків нових форм та ідей.

Інколи, правда зрідка, той квадрат у руках розсердженого вчителя виконував функцію іншого приладу. За переступи проти шкільної дисципліни школяр діставав десять полясків тим квадратом по випнятій долоні. Після такої вправи таки добре пашіла вона . . .

А щодо самої науки, то це було майже щоденне захоплююче розкриття чудесних тасмниць. Починалося з магічних літер карткової абетки, які мінялися в руках учителя, як ті гральні карти у спиртного фокусника.

Властива дітям уявність та природній нахил персоніфікувати та оmaterіялізувати абстрактні речі багато допомагали й мені, хоч не раз і плутали мене. Так, ще в першій групі, на самих початках я вперто вбачав у чвірці символ звичайного кріселка до сидження, тому й весь час намагався поставити ту цифру в нормальний спосіб, як то належить кріслові. Вісімку я інакше не уявляв, як перетончену копію маминих плетених обарінків. Літера Ж була в моїй уяві якоюсь палеонтологічною скам'янілістю великого жука-рогача. Літера „ять” Ъ уявлялася молодичею, що несе на коромислі відерця з водою . . .

Зараз над церковнослов'янською абеткою та письменами глибокодумно морщать свої лоби студенти славістики по чужоземних університетах, тоді ж з тим ми, восьми-дев'ятирічні селюки, впорювалися легко та без напруги, ніби граючись . . . Мені самому більшість церковнослов'янських літер видавалася прецікавими створіннями, ніби засушеними комашками. Ще далі переходили до читання їх по складах — „бри, ври, гри, дри, при, сри” . . . і тут неодмінно виприскав веселий смішок, з яким не міг дати ради навіть наш мудрий вчитель Лиситчук . . . Всі наші малі Атаманчуки, Гордійчуки, Пекарики, Фаринюки, Гуляки, Онуфрійчуки, Шовгури, Куцькі, Ключники, Бакаї, Паламарчуки, Гандзюки, Бойки, Кравчуки, Сметанюки, Басюки, Маремори оволодівали цією складною премудрістю напрочуд легко та ще й з дитячим довірливим оптимізмом, що саме в цьому вершок науки.

Коли по абетці, складах та по першому-другому роках руської грамоти стали ми входити вже в смак та глибину „родного язика”, коли стали вже досить складно читати та зачувати напам'ять невеличкі вірші та байки, то тут вже майже через кожне друге слово ми натрапляли на якесь таке, що примушувало наш маленький мозок проробляти додаткову працю, те, що в математиці зветься „задачею на припущення”. От, скажемо, з вірша Пушкіна „Утоплєнник”:

— „Прібсжали в ізбу дітї, второпях зовут отца, тятя, тятя . . . Наші сетї прїтанцілі мертвеца . . .”

Чи наприклад сценка з Пушкіньського сінокоосу для мене змалюувалася в загальному реалістично, коли ж переходилося до деталей, до аналізу поодиноких слів вірша, то тут ставалася велика плутанина. Така строфа звідти як:

— „Только жучка удалая в рихлом сєнє, как в волнах
То взлетая то нирая скачет лая влопихах . . .”

яку ми читали групою на розпів, на мене діяла, як якийсь примовляння ворожбита над безвільним пацієнтом. Крім того ми ніяк не могли спинитися на останньому слові „впопихах”, щоб не вимовити його слідом за всіма іншими як нам видавалося найлогічніше „впопихая”. . . А що воно таке? . . В головках малих подолячків блискавкою проходив компюторський процес думання та силкування розв’язати якось цей мовний ребус . . .

Найкраще йшла нам наука рахунків, різні усні числові вправи та опанування за порядком і в роздріб основи всіх основ — таблиці множення. Навіть через півсотню років я досить ефективно використовував цю давню Лиситчукову науку. Я просто приголоштовував своїх колег, робітників американської залізниці, які з олівцями не встигали за моїми усними маніпуляціями (зрештою досить простенькими). Тож зараз немало дивує мене, чому американська школа залишає зовсім без уваги цей такий необхідний та зрештою й цікавий тренінг дитячого мозгу? . . А от наш вчитель з глухого подільського села завжди умів подавати цю суху логічно-абстрактну суть таблиці множення в живих та цікавих прикладах.

Вже з науки Закону Божого, особливо Старого Заповіту, часто не вистачало нам свого дитячого глузду та уяви до розв’язки цілого ряду проблем, включно з моральними, що впливали з біблійного епосу. Не кажучи вже про те, що всі ті якісь незвичні ймення та назви, що їх утовкмачував у наші голови панотець, застигали в моїй уяві, як той заклятий соляний стовп, у якого обернуто було легковажну та цікаву Лотиху . . . Я ніяк не міг гармонійно узгіднити зі своїм дитячим сумлінням — чому на самих початках щасливої людської ери творилося так багато непотребства: непослух самому Богові наших прародителів, вбивство Каїном свого брата Авеля, продаж братами в неволю наймолодшого Йосипа і т.д. Мене сповнювали жах та відраза до старого Авраама, що не завагався занести ножа над своїм улюбленцем Ісааком . . .

З Мойсєєвих десяти заповідей найясніше зформульованою та практично найбільш шанованою була п’ята заповідь — „Чті отця твого і матір твою . . .” Інші, такі, як — „Не убій”, „Не украді” вважалося, що вони цілком не можуть бути застосовані до мене. А вже зовсім неясною була формулювання та фактично не зналося про, що йде мова в заповідях першій, другій, сьомій та десятій . . . Серед кольоритних персонажів Старого Заповіту я давав перевагу не пророкам, суддям та левитам, навіть таким як Мойсей та Аарон, але таким, як могутній Самсон, або Ісус Навин, що зумів спинити сонце та місяць. За ними йшов Давид зі своєю „праццею”. Хтось навіть подав нам нескладну конструкцію роздвоєної на кінці праці-палиці, з якої ми вправлялися безпечно, аж поки хтось не розвалив голови нашому Ігнашкові . . . Хоча фараонів я одверто не любив, проте за всіма первенцями єгипетськими краялося нелукаве дитяче серце, коли їх усіх було побито в ніч перед виходом ізраїльтян з Єгипту . . .

Часто зі школи, зі Старого Заповіту я приносив додому силу нерозрішених питань та вимагав додаткових коментарів на них. Не раз це ставило моїх батьків у глухі кути богословсько-філософських лябіринтів. Зате всі події та акти з Нового Заповіту, за винятком Юдиного вчинку та страстей Христових, завжди викликали моє повне схвалення та зрозуміння і певність, що все скінчиться на добро та радість слабкій людині. Майже всі притчі Христові я інтерпретував стосовно до свого тимківського оточення. Особливо подобалася мені своїм щасливим кінцем притча „О блудном синє”. Вона була для мене резервою невичерпного оптимізму та покладання на батьківську великодушність, яка й справді мене ніколи не зраджувала при найзбиточнішіх okazіях . . .

Отак, ніби жартома, і не зоглядівся, як проторохкотіли три повних роки в цій, по своєму знаменитій, першій моїй школі.

9. НАШ РОДОВІД

Як ніколи не випадав з нашої річної програми відпуст у Соکیلці на Десяту П'ятницю, так ніколи не пропускалася нами поїздка всіх нас, окрім батька, вліті до села Стружки — цідівщини нашого роду. Відбувалася та весела подорож щороку під принадним гаслом — „До діда на черешні! . . .”

Ще за тиждень до Петра і Павла ми з братом вже робили розвідку в Басюковому саду — чи не починають, бува там паліти черешні? . . . Треба сказати, що на весь Тимків було лише кілька черешневих деревин, чомусь вони там не мали зросту та розвою. Тож уже з раннього переджнив'я ми навкучали батькам та наглили їх, щоб їхати до Стружки на черешні. Та частина села, де жив наш дід, у відміну до Тимкова, можна сказати втопала у високих черешнях та інших деревах. Саму його садибу по трьох сторонах довгої межі поспіль обсаджено було черешнями, сливами та горіхами.

Перебували ми там щороку по місяцеві, а то й довше, надто коли вже дід помер, а ми з братом Євгеном підросли, то тато залишав нас тут господарювати з бабкою сливе на все літо.

Саме на місці буде подати тут кілька слів про наш родовід, що своїм корінням глибоко вгруз у стружецький ґрунт. Як давно, з яких часів? . . . Хто знає? . . . Може ще з тих давніх-давен, коли сюди у сховки між яри та ліси загнали його татари, а може ще й печеніги? . . . Бо ж усі ці оселі на довгому яру по річечці Калюсику, починаючи з містечка Заміхова та йдучи вниз по селах: Щербівці, Стружка, Балабанівка, Золотогірка, містечко Вербовець і далі селами аж до Дністра, — то дуже давні селища, деякі може навіть ще з часів першого історичного князя цього краю Василька Ростиславовича Володимирового внука. Таж саме містечко Калюс, що від Стружки на віддалі всього дванадцять верст вже було історією відоме у XII віці.

Ой, леле! . . . Може за тяжкою працею моїх пращурів, а то

таки більше з селянського неучтва та недбальства ніхто з них не подбав про переказ нащадкам їхнього родоvodu. Може він мав і славні сторінки? . . . Перекази ті, похашцем почуті мною від тата, на жаль не сягають, далі як до туманної постаті мого прадіда Василя, себто не йдуть у глиб далі, як до першої чверті дев'ятнадцятого століття.

Характерно, що на селі в Стружці не залишилося ніяких переказів та оповідань дідусів та бабусь про панщину, на які так багатий літопис майже кожного подільського села. Тато мій, не вдаючись до тлумачення, з ледь прихованою гордістю казав, що Мала Стружка — це корінне „казьонне село”.

З історії дещо знаємо, що в часах повного та цілковитого „освоєння” москалями України по обидвох боках Дніпра, а це був кінець 18-го та початок 19-го століть, давні козацькі маси на Гетьманщині ще заховували своє історичне станове ім'я „козак” і були правно прирівнені до стану вільного селянства. На Поділлі ж давно заникло навіть саме це горде ім'я „козак”, бо ще польською адміністрацією поставлено було колишні прошарки козацькі до кріпацької неволі і тільки подекуди з цих колишніх реєстрових козаків вже за царського ладу творилися оті так звані „казьонні села” — скарбові села, але в більшості в категорію „казьонних крестьян” у нас на Поділлі попадали ті, що переходили в „казну” разом із конфіскованими маєтностями польських панів та магнатів, замішаних у різних повстаннях та „крамолах” проти Росії. Таке, мабуть, і сталося з нашим селом, коли його пан Стемпковський був замішаний у першому великому повстанні поляків проти Росії в 1831 році. Чимало також „казьонних сіл” потворилося в наслідок царського указу 1841-го року, за яким усі маєтності, що належали католицьким костьолам та кляшторам і оброблялися панщизняним людом православного віровизнання було відібрано від них і переведено в державне управління. По другому повстанні поляків на Поділлі вже налічувалося (в 1865 р.) біля 55 тисяч десятин таких „казьонних земель”. Поступово, очевидно, стан таких „казьонних крестьян” було зрівнювано правно з панщинними селянами.

Тож тут, у Стружці, (нехай буде „казьонному селі”) на повільних схилах гори, що клином висунулася між двома ярами, на площі біля чотирьох десятин і розташувався здавна наш географічний центр, велика садиба не так багатого, як знаного в околиці роду Гарбарів.

Трохи вище цієї садиби, на щовбі гори, де за наших добрих ще часів височіла на мурах огрядненька, дерев'яна церковця, стояв колись палац отого пана Стемпковського. Під мурами палацу далеко попід горою тягнулися підземелля, в яких пан переховував зброю для майбутнього повстання. Повстання те, як відомо, повсюдно було викрите, розгромлене та придушене царськими губернаторами в 1831 році. Не оминув цієї сумної участі й пан Стемпковський. Мусів тікати наохлап верхи на коні до ближчого великого лісу „Корабельні”.

Я ще добре пам'ятаю той великий грабовий, вогкий і таємничий ліс, в який ми входили із затерплим чуттям, бо нам казали, що в ньому „ходе блуд і водить манівцями”. Там горлиці перекликалися сумним вуркотінням, і насторожували... Зате тут було завжди рясно козариків та інших губ, до яких ми були такі охочі, так що це переборювало всі наші страхи...

Тож старі люди про пана Стемпковського й оповідають, що в той нещасливий, рокований день, він ледве урятувався тим, що встиг захопити з собою торбу з червінцями. Тікаючи, розкидав їх позад себе направо та наліво перед царськими драгунам, а ті, звичайно, не могли встояти від спокуси позбирати їх... Так пан утік і слід за ним пропав (принаймні в переказах наших дідів). Все майно його сконфісковане було в казну. Палац спалено, а на місці тому, на високих мурах, здвигнуто оту мальовничу церковцю, яка трансформувалась десь біля 1930-го року Божого в зерносховище, а ще за кілька років цей колгоспний шпихлір під дбайливим оком господарів обернувся в попіл — згорів дощенту.

Нижче цієї церковці, що її вже зараз нема й сліду, на повільному схилі гори аж до річечки й розкнулася велика садиба прадіда Василя. Очевидно то була частина колишньої панської садиби, бо була вона добре впорядкована: обсаджена горіхами, черешнями, сливами та іншими деревами. На верхній межі, з-під гори било кілька джерел і вода з них стікала по двох ринвах у кам'яне водоймище; така холодна, кришталево чиста та добра була та вода, що навіть дехто з протилежного боку яру не лінувався набирати її у коновки.

Ґрунт на садибі був дуже родючий. З року в рік, без усякої сівоzmіни росла там височенна кукуруза та гарбузи поміж нею, як цебри завбільшки. Приблизно посередині ґрунту стояло дві хати, хоч укриті соломою, але не селянського типу, бо з підлогами та по чотири-п'ять кімнат у кожній. Збоку одної хати була копанка-ставок, що вже заростав з берегів ряскою та жабуринням, але, заселений густо червонозолотими карасиками. Ще нижче біля річечки з приємною назвою „Говірка” обертав ліниво своє водяне (наливне) колесо старий млинок на два камені, а в окремих двох шобах містилася гарбарня — „кожевний завод”, як любив мій тато з повагою згадувати про нього, бо ще сам парубком не мало напрацювався там.

Все це у незмінності проіснувало аж до моєї пам'яті, тільки гарбарні вже не було, вона згоріла скоро по смерті прадіда Василя і з тої пори добробут роду почав швидко спадати, а родина, що успадкувала те все прискорено побігла до економічного занепаду.

Окрім тієї великої садиби прадід мав ще щось біля двадцяти десятин орної польової землі, але не земля, а гарбарня та млин забирали всю енергію та господарську увагу його, а по переємству і його нащадків.

Сама постать прадіда Василя, останнього патріярха нашого роду, така для нас нащадків, неясна та фізично неокреслена,

що про нього, на наш сором, сказати можемо не більше ніж про Арапа Петра Великого... Неясно, наче з вечірніх сутінок, виступає зі старої, вицвілої від віку фотографії, вид цього забутого нашого родоначальника. В моїй пам'яті зовсім нічого не залишилося з неї — тільки борода, підстрижине під макітерку волосся та чемерка. Не знаю, чи бачив його живим і наш тато, бо щось дуже мало оповідав про нього. Казали інші, що був він на селі позажаний за статечність та розсудливість, а мабуть таки найбільше за солідну на той час репрезентацію індустріяльного напрямку його господарки. Та й не диво, були то незрушно спокійні часи натуральних форм господарювання на селі, коли найвищу технологію заступало просте колесо, цей винахід ще прадавнього поандертальського генія. Воно було тоді універсальним механізмом: млинове колесо, до воза, до колішні, до прялки, точила, коловорот, до криниці і т.п.

Щоб вичерпати до решти всі куші відомості про рід наш, треба подати тут ще одну версію, про яку мимохіть згадував наш батько. Казав він, що нібито ще старий пан Стемпковський, розбудовуючи гарбарню, виписав звідкись майстра німця Карла Гарбера, той майстер ніби одружився тут з селянкою та, що з цього альянсу й почався в Стружці рід Гарберів. Але про цю версію-легенду в нашій родині звикли більше промовчувати, бо ж німець на селі — це якщо не компромітуюча постать, то у всякому разі синонім чужака...

Отже знаємо напевно тільки те, що той наш прадід Василь у чемерці та під макітерку підстрижений, простелив у світ три дороги, три лінії свого роду. Одну започаткувала його старша дочка Текля, другу — середущий син Никифор, а третю наймолодший син Михайло. Маєтковий спадок поділив дід Василь так: одну хату, пів города та сім десятин землі виділив Теклі, другу хату, пів города, млинок, гарбарню та ще щось трохи орної землі приділив синові Никифорові, на якого покладався, як на надійного продовжувача своєї улюбленої промисловецької діяльності; наймолодшого ж Михайла „посадив” на окремій великій садибі-хуторі скраю села, що називався „Ліском”. Тут була тільки стара селянського типу хатка на дві половині, стодола та поганенька шіпчина. Ще приділив йому сім десятин землі в трьох „руках”. З цього молодшого діда Михайла й розпочинається безпосередня історія нашої родини.

Багато, багато пізніше, по смерті діда Михайла, коли вже й тато наш, скінчивши своє життя в посланництві, помер у тій же Стружці, де й дід Михайло, коли я розібрався докладніше в наших генеалогічних лябіринтах та прикликав у допомогу дещо з теоретичних запозичень із с/г. селекції та теорії чистих ліній, я прийшов до висновку та переконання, що саме з діда Михайла наш рід почав прокидається з довічного гібернаційного стану, отого богатирського сну Микули Селяниновича та вибиратися з хаосу спадкових переплетень... Його вже торкнув Чийсь перст...

Хтось збудив та штовхнув сили, закладені в його генах,

до вимаршу на змаг. Вже не на те біологічне змагання, щоб пережити, яке, без усякого сумніву наш давній рід виграв, а на зовсім інше змагання вирядила доля Михайла, славного сина безвісного селянського роду... Мудрий та вельмистежливий Маг сказав одного разу: — „Ану, попробуймо ще цей рід... Що він зможе з себе видобути?... Дамо йому зараз п'ять талентів. Чи змарнує, чи примножить?..”

А виряджаючи в дорогу дав йому той Маг два талани: зискувати легко друзів та кріпко вірити у свою зірку, а на остаток ще додав вроду... І це „миро” я простежую ясно на моєму незвичайному татові, на моєму братові і на моєму синові.

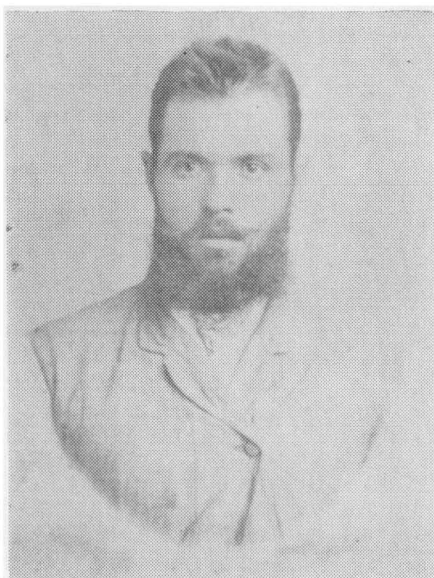
Насіння баби Теклі, три сини та дві дочки, скоро розійшлося — розструсулося по всьому Поділлі й далі по за ним під прізвищем Мельників.

За моєї пам'яті, в тій великій хаті Мельників, до якої близько припивався ставок з карасями, залишалася вже тільки наймолодша дочка їх Олена. Довго вона одначила там, аж поки не прийняла у прийми з села немолодого вже парубка Пилипа Остапчука і так там жили вони собі відлюдно — тихо довгі роки, дочекавшись вкінці дочечки Люби. Ніколи не лунав звідти дитячий сміх і нас не тільки, що не вабило туди, нас просто відстрашувала постійна німа тиша у тій хаті.

Дід Никифор, що загніздився у другій хаті, досить успішно провадив залишену йому у спадок млиново-гарбарську господарку аж до того часу, коли пожежа гарбарні не підрізала весь його добробут. Потім, одного нещасливого року, обрубуючи зимою від льоду водяне колесо в млині, він тяжко застудився і помер. По ньому залишилося три дочки: Олександра, Люба та Віра і три сини — Пилип, Сашко та Євмен.

Дід Никифор був великого зросту, масивний і сильний. Він дав початок фізично найміцнішій, великозростій, русявій лінії Гарбарського роду. Довго, ще по смерті Никифора жила якомсь та з чогось укупі та велика, завжди екзальтовано-гамірна родина дужих сірооких сангвініків, аж поки порозходилися. Пилип став професійним дяком, між іншим, чи не першим на Ушиччині, що активно та ентузіастично пішов за рухом наших українських автокефалістів. Сашко пропав десь ще у першій війні в літунській частині рос. армії, а наймолодший Євмен, ровесник мого брата Євгена, здібний та настирливий, впевнено пробивався поміж порогами та рифами епохи побудови соціалізму та мав усі дані стати родинною зіркою аж поки не скінчив трагічно в 1943 році на посаді лісничого десь коло Вінниці за коляборацію з німцями. Мати їх з духовної родини Лотоцьких з-під Ориніна, померла, а дві дочки повиходили заміж. Велика, набита людьми, гамірлива хата давно спорожніла і в ній до останнього передвійськового часу замешкувала одна самотня найстарша Олександра, яку ми позаочі звали „Сашет”. То була незвична на селі постать, за американськими стандартами — росту біля шести футів, а вагою не менше 350 фунтів.

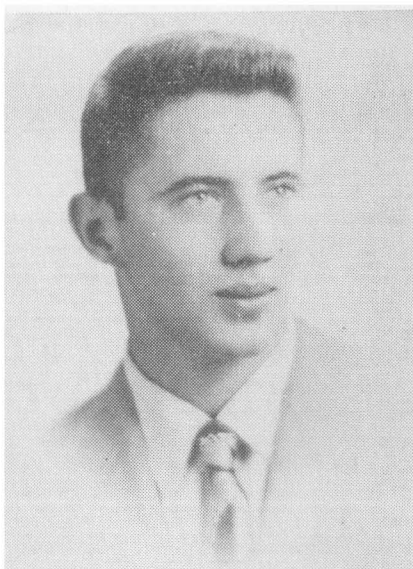
Наш рідний дід Михайло, якого я застав на світі вже довго-

Тато

Брат

Син

літнім старшиною Стругської волости, мав двох синів: Семена, якого я не пам'ятаю, бо він помер ще молодим парубком та Івана — нашого тата, що став спадкоємцем та продовжувачем роду. Три дочки дали три лінії бічних розгалужень: Нуся — лінію Бистрицьких, Маня — Мельників, та Люба — Смогаржевських.

Зовні, морфологічно, нащадків тітки Мані та частково нашого роду можна назвати карооко-темноволосою варіяцією. Деякі паростки роду, як от рідні мої сестри Ніна і Надія та двоюрідні — Франя й Поля Мельник та Надія Смогаржевська, давали навіть зразки якогось тюрського, чи може еллінського типу. Звідки це?.. Що то за гени виприсули?.. Від давніх сусідів волохів, чи зайшлого якогось грека, чи може ще аж від печенігів?..

Усім відомо, що наше Поділля через географічно-периферійне розташування більш ніж інші українські землі зазнало на собі протягом довгої історії різної чужоземної інвазії — гунів, готів, аварів, печенігів, половців, хозарів, берендів, татарів, волохів, поляків, турків, москвинів. На тлі такої змінної політично-адміністративної нестабільності в краю зрештувалися не тільки фізичні сили нападу і оборони, меча і плуга, а разом із тим неунікнено відбувалося тут, нехай не масове, нехай спорадичне, також і етнічно-біологічне зрештування. Взяти хоча б ближчі до нас часи. Не один пан сюзерен за правом „пріме ноктіс” долив нам своєї легковажної мазурської крові. Не без того, щоб і москаль-чарівник не залишив якоїсь пари й своїх хромозом... Тож, чи не краще нам покинути розшуки за тим, чого не знайдемо у своїх генеалогіях, а найпаче пошуків за „чистими лініями”, що ніби становлять основу „чистої раси”?.. Бо, коли історія з генетикою викладуть свої аргументи, то з того всього залишиться одна велика біла пляма...

А тепер підемо далі по ще не затертих слідах і фактах маленької історії нашого роду.

Давно колись, ще після першої русько-турецької війни, один москаль, на прізвище Пронін, відбуваючи військову повинність на самому пограниччі з Австрією в селі Ісаківцях, що на р. Збручі, закохався тут у „хажлушку” і то так тотально, що вже не захотів вертатися на свою Московщину, пристав у прийоми, одружився і навки залишився в Україні. Від того щасливого подружжя й знайшлася зграбна, невеличка, метноока дочка на ім'я Соломонія. За невідомих нам обставин пізніше вона „впала в око” молодому Михайлові, нашому майбутньому дідові. Той умикнув її з Ісаковець і оселив до кінця життя на своїй батьківщині в Стружці. Там вона й стала нашою бабунею.

Ще яких з чверть століття назад я б може й приховав цю прикру генеалогічну деталь, що в моїх жилах струмлять неспокійні московські червонокрівці. Боявся б може осуду та остракізму наших ретельних племінних пурифікаторів, але тепер, коли я впевнився, що мене не скинуто із земної кулі не за такі

ще провини, то я не дбаю... Крім того, не звик я викидати слова з пісні.

Дід Михайло не провадив сам сільського господарства. Не мав реманенту, не тримав коней. Більшу частину землі здавав наспіл. Весь поринув у суспільно-громадську працю волосного старшини. Дочок поодружував, а єдиного сина, нашого батька, як я вже казав, „просунув” у сідельщики. Хата в „Ліску” з тої пори опустіла і лише вряди-годи, надто в черешневий сезон, в ній роїлося від унуків та інтенсивно знову пульсувало життя.

Найстарша в дідовій родині дочка, тітка Нуся, віддала до сусіднього села Великої Струги за Василя Бистрицького. Вони нажили велику родину, мали одну дочку Ганю та, як у казці, семеро синів-дубків, що росли, як з води. Була то дружня, запопадлива до сільської господарки родина. Жили вони в середніх достатках. Та біда насувалася: в міру підростання хлопців неухильно наближалася жаска, нерозв’язна проблема — як поділити обійстя, одну хату та п’ять десятин землі поміж невченими ніде, крім міністерської народної школи, хлопцями? Дід Михайло поміг знайти розв’язку в переселенні.

Одного року Бистрицькі спродали в Струзі всю свою землю та господарське майно, накупили теплих хусток, валянків, кожухів та двостволок й, під гіркі сльози та голосіння тітки Нусі (мені було тоді біля п’яти років, але сумна сцена розставання міцно запам’яталася), від’їхали всі на Сибір у Томську губернію. Одні хлопці були щасливі та бадьорилися. Де ж то: — там їм давалося по 15 десятин землі безкоштовно на кожного та кредити на розгосподарування!.. Там чекало на них широкі поле незвіданих мислівських пригод.

Друга тітка Маня була менш щаслива. (А може й більш щаслива?..) Бо ж, хоч у злиднях увесь вік, та не зазнала такої смертної туги за рідним краєм, як тітка Нуся, що невдовзі по переселенні померла на Сибіру.) Вона одружилася з Денисом Мельником, роботящим селянином з сусіднього села Балабанівки. Нажили вони чотирьох дочок: Франю, Полю, Надю і Ганю, яких нормально і вчасно поодружували. До самої революції працювали — розпадалися тяжко, але, хвалити Бога, не виблися достатками понад той рівень, який по найпередовішій революції виявився небезпечним для селянина-бідака на Ушиччині. Вони хоч повмирали своєю смертю злидненими колгоспниками та у себе вдома.

Останньою відлетіла з дідового гнізда наймолодша тітка Люба. Вона вийшла заміж за напівшляхтича-напівмужика Смогаржевського і переїхала жити на басарабський беріг Дністра, де вони мали навпроти Калюса хутір з романтичною назвою „Причина”. Потім звідти тітка Люба інколи також приїжджала з дітьми на батьківщину на черешні. В нашому гурті прибувало і ми тоді дуже тішилися такою okazjiю.

Оце буде й все про давній рід, про славний рід, десяток доріг та сотні його роздоріж. Лиш кілька сколок цих з довгої

плетениці предків та нащадків заледве призбирав посвілий у мандрівках правнук їх, щоб уложити все на кількох скупих сторінках блідого родоводу-літопису...

І як не заздрити тут Прудонові, який знав докладно і завжди пишався шістнадцятьма поколіннями своїх предків-хліборобів!..*)

*) Примітка. П'єр Ж. Прудон, відомий французький публіцист, філософ і політичний діяч (1809-65) з провінційної бідної родини бочара.

10. НА ТАТОВІЙ БАТЬКІВЩИНІ

Коли почалися наші щорічні наїзди з Тимкова в Стружку на дідові черешні, тоді вже більшість описаних тут родових персонажів життєвою центрофугою було порозкидано по сусідніх селах Ушиччини та по всьому Поділлі. До товаришування та забав у Стужці ми мали лише кількох з наймолодшої родової генерації тих, що жили за річкою та балабанівську двоюрідню. Найближчий сусіда, що через дорогу, Яків Гуйван, мав двох дівчаток, але вони були дикі, хворобливо встидливі і ніяк не залучалися до нашого гурту. Інші хати в Ліску було по хуторському порозкидано оддалік одна від другої, так що після людного Тимкова ми потрапляли тут у цілком затишний та відлюдний світ. Як гостям та ще й дорогим, нам віддавали велику хату, що в ній і так не чулося людської обжитості. Наша мила бабка, а мамина свекруха не без розмислу занедбувала ту хату перед нашим приїздом, тому бідна матуся мала добре напрацюватися перших кілька днів, покіль потинькує, побілить всю хату, провітрить, повиводє цвіль з її кутків та змастить гарно глинобитну долівку. Власне нам дітям і не потрібна була та хата, бо ми зразу з галасом та піднесенням лаштували собі в стодолі лігва на свіжому сні, настелявали бабиних верет та кожухів і з першої ж ночі прирекали себе на атаку виголоднілих бліх. Рано вранці метушливі горобці зустрічали свій трудовий день непогамованим цвірінканням і не давали нам спати. Згодом ми обвикали до цього. Загалом весело й цікаво було нам у тій стодолі. Завжди хтось ще ночував з тітчиних дітей, оповідали страшні історії, жартували та пусували перед сном.

Дід наш зранку залишав хату і йшов пішки до Струги у своє Волосне Правління. Часом він там десь і заночував. Іноді приносив нам медівників. Сухорлявий, костистий, не був балакучим і нам видавався навіть суворим, не вмів він так близько входити в наші дитячі інтереси та клопоти, як бабка Соломонія. Найбільше враження на мене він робив, коли прибирався по врочистому, чи то в „тезоіменитні” дні, чи до приїзду повітового начальника. Тоді він надівав гарну чемерку, а наз-

верх її навішував медалью волосного старшини на масивному ланцюгові. Мабуть ми таки більше любили нашу бабку, бо майже не помітили відсутности діда Михайла, коли якогось там року ми вже його не застали. Він помер професійною, зараз сказали б, хворобою волосних старшин — від пістряка стравоходу. (Де ж то: при всіх okazіях люди настирливо частують своїх обранців горілкою.) Саме тут не зашкодить визначити для тих, хто не знає, місце волосного старшини в структурі губерської адміністрації передреволюційних часів. Починаючи

Хата в с. Малій Стружці на Ушиччині

знизу, на селі порядкував вибраний селянами староста, а його підручними були сотські та десятські.

Кільканадцять сіл склалися у волость. Кільканадцять волостей творили повіт (уезд). На волості порядкував обраний селянами волости волосний старшина, до послуг якому були сільські старости. Старшина підлягав повітовому справникові, а той вже безпосередньо губернаторові.

Рівнобіжно до цього діяла поліційна структура: у волості був поліційний урядник, який раз на тиждень об'їздив села своєї волости. Йому підлягали безпосередньо озброєні стражники (два-три на волость) та посередньо сільські сотські та десятські. Урядник підлягав поліційному приставові, яких було три-чотири на повіт, а ті вже повітовому справникові. Отже, в особі повітового справника зосереджувалася адміністративно-поліційна влада на повіті.

Окремо в повітових містах були ще поліційні надзирателі, яким підлягали так звані „городові”, що стежили за порядком у місті. Тут мимохіть набігає одна паралеля. Такий собі звичайний волосний старшина, вибраний місцевими людьми, якого не присилали сюди ні з Московщини, ні з Донбасу, давав повний лад на терені своєї волости в 12-15 сіл. Творив тут суд, мир і розправу просто на підставі звичайного глузду і давнього звичаєвого права, ще може аж Мономахового. Його воля та присуди виконувалися з поваги до авторитету обранця без додаткового застосування якоїсь поліційної сили. Царська юстиція звільняла собі цим руки й час на більш поважні справи.

Волосний старшина легко, просто та без бюрократичної тяганини переводив різні сукупільно-громадські заходи, як напругу мостів, доріг, шкільних будинків, засип зерна в громадські шпихліри, збирання податків, тощо. Забезпечував статистичні обстеження, протиепідемічні та ветеринарні заходи і т.ін. І все це виконував мій дід Михайло за більш гонорову, ніж реальну платню за допомогою одного волосного писаря та кількох технічних писарчуків.

Я далекий від ідеалізації тої давньої адміністративної структури, хоч, по правді сказати, й не маю ультра-революційної непримиренности до тих царських „сатрапів”. Коли ж на руїнах царату „Ми наші, ми новий мір построи́лі” (з комуніст. інтернаціоналу), то з тим усім не може впоратися советський районний бюрократичний апарат у півсотні люда одних тільки „ответработників”. На змашування тої заїржавілої бюрократичної машинерії витрачаються народні кошти, за які „проклятий царат” утримував адміністрацію цілих трьох колишніх повітів.

Чому це так?.. Чи не тому, що за крилатим (і не дуже мудрим) виразом творця нового суспільства Леніна — „Соціалізм — це облік”... А облік (додамо від себе) — це контролю. І то таке всюдусуще стеження „государевого ока”, що при тому макабричному соціалізмові, селянка не може сховати, що там у неї вариться в мамалижникові у печі... .

Але продовжуємо перервану розповідь далі: так ото, в малій бабчиній хаті окрім тої великої печі, яка мала такий зручний піл та силу різних закамарків, кидався у вічі мисник, ніби взятий десь з музею, справжній трипільський мисник, кривульками розписаний та ще цілий ряд образів по двох стінах. З нашим приїздом велика та піч починала інтенсивно працювати: то хліби пеклися, то білі пироги з черешнями розрепувалися від духоти й стікали привабними фіялково-червоними соками, то черешні сушилися на лісці, то гриби. А дим з тої великої ненажерливої печі виходив чорними зявами кагли просто в сіни, в конусоватий комін, плетений з ріцця та обтинькований глиною (архітектурна деталь ще також, либонь, від трипільців.) Чомусь усю мистецько-іконописну оздобу в діда було зосереджено саме в цій хатині, де товклися в буденщині. В тому іконостасному ряді виділявся великий образ Саваофа, намальований олійними фарбами на полотні та гарно обрамований. То

був дар від Никифорової родини. Образ намалював професійний „богомаз” Лотоцький, родич діда Никифора по жіночій лінії. У діда за річкою всю хату було обвішано образами того вельмипродуктивного майстра. Це був мій улюблений образ і я не зводив очей з нього. Як зараз бачу: в кутниках добрих очей, там, де у живих дідусів зморшки „гусячих лапок”, здавалося, ніби й справді, віялом розходилися дрібні зморшки на виду й від того вираз Бога-Отця — був такий добрий, предобрый та ласкавий. Здавалося, от-от мав усміхнутися до нас, дітей, та зачерпнути своєю щедрою десницею із обвислого подолу, де в Нього покоївся земний глобус, цукерків, медівників та горіхів і сипнути їх нам долі . . . Образ той був незвичайний ще й тим, що замість округлого німбу-сяйва, як то звичайно малюється святих, той майстер зумів дати в трьохплощинних трикутниках якесь призматичне сяйво від них. Аж тепер, на старість я додлубався, що то був чудовий зразок абстрактної передачі ідеї триєдиного Божества. Зі всіх інших образів нами всіма найбільш шанувалися св. Пантелеймон-Цілитель молодий, вродливий з ложечкою в одній руці та інтригуючим пуделком у другій та ще Архистратиг Михаїл з полум'яним мечем в руці (Хто зна? . . . Може з того взяв перший винахідник ідею вогнемету? . . .) Я завжди був спокійний за діда, що він має такого надійного янгола-охоронителя.

Нічого такого, достойного нашої уваги у великій хаті не було. Інша річ — стодола: там було де розійтись душі пригодницькій . . . Там надійні сховки поза засторонками, особливо як спільники позвозять на тік збіжжя, а цінніше укладуть високо аж до бантин у стодолу. Нашою постійною гордістю були ще два кадовби в стодолі. Таких я не бачив ніде. Видовблені вони були всуціль з товстелезних осокорів, середина яких, мабуть, колись струхлявіла, але стінки, завтовшки у вершок-півтора були міцні й здорові. В них стійма міг сховатися наш тато. Тож поки їх не заловнювали половою, вони правили нам за відмінний сховок у грі.

В стодолі цій я пройшов першу школу одчайдухости, коли лазив по кроквах і латах зі спиритом малого Тарзана та „видирав” горобців. Видираю, бувало, скидаю гнізда з яєчками, часом вже з голлопуцьками. Серце крається з жалю, сумління стривожене, страх бере за порушення матеріної заборони, але якісь дужчі атавістичні імпульси первісного мисливця перемагають усе . . .

Нижче хати, біля стежки до криниці, росло дванадцять височенних осокорів, а ще один стояв трохи оддалік. Він був найвищий, бо його гнало вгору тим, що бічне гілля, що чотири роки обрубувалось на хмиз. Ця тополя також не раз правила мені за вищий ступінь молодецького зухвальства, та ще за лабораторію мого мрійництва. Я міг вилізти на самий вершок її, звідки видно було мені далекі обрії, аж ген до Заміхова й звідти переможно, по тарзанячи гукати до вкрай збентеженої та наляканої бабуні. Орлятком озирав я звідти обрії. За ними

ввижались мені незнані землі. До них вело мою уяву оте біле полотно шосе, що продиралося м'якими контурами поміж дерев. Мов іскорки проскакували невиразні бажання та зроджувалася пригодницька романтика. А може то було раннє фаталістичне передчуття мандрівної долі? . . . „От піду через Дурняки у той край на схід . . .”, думаю собі мрійно, „А вернуся із заходу, з Літнівець . . .” Я вже знав тоді, що земля наша куляста.

Ті осокори — велетні були справнжньою окрасою нашої садиби. У верховіттях їх раз-у-раз сумно перекликалися иволги і ніколи не затихав шелест їх листя, немов тихий прибій на небаченому ще нами морському плесі. А в буряну ніч вони стогнали і ревли так грізно й застрашливо, ніби то природа починала вже свою прелюдію до страшного суду Божого . . .

Багато пізніше в неспокійні роки революції, коли доля зіграла нас на короткий час сюди вже юнаками, ті осокори, немов дванадцять легендарних велетнів-витязів, що вийшли на берег з морської безодні, крім естетичної розради давали ще нам психологічну ілюзію захисту та родинної одності, які в той час так були нам потрібні . . .

За вищим городом, так ми називали добрий шмат землі, біля двох десятин, що творив основний масив садиби, вздовж по самій віддаленій його межі, від піль селянських виструнчилися рядкома головаті верби. Це була єдина сторона садиби не обсаджена овочевими деревами. Там ми робили гойдалки, сплітаючи вершками гінке пруття двох сумежних верб. Раз у три-чотири роки гілля на тих вербах обрубувалося на висоті двох-трьох аршин від землі. З роками верби головатіли все більше і більше, так що коли дивишся на них здалека, видається ніби то якісь угрузлі в землю велетні підняли вгору стиснуті п'ястуки та погрожують комусь . . . Пруттям вербовим городили коші для кукурудзи, а найбільше то плоти від вулиці (тато був великим майстром на це), а зайвина йшла бабці на опал у зимовій скруті. По західній межі від людських левад стояла вздовж густа зарость ліщини, а над нею височіли лісові черешні впереміш з греш-кими горіхами. Уздовж вулиці до села та по східній межі садиби росли черешні та горіхи, а поміж ними вишні полівки та клапаті й сливи черкуші та косі. І так увесь „Лісок”, уся та частина села потопала в загущеній зелені й тіні дерев.

Кожне з нас мало „свою” черешню. Я мав білу черешню — велике крилате дерево з рожево-жовтими дуже смачними ягодами. Коли наставав черемньевий сезон, сюди в Лісок йшла молодь з інших кутків та сіл, де було менше тих дерев. Йшли з ключками, відрами та луб'янцями рвати черешні з часті. Звичайно ми самі не могли впоратися з такою масою ягід і також оддавали їх рвати з часті. Мати цілими днями сушила їх на лісіці в печі.

Перші дні по приїзді ми лазили по черешнях більше для розваги, щоб наїстися досхочу та перепробувати смак їх зі всіх

деревин, але скоро ми входили у те рвання черешень як у обов'язок. Я вів перед у нашій трудовій артілці. Вправно лазив та ввивався з ключкою по гінких гіляках і за пару годин заповнював доверхи свого луб'янця з черешневої ж корини. Без утоми, змагаючись ми рвали їх, а мати все сушила. Либонь отак давно-давно мої побратими пращурі тиверці також без утоми, з суворої потреби пережиття, заготовляли собі сушню на сутужну їстивними дарами зиму.

Майже щороку бували у нас в Ліску випадки, що хтось зірвався, злетів, розбився, покалічився з черешні. Ніколи нічого такого не траплялося зі мною. Якимсь шостим чудесним чуттям малий хлопчина виробляв у собі відчуття суцільности з живою деревиною. Непотрібно було знати мені ніяких законів та теорій опору матеріалів чи щось подібне, прецизно діяла та таємна біологічна злагожденність м'язів мого тіла з механічними тканинами черешневої деревини. Безпомилковим інстинктом я відчував: — це один-два сантиметри посунеш ступню по напнутій луком від ключки гілляці — вона не витримає напруги, раптом зламається і ти полетиш стрімголов з високости вниз...

Я певний, що жадний бойскавт західньої цивілізації не наблизився ще до такого органічного контакту з „мертвою” гіллякою, як я, малий тоді в Стружці, хіба, що десь там у однолітка бушмена треба було мені ще повчитися дечому з подібної штуки.

Любили ми ще ходити по губи в ліс. Бувало ще тільки-гільки почне благословлятися на світ, як наша чвірка зривалася з солодкого сну, щоб бігти хутчій з мамою у ліс „за сошу”, або в „Корабельну” по губи та так, щоби випередити інших з кутка, бо „хто пізно ходить, той сам собі шкодить” — знали ми це... Було в тому порівно і розваги, і дитячого газарду, і такі практичної потреби, щоб підсилити тут свою збіднену протейнову діету. За наші ваканції ми, бувало, понасушуємо цілі торби тих губ. Як у поліття, то було їх сила у вогких, затемнених грабових лісах біля Стружки. Після матері я був визнаним авторитетом, що знався на всіх видах губ, бракував „дурні губи”, чуттям уродженого слідопита знав де мають бути колонії козариків, а пізніше восени підпеньків, а де знайти голубінок, сиройжок, ковпаків, які то лисички, вовнянки, боровики, синяки, тонконіжки, маремухи і т.п.

Це тут, у діда в Стружці, ми опанували одне практичне мистецтво: як з терпких, неїстивних, диких грушечок, що аж рота тобі скривлює, коли вкусиш її, зробити продукт їстивний та приємний навіть для ласунів. У селі всі знають, навіть діти, що їх треба вгниличити і знають як то робити. Те знання йде також ще, либонь, з тих сивих століть, коли наші подільські пращури ще не знали ні штуки щеплення овочевих дерев, ні самогоночної технології. Ми збирали їх у відра та кошики, розстелювали на соломі в стодолі й зверху прикривали веретою або солом'яною матою. Під діянням тепла, ензимів та ферментів

у кожній такій терпков'язкій грушечці, як у чудесній природній лябораторії органічної хемії, неїстивна субстанція її перетворювалася -перешумовувала у щось таке приємне, що дорівнювало хіба лише купованим єрусалимським фігам. Отакі наші ущицькі гнилички!..

Коли додати до всього ще й дитяче вміння вмент переходити з нудної часом прози обов'язків до захоплюючих ігор, то дні наших вакацій у Стружці виповнено було вщерть, по саме нікуди, чи не більше ніж у Тимкові.

Тралися ми тут у „Гуси, гуси, додому!“, в Дир-диркачу Н...бачу“, у „Гізентира“, у „Вуйка Танаса“ та в різні інші варіяції піжмурок. Перед початком кожної гри неодмінно застосовувалося одну формулу, кінцеве слово якої вирішало хто має жмурити або починати якусь іншу гру, ось вона: „Ене-бене-рес-квінтер-вінтер - джес-ене-бене-раба - квінтер-вінтер-жаба“. В універсальній цій формулі годі шукати якогось змісту, але вона традиційна, визначала непорушний порядок та заохороняла дитячу команду від свавільства їх лідерів-узурпаторів, бо й для них була твердим законом — табу.

Менш активні години дня, найчастіше під вечір, по втомі, любили ми дуже слухати від старших оповідання про різні життєві пригоди, а надто з таємничим забарвленням. Треба сказати, що в Стружці наша чвірка попадала в атмосферу ще більш забобонного іраціонального світу ніж у Тимкові. Знавцем та авторитетним демонологом того світу була баба Багулячка, що жила в третій хаті від дідової. З нашим приїздом вона вчащала сюди та засиджувалася у нас. Вона добре знала і пам'ятала зі всієї околиці потопельників, вішалників, скаженілих, знала де, по яких ярках та які привиди чатують на людей, знала також усіх живих, так би мовити практикуючих, відьом, упирів, відьмарів та тих, що мають просто недобре око. Любила довго оповідати про різні нічні пригоди та випадки, що трапляються на перехрестях доріг, найчастіше біля фігур, про блуди в лісах та про інше таке. Засиджувалася в цих баєчках допізна і, мабуть і справді мала якусь магічну силу, бо не боялася сама вертатись через лісок додому. Діда вона побоювалася, а бабуня наша її боялася, бо знала достеменно, що Багулячка сама і є справжня відьма — може відібрати молоко у корови, може наврочити, хоч і ніде правди діти, може й помогти: примовити від бешихи, скинути вогню, звільнити дівчину від перелесника та дати у потребі приворотне зілля. Як і належиться клясичним відьмам, була горбата, а її темні гострі очі протинали тебе наскрізь. Хоч ми й заслухувалися її баєчками, але й раді були як вона довше про нас забувала та не турбувала наші вразливі уяви.

Поза стружецькими буднями, назагал одноманітними й тихопливкими, траплялися часом і естраординарні події, що входили міцно в мою дитячу пам'ять. Так одного року ми їздили аж до Лучинця, що на Могилівщині до дядька Сашка, молодшого маминого брата. Другим разом їздили також на ма-

мину батьківщину до м. Мурованих — Куриловець, де я ближче зазнаюмився з другим моїм дідом Кирилом Якубовським.

До дядька Сашка мама взяла тільки мене з братом, сестри залишалися вдома. Мені було тоді заледве шість років. Їхали ми возом найманими кіньми з села. Було вже десь коло полудня. Коні собі бігли мляво підтюпцем, вибравшись з яру на плоскогірню. Коли враз наш погонич щось заметушився, зашарпав віжками і, показуючи пужалном у бік ліска, закричав: — „А дивітно-ся, машина!..”

З ліска витягувався гадюкою потяг, що йшов з Могилева на Жмеринку. Видно було, що дядькові самому нетерпеливилося „пропустити” той потяг, а нам і поготів: де ж то вперше в житті маємо побачити зараз зблизька те чудо тодішньої техніки. Трохи не доїхавши до переїзду, зупинили коней, що почали помітні непокоїтися та коситися у бік страховища. Ми з Же-нею позскакували з воза і чимдуж побігли до самої колії, щоб зблизька роздивитися на те диво.

От він, той казковий, довжелезний, залізний „Змій-Гориничище”!.. З головатої труби паротяга садив чорний дим, з боків зі свистом парувало, щось чмихало, брязкало, а за ним весь потяг, здригаючись залізним тілом, неймовірно швидко (так мені тоді здавалося) прогуркотів, проторохкотів повз нас, остовпілих з порозчиненими устами... То було таке грандіозне видовище, що воно витиснуло всі подальші враження від подорожі, так що навіть образ того дядька, до якого їхали, не залишився в пам'яті.

Не знали тоді ті цікаві хлоп'ята з Поділля, що не це технологічне диво, не сталевий кінь, який вирвався з дев'ятнадцятого століття та понісся чвалом по світі, стане символом їх доби, що зачудований зір меншого ще побачить не таке чудо. Бачитиме величезних сталєво-алюмінієвих літаючих драконів-потвор, які нестимуть у своєму череві півтисячі живих людей і то не поїдд небесами а аж за небесами із швидкістю більшою ніж швидкість звука... .

Кожний клаптик паперу після того, який попадав мені до рук, носив сліди цього нестертого образу потяга, що мчить по колії. У всіх напрямках на папері простягалися змійками ребристі колії, по них двигтіло членисте тіло потягу, а з паротяга йшов кривульками дим... Шкода, що не збереглися ті малюнки-шкіци, а то б на старість можна було їх пускати за оригінальні малюнки Пікассо та його школи і дурити заламорочених абстрактними шедеврами мільйонерів... .

Не пам'ятаю вже при яких обставинах, але діда Кирила, матиного батька, довелося бачити мені перед тим всього раз, чи два, і образ його склався у мене назагал симпатичний, хоч і не такий близький, як діда Михайла. Як то в більшості бувало, свати не грішили великою дружбою, сказати правду — ледь терпіли одні одних і спільних родинних зустрічей між ними не було. Та й маму нашу не тягнуло дуже до отчого дому. Інколи оповідала вона нам, як то тяжко було в тому домі їй

малій ще дівчинці, коли рано лишилася сиротиною без матері. Коли в хату ввійшла нова господиня, пішли від неї братчики, то не було у неї в дитинстві, хіба, що поза трьома роками школи, просвітньої години, лише прикра доля мачушиної доньки: — першій в домі вставати, останній лягати... Батько, хоч і добрий, весь час був зайнятий у столярській роботі, часто поза домом, по фільварках та панах. Проте наша мама не судила мачуху суворо, зненависти не мала до неї, тільки не тягнуло її до тої жінки, залишилися вони чужі й по відданню. Невитрачену дитячу любов наша бідна мати переносила на свого тата та на хату й ті кутки її, які вона опрацьовувала; вона пригадувала й вибирала зі свого мізерного дитинства все те краще, що бачила в ньому і в її оповіданнях врешті було менше скарги на те, що було, ніж жалю за тим, що пройшло.

Тож одного разу, за всі роки скільки пам'ятаю, ми й поїхали до містечка Мурованих Куриловець провідати діда Кирила. Мене ж до того таки добре інтригувало побачити зблизька справжню, а не з басчок, мачуху. Було якесь свято. Дід Кирило щойно вернувся з церкви (він був дуже набожий), навіть ще не роздягнувся. Врадувався нам не знати як, обіймав та цілував то маму, то нас з Женею, то знову маму. На вдивовижу мені, мачуха виявилася цілком нормальною та навіть привітною бабкою, лише одягнена не так гарно, як баби на селі та як дідуньо. Мама казала — „по міщанському”, бо вони міщани, а не селяни. Я швидко звільнився з упередженого недружелюбства до неї і почав ширати в себе знавкола перші зорові враження.

Таким паном, як дід оце, так гарно вдягненим, не виглядав навіть покійний Адасів тато. Очі вбирала в себе плюшова чи оксамитова камізелька з розводами по ній та двома рядками гудзиків; по середині з одної кишені до другої звисав двома гірляндами масивний блискучий ланцюг (я з жалем дізнався, що не золотий) до схованого в кишенці цибулястого срібного дзигарика.

Худорлявий, щуплий, з великою головою, аж трохи не по його будові, дідуньо весь час був у рухові та без упину говорив та розпитував маму і видно було, що дуже радий нам. Такої оздоби меблями, як у них у хаті, я ще ніде не бачив також. Усе те: шафи та шафки, буфет із зашкеленими вигадливими дверцятами, комода, ліжка з високими вигинчастими спинками вилискувало палітурою і таки справді було майстерно зроблене, все власними руками діда. Та найбільше диво для мене та забавка — це була жовта канарка, що хоч у клітці, але весело співала та щебетала.

Хата була простора, на кілька кімнат та повно заставлена отакими меблями, по всій хаті були підлоги. Знадвору вона виглядала старою і не такою гарною, як усередині. Жили вони при самій дорозі-гостинцю, майже на виїзді з містечка, недалеко від ремісничої школи, яку побудував місцевий поміщик адмирал Чихачьов, що його наші люди зукраїнізували на Тихача.

За давністю постать діда Кирила не тільки, що не померкла, а ще більше вияскравлюється в моїй уяві та пам'яті. Стоїть він переді мною, як ніби живий залишок тих, на всю Україну славних колись братчиків-міщан, що їм одним довелося зводити, і то довго й успішно, боротьбу з напастю єзуїто-католиків на наше „благочестя”. Коли наша боярсько-шляхетська верста, „ради лакомства нещасного” католичилася та яничарилася, отакі-от братчики, як мій дідуньо, з міщан, цехові майстри, заступили тих знатних, що покидали рід-нарід свій. Хоча дід наш і терся між поляками, панами та окоманами і гарно знав їх мову, але в своєму прадавньому благочесті він був твердий і незрадливий, як креміль. Був у Муровано-Куриловецькій парафії давнім і шанованим братчиком, довіреною людиною у панотця та близько до серця мав справи любої йому церкви. Був повний, як ті стародавні його попередники міщани-братчики, самоповаги та внутрішньої сили, які черпав з глибокої своєї віри.

Вражень від поїздки було більше ніж чекалося, а що дідова хатина в Стружці, та навіть наша у Тимкові по цій візиті видавалася мені, як ті наші бідні родичі з Балабанівки.

11. У МІСТО ПО НАУКУ

Не зогляділися ми з братом і батьки наші, як підбігла пора думати про дальшу науку, іншу школу. Почали батьки сушити собі голову цим. Радилися з людьми, між собою і вирішили віддати нас у Ново-Ушицьке „Городское Училище”, яке вже мало свою почесну історію аж з 1869 року, щоб хоч сини досягли колишню нездійснену татову мрію-тугу за тим найвищим повітовим навчальним закладом. Рівнобіжно з цим виросла для тата поважна фінансово-господарська проблема — як підвести під усе міцніший ґрунт ніж одне його „жалування”? . . .

Батьки наші борсалися весь час в різних проектах та планах. Розв'язка прийшла несподівано. На обрії з'явився дядько Григор, мамин старший рідний брат, з яким до того у нас майже не було зв'язку. Як й інші мамині брати він був вивчений батьком, щоб успадкувати за ремісничою традицією тих часів їх фамільне столярське діло. Та підприємницько-комерсантська натура Григора не вкладалася в рамці цієї скромної трудівничої професії. На цьому шляху його кидало з одного місця в друге, з одного роду справ до другого. Зазнавав він і високих злетів і дошкульного падіння, кінець кінцем він устоявся на млинарській справі. Мабуть то був знову час якихось крахів у його діяльності, що він згадав про тата й обізався того літа до нас аж із Бендер, що в Басарабії. Він запропонував татові спілку в оренді млина та розмалював дуже принагідні перспективи щодо цього саме на терени Ушиччини. Тато мотнувся в різні боки і знайшов за Миньківцями підхожого на їх спроможність млина

в селі Малій Кужелеві. Дядько не забарився приїхати до нас геть чисто з манатками та ріднею. Мали вони одну донечку Юлію, старшу на рік від нашого Євгена. За загальною опінією, а особливо нашого дитячого клану, вона була писаною красунею, у всякому разі найкращою поміж усіх знаних наших кузинок і ми втішались такою милою гостею, що ніби з неба злетіла до нас, а батько з дядьком Григором за цей час оформили та перебрали оренду того млина, що тато наглядів перед тим. То був водяний млин на нашій таки річці Ушиці дванадцять верст вверх по її течії в с. Малій Кужелеві. Млин мав три камені з питлем та січкарю. До нього належала ще простора хата скарбового типу (те, що дуже потрібне було дядькові) та чималий шмат доброго городу. Дядько Григор розгорнув перед батьками рожеву картину майбутнього їх спілкування: він має досвід, докладно знає це діло, сам направлятиме в потрєбі різні там пальці до палешного колеса, коші тощо, зробить улїпшення в деталях конструкції і т.п. Незабаром, дійсно, в нашій хаті петльований житній хлїб з власного млина заступив житній разовий, а ще за якийсь час майже регулярно по неділях з'явилися й булочки на нашому столі. Зі всього видно було, що нам трохи розвиднілося . . .

Так у загальному піднесенні та бадьорій метушні пролетіло літо 1906 року і прийшов час одвозити нас у місто до школи. За три чи чотири роки перед тим наш „маленький” сільський вчитель зумів так майстерно та фундаментально вкласти в наші голови основи з науки читання, рахунку та чистопису, що ми з братом Євгеном без додаткових репетицій склали іспити до підготовчої класи Городського Училища. Вчитель наш був з того дуже втішений та гордий, а мені, зокрема, пророкував широкий шлях успіхів у науці. Оскільки Євген кілька зим перед тим прохворів і мусів пропускати багато часу в школі, то я його наздогнав і ми тепер зрівнялися клясою.

Осіною нас одвезли за 15 верст до Літновець. Найняли нам квартиру в одній вдови-польки, пані Пілецької, наказали нам слухатися її та добре вчитися, сплакнули гуртом і . . . з тої пори почалася для нас цілком інша смуга життя — нова, відмінна, ще незвідана.

Під назвою Літнівці наше повітове місто існувало здавна, ще з XV-го столїття.*) У 1829-му році, з перенесенням сюди повітового центру зі Старої Ушиці, ту стару мельодійну назву змінено було на м. Нову Ушицю. Якби тоді батьки міста чи ті губерські бюрократи, що міняли стару назву, мали хоч трошки художньої уяви, вони б мусіли назвати місто не інакше, тільки „Сон-городом” . . .

Спокійно, тихо пливло життя цього, відірваного від світу глухого повітового центру. Час, здається, застоювався в цій

*) Примітка. Вперше згадуються Літнівці в польській королівській грамоті 1439 року.

земній точці і нікуди не рухався. Як сюди доберешся, то, здавалося, звідси, за виразом М. В. Гоголя, „30 літ скачи — нікуди не доскачеш”. Люди тут зналися між собою, немов велика рідня, і все начальство повітове було у них, як на долоні та їх і по пальцях рук перерахувати міг кожний: „предводитель дворянства” барон Патон, що найжджав сюди зі свого маєтку із села Писця, далі повітовий ісправник, за ним мировий суддя, якийсь ще мировий посередник, воїнський начальник П. Романюк, міський голова Грузинський, смотритель Городського Училища Семенович, ну і завершував цю нескладну пірамідку Ушицький протоієрей о. Яків Бачинський.

Незмінно під вечір з'являвся в місті ліхтарщик з драбинкою на плечі і млявою ходою обходив свої виробничі точки. Він підливав керосин та засвічував ліхтарі, як то робили до нього всі його професійні попередники ще за часів Миколи Васильовича. Починав свій рейд з центру та прилеглих до нього перехресть, а закінчував на „Дворянській” вулиці — головній в'їзній магістралі сон-города.

Інколи з'являвся серед міста не сповна розуму сумирний, молодий Достомський та потішав обивателів влучними і часом гострими дотепами. По четвергах, у ярмаркові дні серед гамірної торгівці могла ще повторитися макабрична містерія „червоної свитки”, а в затишному будинкові „дворянського зібрання” — фрагменти з „ревізорівського” ліцедійства.

Двічі на день ритмічно перетинав місто у незмінній жовтій бурці високий, високий як кукурудзина, вчитель Кузнецов — погроза та страховидло всіх учнів Городського Училища. Широкими кроками відміряв він віддалі між своїм домом і школою щодня в ті самі години, так що по ньому обивателі вивіряли свої годинники.

Між ятками міської площі, що її обступили тісним чотирикутником жидівські хати, крамниці, заїжджі доми та завершувала пивна-закусочна Луцького, по скінченні галасливого дня баришівників, снували жваво жидівські гуси та бездомні пси, підбираючи те, що ненавмисне залишила їм після себе не обачна людина.

І все таки після села отаке місто ще довгий час приголомшувало мене своїм галасом, гамором та надзвичайними дивами, які доходили найвищих піків у неділю та ярмарковий день — четвер. Далі, сама школа з її величезними, як тоді мені здавалося, вікнами і клясами, з новим порядком, що був такий несхожий до тимківського, з силою нових учнів, більшість з яких були старшими від мене, ба навіть деякі вже й баском гукали, вчителі, що їх було декілька, не так як у нас в Тимкові та такі якісь усі чужі, непривітні та неподібні до нашого маленького доброго Лиситчука — все, все придушило мене гармідером, комплексністю і... страшенною чужиною.

Коли перший шок від приголомшливих вражень міста пройшов, коли стихлася гостра ностальгія по домові та по тим-

ківських товаришах-побратимах та коли випарилися дані татові та мамі обіцянки бути чемним хлопцем, я зробив важливе і дуже приємне відкриття: вперше за своє довге, підневільне існування під пильним батьківським оком, я опинився тут у цілковитій свободі, зданий на свою власну волю (з Євгеном я не рахувався), можу робити і діяти так, як я сам захочу. Переді мною відкрилася безмежність ніким неконтрольованого часу. Оскільки ж за своєю вдачею, в протилежність до тихого, сумирного мого брата, я був повний пригодницької ініціативи, то я ніяк не міг втриматися від того, щоб не замінювати нудну схоластику навчання в непривітних стінах нової школи на вільне та різноманітне життя поза її стінами. І я почав частенько черпати з цього іншого, барвистішого життя повними пригорщами цікаві пригоди та прерізні гострі ситуації. Скоро знайшов я собі однодумців у школі. З ними ми вщерть заповнювали „робочий час” сутичками та побойовищами, в яких противною стороною були переважно жидки та ще часом поляки. В цьому козакуванні ми й виладоували потенціалну гайдамацьку енергію на тих наших „іновірних” ровесниках. Пам'ятаю добре, що тоді я не був антисемітом у тому страхопудному сенсі, що його міцно причепила жидівська опінія до моїх соплемінників яких 15-20 років пізніше. Просто здоровий біологічний приватний імперіалізм сільського хлопчини шукав природнього застосування у герці з собі подібними „чужинцями”. Не останню роль грала при цьому нагода потішити своє войовниче серце видовищем панічної втечі наших супротивників, що майже завжди кількісно переважали нас (упрост як ті філістимляни, до яких виплекувалося у нас незрозумілу ворожість та зневагу). Було ще в тій задиркуватості ствердження себе як активного естета. Містечкові ті зашмаркані, пукаті, клаповухі, недоміркуваті жиденята викликали в мені відразу, особливо коли я порівнював їх з моїм товаришем у Тимкові Хаїмом Дорфом, зовсім іншим хлопцем, нормальним і приємним.

Любив я ще з новими моїми товаришами робити різноманітні дослідницькі екскурсії — то на торговицю, то до касарень донських козаків, то на католицький цвинтар з численними таємничими склепами, а найбільше, то в міський великий, тінистий сад-парк, повний каштанів та ніколи ще небачених вигадливих альтанок. Недалеко від пані Пілецької на схилі гори мальовничо розкинулася серед вишняка велика й зразкова пасіка Миколаєнка (сердість Ушиці). Різнобарвні рамкові вулики давно видавалися мені, ще коли ми з'їзджали, бувало, на двох гальмах зі Стругської гори, маленькими хатками, якимсь казковим поселенням. Чи ж міг я втриматись тепер, щоб зблизька не розглянути той чудесний привабний світ? . . . Ми й залізли з одним бравим хлопцем одного разу на ту пасіку, де й справді, багатомисливим було розписано та змодельовано під вигадливі хатки з ганочками, дверцятами, віконницями, тощо.

То була захоплююча екскурсія, може ще в першій у світі „Дісней-Ленд” . . . Та ба, закінчилася вона дуже швидко, бо

непроханих і надто цікавих гостей заатакували розлючені бджоли. На ранок я обпух так, що не пішов до школи.

Селюк вбирив у себе, як губка, цивілізацію міста, а разом з нею й негативні міязматичні випари її. У перший шкільний рік в Літнівцях я набрався того всього аж по саму зав'язку, більше ніж за всі багатоплідні дитячі роки в селі.

Залюбки ходив з панею Пілецькою до костьола на вечірні літанії. Мені навіть почали вже більше подобатися костьольні запахи ладану та фіміяму, ніж у нашій церкві. Кілька разів, по протекції пані Плецької я та її синок з ентузіазмом дули міхом на органах для органістого і це, власне, мені сподобалося найбільше з католицького ритуалу.

Навпроти костьола через дорогу був Народний дім-чайня. В одній з найпросторіших після театральної зальці кімнат цього дому, неначе жертвник у праслов'янському капищі, височів та виблискував мідяними начищеними боками величезний самовар — монументальний, як та постать царя Олександра III-го, портрет якого висів у цій чайні. Обидві ці оздоби пригадували про „благоденственное житіє” всієї імперської людности „от молдованина до фіна” і до подолянина...

Самовар той невтомно парував і насичував чаєм по копійці за склянку тих, що не хотіли або не могли задовольнитися „соковкою”. Тут товклося завжди густо людей, більше міщанського простолюддя, вони пріли від гарячого чаю та благодущенства та про щось чемно судачили. Молодь забігала сюди і зустрічалася між собою. Діти та учні шустали весело і жваво поміж більшими. Любив забігати сюди і я. У найбільшій залі, де була сцена, заблукана провінційна трупа зрідка давала якусь виставу — „Вія”, „Циганку Азу”, „Сватання на Гончарівці” або щось таке. Раз або два на рік спільними силами хлоп'ячого та дівочого Городських Училищ давалися концерти з короткими водевільними „приставленнями”.

Тут уперше я сподобився впізнати чудо нашого віку, що скоро дістало крилату назву „Великого Німого”. Якийсь шустрий антрепренер уперше розпочав того року в нашій Ушпіді епоху тріюмфального маршу нового винаходу, що звався кінематографом-іллюзіоном. Демонструвалося детективну картину „Похіщення дітей во Франції” — короткий фільм, з кляси пізніших фільмів з „сильними оцущеніями”, а в кінці ще одну короткометражну „сильно комічеську”, так би мовити „на біс”.

Зачудовані глядачі, а особливо школярі, не ховалися зі своїми безпосередніми емоціями і у відповідних місцях зривалися то голосним обуренням, то захопленням, то реготом. Враження на публіку було надзвичайне, приголомшуюче. Його не зменшували часті перерви (щось там рвалося у тій стрічці, яка мельодійно скрекотіла ззаду нас з того дивного апарату). Не псувало враження, а навпаки ще збільшувало, коли герої робили на екрані „семимильні” кроки, ніби стрибки і за пару секунд переходили віддаль не менше двох кварталів. Новинка

була надто незвичайна, чудесна і дала всьому місту на довгий час добро поживу на розмови.

Гай-гай, яку величезну еволюцію за півста літ перебіг той „Великий Німий” від невинної забави-потіхи до всюдисущого похатника то глобальног розбещувача дорослих і дітей! . .

Одного разу, вже на весні то було, коли ми розходилися зі школи, по головній міській магістралі, уздовж від Народнього дому через усе місто й далі аж донизу повз садибу нотаря Затонського, здійнявши куряву та розполохуючи жидівських гусей, промчав автомобіль. Це було друге технічне чудо, що його довелося тут уздріти вперше мені разом зі всіма ушичанами. Заки ще ми, хлопці, очунали від остовпіння та несамовитих гудків автомобіля й почали з улюлюканням перебігати навскоси міську площу, щоб перейняти його, як той первісток автомашинової доби, те нове чудо на нашій непорочній землі, прогналося із шаленою швидкістю (так нам усім здавалося) і через кілька хвилин вже „впирало” аж ген, на Бралівській горі. Жидки потім інформували нас, що то якийсь родич чи нащадок зубожілих тут графів Тишкевичів приїжджав своїм автомобілем із самої Австрії на відвідини родового нанського гнізда деь біля Заміхова. Так у той врожайний рік я вперше запричастився ще й подиху бензинових випарів, які за півстоліття по цьому стали загрозливою та клопітною проблемою сучасної цивілізації.

Як я казав уже, ми були на повному утриманні у пані Пілецької. Зрідка нас провідували тут то тато, то мама. На кишенькові видатки нам з братом давалося по 20 копійок на тиждень, щоб купити якесь перо, олівець, „промакашку”, тощо. У більш наглій потребі звеліли нам звертатися до Мортка Штільмана, татового товариша і друга ще з дитинства по Стружці. Той Мортко майже одночасно з татовим від’їздом також залишив село і переїхав до міста. Тут він вибився, за допомогою кагалу, на трошки вищий щабель економічної драбинки. У Стружці він нічого не нажив окрім дітлахів та селянської доброзичливости. В Літнівцях відкрив бакалійну крамничку, з неї й перебивався з оселдців на курочку раз у суботу. При якихось невідомих мені обставинах одне око у того Мортка ще в дитинстві витекло і сплющилося. Здавалося, що всю біблійну мудрість ясновидців та загадковість античних циклопів тепер він зосередив у одному вцілілому оці. Коли воно дивилося на мене уважно, розуміючи чи поблажливо, то я відчував, що те око наскрізь всього мене бачить. А був я покупцем у нього майже щодня і то не з наглої потреби, як заповідав мені батько, а тому, що дуже засмакував і полюбив халву. Мортко відривав її мені шматочками на копійку-дві, не більше, і записував це у борг. Євген був стоїком і цього собі не дозволяв. Так, за яких пару тижнів, поки прийдуть до нас батьки, наростав цілий ланцюжок тих копійок, а на сторінці засмальцованої книжечки у Мортка зродилося перше в моєму житті персональне

конто. Очевидно, що вони з татом мали на це мовчазну домовленість . . .

Недалеко від Штільманової крамниці був „Завод шипучих вод Шапіра”. Кількома наворотами, йдучи від Мортка я добре роздивився на той завод. Ця гучна назва другого після друкарні індустриального об'єкту Ушиці трохи була не на місці. Правда, в середині той завод дійсно мав залптану та досить складну машинерію з крантами та мідяними рурками. Машинерію ту приводилося в рух маховим колесом, таким як у січкарнях. Його крутив за корбу здоровенний, м'язистий міщанин з пригороду, мабуть єдиний представник індустриального ушицького пролетаріату. Коли він крутив, то в тій складній машинерії починало щось гарчати, смоктати та ніби пчихати, так чудно, якимось газувалося воду і з того всього виходила зельтерська вода. На честь заводові треба сказати, що та вода була тоді не сугіршою за „Канадієн-драй”, і якістю незмірно перевищувала всі американські патентовані „дрінки” від „кока-кола” починаючи та на зафарбованих порошках „кул-ейд” кінчаючи.

Рік такого „позашкільного” навчання в Новій Ушиці закінчився одним отруйним урбаністичним подихом міста, що вніс на якийсь час неспокій і розлам у мою душу. Від старших хлопців, у яких вже змінювалися півниковими дифтонгами голоси, я вперше і докладно дізнався, як то робляться діти . . . Дізнався, що всі ті солоденькі баєчки про капусту та бузьків, які приносять дітей — то все несумлінні теревені дорослих, що так замітають сліди по своїй примітивній та неестетичній технології. Шок з тієї науки виявився затяжним і досить болісним. (Корінь пізнання таки справді гіркий . . .) Довго я не міг дивитися своїм рідним прямо у вічі, на якийсь час згубив рівновагу та спокій малого дитячого духа, а заклопотаним буденщиною батькам і в голову не приходило розбиратися та приглядатися до ледь вловимих змін та нюансів у настроях їхнього „чада” . . . Поволі сама від себе ця мана зникла, забулася і не згадувалася. Проте десь глибоко, на самому денці підсвідомості залишився ніби якийсь жаль за оголеною казкою, за тим привітним бузьком, що споконвіку приносив у дзюбі на потіху родині немовлят, за розбитою хрусталевою цяцькою . . . Виніс я з міста тоді ще один гіркий овоч пізнання. Там я вперше із жахом спостерігав за моторошною роботою гицлів, людей, що в моєму кодексі посіли найнижче місце після „падших” янголів. Вони гасали по спорожнілих від людей торговлиці та прилеглих завулках і великими зашморгами, ловили заблуканих довірливих собак. Піймавши жертву, що одчайдушно борсалася та скавуліла, без крихти жалю, скидали брутально у високій васаг воза. Ззаду та страхітлива псяча домовина мала загратовані дверцята, а крізь них визирали тоскно застрашені, розгублені, з виразом, більш ніж людського одчаю, вірні колись друзі якихось недбалих господарів. Смертне передчуття відогнало й спаралізувало їм волю навіть до борні за краще

місце в цій домовині. Всі притихли та стали сумирні: великі й малі, виснажені вкрай і міцні ще, недавні верховоди голодної, золотої волі.

Аж тоді, як я надивився на ті лови, став я розуміти, чому старі жиди з такою зневагою кидали нам, бувало, за збитки наші хлоп'ячі: —

— „Ти, (г)ицлю, паршивий!..”

Тож, звідси, з Літнівець, ті гицлі страшні пробороздили в душі малого хлопця болючий слід невимовного жалю до **приречених** псів, і не тільки псів... Той слід ніколи не заживав і ятрився пізніше раною, коли довелося надивитися у в'язниці та під її мурами в чергах „з передачею” на той самий сум в очах людей, безнадію, смертну тугу і... ніякої волі до боротьби — одну **приреченість**...

Моя отака пізнавальна активність в екологічно-соціальної сфері приблизно наполовину баянсувалася в часі з нудними та нецікавими мені шкільними обов'язками. Наслідки не забарилися. Скінчився рік і я дістав передержку з „родного язика”, за ігнорування сакраментальної букви „ять”. Трохи тим попсував собі літні вакації та сильно заломив віру нашого милого сільського вчителя в мою наукову зірку... Брат Євген цей раз був щасливішим: хоч із напругою, бо йому не давалася математика, але він перейшов чистим до першої кляси і мав незахмарені вакації. Вони з Мотем втішалися та вдосконалювалися далі в їх улюбленій музиці, а я розвернув ширше коло своїх експлораторських походеньок, головню по неділях та святах, коли мої товариші були відносно вільніші від своїх хатньо-господарських обов'язків.

В це літо ми дослідили той віддалений від наших хат терен на півночі за панською економією, що вривався тут стрімкими схилами гори та на значній довжині був укритий сланцевими розсипами від залишених та закинутих розробок фосфоритних покладів. На них було безпечно виробляти всілякі циркові номери та вправлятися в еквілібристиці, бо знали, що тут не потовчешся, а гострих, незвіданих моментів, що аж дух запирало, було тут повно.

Стежкою попід горою доходили до прозорих чистих джерел і там обпивалися холодною води. Навколо росли різні кущі. Гордовину ми любили за її чорні ягоди, коли вони влечаться, а зі свидини ми виробляли міцні луки. Блукали здовж фосою аж до широкої млинової греблі. Одного разу дійшли до тьмичих гротів та старих усипалень графів Сцібор-Мархоцьких, що на межі Питулії та Отрокова. То була найдалша, найцікавіша та найвідважніша наша експедиція того літа.

Коло млина на лотоках хизувалися вищою клясою молодства: стрибали з високого опуста та йшли нурця під водою, що бурхливила і відстрашувала інших легкодухих. Широке коло нових досліджень закінчили тим інтригуючим районом під мостом, звідки у свята чулося дівчаче зазивне верещання.

Літо пройшло нам неймовірно швидко... Як батогом трас-

нув! . . . А на осінь — знову до міста. Я склав свою переєкзаменовку (тато таки не давав мені спуску впродовж літа . . .) і знову разом з братом почали вкушати ті самі гіркі плоди науки. Тепер я вже не був такий голодний на різні ті міські дива. Я ще не був у тій порі, коли більшість моїх однокласників „бігали” вже за ученицями та підглядали за ними крізь щілини паркана, що ділив надвоє шкільне подвір’я, не стовбичив з-за них, не знати чого, на містку . . . Ті дурниці мене не цікавили, я все ще перебував у щасливій порі найменшого серед своєї кляси. Проте внутрішні поштовхи до авантюристичного, героїчного не припинялися, але тепер вони знайшли вихід, так би мовити, в пасивному відпруженні: я почав пристрасно зачитуватися надзвичайними пригодами Ната Пінкертона, Шерлока Холмса, Ніка Картера, Доктора Ватсона і т.п. У цей бік пішли мої уява та увага. Я навіть навчився повздержливості та економії, відмовлявся від Морткової халви і кожну зайву копійку відкладав, щоб купити свіжу книжечку тих незрівняно цікавих та захоплюючих детективних історійок. В кінці року в мене зібралася чи не найбільша колекція тих п’ятикопійчних книжечок. Сам — по собі, ніби за природнім відбором, утворився з хлопців школи гурток, щось таке, як неофіційний клуб прихильників та ентузіастів цього; ми обмінювалися книжечками, переповідали один одному щось нове і часто фабулу прочитаного переносили в наші грища. Тієї осені вся хлоп’яча Ушиця, як запалив її, захопилася пусканням зміїв. Місцем старту був щовб, на якому стояла жидівська, обпаскуджена навколо, школа (синагога). Хлопці якось діставали гонту з жидівських дахів, розколювали її на тонкі скалки, робили з них рамки, напинали на них проолісний папір, чіпляли з дрантя хвоста і на довгій шпагатині кожен пускав свого змія. Змії ті велично ширяли соколами в небі, а то частіше під дією примхливих повітряних течій, а ще більше конструкційних хиб, мотали та петляли, та крутили неслухняно в небі своїми великими головами.

Взимі одчайдушно спускалися на міцних санках з підрізаними по-двоє, або по-троє з тої довгої гори, що починалася з міської торговиці. Сани, набираючи шаленої швидкості, мчали вздовж в’їждженої гори повз садибу нотаря Затонського до роздоріжжя коло Тернавського, а там розділялися: одні одчайдухи йшли наліво у Браїлівському напрямкові, а другі направо до річки, де були касарні козаків. То вже була справжнє зухвалість. Кілька разів і я звідав її гострого смаку.

Усе якось так виходило, що ті позашкільні речі та прпвабності мали у мене першість, а на навчання залишалося рештки часу та старань, — що з носа скапне . . . Коли б не моя виключна пам’ять та кметливість, — попасав би я неодмінно ще один рік у тій самій клясі. Коли тато питав смотрителя школи, або кого з учителів: —

— „Як там мої сини? . . .”

— Він діставав трафаретну відповідь: —

— „Вася — нічого! . . . Здібний. Міг би вчитися, та не хо-

че!..” Про Євгена казали: — „Дуже старанний і слухняний хлопець, але тяжко йому дається все...”

Бідні батьки таки мали чим сушити собі голови з нами!.. Через те мабуть, і не залишилося в пам'яті у мене про цей ушницький період багато чого, зв'язаного зі школою, вчителями та тим усім шкільним оточенням. Правда, цього року, нарешті, я хоч мав уже тут свій улюблений предмет. Була це географія. Викладав її смотритель Городського Училища Семенович, єдиний з учителів, що носив якусь уніформу з блискучими гудзиками. Був він сухопарий, дуже рухливий, обличчя його обросло ріденькою бородою скопецького типу, зовнішнє враження робив навіть відстрашливе, але був добрий та уважний до учнів, говорив скоромовкою, невиразно. Викладів його я не пам'ятаю, але ту книжку географію (здається Баранова), що містила елементарні відомості з фізичної географії та ширші відомості з географії Російської імперії, — як зараз бачу перед собою. Вона мене й привабила до себе головню численними ілюстраціями, які я дуже любив перемальовувати. Треба ще додати, що з цього підручника мене вперше діткнуло складним відчуттям, яке можна б назвати першим пробудженням національно племінної ідентичності. Правда, була то лише одна мить, затяжна як на мій вік мить, але запам'яталася міцно й на довго. Було так: переглядаючи в котрій вже раз малюнки та вибираючи для себе образки для перемальовування, я спинив свою увагу в кінці книжки на „іногородцях”, які заселяють Російську Імперію та на короткій характеристиці, що подавалася про них. Підсвідомо вичитую найперше про „малоросів”: — „Малороси населяют Южную часть Европейской России... Главное их занятие сельское хозяйство... Отхожие промысли у них не развиты... и т.д. Они ленивы, флегматичны... и т.д.” (цитуються з пам'яті). Щось мене наче шпигнуло. Це ж образа та глум на когось близького, на мого кривного!.. Враження від прочитаного виразно прикре, неприємне, ніби хтось персонально образив мене... Але, як це відомо, психіка дитини незлопам'ятлива, крім того вона шукає способу бачити неприємні речі поза сферою свого улюбленого центру — „я”. Так і я тоді після першого замішання від образи кинутої на „моїх” малоросів, пішов уже спати заспокоєний, що ця неприємна характеристика стосується власне не мене, учня Городського Училища, майбутнього панича на селі, а когось іншого — моїх товаришів з вулиці та всіх тих дорослих на селі, що ходять босі, в білих домотканних сорочках та кладуть мозолевою рукою смішні хрестики на „протоколах”, коли в'рядник велить їм розписуватися... Багато з тої пори води втекло, багато іншого чого позабувалося, а от те зневажливе про „нас” гострою протинкою так запам'ятувалася...

Такий собі опортуністичний ніби предмет, як креслення, під гнітом суворого, педантичного, мовчазного вчителя Кузнцова, обертався для бідолашних учнів у те гольчане вушко, крізь яке кожен мав пройти з малим шансом на успіх. Сам

учитель скінчив знамените ще з ХІХ століття Московське Строганівське Училище, був надзвичайно вимогливий та причепливий, але вже хто з учнів упорювався з тою премудрістю (креслення у нього поєднувалося з геометрією), той вже давав бездоганно художні зразки креслярських вправ.

Один вигляд цього вчителя заморожував: глибоко з-під рудих найжачених брів зиркали якісь ніби також руді очі. Вуса, коротка борода, настовбурчене „йоржиком”, волосся, все, навіть незмінна його бурка-пальто, все було риже . . .

Дивно було, що те креслення стало другою за порядком дисципліною, до якої я не мав відрази. Навпаки, на диво всім і собі, я навіть досягав відносних успіхів, може тому, що я дуже тішився першою в моєму житті маленькою готовальнею з циркулем, рейсфедером, пером та ін., і за їх допомогою виробляв та імпровізував без числа і без потреби прерізні вправи та зразки кружнестевих та скісних взорів та фігур. Тож у такий спосіб я привчився оперувати тими приладами досить уміло, чисто та вкладати в це навіть певний смак.

Сталася незвичайна річ. Кузнєцов навіть одного разу похвалив мене в клясі перед остовпілими товаришами . . . Може тоді грав роллю ще й не розкритий, глухий сентимент до мене, як до сусіди? Бо хата нашої господині Пілецької стояла якраз навпроти його дому і я частенько забігав на їх подвір'я та в затінені куточки їх саду, грався з його дітьми і не мав з ними жадних конфліктів, бо синок — Коля був трохи старший за мене, а Ліда трохи менша і обоє були мені приємними, не зважаючи на їх негугешній якийсь англізований тип та на рясне ластовиння, що на мій смак робило їх привабливими.

Молодий учитель російської мови Беднарівський запам'ятався тим, що був з виду гарнішим за всіх вчителів: чорнявий, з усміхненими карими очима, невеликими, закрученими калачиками вусами та темною еспаньолкою на блідо-матовому обличчі. Він потурав мені досить одверто, але не настільки, щоб не дати мені „переекзаменовки”. В моїх очах він був до деякої міри як, що не героєм, то у всякому разі незвичайною людиною: він держав у себе та доглядав у великій клітці на дворі живого орла, який звідкись — хто знає, може аж з Карпат, заблукавсь сюди, а тут його підбили наші мисливці та продали Беднарівському. Не раз, бувало, з дозволу його я простоював, як заворожений перед кліткою та стежив за поведінкою в'язня. Ні, не велич царя-птиці, а щось інше в ньому бачив я, бо відходив завжди засмучений та мало не зі слізьми . . .

Із сутніків пам'яті виринає ще круглолиде обличчя вчителя Вешинського (чомусь його звали всі В'єшинський) і то не в зв'язку з тим, що він викладав математику та вважався лихом номер другий для хлопців. Його ім'я пов'язувалося з романтичною історією, якою була зрушена від гори до низу вся Ушиця. Найкраща учениця з дівочого Училища, вже велика панна Булатова пробувала отруїтися йодом із залюблення в цього лисуватого, трохи опецькуватого панка, що виявився Дон-Жуа-

ном. Приклад Булатової, що так легко стала повітовою героїнею, подіяв заразиво, бо того ж бурхливого року була ще одна дівоча спроба отруїтися, але то вже була не школярка і спосіб самогубства був менш драматичний: вона настругала сірки з сірникових головок, але, очевидно, доза отрути була за — слабка, бо її легко врятували. Ця безіменна жертва кохання (бо навіть імені її не зберіглося для історії) залюбила до безтями у Миколу Горобця, сина ушицького найдорожчого шевця, який обшивав тільки велике повітове панство. По закінченні Городського Училища Микола Горобець, справді дуже гарний на вроду хлопець, дець зник... Приїхав вже, як Коля Горобцов, відомий артист якоїсь там трупи у повному розквіті молодечої зваби, вичепурений з небаченою ще тут вишуканістю та ще в авреолі слави великого артиста, (але то виявилось все хлестаковщиною). От і почали падати, як гречка в покосі, голови дівочі. На їх щастя злий той фантом скоро зник з обрії спокійного міста.

Дуже неповну галерею шкільних типів доведеться закінчити смотрителькою Дівочого Училища Ольгою Єлісеївною (прізвище забулося). Дівчата її боялися, а хлопці якось знали, що за грузькою масивністю, суворим виглядом та гучним баритональним голосом цієї „класної дами”, криється добра мати. У вродисті моменти, в церкві або на шкільних актах чи концертах, з надмірної самопошани та важливости менту, голова її в сивих буклях та обвислі щоки починали ритмічно трястися і це вельми розважало нас, і хоч ми не знали ще тоді тої славетної формули, що „від великого до смішного один крок”, але відчували, що таке буває...

Моїми ближчими товаришами, з якими нас зближала взаємна симпатія різних відділків, були такі: Сашко Білоручко сідельщиків синок, з с. Морозова, трохи задиркуватий, але найбільше допасований до мене хлопець. Михайло Сочинський з багацької селянської родини з с. Великої Кужелеви, лагідний хлопець, до якого я ставився з симпатичним співчуттям, бо він завжди тягав на собі великі важкі чоботи сільського виробу на взріст, Чорномиз, який перейшов пізніше до Кам'янець-Под. Технічної Школи, Брати Бей, Григорій та Арсен, сідельщикові синки з Соکیلця, молодший Арсен також, не закінчивши школи, пішов до Кам'янець-Под. Технічної школи, Климент Кравець жидок, через якого я мав нагоду розглядатися та зазнайомитися з таємницями фото-ательє його карликуватої сестри, старої діви, Ребеки Яковлівни Кравець. Звичайно тоді я не міг догадатися, що те ательє було тільки зручною ширмою, за якою ушицькі конспіратори готувалися та додавали й свою частку в розхитуванні царської державної машинерії.

Коля Кузнєцов, синок страшного вчителя, про якого я вже згадував. Ще був Михайло Луцький, син багатого ушицького шинкаря, але з ним наша компанія скоро побила горшки, бо він, перейшовши до Немирівської гімназії, почав дуже дерти носа...

12. ВИРІШАЛЬНА ПРИГОДА

На весні другого року мого науково-пригодницького життя стався зі мною випадок, який повернув усю дальшу кар'єру мою в цілком непередбаченому напрямкові.

Дев'ятого травня, на Миколая, по всій колишній Росії проходило традиційне царське свято — „тезоіменитство государя імператора”. Весняний день був напрочуд гарний. Школи не було. Якось я відкрутився в нашої господині, щоб не піти до церкви. Натомість я вирішив збігти згори вниз до річки, щоб провідати там деяких моїх приятелів. Внизу за річкою на просторому плячу стояла пара понурих двоповерхових будинків, то були касарні, де розміщалася сотня козаків 17-го Донського полку. Я вже мав там пару чубатих приятелів. Кажу чубатих тому, що в багатьох козаків з-під кашкета мальовничо звисали на один бік розкішні кучеряві чуби, що правило також за ознаку бравости. Той чуб донського козака довго держав у полоні мою увагу, і мрію надто ж, коли у перших місяцях війни 1914 року зі шпальт часописів та журналів не сходив образ бравого донського козака Козьми Крючкова, що один заколов пікою та зарубав шаблею сімнадцять німців кавалеристів, у нього теж вибивався з-під кашкета з лівого боку отакий клясичний чуб.

Козаки часом дозволяли мені підійти до конов'язі та полюбуватися кіньми, а коли зблизька не було начальства, то навіть поплескати рукою золотисту шию дончака. Але найбільше любив я, коли кінь, лоскочучи своєю ніжною губою та тріпочучи ніздрями, обережно збирав з моєї долоні кришечки хліба, що їх завжди чомусь не бракувало на дні моїх кишень.

Хто ж з хлопців не любить коней, та ще вчених, мудрих!?. Не раз, бувало, коли зацікавившись слідкуеш за вправами-джигітуванням козаків, не знаєш чому більше дивуватися — чи спиртові козака, чи мудрості коня, що раптом з наказу свого володаря, лягав набік, наче мертвий, даючи прикриття козакові, а той негайно клацав з-за нього затвором гвинтівки, імітуючи вогонь по ворогові.

Коли я збіг униз, то побачив, що ця маленька річечка, яку я звичайно легко перебрідав з підкачаними повище колін штанцями, зараз розлилася каламутно-жовтим бурхливим та грізним потоком. Десь повище с. Браїлівки пройшов великий дощ, а може й ціла злива. Я знав, що треба почекати якусь годину-дві й ця бурхлива стихія спаде, спливе. Я добре знав поведінку цих наших напів-гірських річок та річечок, що стікають глибокими ярами до Дністра.

Далеко, ген аж на другому березі біля конов'язів дрімливо стояли прип'яті коні та вилискували на сонці золотом і чистотою своїх охайних крупів. Зрідка поміж ними тинялися козаки, залишені біля них на варті. Щоб вкоротити якось час, я почав проходжуватись по березі та робити руками на мігах всілякі знаки на той бік, що — „От, мовляв, я вже тут та хочу якось добратися до вас...”

Мене вони помітили, але ніяких дружніх знаків у відповідь я не діставав. Тим часом, ходячи по березі, я позастромлював пачки на краю води, щоб спостерігати, чи вода прибуває, чи спадає.

Так, було очевидно для мене, що вода спадає!.. Я навіть побачив у віддаленні яких чотири-п'ять метрів від берега лисину острівка, що почав пробиватися з-під води. Авантюрицькою силою мене непереможно потягло перебрести до тої галявки землі, що так приманливо пробивалася з-під води. Я міркував, що головна течія потоку ще за цим острівком. Закачав штанята до найбільш можливого рівня і почав обережно ступаючи брести до цього завітного клаптика землі, що впрост загипнотизував мене, наче магнетом тягнув до себе. Коли я був десь на півдороги, від „землі обітваної”, я раптом відчув, що моя нога зсувається в якусь яму, наче в прірву. Опертя вже не стало й під другою ногою, я й не зчувся, як упав навznak, мене підхопило течією та зразу внесло в головний струм потоку...

Блискавкою ввійшла перша думка: „Треба викинути на берег свого форменого кашкета з кокардою, де в металевому віночкові красувалося дві літери — Г. У. (Городское Училище). Щоб не поплав за водою... Що ж тоді скаже мамі?..”

Другої думки я вже й не пам'ятаю, бо мене несло і крутило в воді як якусь цурпалку.

Дна під собою я не чув. Короткими уривками в очах та у свідомості проскакували то синє небо з такими гарними білими баранчиковими хмарками то якісь наче густо розмальовані зелені-зелені луки, а потім ніби камінь на груди ліг...

Я очунав на березі. Два чубатих козаки клопоталися біля мене: витрясали з мене воду, качали, перевертали та приводили до чуття... Виявляється, один з них бачив саме початок цієї драми, коли мене вхопило течією, скочив наохляп на коня і поскакав напереді та й виволік мене не беріг. Все сталося блискавично швидко і... я залишився продовжувати свою славу історію. Навіть імені мого спасителя я не взнав, не зберіг у пам'яті...

В цей час за п'ятнадцять верст від місця події, що ледь-ледь не скінчилася трагічно, наша мати була в церкві. Раптом під час служби Божої її опанував такий неспокій, така велика тривога, що вона не знала, що діяти з собою. Вона вклякнула навколошки й почала гаряче молитися до свого улюбленого святителя Миколая. По молитві зайшло рішення негайно їхати до нас в Ущицю. Тут же вона викликала Івана Бакая, нашого постійного візника, що по контракту возив зі склепу горілку коли треба було, й зарядила, впросила його зараз таки їхати з нею до Літнівців.

В місті бідна мати, брат та пані Пілецька аж почасі знайшли мене на березі річки, яка знову стала тихою, сумірною річечкою, що журливо струміла собі по обточених камінцях. Я сидів на березі пригноблений, ще не відійшлий від того, що сталося, обсушувався, не знав, що робити з обабраним у боло-

то кашкетом із забрудненим убранням, з самим собою... Було розпачливо-неврастенічне рішення:

— „Нізащо не піду додому!... От тутка й помру вночі...” Цю, в багатьох відношеннях, повчальну історію в наших колах завжди переповідали, як важливу ілюстрацію на користь науки, що тоді ще не мала й своєї назви (телепатії). Нам, дітям, це була постійна пригадка бути суперобережними, а бідна наша мати ще більше скріпилася у вірі в спасенну силу рідительської молитви.

В дуже скорому часі по цьому приїхав збентежений батько та забрав мене зі всіма манатками додому. Він не чекав навіть на кінець шкільного року, знав, що той кінець не заповідається на блискучий...

Перед цим у Тимкові відбулася поширена родинна нарада з участю вчителя та дядка на тему — „Що робити з Васєм?...” Вирішено було мене забрати з Городського Училища та віддати до найближчої Приворотської бурси. Це школа недорога, а як хтось добре вчиться, то ще й має допомогу від школи. Бона дисциплінує та привчає до праці і відкриває більшу перспективу. Такий був однодушний висновок і присуд. Не мало уплинуло на таке рішення живий приклад дякового сінка Юзя Карповича, який на очах усіх в селі переходив блискучі спудейські метаморфози. Тоді він зривав очі не лише своїм огрядним семінарським віц-мундиром, але й добрими успіхами в школі, гарним співом на криласі, поведінкою, як і взагалі своєю приємною молодого статечністю. Багато років пізніше мені з боєм у серці прийшлося вичитувати ім'я Йосипа Романовича Карповича серед підсудних членів Харківського процесу СВУ в 1930-му році.

Батьки мої сильно загорілися цією ідеєю. Про неї перед тим вони якось боялись вголос і мріяти. Тепер, отже, візія блискучої кар'єри їх сінка, на вершку якої вони вже виразно бачать своє чадо з хрестом і камілавкою, може навіть таким, як пишнотний ушицький протоієрей, полонила їх настільки, що вони й вирішили негайно забрати мене з цієї неfortunної школи, не дожидаючи навіть закінчення там шкільного року. Приспішило всі події ще й те, що як дізналися, на 20 травня було призначено вступні весняні іспити до Приворотського Духовного Училища. Отже часу не було на якесь гаяння. Через кілька днів я вже мав виїжджати до того невідомого, трохи лякливого Привороття.

.....
Alea jacta est! Ще один жеребок кинуто!.. Не знати, що то вийде з того?.. Тільки ж з рішенням тим перегорнулася хлопчині остання сторінка тої довгої казки, ім'я якій безжурне дитинство. Вже не завернути з калинового мосту тих простеньких та незрівняних радощів, що давали йому перші чобітки на підківках чи повна торба наколядованої всячини, чи перший грифель у сільській школі... Рік за роком накладалася перша

мозаїка світлотіней на чисту скрижалю (*tabula rasa*) малої душі. Упродовж тої казки Великий Зодчий легкими потисками творчого різця свого накреслив перші контури на чистій тій дошці ще одного новачка. І уважне око батьківське вже бачило з надією зав'язки його талану і з тривогою — його безталання, а вулиця, оточення, перша школа додали свого і попровалили хлопчину далі межі люди...

Частина друга — ОТРОЦТВО

1. ПРИВОРОТСЬКА БУРСА

Напередодні від'їзду до Привороття на іспити ми з татом були у дядка. Він залишився задоволеним з мого знання ранішніх та вечірніх молитов, лише його брав деякий сумнів з того, що з 52-го псалма Давидового „Помилуй м'я, Боже” я не знав ані стрічки.

На другий день виїхали рано, щоб іще проробити деякі передіспитові формальності там у школі. До Привороття від нас буде яких п'ятнадцять верст. Тато ледве приховує свою занепокоєність. У мене в руках часослов. Проказуючи в голос, я вчу на тряському возі сакральний той псалом. Поки доїхали до містечка Жванчика, я вже знав дуже добре першу частину до слів: „Окропиша м'я іссопом”, так, що тато аж усміхнувся в бороду від задоволення.

У Приворотті перед мурованою огорожею біля брами бурси вже можна було помітити наближення завтрішньої події. Стояло біля десятка возів. Коні щось там хрумали з опалок. Тинялися між возами, брамою та на подвір'ї кандидати до завтрішнього іспиту зі своїми батьками. Ми з татом проробили в канцелярії школи необхідні формальності. Коло брами познайомилися та зразу ж і здружилися з дяком Піснячевським, що приїхав аж із с. Шрубкова зі своїм сином Митею (пізніше доктор Дмитро Піснячевський, відомий громадський наш діяч на еміграції в Парижі). Знайшли з ними спільну квартиру недалеко в одного дядька. Ранок вирішального дня зустріли молитвою та помітним хвилюванням: — „А що як хлопець зріжеться?”... думав кожний з батьків — „Пропали тоді всі райдужні пляни...”

Не пам'ятаю вже скільки було нас на іспиті до першої кляси, але було чимало і виглядало, як на справжній конкурс. Письмову роботу з російської мови — диктивку зробили, але як?... Ніхто того не знав і всі потерпали, бо це була вирішальна частина іспиту в самого страшного вчителя А. А. Залевського, який мав недобру славу такого, що немилосердно „ріже”... Задачу з арифметики обидва ми з Митею рішили на „добре”, і це ми знали. Усний іспит зі всіх предметів пройшов нам настільки успішно, що в одному місці наші батьки навіть посперечалися між собою, підслухуючи під дверима чийсь голосну відповідь, що сипалася наче горохом. Кожному з них хотілося, щоб то так відзначався саме його синок...

І от — дивна річ: мене таки спитав хтось з іспитової комісії:

— „А знавсь лі ти, мальчік, „Помилуй мя, Боже? . . . ” ”

Вже тоді вперше підсвідомо я застосував тактику бравої психологічної атаки: я почав швидко, голосно і впевнено проказувати той сіромашний псалом. Я так розходився, що вже по якійсь хвилині комісія, схвально переглядаючись, спиняє мене вердиктом: — „Буде, буде! . . . Дуже добре! . . . ”

Ще через пару годин таки досить нервового очікування ми вже знали, що всі іспити склали на добре, що нас зараховано до першої кляси, що нам можна вже шити нові уніформи та що всі інші умови, пов'язані зі вступом до школи, буде видруковано в „Подольських Спаржіальних Ведомостях”. Там буде також оголошено про початок шкільного року восени. На radoщах наші батьки „роздушили” з гостинним дядьком, у якого ми мали постій, сороковку, що її тато таємно заховав, ідучи на іспит.

Серед непроїжджих доріг, на високому південно-західньому подільському плато, поміж великими ярами-кручами, що спадали до Дністра, між Вихватнивецьким та Циганським ярами, притулилося невеличке сільце Ушицького повіту Привороття. Ця трохи романтична назва і вправду переносила в ту сиву давнину, коли мирні наші села жили незрушеним ще патріархальним укладом, коли ще всі пристрасні колізії мешканців регулювалося примовами та такими засобами, як приворотне зілля, любисток, чар-зілля, сон-трава, кривавник . . .

В такому глухому закутинкові нашого Поділля й містилася широко відома в ті часи Приворотська бурса, офіційно знана як „Приворотское Духовное Училище”^{*)}). Це була одна

^{*) Примітка.} Про заснування Приворотської школи певних даних немає. Є уривки правдивої історії, перемішані з легендами. В. К. Приходько у своїх споминах „Під сонцем Поділля” подає таке: . . . „Десь на початку 19-го століття був на Поділлі єпископом Іоанікій. І прийшла йому нещаслива думка поїхати в ці непроїжджі сторони на ревізію парафій. Отже, сталося так, що недалеко від Привороття, в одному з ярів, баскі архієрейські коні знорувалися і що сили понесли карету з архієреєм по скелях та ярах, ніде не спиняючись. Архієресві загрозувала страшна небезпека, може й смерть. Він, оповідає історію, дуже налякався, почав молитися Богу і в молитві дав обітницю: на тій місці, де коні спиняться, збудувати церкву. Коні стали якраз коло села Привороття. Отже, таким чином, у забутому Богом і людьми селіці, постала архієрейська церква, згодом коло неї розведено великий сад, що й досі задержав назву „архієрейського”, а потім з'явилася думка заснувати школу . . . ” Це легенда. Але історія, дійсно, стверджує (П. Н. Батюшков „Поділля” 1891 р.), що перший, по приєднанні краю до

з тих чотирьох духовних шкіл, що постачали „спудеїв” до єдиної на всю губерню Подільської Духовної Семінарії. Таке віддалене географічне положення школи та відірваність її від тодішніх культурно-адміністративних центрів визначало й не вельми високу репутацію її. Проте життя та історія багато разів спростовували це, хочаб тим, що в стінах цієї школи переходили початки науки такі відомі українцям постаті, як: Віктор Приходько, Всеволод Голубович, Григорій Голоскевич, Федір Сумневич, Михайло Корчинський, Єп. Карабіневич та багато інших славних синів нашого Поділля.

В Привороттю і далеко поза ним навколо панувала така первісна, незаймана українська стихія, що якби козак-нетяга із загону батька Кривоноса якимсь чудом прокинувся тут із рясних могил козацьких, його нічого не здивувало б — усе як було 300 років тому... Тільки ляхів-панів не стало та спудеї-бурсаки позмінювали свої підрясники на якийсь дивний одяг... Тож і бурса ні муром, що її обнесено було навколо, ні міцною брамою, не могла відгородитися від впливу тієї стихії. Первісна незайманість її владно просякала весь організм школи. В ній непорушно захоувалась така атмосфера, в якій учні, що позбирані були сюди з ближчих та дальших околиць Поділля, почувалися, як у себе вдома, як риба в воді, ніби як у своєму рідному селі. Між хлопцями та шкільною обслугою панувала рідна українська мова і лише у вимушеній потребі та в клясах переходилося на російську. Ніхто тут не різнився та не виламувався також зі звиклих традицій, понять, уявлень та навіть смаків. Під оглядом станової, національної та конфесійної однородности це була немов одна велика родина, ніякого виламу з правила тут не могло бути; це щось, як давня січ козацька: — „говориш по нашому?... Знаєш „отчєнаша”?... То й досить. Ти вже свій”...

Росії єпископ Подільський і Браславський Іоаннікій (1797-1819) рр.) заснував на власні кошти „приходську” школу в Приворотті та навіть пожертвував на бідніших її учнів 5000 рублів (це велика сума грошей по тому часі). Самої дати, як і мотивів заснування школи не подається.

Після розгрому росіянами першого повстання поляків у 1831 р., в репресію за участь в ньому деяких польсько-католицьких та уніятських шкіл, царський уряд зачинив базиліянську школу в м. Барі і в 1846 році туди перенесене було Духовне Училище з Привороття. Згодом, в 1860 р. цю школу було переведено до Кам'янець-Под., де вона почала вже існувати під назвою Кам'янецького Духовного Училища.

В самому Приворотті, очевидно, весь час залишався в архиєрейській садібі якийсь тип школи, що поступово дістав статус Духовного Училища. Отже, тяглість Приворотського Духовного Училища таки слід вважати з років заснування тут „Приходської” школи архиєреєм Іоаннікієм у міжчасі 1797-1819 рр.

Інша вже річ учителі та адміністрація школи. Були вони там білим воронням серед чорного. Вони мали одверте офіційно-глузбове призначення - всіма можливими способами обмовляти „вверенних ім пітомцев”. Але й на них ця атмосфера сільської глушини та закинутости діяла і то діяла не раз розкладово, пригнічуюче. Ще В. Приходько відзначив: „Вони тут або спивалися з нудьги, або спасовували перед цією стихією і повільно самі асимілювалися, особливо ж, коли пов'язували себе узами Гіменея з місцевими „неотразимими хаклушками”... Але більшість з них, перебувши тут якийсь час, як на покуті та нічого не досягши, забиралися звідси, залишаючи один лише слід по собі та й то не дуже тривкий — влучну наліпку, приточену до них винахідливими бурсачками.

Територія школи, розміром коло трьох десятків гектарів, входила окремим суцільним масивом в середню частину села. Від вулиці, яку умовно назвемо головною, школа відгороджувалася досить масивним муром старофортечного стилю із брамою в ньому та затильними стінами шкільних будинків. Якраз навпроти брами через вулицю височіла гарна струнка дзвіниця, а за нею, в глибині просторого погосту, стояла огрядна мурована сільська церква. Далі по цій вулиці була приходська школа, а ще далі крамничка та обитачія нашого шкільного фельдшера, відомого на всю округу та безчисленним генераціям бурсачків, Луки Івановича (прізвища його чомусь ніхто не вживав і не знав).

З інших двох боків (східнього та західнього) шкільну садибу тісно облягли селянські садиби. Школа відгороджувалася від них досить високим парканом та окопом. Лише з північного боку садибу школи не було відгороджено, там вона виходила на простір - у поле та ліс, що темнів оддала. Межею по цій границі росли кущі ліщини та велетенські волоські горіхи. Більшу частину площі садиби зі сходу займав великий, добре та культурно утримуваний, фруктовий сад, який поставав, бувало, нам чудесні пахучі вітаміни аж до самого Різдва. Десять приблизно посередині масиву тягнулася смуга низинних луків, по якій батіжком звивався невеличкий ручай, а на підвищеній західній частині садиби було просторе подвір'я з цілою системою будинків та вирівняних площ для гри і розваг учнів.

Самий комплекс шкільних забудовань складався з п'ятьох одноповерхових будинків, які обступали з чотирьох боків досить простору прямокутну площу-подвір'я. По одній стороні цього прямокутника розтягнувся найбільший та найдовший шкільний „корпус”, як ми звали його. В ньому містилося п'ять просторих клас, бібліотека, учительська кімната та домова церква на честь св. Сергія Радоніжського, а в підвалі, в сусупнах жила кастелянша та розміщувалися всі підлеглі їй заклади та „департаменти”. По лівій стороні подвір'я від головного шкільного будинку витягнувся також довгий одно-

поверховий будинок гуртожитку. Тут були учнівські спальні, велика комора, в якій учні переховували своє добро — скриньки та валізки та яка звалася чомусь „гардеробною”. У цьому ж будинкові містилися також квартири смотрителя школи та декого з учителів. Праворуч від шкільного „корпусу” стояв недавно побудований трохи менший будинок, де містилися лише спальні, а у північній його частині було просторе і гарне приміщення, в яке заганялося бурсаків у непогіддя. Через площу навпроти шкільного корпусу, фасадом до нього та затиллям до вулиці, витягнувся також довгий будинок їдальні, кухні, приміщень для інспектора, „надзирателів” та декого з учителів. Таким чином, коли ти входив з брами в середину, то попадав на простору прямокутної форми площу, облямовану зі всіх чотирьох сторін будинками. Цей внутрішній двір мав лише по кутах незначні просмики для проїзду. Подвір’я завжди охайно утримувалося і в більшій своїй частині викладене було кам’яними плитами. Посередині його на щоглі височів ліхтар-чудо тодішньої ілюмінаційної техніки. Його спускали по дратах корбою, наливали динатури, засвічували й знову підіймали догори. Той ліхтар дійсно світив яскраво приємним, немиготливим синюватим світлом і на всьому подвір’ї було ясно, хоч голки збирай.

За цією системою будинків, зразу ж за головним корпусом, була велика неокреслена чітко площа із забудівлями службового характеру, тут же довгими височенними стосами складалося дрова на зиму для опалу. Збоку цього господарського двору мальовничими терасками спускалися донизу кілька площ для гри в крокет та інших розваг. Це, власне, й був єдиний легалізований простір, так би мовити наш „лебенс-равм”, на якому нам дозволялося безборонно гратися, бігати, розважатися, вправлятися в гімнастиці і т. п. Для цього там височіли споруди для гімнастичних вправ, драбини, турніки, стовпи для „гігантських кроків” і т. і.

Із затилля, де жив смотритель школи, був ще вчительський садок, невеличкі городи адміністрації та ще стояв ізольовано, як належить йому, невеликий будинок шкільної лікарні - неподільний, екстериторіальний „домейн” шкільного фельдшера Луки Івановича.

Влітку, коли не було навчання, на всьому терені школи панувала манастирська тиша. Між кам’яних плит подвір’я вронувався густо спориш і жваво, наче кваплячись до приїзду бурсачків виконати свою біологічну місію, одцвітали та знову зацвітали кульбаби. Вчителі десь роз’їжджалися на вакації і тільки шкільному економові чуб був мокрий: треба було завчасу все підремонтувати, заготовити, передбачити до приїзду учнів.

Восени, десь так за два тижні перед Чесного Хреста, в побілені, підмальовані, відсвіжені стіни бурси вливавсь потік півторисоток гамірливих мешканців. Усе знову оживало та

гуло, як у вулику. По кількох днях деякої безладної метушні, все влягалось, впорядковувалось, займало свої належні місця та виконувало приписану рутину. Колектив малих істоток починав жити ритмічним, розміреним життям мудрозлагодженого та дисциплінованого муравлиська.

2. УЧНІ ТА РОЗПОРЯДОК

Пам'ятного 1909-го року восени, наш тряський віз із Тимкова вдруге зупиняється перед брамою Приворотської бурси. Ми з татом зносимо мою скриньку в таємничу для мене „гардеробну”, ковдру та подушку складаємо на вказане мені ліжко в спальні для учнів першої кляси. Відбуваються тоскні хвилини розставання з татом, а в його особі зі всім вільним світом і я залишаюся на призволяще... Ну, точнісінько за духом і настроєм з Шевченкового „Чернця”:

... „Свята брама зачинилась. Козака впустила.

І знов брама зачинилась. Навік зачинилась козакові...”

Так таки! То зачинилася брама за моїм безтурботним дитинством. І не за моїм одним. Було нас у першій клясі всього 36 учнів, з них доніс у дірявій пам'яті своїй тільки 27, а це такі, крім мене: Володько Полташевський, Сергій Кульчицький, Василь Дарибогів, Дмитро Піснячевський, Євген Петринський, Афанасій Лопушанський, Іван Сокольський, Сергій Квасницький, Микола Следніков, Юрко Гайчевський, Микола Лопатюк, Юрко Бояновський, Іван Крижанівський. Павло Корнійчук, Ігнат Гнатовський, Степан Жолткевич, Сашко Козинський, Сашко Волосевич, Семен Заєць, Жорка Літинський, Анатолій Сливинський, Скоропис-Йолтуховський, Сингалевич, Василь Студенець, Міцелеско, Йосип Яворський і Юрко Мончинський.

З цих 28 учнів п'ятеро були так звані „іносословні”, себто не з духовного звання, переважно селяки (Гарба, Дарибогів, Лопушанський, Сокольський і Козинський) і це становило в нашій клясі коло 22 відсотків, що набагато перевищувало офіційну для нас норму в десять відсотків. Треба сказати, що інвазія тих іносословних з кожним роком збільшувалася та була настирливішою. Так заможніші селяни шукали своїм дітям доступу до тодішніх храмів і світичів науки.

У ті часи ще ніхто з нас не набрав рис виразної індивідуальности, а вже годі говорити про якісь характери чи типові вдачі. Всі однакові. Якщо б вистроїв нас у ряд, то тільки й було б різниці що по зросту та й то не дуже; це вже була не та бурса, не той різнородний щодо віку матеріал, який був ще двадцять, навіть десять років тому. В наші часи „великовзрастних” вже не було й різниця у віковій коливалася щонайширше в межах 10-13 років у першій клясі. От кілька більшменш прикметних учнів мого часу.

Міцелеско з сусідньої Басарабії. Мабуть справжнє прізви-

ще його мало бути з молдавсько-румунською кінцівкою, як Міцелеску, але школа зукраїнізувала його по своєму. Цей хлопець уславився тим, що в грі в „матки” забивав м’яча так далеко, що той перелітав понад увесь спортовий майданчик і падав на дах „корпусу”. Це було диво й разом з тим немалий клопіт грачам. Треба було якось вилізти на той дах та ще й маневрувати, щоб звідти, звисока не впасти та головне, щоб не впасти в око начальству. До його й пристав ходовий вислів „Міцелеско вдаряє” і дієслівна ця форма „вдаряти” стала в нас синонімом взагалі найкращого виконання будь чого.

Очеретний мав уже прислівниковий додаток „острожно”. Ця кличка зродилася також на спортовому майданчику при тій самій грі в „матки”. Деякі фази цієї гри вимагали сприту швидко бігати. Очеретний був довгоногий і бігав знаменито, але одного разу, бігши, зачепився за щось, упав зрозгону й покотився за інерцією з майданчика аж до ставка. Перелякані партнери тільки й могли, що подавати згори пораду — „Очеретний, острожно!..” (Тоді ми не знали нашого літературного „обережно”, і послуговувалися російсько-польським суржилом, тож і вийшло — „острожно!”). Так і пішов за ним у світ цей, не зовсім звичайний мовний епітет.

Скоропис-Йолтуховський-старший (бо був ще й молодший його брат, зовсім іншої вдачі та поведінки). Цей герой, один з тих, що до них шкільне начальство прикладало заялозено-дотепну формулу — „ученьк громкого поведенія і тихіх успехов...” В аналах школи зафіксовано його одну „майже любовну історію”. Одного разу Скоропис-Йолтуховський з неприхованою приємністю споглядав з вікна спальні за молоденькою дружиною вчителя співу В. В. Бояновського. Своїми враженнями він ділився екзальтовано і мабуть трошки за голосно з молодшим своїм однокашником Ю. Коркошем. Коли б об’єкт захоплення був певний, що ця пара обожнювачів просто перебуває в невинному трансі - усе б пройшло безслідно для них, а то їй здалося, що вони, особливо отой старший, нашішкуються з неї, вона й поскаржилася чоловікові, а той зареагував негайно і боляче — рукоприкладством... Скорописові, як старшому та ще й другорічникові дісталася левина порція того рукоприкладства.

Анатоль Сливинський синок священика з с. Писця чи Івашковець, що біля Нової Ушиці. Його звали „ума палата” і то без жадної тіні іронії. (Думаю, що кличку цю було підказано кимсь з учителів.). Цей хлопець ніби зразу плігнув, не закушавши пустотливого дитинства, в мудру набундючену нудну дорослість. Був, справді, не за роками розсудливий, логічний, надиво прочитаний та по філософському резонерський. Спеціально клясним заняттям великої ваги не надавав, не змагався за місце першого учня в класі, хоча ми всі визнавали за ним інтелектуальну першість. Такий слід пішов за ним і да-

лі по життю: з четвертої кляси семінарії він вступив до політехніки і по закінченні її був залишений на праці при одному з відділів ВУАН.

Малого **Сергія Квасницького** можна б умовно назвати піонером повітроплавства в цьому найглухішому куточкові цивілізованого світу. Він був одержимий цією незвичайною на ті часи в його середовищі пристрастю - авіацією. Ще в домі свого батька сільського священика, коли йому було за-ледве вісім років, його уяву полонив літальний апарат амер. братів Райт, на якому вони тоді вперше в світі пролетіли щось біля двохсот метрів і протрималися в повітрі дві хвилини. З тої пори і далі в бурсі він не виходив з полозу того образу. Весь час майстрував, креслив та малював схеми тодішніх перших монопланів та біпланів Блеріо, Райта, Нестерова... Ми дивилися на його пристрасть, як на невинне дивацтво трохи далеке і несумісне з нашим тут призначенням, бо ж для нас усі проблеми того повітроплавства спокійно вкладалися собі в образ легендарного Ікара та ще може крилатої моделі Леонадро да Вінчі та перших повітряних балонів бр. Монгольф'єрів з кінця 18-го віку, ото й все... Хто знав, що в нашій глушині Сергій був провісником та ентузіастом тої могутньої сили, яка за півста літ обернула навколо себе всю технологічну вісь світу. Мабуть і багата уява С. Квасницького не могла тоді сягнути аж так далеко, що за п'ять десятиків років тої тендітний, майже іграшковий, здротований бамбуковий біплан Райтів перетвориться в таке страховидло, як літаючий Левіафан, збудований компанією Боїнг, що в своєму череві вмщатиме 750 пасажирів та перелітатиме віддаль Нью-Йорк-Париж за п'ять годин... Як і А. Сивинський, С. Квасницький пішов пізніше тою самою дорогою науковця.

В Приворотському Духовному Училищі нормально існувало чотири кляси та одна підготовча група для тих синків духовенства, які не вчилися з якихось причин в сільських школах, а навчалися сяко-так вдома читати і писати, але не довчалися цілком, щоб бути нарівні з учнями першої кляси.

З першого ж дня в школі відчувався суворий регламент у всьому. Йому підпорядковано було волю та кожний крок учня. В шість годин ранку в'їдливе деренчання дзвінка настирливо всверлювалося в твою свідомість і щойно прокинувшись від солодкого сну, ти вже відчував, що це тобі не дім, не стодала в Стружці, ніколи тут потягуватися під ковдрою та попеститися, бо вже через чверть години по дзвінкові по спальнях, між рядами ліжок проходив „надзиратель”, перевіряв чи всі повставали та показував новачкам, як треба застелювати ліжко уніформованими шкільними ковдрами. За годину кожен мав привести себе до повного порядку: вмитися, почистити одяг та черевики, навідатися до „гардеробної”, якщо кому треба, прибрати ліжко і йти до своєї кляси. Там на коридорі біля своїх клас учні, позіхаючи та розминаючись

від нагло перерваного сну, вистроювалися парами, щоб йти до церкви на ранішні молитви. У вільному виборі собі товариша до пари тільки й було нам власної волі... Інспектор школи давав знак і колони учнів, починаючи з приготовчої кляси, стихшено рухалися в напрямкові до церкви. Дмова шкільна церква містилася в кінці головного будинку. Кожна кляса знала своє місце в ній. Священик прочитував: — „Благословенний Бог наш...” і ранішня меса починалася. Учні старшої кляси по черзі вели службу і в такий спосіб привчалися до першої дяківської практики. Більшість молитов співалося всією школою. Вчитель співу призначав з кращих співаків хору учня регента, той задавав тон і молитви та короткі екстенії співалися всією школою, Співати мусли навіть ті, що не мали слуху (що їм, як казали, медвідь на вухо наступив), бо за тим слідкували надзирателі та інспектор. По ранішній короткій Службі Божій виходили усі на подвір'я (усе за дзвінком) і там, на його кам'яних плитах шикувалися парами, щоб іти до їдальні. Знову на знак інспектора школа рушала до їдальні. Там кожній клясі були приділені певні столи, а за ними кожний учень займав призначене йому місце. Коли всі розсідалися і трохи вгамовувалися, старший учень-регент давав тон і всі співали молитву: — „Очі всіх на Тя, Господи, уповахом...” Харчовий день починався ранішнім чаєм; на столах в чайниках була гаряча вода, а в чайничках настій, в хлібницях було накраяно скиби білого хліба, який ми звали „чичею”, кожна скиба-порція на одного. Найбільш спритні вибирали собі цілушки. Черговий по кухні учень розносив та роздавав денну порцію рафінованого цукру, який ми називали „полкусками”. Після чаю, по молитві: — „Благодарим Тя, Христе, Боже наш...” усі виходили з їдальні і мерці розбігалися до своїх кляс. Там мали пів години перед початком лекцій так звану „ранішню зайнятну” для повторення завдань перед початком лекцій. О дев'ятій годині починалися лекції. Кожна кляса мала свою постійну кімнату, чергувалися лише вчителі. О дванадцятій годині знову тим самим порядком уся школа йшла до їдальні на сніданок. Від сніданку до обіду було ще дві або три лекції. Молодші кляси, які не мали шостої лекції, були вільні й могли собі бігати та гратися по дворі. О третій годині давали обід. І тільки від обіду до пів до шостої був для школярів час дозвілля та ігор, після чого знову дзвінком всю школу заганялося до кляс, в яких розпочиналися вечірні зайняття з короткими перервами на вечірній чай десь біля сестої години і на вечерю о дев'ятій годині. Після вечері знову вся школа йшла тим самим порядком, що й вранці, до церкви на вечірні молитви. О півдесятій молодші групи розходилися по своїх спальнях спати, а учні третьої та четвертої кляс ще мали півгодинну коротку „зайнятну”, після чого й вони йшли до своїх спалень на ніч.

Не було виламу з цього розпорядку, як і не давалося нікому жадних виключень. Кожний крок учня був під пильним

оком інспектора та наглядачів-надзирателів. Нікуди висмикнутися з цього порядку, нікуди збочити, скрізь рямці і ти, - як та стрілка або коліщатко в годинникові, твою волю тотально субординовано і вже з цього часу ти більш не вільний козак... Вільним, і то відносно, хлопці мали лише той короткий двогодинний переднівок від обіду до першої вечірньої „зайнятої”.

„Гей, а коли ж бавитися?!..”

У відчаї по перших днях думав я та майже всі такі як я новачки.

У гарні осінні соняшні дні особливо відчувалася нами трагічна нестача та скороминучість тих скупих двох годин, що нам відпускалося зі шкільного регламенту на розваги, гімнастику, біганину.

Чи ж можливо було витримати лояльно і слухняно хлопчині мого типу не менше восьми довгих годин (нетто!) усидливої, ретельної мізкової напруги на лекціях та на „зайнятих”?..

Звичайно ми шукали обхідних шляхів та різного роду лазівок, щоб визволитися і розпружитися трохи з тих обручів, і знаходили їх...

Нормально під час зайнять у клясі перебував надзиратель. На його обов'язку було стежити за порядком, тишею, підганяти учнів до виконання домашніх завдань і, в разі потреби, давати консультацію та допомогу слабшим. Він звичайно обслуговував дві кляси. Навіть у його присутності ми вхитрялися робити щось недозволене: грали тихенько „в пера”, давали „грушки” один одному, ціляли з „пуцалок” у своїх недругів дрібними дробинами, зробленими з воскової свічки, а пуцалку ту робилося дуже просто зі скрученого в рурочку аркуша паперу. Поціл з пуцалки часто був дошкульно болючий, а впіймати „снайпера” рідко коли частило, та цей сорт тихого спорту вимагав уже певного опанування та зухвальства, і рідкі сміливці його практикували. Тільки мляві з природи, затуркані та нездібні „зубрилки” не дозволяли собі чимсь таким відпружуватися. Нарешті самим надзирателям той час нудних обов'язків також мусів спливати дуже повільно та одноманітно, тож вони й для себе вишукували якоїсь нагоди відлучитися то в учительську, то в убірально, то ще куди інде. Не встигав він зачиняти зо собою двері, як ліцедейний той порядок враз обертався у неконтрольований гармідер та мегушню, що дуже нагадували поведінку і хаотичне відштовхування нейтронів та електронів у важких атомах... Кожне тоді давало волю своїм застоєлим м'язам і емоціям... Не боялися розвільнятися, бо знали, що в цей час неофіційний черговий з кляси сторожко чатує через щілину в дверях за всіма „ворожими” рухами та появами на довгому опустілому коридорі. На його алярмуючий знак, усе вмить стихало, всідалося, а обличчя приймали нейтральний вираз пильної зайнятості.

3. АДМІНІСТРАЦІЯ І ВЧИТЕЛІ

Було в школі три „надзирателі”: Д. Шанявський, Явтих Бояновський та Вітвицький. Всі три нежонаті. Всі з семінарською освітою, в протилежність до вчителів, що всі, крім учителя співу, мали вищу духовну академічну освіту. Обов'язки надзирателів за своїм характером мусіли носити дещо клявний зміст, що не лишав місця на велику симпатію до них з боку учнів, проте ні один з них не „сподобався” від нас ганебної репутації чи зненавидження. Навпаки, Я. Бояновського, якого інтимно всі звали „Тіссою”, (бо так його кликав молодший брат Юрко, наш товариш по клясі), ми навіть любили; одні за розкішні його вуса, що розходилися віями далеко вбоки, інші за його чепурну огрядність в одягові, а всі за лагідний тон, добрі сірі очі та постійну ніяково-вибачливу усмішку, що не сходила з його приємного обличчя. За його зартування зберігався в клясі відносно найкращий порядок. Усі шкодували за ним, як він через рік покинув нас і пішов довчатися в університет на юриста. Ніяк не можна було по цьому м'якому, лагідному, надзирателеві вгадати і ворожити йому пост майбутнього прокурора військового суду за УНР, яким він пізніше став. Отже, в наших очах це був наглядач номер перший.

На другому місці стояв Шанявський. Особливістю його було те, що він мав одне око скляне, вставне. Власне саме це око, коли воно не мигаючи дивилося в якусь точку на тебе, проймає нас легеньким острахом та якимось аж мову відбирало. Його ми слухалися, бо трохи боялися. Звали його „одноокиим циклопэм”, хоч у протилежність до античного велетня-циклопа, він був зовсім невеликий на зріст. Підглядали ми та незлобиво потішалися з його безуспішних зазіхань на нашу красуню паніматку, а подобався він нам за його улюблені парфуми - „резеда”, якими густо скроплював себе.

Третій надзиратель Вітвицький, вже доходжалий парубок, зовні напрохувався на зоотехнічний екстер'єр так зв. травлючого типу - м'яких, сказати б, фемінізованих статей, круглолидий з двома ярусами під'ярля, з виряченими очима малоприємного виразу; раз-у-раз морщив лоба догори гармонією і чудно якимось вимовляв деякі наші приголосні - С, Ш, Ч, особливо коли був у збудженні чи гніві. В цьому він мав неперевершеного імітатора нашого товариша Є. Петринського. Ми не мали симпатії до Вітвицького, але й не боялися його та все намагалися якнебудь роздрочити його, а роздратувавши, потішалися його безпорадністю, коли він, вийшовши з терпця, смішно залутувався в отих шелестівках. Нормально з нього мав би розвинутися огрядний, спокійний, добродушний тато, що лагідно забавляється зі своєю дівчаткою та терпляче очікує запрошення своєї матушки до смачних страв, а тут у Привороттю серед пустотливих малих інтриганів-бур-

сачків з нього виробився малоприсмний тип подразненої великої єндзи.

Безпосередньо до адміністрації школи належали смотритель та інспектор школи. Смотрителем Приворотського Духовного Училища був Ковердинський. Звідкись у його лексику ввійшло польське слово „тутай”, яким він замінював наше звичайне „тут, тутки”. Воно й пристало міцно до нього, як прозивне. „Тутаєм” його звали і бурсаки, і повітові благочинні і вся Подільська й Брацлавська єпархія. Як адміністратор школи, він мабуть задовольняв своє вище начальство, бо довгий час протримався смотрителем. Не відзначався він якимись драконівськими рисами, притаманними старим адміністраторам та не мав видимих назовні конфліктів зі своїми підлеглими. Учні в міру його слухалися, в міру поважали, в міру не любили. Не любили його за те, що він нам обкраював навіть тих бідних дві з половиною години, що їх ми мали як відпочинок-розривку між клясними заняттями.

Справа в тому, що йому спав на думку проект закласти в себе при школі власну рибну господарку і таким чином здешевити та поліпшити харчування учнів. За тим проектом усю площу низинних луків, по яких протікав потічок, було поділено на шість секцій-квадратів, розміром приблизно 15x30 метрів, які мали стати ставками-шкілками в цій системі. Очевидно, весь проект було технічно продумано і розроблено з участю відповідних фахівців, у згоді з правилами та вимогами раціональної рибної господарки. Біда лише в тому, що за ідеєю Ковердинського всю ту землекопну, грабарську роботу мали виконати самі учні. Тож одного нещасливого для нас року школа закупила сотні рискалів, десяток кайл, поробили ноші й тачки і каторжна, як ми її звали, робота розпочалася. Кожного дня, коли тільки дозволяла гарна година, на працю виходили дві кляси - одна старша та одна менша. На луках кишіло тоді, як у муравлиську: одні копали та шпортали лопатами, другі викидали на вал, інші насипали в ноші та виносили на вал ітд. Механізацію з педагогічно-виховавчих мотивів було зведено до мінімуму, навіть шкільних коней не впрягали до цієї почесної праці. Усім невтомно диригував та давав розпорядок сам смотритель. Розпочали цю роботу на другому році мого прибуття в школу і за три роки, покіль я вийшов зі школи, вже було готових чотири таких ставки-сажавки. Одного з них я навіть посвятив своїм хрищенням, бо він непередбачено став мою купелею. На провесні, коли лід підтаив і води в ставках прибуло, нам надто закортіло попливати на кригах і от, коли я переплигав з одної крижини на другу, а з неї мій товариш не встиг перескочити на сусідню, то ми обидва опинилися на невеликій кризі, яка не могла нас вдержати й почала поволі опускатися долі, а ми в розгубленості зійшлися до купи на один кінець її. Рівновагу було порушено і за хвилину обидва навігатори опинилися по пояс у воді

в своїх шинельках. (От, не щастило мені рішуче у водних експедиціях!...)

Доходили до нас чутки, що на епархіяльних з'їздах дучівництва були навіть протести батьків та засуджування такої надто ревної господарської ініціативи нашого „тутая”. Самі ми придумували немало дотепних та оригінальних способів, щоб викрутитися якось з цієї немилої повинности, але, як я вже казав, через три роки школа таки мала вже чотири начорно готових ставки, не було ще зроблено тільки заставок та опустів, так що рибки власної продукції не довелося моїй генерації поїсти.

Ковердинський був дуже набожний. До цього головню спричинилася одна подія з ним, яку він інакше не називав, як чудом та на яку він сам часто посилався у своїх казаннях, що їх він виголошував мало не щодня після ранішних молитов.

Було так: одної зими по дорозі з Кам'янця до Привороття Ковердинського з погоничем захопила пурга. Ще за дня вони переїхали глибокий Вихватневецький яр, поспішаючи до ночі добратися додому. На горі крутило так, що вже світу Божого не видно було. Налягала темінь. Коні збилися з дороги і блукали та кружляли біля якихось незаних перелісків та по ярках. Раптом коні, сани, а з ними фурман і „тутай” втопилися в снігове провалля, з якого, здавалося, годі було вибратися. Єдиний рятунок і надія були на Бога. Ковердинський почав горяче молитися та кликати на допомогу св. Миколая, покровителя всіх подорожніх та рятувальника в таких бідах. І о, чудо!.. У сяйві з'являється Святитель, бере коней за уздечку і протягом хвилин виводить їх щасливо на беріг, показавши далі рукою напрям. Сяйво зникло. Чудо сталося. Його свідками були двоє загублених у безнадії людей... Коли вибралися на дорогу, вони вмиль пізнали ту околицю, по якій блукали. Тим часом поволі стихала буря. Струджені, змучені, але врятовані прибули вони вночі до Привороття. З тої пори на ознаменування того чуда 6-го грудня, на Зимового Миколая у нас в бурсі, поки був смотрителем Ковердинський, відбувалися особливо врочисті й довгі церковні відправи з молебнем та акафістом, а на кухні готувалося для школярів найліпші страви. У цей день в церкві сам Ковердинський незмінно оповідав зацікавлено-стишеній громаді бурсаків з невідомим хвилюванням і сльозами в очах все ту саму чудесну історію. Це була чи не єдина його проповідь, яку ми вислухували завжди з непослабною увагою та інтересом. Коли я першої зими почув те оповідання з уст самого Ковердинського в церкві, я просто остовпів був від враження, яке воно справило на мене. Я пригадав той свій пам'ятний випадок у Новій Ушиці 9-го травня, пов'язав те все з гарячою молитвою моєї мами до св. Миколая і укріпився незмірно ще більше в чудодійній силі щирої молитви та Божій ласці людям у біді.

Вже не було тоді при школі того фурмана, що був свідком чуда і наші малі скептики-раціоналісти (а були такі!) не могли задовольнити свого бажання перевірити все те випробуваною слідчою методою перехресного допиту свідка.

Не знати, чи то з цієї причини, чи з наївної віри у своє проповідницьке післаництво та демосфенівські ораторські здібності, тільки „Тутай” дуже вимучував нас своїми щоденними проповідями, які він виголошував у кінці ранішніх молитов, виражаючи та навчаючи нас по-батьківському на наступний, многотрудний день. Дикція його була невиразна, думки раз-у-раз відбігали від стрижня теми і ті казання його не йшли нам ні до серця, ні в голову — тільки болісно в ноги... Переступаючи неспокойно з ноги на ногу, ні про що інше не думалося, тільки — „Коли ж то буде той кінець?..”

Крім адміністрування Ковердинський ще викладав в останніх клясах катехизис і церковний устав. Як учитель він мало імпонував нам, був дуже скупий в оцінках і ніхто не міг сподіватися у нього відмітки, більшою за чвірку, може через те він не захоплював нас. Любив, між іншим, давати „сочинення” на катехічні теми, але вимагав, щоб завдану тему не „розмазувати”, а давати стислі й вичерпні формулювання, а це ще більше утруднювало нам справу, бо, як відомо, стислість та лаконічність вислову приходить пізніше й належить до вершків, а не до початків силогічної вмілості.

Проте в історії школи був рідкісний випадок, коли за „сочиненіє” в четвертій клясі на тему: — „Яке заспокоєння („утешеніє”) дає нам та істина, що Бог наш є Бог всемогутній” один щасливець дістав найвищу оцінку — 5. І цим щасливцем був я. То був останній рік мого перебування в школі та оволодіння „безоднею премудроців”. Як це сталося - не збагну. Пам'ятаю тільки, що вчитель звелів мені прочитати той твір перед всією клясою та що вся та моя творчість уляглася тільки на двох сторінках зошиткового аркушика.

Ковердинський був удівцем. Старший син його вже закінчив Варшавський Університет і десь перебував поза домом, дві дочки Ніна і Валя вчилися в Кам'янецькій Маріїнській гімназії, а найменший синок Микола, який був тоді нам ще папахи, щойно підростав до підготовчої кляси.

Проїшли роки. Усе докорінно змінилося... Я ще міг припустити та зрозуміти, коли довідався через десять років, що той миловидий хлопчик Коля Ковердинський, ставши юнаком, загинув мученицькою смертю від більшовиків там таки, на своїй батьківщині в Поворотю в невдалому протиставленні повстанню на весні 1919 року. Але така метаморфоза зі старим „Тутасем”, яка винесла його в 1925-му році на відважний пост голови Ради УАІІІ на Кам'янець-Под. Округу, аж ніяк не вміщалася в моїй голові й постать ця, в моїй пам'яті така зовні трохи аж кумедна, барилкувато-присадкувата і метушлива, виростає зараз у внутрішньому змісті до розмірів шанобливих і видатних постатей нашого Поділля, що в рішучі менти

відізналися, послухалися і пішли на голос і клич своєї крові та сумління.

Мануїл Гнатович Таранович - інспектор школи, пін же вчитель Старого й Нового Запсвіту, а з третього року ще навчав нас німецької мови. Як інспектор школи він був для нас чималим страхопудом, бо в цій ролі він був твердим, вимагливим і нікому та ні в чому не потурав. Сам високий, огрядний зі сталевосірим очима та орлячим профілем з довгою русавою, шовковистою бородою, ніби живий образ московського боярина, якому цар Петро I ще не встиг обтяти бороди. Мав виразні садистичні нахили і виявляв їх саме на тих з нас, які йому чимсь подобалися. Звичайно він робив так: двома пальцями затискав і відтягував шкіру жертви на карку або на перенісся і починав її поволі скручувати, пильно стежучи за реакцією жертви, аж поки учень не починав кривитися в болісній гримасі та аж поки не починав ойкати та благати... Найчастіше він забавлявся цим у клясі, коли викликав учня до катедри на відповідь. Було в нього в кожній клясі по декілька обраних таких „любимчиків”. По якійсь нез'ясованій асоціації ми його прозивали „кацапом”, мабуть таки за його „істинно-руську” бороду, бо щодо його мови, то в ній не було нічого такого характерного.

Як учитель дався нам взнаки тим, що сам докладно розбираючись у складній героїці старозавітного епосу, вимагав того й від нас, правда, він уміло підігрівав при тому наше зацікавлення, уяву та емоції. Пам'ятаю, як глибоко обурювало нас своєю невдячністю та легковажністю обожнювання жидами ідола-золотого теляти, зараз таки по виході їх з єгипетського полону. (Ми ще не могли тоді доходити висновками до відкриття, що те золоте телятко як було, так і на всі віки залишилося прихованим ідолом вибраного Богом народу.). Під умілим педагогічним хистом М. Г. Тарановича ми сповнювалися чуттям правдивих гордоців, мало не патріотичного піднесення, при кожній перемозі Ізраїля над амалекитянами, чи моавитянами, чи зненавидженими філістимлянами. Нас захоплювали такі герії, як Ісус Навин, Самсон, що торощив цілі загони філістимлян кінською щелепою, як кметливий Давид, що розвалив голову велетня Голіята каменем з праці ітп. Серце тоскно щеміло від неславною кінця мого улюбленого героя Самсона і на якийсь час робило з мене переконаного женоненавистника.

Так цей героїчний старобіблійний епос держав цупко в полоні мою уяву перших два роки, аж поки не стали пролазити в голову невисловлені сретичні запити: — „А яке ж це все має відношення до нас тимківчан, до нас бурсачків, до всього мого роду-племені?.. Яким способом те все зв'язати з долею люду, серед якого я тепер живу?..”

Загальним нашим улюбленцем, без виключення, був учитель географії, природознавства та арифметики Митрофан Дмитрович Павський. Міцно збудований, з едісонівським про-

філем та енергійно-замкненими устами, завжди старанно виголений, з мужнім поглядом трохи насмішкуватих сірих очей, він видавався нам двійником тих відважних капітанів кораблів, про яких ми вчитували з пригодницьких оповідань Фенімора Купера, Майн-Ріда та Жюль-Верна. Цього нашого улюбленця, як і належалося, ми надіялися в нашій хлоп'ячій уяві всіма можливими й неможливими чеснотами. Він був для нас утіленням сили, рішучості, відваги, самоопановання, великодушності. Три глибоких шрами на його голові, що помітними зморшками пробивалися крізь волосся, невідомого в дійсності походження, в нашій романтично-пригодницькій уяві обернулися в сліди страшного двобою цієї супер-людини з африканським левом... Цю версію ніхто не брався ні досліджувати, ні критикувати, ні піддавати сумнівам. Правда, ми знали таки від нього ж, що він дійсно був колись у Африці, інколи навіть він влітав у свої лекції з географії спогади та описи своїх мандрівок по чужих краях, але ми так і не дочекалися його власного признання про ті таємничі знаки-шрами на голові. Імпонувало нам також і те, що М. Д. Павський, не зважаючи на свій стан таки добре вже літнього парубка, був ще не одружений, не продав ще свого незалежного парубоцького первородства за сочевичну юшку...

Знаменно було, що хоч він викладав арифметику - предмет, який традиційно давав по школах найбільше жертв, проте в нього, порівнюючи дуже небагато учнів діставали так звані переєкзаменовки та майже не бувало випадків, щоб з-за неї хтось залишався в класі на другий рік. І то не тому, що вчитель був надто поблажливий - бурсачки старалися самі й тягнулися не так з примусу або з інтересу до науки чи до предмету, як більше з п'єтизму до любого вчителя, щоб не виявити перед ним неуважність чи ледарство. Через кілька років, коли ми вже скінчили школу, дійшла до нас чутка, що наш улюблений вчитель несподівано для всіх оженився з багатого, нецікавою, „заматерівшою во днях” попівною, висвятився на священника і пішов десь на „приход”. Так безславно зійшов з постаменту ідеал та герой багатьох бурсацьких виводків.

Другим нашим улюбленцем, але вже не таким загально-визнаним і шанованим, був учитель співу та регент нашого хору Василь Васильович Бояновський. Собою ставний, гарний з постійними спалахами іскристих чорних очей на тонкому нервовому обличчі (таким у моїй уяві вимальовувався напів-легендарний граф Каліостро, про походеньки якого я щось таке вже читав). В. В. Бояновський був крім того в Привороттю законодавцем чоловічої моди, сказати по-простому, - першим у школі чепуруном. Учні-хористи його обожнювали і вся школа любила. Коли у врочисті свята, або під настроєм він прочитував у церкві апостола, все тоді затихало, завмирало, тільки вогненні язички свічок починали ритмічно погойдуватися на нестримних хвилях його чудового баритону.

Мав він ще один артистичний талант і то не абиякий: іноді, коли бував під настроєм чи в натхненні, він починав, позираючи на учня, швидко, швидко, працювати олівцем і, поки ти стояв біля його катедри зі своїм октоїхом, скетч твого портрету був уже готовий. Він мав звичку ті малюнки дарувати кожній такій моделі. Були вони надзвичайно вдалі й характерні, а й досі шкодую, що в дитячому недбалстві десь розгубилися кілька таких дуже гарних зроблених з мене скетчів.

Як учитель, був твердий та вимагливий до свого предмету, і теорію та практику нотного лінійного співу закладав у наші голови досить ґрунтовно. Ми ще вивчали та довго морочилися зі старовинним, може ще аж з XII століття, способом розспіву по „крюках”. Були то кумедні значки замість нот: дрібніші, що називалися кондакарними, та більші жирнішого друку, що звалися стовповими. Це те, що в історії нотного співу мало назву старого „знаменного розспіву”. А вже різні напіви восьмиголосного „Господи воззвах” всі мусіли знати не сугірше трійного правила з арифметики. Лише вкрай безнадійним учням, з природи збідженим тонально, по вичерпанні всіх можливих зусиль, цей учитель давав спокій. Напередодні своєї лекції В. В. Бояновський мав звичку приходити на вечірні зайняття до кляси і тоді, яких з пів години, учні всією клясою хором практикувалися в заданих співах.

Я зразу полюбив і самого вчителя, і його предмет і першого ж року був відібраний до шкільного хору в партію альтів, а з другого року почалося моє вишколювання на „ісполатчика”.

Цьому вчителеві, може більше ніж „тутаєві”, що офіційно тримав за собою нудну й заплутану науку „церковного уставу”, ми зобов’язані були тим, що більшість з нас, закінчивши свою науку в Привороттю, надавалися вже цілком на ролі сільського дячка. Тільки не чути було, щоб хтось пізніше скористався з цього.

Цей другий наш ідеал учителя на наші жалі та огірчення, також через два роки одружився. Йому, правда, ми давали деяке виправдання, бо він вибрав пару по собі: то була гарна і привітна панна Антоніна з попівського роду Зазулинських, і ми більшістю схвалили його вибір. Багато пізніше після того чув я, що після ліквідації школи більшовиками в 1920 році, В. В. Бояновський прийняв священничий сан і пішов на парафію до мого рідного села Тимкова. Звідти, по якомусь часі, коли гарну муровану церкву, що з нею так багато у мене гарних спогадів, перетворено було в колгоспний шпихлір, слід за цим небуденним учителем-мистцем та напевно, і священником, протягнувся і загубився десь у засніжених пустелях Півночі... І бажав би я, щоб колись, хтось з його нащадків (якщо були такі) прочитав замість ненаписаного некрологу по цій небуденній людині, хоч цих кілька блідих спогадів про нього.

У кожній школі мусить бути, як відомо, якийсь учитель, що має недобру славу, що збирає на себе всі, сказати б, антигуманні почуття школярів, якого вони згадують з різними відтінками страху, неприхильності, чи навіть зненависти. Таким у наші часи був учитель російської мови та „художественного читання” Арсеній Олександрович Залевський, який дістав від нас малопоетичну кличку „пупець”. Може найдивнішим з його характеристики було саме те, що кожен, з першого побіжного погляду на цього коротконогого, присадкуватого, близькозорого і вже лисого чолов’ягу, переконувався в надзвичайній, сказати б, анатомічній схожості та влучності цієї наліпки, яку приточили до нього ще давні анонімні покоління дотепних бурсачків. Недобра слава про нього, як того, що немилосердно „ріже”, розходилась далеко поза шкільні мурі бурси, по всій Ушиччині, бо він був також і грізним пострахом для тієї нашої сільської молоді, яка, не мавши змоги дістатися до шкіл, якимось підчувалася, щоб тримати іспити екстерном на звання вчителя, а А. О. Залевський був неодмінним членом повітової іспитової комісії, що присуджувала чи відмовляла кандидатам у тому званні. Він не тільки „різав”, але ще й любив при цьому позбиткуватися. Коли заганяв кого з учнів у глухий кут і той, не знаходячи відповіді, мовчав, Залевський неодмінно проказував тоді з східною посмішкою строфу з Пушкіна: — „Молчіт его святая ліра, душа вкушает хладний сон . . .” і ставив жертві двійку.

Улюбленим його коником було різати всіх на сакральній букві російського правопису - „ять - Ъ”. Цій мертвій літері він присвятив кращі роки свого життя, можна сказати, з-за неї не мав коли й одружитися і серед своїх приворотських колег був найстаршим парубком. Саме в тому періоді, коли я „вкушав” свою науку в Приворотській бурсі, він розробив, уложив і своїм коштом видав графічні таблиці всіх можливих похідних слів від коренів з буквою „ять”. Це була скрупульозна, може навіть монументальна праця-апотеоза непорушному символів російського правопису, а разом із тим був то вінець і кінець його гонорових зусиль стати в ряд з видатними старими російськими філологами, бо вже свіжі й нові покоління їх діяльно й швидко копали в той час яму злощасній тій букві. Зрештою він видрукував і видав те своє „дітище” без ухвали Навчального К-ту. Цілі стоси тих книжок-зошитів займали кутки в його мешканні. Ніхто тих підручників не купував, хіба що з психологічного примусу їх брали ті, що мали складати іспит на звання вчителя церковно-приходської школи. Так уся та праця виявилася лебединою піснею тій зловорожій літері, яка не одному бурсачкові коштувала гірких сліз та другорічного „попасання” в тій самій клясі.

Сталося так, що на другому році мого перебування в бурсі, я, грішний, приклав і свою руку до цієї морочливої і неfortunної науково-педагогічної праці А. О. Залевського. Справа в тому, що я якимось розробив у себе гарну руку в чистописі.

Він це запримітив і почав використовувати мене до креслення та заповнювання його таблиць і рукописів, які він готував до друку. На заохочення він давав мені іноді скупі подачки піврублями. За два роки я дістав щось усього коло двох рублів. То був мій перший в житті зарібок. Я був безмірно радий та гордий з того і, звичайно, ні разу мені не шибнула думка: — „Гей!.. Та я ж типова жертва клясового визиску на нашому ідилічному Поділлі...” Та найбільше тишився я з того, що з моїх трудових заощаджень зміг купити на відпусті в Со-кільці кілька аршин гарного ситцю на сукню своїй матусі. Побічним ефектом мого „співавторства” було звільнення мене від праці з лопатю на тутасвім проєкті та те, що я став у клясі визнаним експертом з букви „ять”, але... у висліді нажив собі недокрів'я.

Згадуючи про цього вчителя, не можу оминати побіч його одної постаті, яка так само тісно пов'язується з ним, як постать Санча-Панча із дон-Кіхотом. Це - Янко Крутиголова. Так прозвали цього одинокого, безрідного чоловіка ще давні-давні покоління бурсаків. Колись він обслуговував учнівську їдальню, а то значило, що сотні хлопців усі чогось хотіли від Янка: то добавки, то ведельця, то води долить у карафку, то ще чогось... Роками отак крутили йому мізки бурсаки, а він, бідолаха, все вихилився поміж столами та догоджав та на всі боки крутив головою, тому й дістав назву „Крутиголова”. Та сталося, що одного нещасливого разу посіла його велика біда - частковий параліч, в наслідок якого він згубив контролю в координації м'язів шиї і таки, справді, почав крутити головою на всі боки, так ніби вона йому була не доладу припасована до в'язів. Так, з іронії долі, з тої пори, його прізвисько набуло не метафорного, а таки справжнього, і то трагічного, змісту.

Історія не знає з яких мотивів - чи то з самаритянських, чи яких інших практичних мотивів, але А. О. Залєвський перебрав над скривдженим Янком патронат і оселив його в своїй холостяцькій обітації, поклавши на нього обов'язки найбільш інтегрального характеру: Янко був у нього за найближчого довіреного, за сторожа, слугу, джуру, кухаря і конюха, бо Залєвський для розваги утримував коня. Нетерпеливіші бурсачки через Янка довідувалися також яка кому стоїть оцінка за „сочинєніє”.

Володимир Великотний і Следніков - вчителі клясичних мов: перший - старогрецької, а другий - латинської. У згадці треба їх поставити поруч не тільки за цією ознакою. Обидва вони - чистокровні москалі. Старший з них - В. Великотний, спротегував та простелив сюди, в глухе Привороття, до-рїжку своєму молодшому землякові. Следнікову, бо обидва вони були з далекої, холодної Вологди. Також обидва можуть правити за цікавий приклад того, як довколїшне оточення вдирається та кромсає такі незмінно-стійкі фактори, як пле-мінно-національну сутність родини. Великотний був найстар-

шим сеньором серед вчительського корпусу бурси. Зовні малоприсмний, якимось неохайно оброслий пасмами зрідженої бороди, голос його від старости невиразно шамотів та скрипів, як немащена колісня. Коли, бувало, оповідав щось нам про свого любимого середущого сина-студента, завжди чомусь закінчував малоповчальною тирадою: „Мой Коля ошень (очень) любіт шші (щі) ...” Проте всю оту граматичну премудрість з грецькими відмінками та аористами якимось умів укласти в наші голови так доладу і то без залякування та інших тортур архаїчної педагогіки, що ми, приворотці, в семінарії йшли на другому місті по тиврівцях, за якими було перше незаперечне місце, як „грекологів”. Великотний, як ніхто інший з учителів, відзначався ще й побожністю і то „істовою” побожністю, тою, яка так значить відмітно північних старовірів та якою натхнено не одного героя з творів Достоевського чи Мельникова-Печерського. Бувало по службі Божій він не залишить церкви аж поки не перецілує всіх образів та не вклониться глибоко у пояс перед кожним, а рука в той час швидко й безупинно творить хресне знамення.

Наш латиніст Следніков був досить безкольоровою фігурою навіть зовні: невеликий на зріст, щуплявий, якийсь як коник-стрибунець; в поводженні з нами - ні добрий, ні злий, ні холодний, ні гарячий, так собі - літеплий. Одне високе чоло, що опукло вилискувало на виду, свідчило про неабиякий розум, та швидко-швидко бігали мишенятами вишнево-карі очі, що уважно тебе розглядали. Його миршавість ще більш впадала в очі, коли він дріботно метушився довкола своєї масивної та огрядної, але ще гарної, в стилі рембрандівських матрон, дружини, яка походила зі староподільського священницького роду Якимовичів.

Ми були цілком байдужі до нього і, коли через два роки, вони перебралися до Кам'янця, де Следніков дістав посаду вчителя російської мови в Духовному Училищі, ми майже не помітили цієї зміни; шкодували тільки за його синком Колею, нашим однокласником, дуже приємним та товариським хлопцем і не „задавакою”, який був нами цілком зукраїнізований (а може трохи й мати допомогла?..)

Тож лукава доля, примістивши тих двох обрусителів-вчителів у глухий, затишний куточок Поділля, таки добре позбиткувалася з них. Особливо поглумилася вона з чисто російської родини Великотних, бо обернула урядово-асиміляційні наміри у зовсім протилежний бік: їх три сини Павло, Микола та Олекса, які народжені були ще у Вологді, зростали та виховувалися вже в суцільно українському середовищі — в цій самій Приворотській бурсі, а потім далі в Кам'янецькій Семінарії. Диво було в тому, що вони не просто асимілювалися з українським середовищем, а стали гарячими й завзятими неофітами української справи. Старший Павло за українську революційну діяльність навіть заплатив у 1907 році трьома роками ув'язнення в Кам'янецькій фортеці, а молод-

шого Олексу пізніше також за якісь українофільські демонстрації було звільнено з Семінарії. Такі то бували приворотські жарти-гримаси з обмосковлювачами. Вже коли я був на викінченні, з'явився у школі ще один учитель Никуляк, але він якось не запам'ятався. Здається, почав викладати нові мови - німецьку та французьку. Інтригувало і робило його трохи загадковим в наших очах те, що він, єдиний тут, випишував український часопис „Раду”.

Неповну галерею наших приворотських сеньорів прийдеться закінчити на шкільному фельдшерові Луці Івановичу. Старий, сухий, виструнчений, як Ааронове жезло, малоречивий наш шкільний ескулап дістав від нас трохи задовгу назву — „Олеум ріцині кум фісташкум керосіні” . . . Його так охристили мабуть тому, що найчастіше він вживав і тортурував своїх малих клієнтів рициною - цим універсальним від усіх хвороб ліком.

На краю села, за високим частоколом була гарно впорядкована садиба. На ній добряча під бляхою хата з ганком, комори, шопи та злії пси, що тримали на віддалі всіх цікавих ближче розглянути те все. Тут і жив Лука Іванович, здається, споконвіку. З точністю акуратного годинника він приходив щодня до шкільної лікарні, щоб устигнути перед класами подати необхідну першу допомогу тим, що потребували її. А мав він до діла найбільше зі звичайними на той час хворобами не вельми упривільюваних інтернатників: проти трахоми та зернястого кон'юнктивіту очей він уживав синій камінь-ляпіс, яким без милосердя тер по вивернутій кліпці ока; від перестуди та кашлю давав Доверові порошки і чомусь по вибору, для рідких щасливців, давав з ложечки приємну солодку мікстуру; від корости стосував зелене мило та якусь смердючу масть, ну, а від усього іншого — рицину. На його обов'язку ще було відбирати та визначати кому з учнів треба додавати до денного раціону молока у Великий піст і це школа старанно виконувала.

Невелике помешкання лікарні - приймальна кімната, аптечка та „стаціонар” на чотири ліжка, утримувалися найчистіше. Тут усе блищало й віддавало свіжистю, одначе рідко хто хотів попасти на ті ліжка. Про лікарню серед нас ходили різні балачки та вифантазовані поголоски, в яких фігурували привиди і мерці, а в зимовий час там було особливо неутульно й зимно — завжди стояв, можна сказати, собачий холод. Тож бурсачки намагалися дістати ті нескладні лікувальні процедури амбуляторно, часто симулюючи нездужання, щоб перевести якусь хитрунську дитячу аферу.

Двічі на рік звідкись приїжджав до нас у школу земський лікар і робив нам поголовне обстеження, яке тривало з пару днів і приємно вибивало нас із звичлої колії. Надто подобалися нам різні ті, зовсім незагрозливі, поміри нашої ваги, росту, обсягу грудей (нормального і на повні груди). Нади-

маючись, червоніли і мало не тріскали ми із зусиль, щоб здобути рекордові цифри, а потім тим хизуватися. Те лікарське обстеження інколи виявляло й кумедні рекорди, рекорди з від'ємними знаками: у нашому таки класі виявлено було такого рекордиста з найменшою вагою на всю школу. Ним був Семен Засць (і прізвище підійшло якраз...), що важив 37 фунтів, себто на три фунти менше пуда. Після цього той бурсачок здобув загальну нашу симпатію та розбудив патернальні інстинкти ставати в його обороні де треба й не треба було.

Не пам'ятаю за свій побут тут якоїсь загрозливої епідемії чи навіть поодиноких випадків тяжкої хвороби зі смертельним кінцем. Стався був, правда, одного разу таки моему ближчому товаришеві - „коришкові” Василю Дарибогову випадок, що міг би фатально закінчитися та міг би бути зареєстрованим як рідкісний і загадковий у медичній практиці. Якось узимі, коли багатьом з нас тріскалися губи від морозу, тріснула й йому нижня губа і ніяк не заживала, навіть під надмірними дозами гліцерину, якого вже не шкодував для нього Лука Іванович (а ми заздрили, бо самі не раз любили злизувати його солодку липкість). І от, на весні, коли лікар знову робив нам медичну перевірку, він констатував, що у Василя це - найсправжніснький пістряк, який встиг таки добре розкорінитися на губі. Єдиний був рятунок бідному хлопцеві - це операція, яку йому й зробили влітку в Кам'янці. Коли восени Дарибогів приїхав до школи, то вже страшною виразки на губі не було, але сама вона була глибоко розтята. Всі втішилися з цього, проте він дістав від нас негайно кличку „зайця”. Так у нашій класі ми мали двох зайців...

З ім'ям Луки Івановича в'яжеться ще один маленький шкільний заклад, яким він мав опікуватися та який був знаний під трошки завуальованою назвою - „Команда Усова”. Цей напівкарантинний заклад було винесено поза обійстя школи і приміщено зараз таки за огорожею школи в одного чоловіка не селянського типу з ненашим прізвищем - Усов. Тут у просторій кімнаті, що мала підлогу, стояло щось із вісім розкладових ліжок-„дачок” і не було більше нічого. З кімнати ніяким провітрюванням не виводився терпкий, що аж очі їв, аміачний дух.

Тут мали свій постійний нічліг хлопці, які хворіли на недержання сечі та яких ми звали „сиксами”. То була збірنا зі всіх класів команда. Їх по справжньому треба було жалкувати, але ж не такі були ми, малі, здорові, жорстокосердні егоїсти! Як згадаю, трактували ми їх жажливо: насмішувалися з них не дуже дотепно, ніхто не хотів сидіти з ними за одною партою, бути в парі, навіть у церкві стояти поруч, бокували, глузували з них... Тож ці бідні парії нашого замкненого суспільства й психологічно були ізольовані у їх мізерному світі „отвержених”...

4. ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ В БУРСІ

Тепер вернемося знову до тих перших тоскних днів-тижнів ув'язнення вільного хлоп'ячо-козацького духа в мурах бурси, коли золота твоя вділя зразу відчула на собі залізні обручі та закони неуникненого розпорядку, що йде точно за годинниковим циферблятом.

А тут, як на біду розгорнулася в усьому чарі та принаді чи не найкраща пора року на Ушиччині - золотаво осінь, тепла і суха, коли ще на наше благословенне Поділля не дійшов той слотливий, холодний гольфштремський „монсун” із заходу.

Переткана павутинням бабиного літа ніби відпочиває від гарячої літньої праці природа. Виблискують дороги, в'їжджені возами та вцітковані відбитками підків та вухналів. З якою б насолодою ще побігав би босоніж по цьому осінньому суглинковому асфальті!..

Знайомо пахне тобі горіхами, підпеньками, зів'ялим листям. Усе як в Стружці... У повітрі прозора синява, свіжість, розлите сяйво, в тобі повно невитраченого завзяття, але, ой леле!.. На втіху тим раєм тільки мізерна пара годин.

Бабило нас, новачків, дослідити той затінений, здавалося несходимо великий старий сад шкільний, де гілля ламалося від розмаїтих ґатунків кольорових яблук та грушок, а під крислатами горіхами можна було непомітно назбирати повні кишени горіжів і потім утішатися ними на „занятних” (час, коли учні мусіли вчити завдання.).

За перші тижні ми дослідили та вивчили всі закутинки шкільної садиби, понаучувалися також нової для нас, селюків, гри в крокет, в якій я скоро вибився до кляси майстрів поміж меншими хлопцями. Випробували і не раз проходили тим небезпечним шляхом, який ми називали „з варяг у греки”; він вів від школи по довгій вулиці через село до крамниці, де ми могли купити собі улюблених серед бурсацьких ласощів - ірисок та монпасьє, які на давній бурсацькій мові звалися „лампасьє”. Не всі це могли дозволити собі, бідніші робили самі собі цукерки з „полкусків”, їх розтоплювалося в грубці на бляшанках, цукор карамелізувався, застигав і то смакувало нам не сугірше за „лампасьє”.

Справа в тому, що бурсаки та відповідні верстви приворотських сільських хлопчаків, яких ми звали „бядьосами” перебували чомусь, і то здавна, у стані перманентної затяжної війни та нічим нез'ясованої ворожнечі, щось на зразок тої давньої, клясичної, що мала вже історичну почесну традицію аж від фараонів та яка існує між ізраїльтянами та єгиптянами і до цієї пори... Ворожнеча та тримала у постійній напрузі обидва ворожі один до одного табори - бурсаків і бядьосів, тим то було небезпечно заблукати нашому братові одному в селі, і до тої крамниці ми, бувало, виряджали цілою експедицією. Крім неї не було для нас назовні школи інших точок

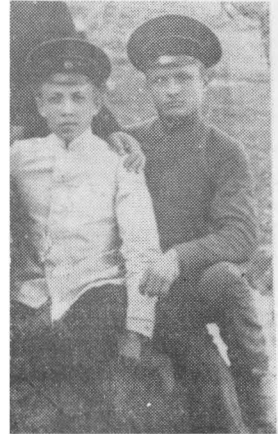
тяжіння, хіба часом ще відважні натуралісти набирали ватагу охочих йти у ліс-дубину, що темнів стіною віддала за селом.

За перший місяць новачки добре перезнайомилися поміж собою, посортувалися, попарувалися по взаємній симпатії, потоваришували та побратимилися по братерському переділилися тим смачним, що хто мав з дому. Слабші - тихоні забезпечилися протекторами серед старшоклясників, не завжди, правда, з лицарської їх ціхи, а більше за якусь „мзду”. Сильніші та бойовіші вибилися над пересіч та поставали в клясі зірками різних калібрів: силою, в навчанні, співом, зухвальством.

Найперше переборолися між собою і в цьому змаганні хлоп'ячому, де сила була незаперечним критерієм вищости і першости, встановилася впорядкована ієрархія силачів, середнячків і слабосильних; цю останню групу, як водиться в гурті егоїстичних здоров'яків, приречено було на постійний визиск.

У першу категорію силачів я не попав. Відсіялося ще декілька претендентів і врешті залишилося лише двоє: Афанасій Лопушанський і Василь Дарибогів, обидва кремезні, -вилитюваті селюки десь із Лятичівщини. У новому гурті випещених попівських синків та міцних, витривалих хазяйських хлопців, мені зокрема, не так легко було змагатися за першість у силі та за якесь лідерство. Не раз моє самолюбство, виплекане в авреолі виключности сідельщиковаго синка, поводиря тимківських хлопчаків, було тут болісно зацімлене, про те я не так легко здавав позиції. Ще скорше ніж в Ушиці я обріс тут товаришами, що липнули до мене та яких тягнуло в мій бік якимсь сильнішим магнтеом ніж сила. То були' Володько Полташевський, Василь Дарибогів (силач!) і Сергій Кульчицький, а трошки на задньому пляні до них долучалися Дмитро Піснячевський та Євген Петринський. У цій селекції товаришів, добре пам'ятаю, ні одного з них не було куплено запобіганням чи підлизуванням, грала роллю та безкорисна симпатія, що перша зцементовує кожную дружбу.

Тих два визнаних клясних силачі, Лопушанський і Дарибогів, бездискусійно посідали свій Олімп; на нижчих під ними сходах все ще точилося те неспокійне змагання за силу між одноклясниками і в ньому я ще брав діяльну участь. На цих „низах” найближчим суперником мені став Іван Сокольський, який і без того здобув уже собі славу першого учня

Василь Гарба та його дружок Володимир Полташевський в 3-й клясі школи.

в навчанні. Довгий час мене муляла нез'ясованість між нами у цій переважливій справі. Кількома наворотами я пробував якщо не подолати його, то, принаймні, дійти до визнання нашої фізичної рівноваги. І от, одного разу я почав з Іваном боротися не на жарт, щоб раз назавжди визначити собі місце на силовій драбинці. Боролися „попід силки”. Боролися довго й завзято, йшлося бо за престиж... Нас з цікавістю обступило коло бурсачків, в якому кожному з нас не бракувало симпатиків та доброзичливців. Штука у цій боротьбі „попід силки” полягала в тому, щоб зламати свого суперника. Назверх Іван виглядав міцнішим та кремезнішим за мене і він був певний у своїй перемозі, але моя одчайдушна впертість і напруга довго не давала йому тріумфу і от він вдавсь в цьому клясичному єдиборстві до недозволеного: хтось з його дружків піддав йому до рук квадрата, що ним лінували в наші часи чисті сторінки паперу. Він став мене тиснути ним боляче, неймовірно боляче, у спину. Так і зламав мене.

Гіркий слід моєї поразки скоро забувся та залишився з тої пори і назавжди пішов зі мною в життя болючий знак на спині від того квадрату. Вже багато пізніше, в дорослому віці, коли життя обдарувало мене таким надбанням, як бронхит та плеврит, лікарі, що просвітлювали спину рентгеном, не раз ловили якусь для них загадкову і незрозумілу цятку навпроти того місця, де колись так ретельно попрацював мій суперник тим злочасним квадратом...

Після того епізоду сверблячка боротися покинула мене, але гін до змагання знайшов собі іншу дорогу, цілком перед тим не властиву і не цікаву для мене; я пішов на змаг таки з тим самим Іваном за першість у клясі по навчанню. Правда, то прийшло не зразу і не в пляні моїх спеціальних зусиль чи самонавіяння, а якось так-самопливом, без болючої напруги, ніби бавлячись...

**

*

З бабиним літом, передчуваючи наближення нещадної зими, на сріблястих павутинках рятуються втечею маленькі павучки-мандрівники. В осінній прозорості те павутиняче мережево без кінця-краю пливе та погойдується, як пасма ковили над степами, над захололою вже землею. Від нашого вчителя географії М. Д. Павського вперше дізнаємося ми про цю загадкову, не розкрити ще повністю природниками, масову міграцію павучків з рідних, насиджених місць кудись у безвість... В душі зроджувалося неясне бажання: — „От так би й собі!.. Полетіти кудись у світ-за-очі з цих мурів...” Уже з тиждень, як високо в небі останні довгі круки гусей проскрипіли нам своє тужне — „Прощавайте, хлопці!..” Із заходу посунули вал за валом важкі хмари і затягнули сірою веретою весь світ.

На припишкле Привороття ринуло сльотою, мжичкою та

потягнуло холодними туманами пізнього падолисту. В тісних стінах клясів оселилися такі ж самі слякітні, одноманітні учнівські будні. Маленька виробня замкненого шкільного скиту почала працювати на повну пару. На „зайнятих” менше стало пустощів та різних витівок, тільки стояло, як у добре злагодженої електровні, монотонне, приглушене гудіння. Приворотські спудеї, хто з пильності, хто з безвихіддя, щоб якось убити час на радість надзирателям зайнялися, нарешті, своїм головним ділом: зубрять назвиська дванадцяти колін ізраїлевих, строчать „сочінєня” та „переложєня” Криловських байок, морщать лоби над Верещагінівськими хитромудрими задачами, скандують з латини...

Усе можливе, щоб якось трохи розірвати ті обручі залізного шкільного розпорядку, вже я перепробував на всі лади й варіанти. Ще пощастило мені якийсь час перехитрити шкільного надзирателя на довгих годинах „зайнятих” тим, що замість готувати „урока”, я читав спід парти книжки, що їх брав з шкільної бібліотеки, аж поки на цьому „злочині” мене не спіймав Шанявський: під широким географічним атласом він виявив розкриті сторінки „Роб-Роя”... (У перше півріччя я запоем перечитав усі історичні романи Вальтер-Скота.)

— „Ти можеш читати і це похвально, але ж ти мусиш, у першу чергу поробити всі завдання до наступного дня...” Докоряв мені Шанявський. З тої пори й до мене він почав застосовувати те саме, що й до інших - почав перевіряти чи я дійсно поробив усі завдання. Не було іншої ради, греба було підкоритися ще й цьому примусові.

З приємним здивованням я відкрив, що все воно, всі ті завдання, дуже легка й проста річ. Варто було мені прочитати двічі-тричі вірша, як я його знав уже напам'ять; завдання з арифметики йшли мені легко і просто, як по маслі, всі ті острови та півострови з географії запам'ятовувалися жартома й з цікавістю. Я привчився сумлінно виконувати всі завдання до наступного дня, щоб мати легальне право читати цікаву книжку. За цим не забарилися інші приємності: став я частіше діставати гарні оцінки і в середині першого півріччя я вже був „вгвтанний” цілком...

У ритм наших ділових буднів час від часу вдиралися короткі просмики, наші просвітні години. То було, коли хтось із батьків приїжджав до сина. Тоді перший вістун цієї новини, не зважаючи ні на які приписи, біг щодуху коридором школи і галасував:

— „Гайчевський, Гайчевський!.. Біжи-но хутко!.. Приїхали твої з Великої Побійни...”

За неписаним кодексом бурсацьким такий вістун мав якусь частку „приношеній” - чи пару пиріжків з м'ясом, чи смажену курячу лапку, чи солодкого медяника, чи щось таке...

Надто ж любили ми, коли приїжджали відвідати своїх двох

синків Шурку та Женьку Стопкевичів їх батьки з Княгинина з-під Кам'янця. Вони були з рідкої для бурсаків породи „поміщиків” — так ми їх всі й звали і то без тіні якоїсь іронії чи кпинів, бо вони справді мали там невеликий у пару сот десятин маєток і чудесну впорядковану садибу - двір. Найбільше вбірав очі нам усім їх могутній жеребець-красунь, якого було вишколено ходити в супрязі з огрядною кобилою, його матір'ю.

Широкий ридван-шарабан в'їжджав бувало в саму середину шкільного двору. Старі Стопкевичі - привітні, кремезно збудовані, як собакевичева мебля, вклонялися, не гордюючи та всіміхалися до нас. Перші щасливі-вистуни здіймали переможний галас. По всій школі лунало:

— „Кличте Женьку, кличте Шурку!... Батьки приїхали!...”

Тихе плесо бурси оживало й бурхливило. Ми помагали вносити з ридвану клунки, коробки, паки, одні до „гардеробної”, до об'ємних скринь малих Стопкевичів, другі до інспектора, ще інші до глядача. А біля коней зростало коло їх обожнювачів та все чулися прицмокування та вигуки подиву.

Ще давали нам розривки й немало тішили нас суботи, неділі та такі свята, як: Покрови, Михайла і Другої Пречистої, тоді було багато іменників та все щось перепадало ближчим „корішкам”. Тоді стояв веселий гармідер у лазні, хтось обов'язково приїжджав до хлопців, школа частувала нас кращим обідом. Ініціативніші бурсаки набирали охочих на авантюристку походеньку в ліс, інші по ободі чвалають собі, як каченята разком та місяць болото до крамниці по солодощі, а потім, повернувшись із тої експедиції, чистять довго свої забрейдані аж до хлястиків, на взріст пошиті, шинелі (за цим дуже пильнував Таранович). Отак по-різноманітному збігали нам святочні дні.

От, якби-йно не ті довгі всеношні та ранішні відправи, часто з довжелезними акафістами та не ті, безконечно тягучі „тудаєві” казання, то воно таки справді було б нічим, незмареним дводенним перепочинком.

5. „РОЗПУСК”*)

По Михайлі твердло груддя. Ще трохи і білий саван снігу м'яко прикривав на довгу зимову дрімоту все наше Поділля. Не встигли ми звикнути до наших трудових інтернатних буднів, як уже найбільш нетерплячі з нас починали робити собі календарі; розкреслювали їх на тижні та дні, оздоблювали вигадливим обрамованням та розмальованими віньетами. Кож-

*) „Розпуск” — слово, що міцно вколінилося, як прозивне, на означення кінця навчання та роз'їзду учнів на вакації.

ного разу вони скреслювали щасливо пройдений день і оголошували до загального відому скільки то днів залишилося ще до „розпуску”, себто до від'їзду на Різдвяні вакації.

Вже за місяць до Різдва, на Другу Пречисту, як, бувало, почуємо на всенощній пісню канону:

— „Христос раждається, славіте, Христос с небес срящіте!..”, розбуджується в нас радісне очікування Різдва. З тої пори, ніби лагідний різдвяний дід-дух невидимо оселюється серед нас і міцно опановує нашими душами. Уявний той наш дух був зовсім несхожий до пізнішого свого двійника американського Санта-Кляуса, череватого сибарита з червоним носом п'яниці. Тоді до нас ще не знав дороги також і той симпатичний і пристойний Дід-Мороз, що поволі витискав на Заході св. Миколая. Та от диво! Ми вже мали в Привороттто своє власне уособлення різдвяного духа — ним був „Дід-Розпуск”.

Здавна тут „розпуск” асоціювався з ніби реальною особою якогось діда, що мав на цей час з'явитися перед брамою бурси, як живий символ цього радісного дня і було вже традицією, що кожна кляса, ще задовго до розпуску на свій манір та хист своїх мистців розмальовувала того легендарного діда і розвішувала ті малюнки скрізь навиду. Начальство тому потурало і не веліло здіймати тих плякатів. Бряди-годи, ніби на потвердження того, що це не міт і не фантазія, перед хвірткою брами звідкись, як посланець самого неба, дійсно з'являвся живий дідусь типу „странників” з охайною борідкою та усміхненими добрими очима старця з Саровської Пуші. Він займав своє скромне місце коло хвіртки, нічого не просив, руки не простягав, бо ж він не жебрак, але якось знав, що в цей день серця бурсачків „умаслені елєсм” і що в його велику торбу великодушно полетить багато всякого смачного добра із „сундучків”, що його не встигли спожити оцадні бурсачки.

Вже за два тижні до того довгожданого дня очікувальний настрій, що прогресивно збільшувався, знаходив для себе відпруження: вечорами, замість того, щоб зразу йти до ліжка, хлопці вешталися по спальнях, мов неприкаяні, оповідали один одному про різну різдвяну бувальщину та пригоди, співали півголосом пісень та колядок. Надзирателі не могли нічого вдіяти з тим, а може й не дуже хотіли, бо й вони смакували наближення свого дозвілля.

Переддень самого розпуску був цілком вибитий з рутини і порядку. Роздавали учням свідоцтва за перше півріччя. Більшість метушилася з веселими іскристими очима та хизувалася оцінками. Дехто (з підлиз та „зубрилок”), немов боячись, щоб не наврочили, ревниво ховали свої свідоцтва і нікому не показували. Траплялися зрідка й замурзані від виплаканих сліз невдахи, але то загального райдужного піднесення й святкового настрою не знижувало.

В останню ніч перед роз'їздом, за мовчазною згодою начальства, ніхто з них у наші спальні не заглядав. Що робилося там тоді — годі переказати...

Воювали подушками, скакали поміж ліжками в „довгої лози”, інші щосили ляскали жертву в долоні, коли він нахильцем зігнувшись, випростовував їх, позад себе. Треба було відгадати — хто ж то вдарив? . . . Не відгадав — наставляй ще й ще свої розчервонілі долоні під удари, регіт та азарт „спортовців” . . . А над усім гармідером пливла пісня. І то яка пісня! . . Широка, безмежна, гармонійна, але . . . цілком беззмістовна, московсько-солдатського фолкльору та ще й у нашому навмисне спотвореному „спеллінгові”.

„Чаво дєвка, поздно ходіш, не баїшся мертвецов?
Чаво ж мені боятіся, здєсь мой мілой схараньон . . .”

За кожним повторенням кінцівка пісні тонально розгалужувалася на шість голосів і закінчувалася могутнім, безмежно-широким акордом голосів усієї спальні. Цей пісенний шедевр співалася тільки під розпуск. В цю ніч вона витисняла всі інші наші улюблені народні пісні та колядки. Така вже була дивна традиція! . .

Найбільш вразливі та розбурхані наближенням розпуску хлопці прокидалися ще вдосвіта, до дзвінка та мерщій бігли дивитися чи немає там за ними саней з отчого дому? Згодом перед брамою справді ставало як на малому ярмаркові. Наїжджало саней - то багацьких протоієрейських із залубнями та бараницями, то простіших міцних хазяйських на підрізах, а в них повно кожухів та башликів, то легких гринджол із соломною ледь прикритою веретиною. Йшла пара з намерзлих коней. Бадьоро перегукувалися фірмани та умовлялися, щоб їхати разом, кому по дорозі. А в подвір'ї безугодно чулося:

— „Перекажи Федькові Харжевському — є вже підвода з Бучаї! . . Бодачівка, Бодачівка приїхала! . . Є сани за Марчуком з Глібичка! . . За Куземським з Голозубинець! . .”

За два дні порожніло обійстя школи, кляси, спальні і останньою їдальня. Тільки служки моталися з одного будинку до другого, їм було більше ніж звичайно роботи: треба ж було прибрати до пуття весь той рейвах, що його позалишали по собі хлопці. Та вони на нас, правду сказати, не дуже й нарікали, бо між тим усім сміттям та мотлохом, що при цій okazji викидають легковажні бурсаки, траплялися часом й речі придатні до вжитку у невибагливій селянській хаті — то, дивись, якісь шкарпетки, рукавички, що їх ще можна зацерувати, носова хусточка, пошивка лише трошки розірвана, якийсь ремінець, гудзики, а часом ще й добрісінькі кальоші, що з них виріс попівський панич.

Щождо, борони Боже, того, що в пізнішій фазі нашої цивілізації звалося дитячим шкільним вандалізмом, то не було й сліду в нас, не могло бути навіть до помислення, бож ошадність до речей своїх і не своїх та пошанування людської праці, зав'язаній у тих речах, просякали собою тодішню домашню політ-економію всіх родин.

Дістав і я своє свідоцтво і то ж яке!.. Річ надзвичайна, про що з осені не міг я навіть мріяти, а батьки й поготів — самі чвірки та п'ятки... Це вперше таке на моєму тернистому шляху професійного, сказати б, „переекзаменовщика"... Я вертів як цяцьку та обертав в руках на всі боки те миле свідоцтво. Не втримався, навіть байдужому Бакаєві, нашому візникові, що вчасно приїхав за мною, показував його:

— „Дивіться, Іване, — ні одної трійки!.. Самі чвірки та п'ятірки. Навіть по „поведенію” п'ять з двома мінусами...”

До того ще глядач сказав мені, щоб тато написав „прошеніє” про звільнення мене від платні за право навчання на друге півріччя.

Іхав додому окрилений, збурений передчуттям радісної зустрічі зі своїми. У той самий день побіг до хлопців. Вони ще більш нетерпляче очікували на мене. Увійшов у їх гурт, як ніби й не було тої довгої розлуки. Вони ввели мене у свої нехитрі поточні справи, а то більше розпитували про мою школу. Я не шкодував фарб та все розписував тамтешнє життя та розмальовував на рожево. Хвалився своїм свідоцтвом.

Вони, бідолашні, аж тепер відчули, що їхній лідер вже звертає з дороги від них... Завертає на щасливу дорогу паничів, а вони, безталанні пастушенки, мусять йти далі тою самою вузькою стежкою до смужок землі, які їх тато має поділити ще надвоє чи на кількоро... Безнадія. Коли б умів тоді читати по очах їх, то побачив би в них відсвіт і спалахи більшого голоду за тією недосяжною для них і таємничою школою, під світлі чертоги якої їхній побратим Васьо вже ввійшов, ніж той, коли заглядалися вони на мої дитячі ласощі - скибку хліба, звогчену водою та присипану тоненько цукром... У побожності, несміливо обмацували вони блискучі білі гудзики моєї форменої шинельки та погладжували заскорюзлими долонями, мов якусь панську кицю, сині рантики й оторочки мого кашкета.

Як то склалася їх доля?... Де вони зараз - побратими моїх дитячих газардів — Івани, Петьки, Ігнашки, Микольці?... По півста літ переказували мені, що ніхто з них не вибився в люди, навіть на щабель колгоспного бригадира...

**

Не зогляділися, як збігли нам свята, може найщасливіші свята в нашій родині. Приїхали з Ушиці Євген і Ніна, яка вже вчилася там перший рік у Городському Училищі. Всі вкупі — здорові, радісні. Все, як у тому утлому горб'ячому гнізді під бантиною, недосяжному для лиха... А з того гнізда заспокоєні батьки-птахи споглядають на вовтузню та невгамовне цвірінкання пташенят. Тепер вони бачать, що той їх виводок, якого вони так ретельно навчали літати та бути обережним, щасливо облітався в довкіллі й неушкодженим повернувся в затишне гніздо...

6. МАСНИЦІ В ШКОЛІ

По святах - знову Привороття, знову тісні стіни бурси. Ще довго, довго бути зимі. М'яка й лагідна в нашому краю вона дає себе часом знати. Заїмлені небеса счищуються синьою прозорістю. Тисне міцний мороз. Сніг під ногами рипить, як під губернатором паркет. Зі всіх коминів клубить сторчма догори дим, мов добрий знак, що спокійна Авелева жертва їх мирних людей приймається там у високосях Богом. Дзвінко луною відбиваються людські голоси. Густо йде пара з уст і від неї приємно змерзаються на повітрі кліпки, а пишні вуса нашого симпатичного Євтихія Бояновського від наморозі так кумедно, по чумацькому, обвисають донизу. Хоч і мало часу має товариство на дозвіллі, але якось устигаємо повідморозувати собі пальці, носи, вуха, а потім густо мастимо їх гусячим салом, яке передбачливі матері вкладають нам до валізок, та без милосердя розчещуємо поморожені ті місця.

Але сь одразу, як у німому фільмі, за одну ніч усе зміняється. Зранку, мов крізь велике решето із величезного лантуха сипле лапатай сніг, а ми на лекціях в клясах не можемо відвернути своїх очей від вікон, від чудової тої картини. На перери вибігаємо на двір, граємося в сніжки, ловимо розкритими ротами пухкі сніжинки, скочуємо привогклий сніг у сувої, а з них по обіді вже здвигаємо снігові баби за універсальними зразками, що так подібні скрізь одна до одної: і в Привороттю, і в Києві, і в Австрії і в Міннезоті, через віки та океани — такі самісінькі, незмінні . . .

По вакаціях недовго йде розкачування школярів, Той злагоджений ритм, що виробився в передріздвяний період, одразу запановує в нашому побуті, навчанні та дозвіллі. Крізь сіру шибку трудових буднів часом вдираються пасма світла. Такими були для нас масниці. Не була то „широка масляниця” московських зразків: з об'їданням, „тройками” та гульбищами. У нас цього не було на Поділлі ніколи, а в бурсі й поготів. Невеличка частина учнів роз'їжджалася по домівках, де проводила й перший тиждень Великого Посту та говіла (про це мусіли привезти з собою з села посвідчення від панотця). Але більшість залишалася в бурсі та мала тут у спрощеному й зменшеному засягові ті самі традиційні млинці з сиром, маслом та сметаною. Та не це було тут гвіздком наших масниць.

Справа в тому, що на цей тиждень завжди й регулярно приїжджали з Кам'янця смотрителєві та інспекторові дочки, що вчилися там у гімназіях. Тут вони говіли, відвідували всі служби та виконували з нами весь чин першого Великопосного тижня. Той приїзд дівчат у глухе село, у закриту хлоп'ячу бурсу, мало не з монастирським укладом, вибивав бурсаків зовсім з рівноваги, особливо старшоклясників. Сливе всі до одного були закохані в тих дівчаток. Хоч не були вони аж

такі гарні, але в уяві кожного символізували живий ідеал, чи бодай мрію та солодкий тяг до того ідеалу. Тож, коли вони всі четверо приходили до нашої церкви та ставали там рядком, нашим хлопцям ніби хто в'язи поскручував і то всі в один бік: як соняшники вранці вони повертали голови туди, де стояли дівчата. Особливо всім подобалися молодші — Валя Ковердинська та Віра Таранович, було тоді їм може по тринадцять-чотирнадцять років. Хоча старша, Ніна Ковердинська, була з них найкраща і по ній потайки зітхав не один з тих чогиреклясників, яким вже голос зривався на півника, але їй не могли дарувати наші одвертої демонстрації симпатії до одного гімназиста, який (нахаба!...) приїжджав іноді слідом за нею з Кам'янця сюди.

Молодші кляси, правда, були поміркованішими в цій масовій тихій екстазі; тут все ще сильно противажив комплекс мужеської сили та героїки. Статтеві емоції у них не виходили ще з пасивно-споглядальної стадії. Їх стримували сором'язність, нерішучість та побоювання осуду чи кпинів збоку.

Коли вже тут про це зайшла мова, то треба признатися — були й такі серед нас, що вже не задовольнялися одним платонічним спогляданням недосяжних тих моделей.

М. Смолянський, учень останньої четвертої кляси, майже цілком сформований юнак, з добре вже помітним засівом над губою, був спійманий на гарячому зі служницею Великотних. Деталі цієї події, що збурила тоді спокійну гладінь гуртожиткового буття, не дістали широкого розголосу. Адміністрація школи, звільнивши зразу палкого коханця, зам'яла цю справу, бож то, якоюсь мірою, компромітувало й її. Але серед учнів довго кружляли різні версії, видумані та оздоблені уявою про геройські походеньки цього гарного чорнявого Дон-Жуана, якого, на біду йому, виплекали батьки на багатій протеїновій дієті ситого „приходства”.

Коли дівчата від'їжджали, розбурхані пристрасті переносилося на нашу паніматку, яка була серед приворотських матрон наймолодша та найкраща. Притягала вона до себе ласкавим виразом гарних сірих очей, привітною усмішкою та надзвичайно естетичним сполученням всіх кривих ліній своєї зграбної постаті.

Було ще одне місце, де мрійні бурсачки задовольняли платонічно свою невинну хтивість. В учительській, поряд з портретом царя Миколая II-го, висів ще великий, у фарбах портрет Катерини Великої. Коли вдавалося нам покраденці забігати у те „святотилице”, ми простоювали в німому захопленні перед тим портретом. Після знаних нам живих моделей пишнотила цариця видавалася нам довершеністю.

Отакий бідний та обмежений був той привабний світ героїнь, в якому ув'язнив нас тут лукавий Ерос на цілих чотирі роки... То така вже жорстока проза життя, що не оминули й вони, ті перші ідеали, незавидної долі більшості героїнь

та героїв наших світанків: шати їх обносилися, шовки висікалися, позолота потьмяніла і крізь сітку пам'яті пробиваються зараз зовсім сірі та буденні постаті...

7. „ПОСТОМ І МОЛИТВОЮ”

З Великим постом в'яжуться у нас не тільки зміна харчового режиму зі скоромного на пісне, скільки ті довгі та впрост виснажні вистоювання, „бденія” та поклони в церкві. Під невисипущим оком „тутая” ретельно виконувалися всі уставні приписи церковних відправ. Зразу ж на першому тижні давався нам у знаки канон Андрея Критського, який читалося й співалося на довгих вечірнях протягом перших чотирьох днів. Було приємно, правда, відчутти себе маленьким грішником, що сердешно кається в своїх не вельми то тяжких ще провинах та підспівувати вслід за хором сумно-покаянне — „Помилуй мя, Боже, помилуй мя.” (Таке запровадив „тутай”.) Звичайно, всі ірмоси, всі ті глибокого змісту та художнього вислову покаянні ляментатії канону, пропускалися нашою свідомістю безслідно, лише коли доходило до дуже гарної та мелодійної 9-ої пісні — „Безсіменного зачатія” — дух наш „воспріявав”, ми оживали, бо знали, що то вже наближається кінець відправи.

Також не доходила повністю до покаянних душ наших вельми змістовна і зворушлива молитва св. Єфрема Сирина:

— „Господи і Владико живота моего! Духа праздности, унинія, любоначалія, празднословія не даждь мі! Дух же целомудрія, смиренномудрія, терпєнія і любви даруй мі, рабу твоему...”

Вона давала нам фізичне відпруження втоми від довгого стояння, майже на „струнко”, як тог вимагалось та за чим зорили очі інспектора і надзирателів. Три рази поспіль ми впадали на коліна і били поклони. Цей ритуал, що виконувався разом усією в півтораста душ громадою, робив враження й ефект масової „сокольської” гімнастики; таким чином ми розганяли сонливість та розминали трішки застоїні свої члени, через це ми любили цю молитву.

Всі відправи Великого посту, а особливо всеношні, нас втомлювали не тільки через те, що мали вони здовжений проти нормального порядок, але ще й через особливу психологічну атмосферу душевного гнєту, якою вони супроводжувалися і діяли на нас. Чорні ризи священика, царські врата, аналої, все кругом позавішувано чорним накриттям жалоби. Вівтар у тасмничих півтінях. Образи святих ніби суворішають від червоного відсвіту лампадок. Монотонний голос читця діє присипляюче, як те дзюрчання води, яка спадає безперестанку з ринви у святу криничку десь у манастирі...

Ми стоїмо без дум, мов покуту відбуваємо, стомлені довгою відправою. Крізь півзабуття, як з-поза стіни увіходять

до вух малозрозумілі слова псалому — „Аз уснух, іспях, возстах, яко Господь заступіт мя . . .”

Раз, другий, третій повторюється це дивне речення і воно діє на тебе, як те гіпнотичне примовляння бабки на сон-траву . . .

Бували випадки, дедалі в піст, то все частіше, що якийсь, докраю зморений тим „бденієм” бурсачок, умлівав. Счинялося коротке замішання. Йшов тривожний шепіт-шелест у зламаних рядах. Ближчі товариші та хтось з начальства мовчки виносять зімлілого (поспіхом, як жида на окописько), відливають його водою на коридорі або в клясі, підводять до відчищеної шибки, щоб подихав свіжим повітрям. У зімкненому ряді учнів знову встановлюється лад, але вже неспокійний, напружений. В кінці посту до того звикалося, а були одчайдухи-збиточники, які закладалися і симулювали таке вмлівання . . .

Служба Божа йде далі. Не припиняється. Нараз тоненький голосок бурсачка протинає зморену тишу церкви:

— „Сподоби, Гогподи, в вечер сей без гріха сохранитися нам . . .”

Цю молитву давалося читати по черзі учням першої кляси. То був їх перший виступ в ролі дяківського підпомогача. Не одному сторопілому новачкові перетинався голос з переляку під час першого такого привселюдного виступу. З цією молитвою церква оживала. Ми знали, що то вже близько бажаний кінець. Хлопці прокидалися, випростовувалися, в головах снували приємні думки про ліжко, подушку, солодкий сон . . .

Не все було таке безпросвітне. Були моменти в постових відправах, які ми всі любили та на які з приємністю і цікавістю очікували.

От на середину церкви виходять у стихарях три блідих хлопчики. Вони, мов ті отроки з візантійських образів, що живими зійшли долі. По них видно, що трохи хвилюються. Василь Васильович Бояновський зі свого диригентського місця півчутно задає їм тон (вчитель також злегка хвилюється). Вся церква не те що затихає — завмирає. Тоді спочатку не сміливо, а далі все більш впевнено, ніби з янгельського хору несеться мелодійне, настроєво-чудове.

— „Да ісправітєся молитва моя, яко кадило пред Тобою. . .” Педантичний у своїх вимогах Василь Васильович відбирав для цього кілька тріо і дуже старанно тренував та вишколював їх, тому тут ніколи не бувало „осічки”. І не було тоді в церкві бапджих, або таких, що позіхали. Виконання завжди було таке чудове, що скромненький той виступ приворотського тріо міг би бути справжньою окрасою великого міського концерту для найвибагливіших слухачів. І нехай дарують мені тепер ті наші ранні співочі зірки — забудь їх прізвища. Як живий запам’ятався тільки Микола Карабінович, основа всіх виступів, учасник всіх тріо. Він співав другим альтом,

мав такий сильний голос, такого приємного тембру, що всі заслухувалися ним. Крім того, він надавав партії впевненості та в критичні моменти вмів „витягати воза”... Був він тоді в третій класі, Міцний, широкогрудий, привітний хлопець з легким ластовинням на фбличчі, яке робило його ще приємнішим. Мав добру вдачу та був протектором усіх слабеньких, і вся школа дуже його любила.

Харчували нас у школі щодо всяких там кальорій та протеїнових й інших складників цілком задовільно, а в піст, то, як не дивно, може навіть добре. Майже щодня ми мали різних гатунків та в різних кулінарних варіантах рибу, смачні борщі та супи, завжди з сушеними грибами, різні каші, а між ними найсмачніша - розсипчаста гречана (мені й зараз запахло тою чудовою, монастирською кашею!..), пісний бігос, картопляники, квашена капуста і все те добре приправлене запашною гарбузовою або конопляною олією, рижові котлети з грибним соусом, солодкі оладки з павидлом, коржі з маком, пиріжки з рижом та родзинками, узвари, тощо, тощо. Проте, мабуть, товщева частина дієти таки не допасовувала, тому вже по першому тижні посту Лука Іванович, уживаючи, мабуть, своєї власної діагностики, (він заглядав на ясна та вивернуті віки) визначав кому додавати ще молоко під час сніданку. Треба признати, що він не скупився на цьому. Назагал той наш пісний харчовий режим ми зносили досить стоїчно і без вередування.

Та одного разу трапилося таке, що в когось у борщі разом зі смачними грибами невинно пливало в тарілці кілька малесеньких хробачків. Очевидячки економ не доглядив і йому доставщики всучили недоброякісну партію грибів. Зчинилося немале заворушення. Хлопців як запалило!.. Враз усі, не змовляючись, перестали їсти той борщ. Не допомогло нічого інспекторове спонукування та умовляння і він мусів викликати смотрителя. На початку „тутай” перейшов у контр-напад на заколотників, мовляв, — „То якась напасть... Ніяких хробачків, нічого там подібного нема”... Він почав метушитися та бігати від стола до стола та все викрикував:

— „Де, де ті хробаки?... Не видумуйте!.. Давайте їх сюди!.. Бачите, — я їм...” Учні шперто не бралися за їжу. Тоді він з розгубленості, чи може з досади на неефективність взятого ним тону, почав сьорбати борщ з хробачками з тих ложок, які йому догідливо розохотившись підставляли учні. Сьорбав та все примовляв:

— „От бачите, я їм!.. І нічого мені нема!..”

Смотритель таки вдоста насьорбався тоді того злощасного борщу. То була така потішна сценка, що наша ребелія обернулася дружним гомеричним реготом з сотні горлянок, що аж шибками трясло... Сміялися з нами інспектор, служки, що розносили їжу, а вкінці почав усміхатися й зніяковілий

та обезбросний „тутай”. Після цього таких казусів більше не траплялося.

Але „все йде, все минає і краю немає...”

Так непомітно, в праці „постом і молитвою” закінчили ми ще один сегмент шкільного року та наблизилися до другого розпуску - на Великдень. Як завжди, що ближче до кінця навчання, то все більш зростало збудження та нетерпляче очікування того радісного дня — розпуску. Знову розмальовували та розвішували ми своїх дідків — розпусків. На цей раз мистецька фантазія одягала їх, як годиться по сезону, у солом'яні брилі, але вже ніхто не виглядав того діда, знали, що в цей переднівок він ніколи не показувався перед брамою школи. Позатим у бурсі повторювався майже весь той передріздвяний розгардіяш, тільки в значно зменшеній скалі. Цей розпуск збігався з початком довгожданої весни.

Уже добре набубнявіли бруньки на деревах, а верболози - всі в пухнатих котиках. Де-не-де видніє ніжна прозелень першого листячка. Дерени обкидало жовтим цвітом. Зябля набрякла й підходить, як хліб у нецьках у доброї господині. Ще на взліссях та по байраках підтаюють знизу брудні латки наметеного снігу, але природа вже ожила, зілля лізе із землі, ніби хто його батоном виганяє звідти і немає сили, крім Одної, яка б спинила або завернула з дороги цю могутню, тиху ходу весни...

Знову незмінний, особливо милий, дядько Бакай везе мене додому. Де підтюпцем, де зовсім поволі (ще місцями не протряхло як слід) конята сумлінно виконують своє діло. Мені здається, що я жартома б обігнав їх. Так хутчій хочеться бути вдома... Під Жванчиком, на узбіччі коло ліска, я не витримую, зіскакую з воза, щоб назбирати та привезти додому, разом із гарними новинами зі школи, своїх пролісків та ряски, бо в Тимкові їх нема, треба йти аж ген у Костяниху за ними.

Доїхали. Вдома гамірна радість. Усі птахи знову у веселому гнізді.

8. РІЧНІ ІСПИТИ

По Великодні ще скорше ніж по Різдві настала в школі ділова атмосфера праці. Байдуже, що саме зараз природа розпочинала свій ранній фестиваль. З великого шкільного саду лагідний весінній вітерець раз-у-раз заносив у наші вікна ледь вловний аромат яблуневого цвіту. Потім усі кутки та закутки шкільної садиби виповнялися міцними пахоцями бузку, від яких ніде не було сховку, вкінці до цього долучався прятий дух акацієвого цвіту, з якого на все кметливі бурсачки смоктали аж до нудоти солодкий нектар. Отак усю

весну не давали нам спокою ті найчистіші дари, що їх виробляла найдосконаліша фабрика парфумів — незаймана мати-природа.

Та ба - всю ту втіху, всі ті невиразні солодкі бажання в наших душах, долало тепер одне тоскне очікування виришальних днів „страшного суду”. Так ми називали наші кінцеві річні іспити, що невблаганно, крізь усі ті чари й красу весни, насувалися на наші голови . . .

Ой, як же не подібний був кінець року до його початку! . . . Бурсаків моз якийсь маг підмінив. Усі почали вчитися та надоганяти прогаяне. Усіх затигнула ця владна течія, що в ній вони, як ті плавці до змаганні, кожен напружував усі сили, щоб доплисти якось до недалекого вже берега, бо знали, що ніяка сила їх не витягне і не врятує, крім власної . . .

Надто, коли припинялися перед кінцем на два-три тижні лекції в клясах і починався безпосередньо екзаменаційний період, то тоді всі з головою впірнали в навчання, всі кидалися до книжок повторювати те, що забулося, вивчити те, що не довчилося - і ледачі, і старанні, і хитруни і сумлінні посередності, і здібні і нездатні, і самовпевнені . . . Самі собі вкорочували й без того короткі години свого дозвілля, вчилися, зубрили, сильніші помагали слабшим, надзирателі ставали дуже пильними консультантами. Учням дозволено було надовше залишатися на останніх зайняттях. Немало було таких ретельних, що під час іспитів вставали ранком за годину-дві перед дзвінком та товклися над книжкою. Ті, що мали нахил до осамітнення, шукали різних сховків, щоб забувшись у них, безперешкодно працювати. Такі самітники облюбували собі стоси дров, що стояли у дворі двома довжезними рядами та мали призначення до наступного паливного сезону, в них вони робили собі будки та сховки. В гарячі передіспитові дні з тих стосів чулося рівне стишене гудіння, як від далекого рою бджіл.

На період іспитів кожна кляса мала свій окремий хронологічний розклад. На кожну дисципліну, з огляду на „важкість” її, давалося два-три, а то й більше днів на підготування. Для всіх предметів існувала льотерійна система, за якою програму предмету розбивалося на стільки тем-завдань, скільки було учнів у клясі. Ці теми нумерувалося і вписувалося до спеціальних карток-білетів. У день іспиту ті картки тильним боком розкладалися на столі перед іспитовою комісією, до якої входили: вчитель предмету та два-три асистенти, призначувані Шкільною Радою. Учень підходив до столу і витягав, на своє щастя чи нещастя, якийсь білет і показував його Комісії. Біля столу завжди стояло три учні — один відповідав, а два обмірковували свою відповідь. Викликали за алфаветним порядком, найчастіше одного зверху, другого знизу. Учні умовлялися і, витягнувши білета показували його число пальцями назадгузь. Тож ті, що залишалися під кінець і слідкували за нумерами, які виходили в „тираж”, бу-

ли у відносно кращому становищі, бо вони могли нашвидку переглянути та освіжити в пам'яті ті теми, які ще залишилися. З російської мови та з арифметики ще давалося по окремому дню на письмову роботу. Кожна дисципліна мала свої трудні номери, підводні рифи або „бики”, як ми їх називали, і було то натуральним бажанням кожного учня, щоб якось уникнути їх, щоб вони попалися не йому, а його ближньому. На це малося теоретично дві можливості і обидві вони були „сугубо” метафізичного порядку та хисткої непевности, але ми їх широко використовували. Невідомо як то сталося, але шкільний сторож Созонт здобув собі серед нас репутацію ясновидця-оракула. Тепер були його жнива. За кілька „полкусків”, не моргнувши бровою, він ворожив наївному хлопцеві який тому завтра має припасти номер білета... Другий шлях був чи ще не більш проблематичний: треба було просити і молити Вищі безплотні сили, щоб приснили номер квитка, або щоб, принаймні, відвернули тяжкого білета. Не диво, що в екзаменаційний період множилося серед бурсачків число завернених малих „Савлів”, зростала молитовна хвиля широкого дитячого уповання та помітно збільшувалася кількість свічечок у церкві перед образами улюблених святих. Правда, невдовзі після того хвилі чистого духового взнесення відпливали і на життєвому березі, як та мушля, залишалося порядне число малих розчарованих грішників.

Довелось й мені не раз ходити тими крутими стежками - вгору з вірою та надією і вниз - із гіркою оспалістю та зневір'ям. Та тут, щоб не збіднити історії фактами, мушу признатися, що одного разу я таки справді став обранцем тої чудесної Вищої сили. Було то в першому ж році. Напередодні іспитів з арифметики вчора я молився довго, натхненно, зі всією силою ментальної напруги, щоб Бог поміг мені й подав якесь знамено. І от в ту довгопам'ятну ніч мені яскраво й чітко приснився суджений той номер. Був він саме на тему, якої я боявся: на правила і задачу з „обліку векселів”. Я не мав і крихти сумніву, що то є чудесний знак, і зранку дуже добре підготувався до цього білета. Сталося диво-чудо!.. Я таки справді витягнув той фатальний квиток. Такого взаємодіючого контакту з Вищою силою як тоді, я вже не мав ніколи більше в своєму житті...

Кінчилися іспити. День перед роз'їздом школа присвячувала на скромні врочистості. Будуть роздавати річні свідоцтва всім учням, де кожному спудесві буде визначено останній вердикт: перейшов чисто, чи умовно (з переєкзаменовкою), чи не перейшов зовсім до другої класи. Першим учням даватимуть скромненькі нагороди, здебільшого книжки. За довгим столом засяде увесь учительський синкліт. Щоб розморозити дещо офіційну помпезність моменту та надати трошки атмосфери сімейности, серед учителів то тут, то там буде красуватися кілька корпоративних дам. В Приворотті не було якоїсь спеціальної спортової чи рекреаційної залі, тому вся

ця врочистість відбувалася в найбільшій класі школи, куди впаковувалося всіх бурсаків упритул один до одного.

Дуже тишилася адміністрація, коли на цей день нагодиться хтось з приїжджих батьків. Його обов'язково посадять за цей парадний стіл. Суціль оброслий панотець з ще глухішого селяця ніж Привороття, з ніяковости у такій незвичній ситуації, сидить набундючений та не може зігнати із зіпрілого обличчя розгублено-безпомічної усмішки. На цілий довгий рік матиме вдома тему для розповіді своїй матушці...

Після довгої промови „тутая”, у якій він обов'язково сковзне у бік якоїсь моралі, що найбільше терпіла від нас, вчитель „художественного читання” А. А. Залевський випустить пару-другу натренованих ним декляматорів.

От, перед столом, відваживши послушенський поясний уклін, стає найхоробріший і таки найліпший декляматор школи Юрко Коркош. Він майстерно, зі вдало підробленим чуттям, проказує вірш — „Внімая ужасам войны...”

Коли доходить до заключної строфи —

— „Ім не забить своїх дітей, погібших на кровавой ніве,
как не поднят плакучей іве...”

(Тут він театральньо схиляє долі на коротку павзу свою голову.) і кінчає:

— „Своих понікнувших ветвей...”

На очах розчуленої аудиторії (учнів також) то тут, то там блищать сльози, а жаліслива дружина інспектора, безупинно тулить хусточку до очей...

Дивно, але в цю останню ніч немає того звичайного розпускового розгульства. Усі діяльно та заклопотано пакуються й облегшуються від зайвини зі своїх скриньок та нескладного гардеробу, так ніби ніколи й не думають вертатися сюди більше.

Знову я не їду - лечу окрилений додому. Ще не знав я, яке місце займу в „розрядних списках” моєї класи*), але вже був певний, що дуже високе, десь у числі першого півдесятка. Радість і задоволення випирали з мене. Я їхав додому по за-

*) Примітка: У місячнику „Подольскіє Спархіальніє Ведомості” щорічно влітку друкувалися т. зв. „Розрядні списки” зі всіх Духовних Училищ Поділля та Семінарії. В цих списках учні кожної класи розподілялися відповідно до їх річних оцінок на три розряди: до першого належали тільки ті, що мали бал 5 і не менше 4, до другого — всі ті, що мали хоч один річний бал з оцінкою в 3; до третього розряду ті, які мали переекзаменовку з якого небудь предмету. В межах самих розрядів визначалося також порядкове місце кожного учня.

служену найвищу нагороду. Я знав - розчулений тато мій загубить дар велеречивости, стисне в широких долонях мою голову й мовчки поцілує в саму маківку...

9. МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ ПІШОВ

Десь у середині літа о. Антоній одержав „Спархіяльні Ведомості”, в яких було надруковано розрядні списки Приворотського Духовного Училища, а в них ім'я Василя Гарби красувалося на третьому місці в першому розряді. Вістка про це вмент облетіла всі нечисленні „культурні” точки села, а о. Антоній „забажали” навіть зблизка побачити мене та погратулювати, для чого й прислав по мене спеціально наймита. Між дяком і учителем устигла перебігти дорогу чорна кішка, бо кожен з них брав мій успіх на свій рахунок. Незвичайна новина дійшла до Миньковець, Соکیلця та навіть до Ушиці і я став на якийсь час темою для батьківських напучувань в родині, де не все гараздилося зі школярами. Вперше в житті закуштував я солодкої принади бути славнозвісним. Одні мої сільські товариші не були дуже здивовані моїм таким несподіваним поступом, бо ж чогось іншого від мене тепер вони і не сподівалися... Та психологічно-ментальна рівновага, яка дещо була захиталася між нами за рік мого перебування в бурсі, через літо знову встановилася. Справи наші хлоп'ячі знову пішли так, як бувало йшли досі в літі. От тільки цим разом їх багато більше було втягнуто батьками в господарство і це істотно зменшувало наші контакти, але ми надолужували те святами, неділями, а найбільше то передвечірними та вечірними сходами. Тоді вони видавалися нам просто фатально невідстачальними. Ми не винчували ні одного з наших складніших тепер проектів. Коли натомлене за день, разом з трударями села, сонечко поспішало сідати за багрянні обрії, ми проводжали його похмурим зирканням з-під лоба, мов того ледачого наймита... Щастя наше, що ми тоді ще не знали неспокойних ночей зі зводницьким місяченьком та зірками, що так лукаво підморгують завжди на якусь змову... Набігавшись, ми лягали й одразу засипали, як побиті, хоч за ноги витягай!..

Новим у програмі того літа, поза звичайною поїздкою в Стружку на черешні, була для мене поїздка в с. Велику-Кужелеву до дядька Григора, з яким ми мали там, як я казав уже, млин на спілку. За два тижні у нього я спізнав багато невідомих і цікавих речей з мірошницької справи: пускав воду з лотоків на водяне колесо, брав мірчука, пускав січкарню, обмітав ометецю для тітчиного кабана, що його вгодовувала також і нам на спілку, навіть самостійно вже прикручував каменя, коли мене хто просив зробити дрібніше борошно. Взагалі тут я не дармував і все щось робив потрібне та пожиточне. Вертався додому з першими зав'язками гордоців з се-

бе, що можу вже виконувати корисну працю дорослих, працю, з якої хліб їдять.

Це літо збігло нам ще швидше ніж минуле. Так, мабуть, збігає воно тим нашим ровесникам, блідолицим хлопчикам далекої Ісландії, про яких (як і про інші цікаві речі з географії), я оповідав своїм „коришкам”, а вони все те із жадою та повним довір'ям вбирали в себе.

Нормально й без напруги почався мій другий рік у бурсі. Мені тринадцятий пішов. Потяглись разочком нераховані буденні дні, в сірій одноманітності нічим невідмітні, всі як один - сьогодні як учора, вввчтра як сьогодні... Проте цей рік був знаменним для мене не так через школу, як через ті злидні, що обсіли нашу хату.

Пізньої осені після Михайла приїхав провідати мене тато. Привіз великий гарно виплетений мамою калач і каже:

— „А це тобі від братика Михася!..”

— „Якого Михася?..”

— Здивований і заскочений питаю його.

— „Твого нового маленького брата, що народився саме на Михайла... Ми його вже й охрестили та назвали так у честь покійного твого діда...” — каже тато і пильно слідкує за ефектом тої новини на мене.

По обличчі моєму перебігають тіні невиразних емоцій, серед яких останньо з'являється ніби радість і то не буржлива... Новина ввергла мене в досить складний комплекс почувань, в якому й досі не розберуся до пуття, але, очевидно, була в ньому таки добра доза дитячого егоїзму, а може то було ще й інтуїтивне передчуття недобрих подій, що зближались... Але найбільше то таки була несподіванка, бо не було перед тим у нас вдома якихось натяків чи приготувань до нового гостя в родині, а спостережливість наша дитяча оберталася навколо зовсім інших об'єктів. Тож усіх нас - дітей і заскочила така, нормально з радістю очікувана, подія в родині. Вибачення цьому холодкові ми повністю заслужили аж у Різдв'яні вакації, коли поз'їжджалися всі зі шкіл (в Ушиці тепер вже вчилося трє). Ми всі зразу прийняли маленького Михайлика до свого братнього гурту, навперейми носилися з ним, купали, гойдали в колисці та без кінця приговорювали на щойно придуманому немовлячому есперанто.

По Різдві дуже захворіла наша мати. Від перестуди поробилися в грудях тяжкі болячки. Довелось перенести їй не одну операцію в Миньковецькій земській лікарні. Тяжко вимучили її болі та довге перебування в лікарні. Батько набідувався також не мало з малим братиком. Мусів найняти на довший час няньку-служницю. До речі, ця служниця Маня Сумішевська, що доглядала Михася понад рік, заслуговує на те, щоб їй було приділено в родинних аналах місце не тільки через цю її, справді благодійну ролю няні, яку вона виконала сумлінно та з любов'ю в тяжку для батьків годину, але ще

ї з іншого приводу. Походила вона із зубожілої шляхти з невеличкого селяця Загłosної, що здавна входило в домену польського графа-дивака Сцібор-Мархоцького. Парадокс був у тому, що всі мешканці цього селяця, щось із тридцять дворів, справді мали дворянське звання. Чудна та історія, що мала вже поверх сотні літ, оповідала, нібито граф, з болісної реакції на останній розділ Польщі в (1797 р.) та на знак своєрідного протесту проти того, надав усім мужикам Загłosної звання шляхтичів і відповідно оформив це актами через нову губерську адміністрацію. От і вийшов з того кумедний парадокс: наша мила нянька Маня була високою дворянкою, а „пан”, що наймав її за три рублі в місяць з харчами, був „потомственным крестьянином...”

Та недаром мудра приповідка каже: „Одна біда йде та й другу за собою веде...” Ще мати наша не очуняла цілком від тяжкої хвороби, як стався у нас розлад з дядьком Григором через млин. З того всього, що можна було виловити з розмов та ремства наших батьків, виходило, що дядько наш трапив міру й совість як спільник і попросту обдурював нас так, що вкінці нам стало припадати з прибутків „що з носка скапне”, а сумнівні видатки на млин усе зростали. Тож, коли підійшов термін відновлення оренди на млин, сталася між нашими сварка, докори і розрив. Млин заорендував хтось інший. Дядько переїхав на Волинь. Там їх гарненька доня Юлія невдовзі вийшла заміж за якогось Кошубського і всі оселилися в с. Гаврилівцях на Крем'яниччині, де зять їх став священиком. У тій точці ми й згубили слід по них.

Втрата млина відразу позначилася. Не стало по суботах білих калачів. Усе тяжче доводилося нашим зводити кінці з кінцями. У хатні кути почали зазирати злидні. Батьки про щось між собою впівтиха радилися та журно похитували головами. Стали ми помітно „підтягати ремінці”, ощадність у всьому довели до скрайніх меж. Найбільшою проблемою було - як утримати нашу чвірку по школах поза домом?.. Над парою черевиків велася ціла сімейна нарада та перепроряджувалися болісні калькуляції - чи обом хлопцям купувати зразу, чи може тільки одному комусь...

Але, як пригадую собі тепер ту нашу скруту, то не була така бідність, що могла вбити, пригасити в нас природні поштовхи та змагання до уліпшення, щоб якимось утриматися на тому рівні, до якого дісталися. Це була, сказати б, амбіційна, а тому прогресивна бідність, що підштовхувала всіх нас гуртом до дії, праці, до найменшого поліпшення, - спасенний, стимулятивний вид її, а зовсім не ті марксіські теревені про павперизацію чи якусь там пролетаризацію, з яких „науковий соціалізм”, показує тільки одну дорогу - загарбання наслідків чужої праці ще й вбирає її в наукову формулу „Справедливого перерозподілу дібр...” Зрештою ця скрута, хоч і значна, не спала на нас, як сніг на голову, бо наша родина фактично весь час перебувала в матеріальній напрузі, яку ми якимось

уміли приховувати за ощадністю, охайністю та всім тим, що звалося „тримати гарну міну при поганій грі...”

Тому ніхто з нас, дітей, не нарікав, не забагав, не пхивкав. Я почав завзятіше вчитися. З другого року я вибився вже на перше місце в першому розряді, і цієї позиції вже не здавав до самого кінця школи. Не знаю з чийого почину то вийшло, але коли замовляли каззоннокошникам уніформи (сукняну чорну сорочку і штани), то смотритель звелів зняти мірку й з мене. Так, що на Великдень я вже зривав очі вдома й на вулиці новісіньким убранням. Став я більше шукати нагоди попрацювати у Залевського над його графічними таблицями й мені частіше почали перепадати його скупі піврублі. А як прийшло літо, то я вперше з братом не за виграшки, а таки як справжні молотники обмолотили ціпами половину звезеного спільниками збіжжя в Стружці, а в Тимкові то вже було нашим обов'язком перерубати-пересікти бардами та поскладати у рівенькі високі стоси ріщя з Костянихи, щоб було мамі на зиму. Сестрички перейняли на себе сливе всю хатню господарку та догляд за дробом і коровою (крім доїння), а мати без упину все щось строчила дівчатам та молодицям на своїй машинці „Зінгер”. Євген майже зовсім заступив тата за стійкою й тим давав йому більшу рухливість у пошуках за додатковими засобами життя. Так мало-помалу ми почали знову вибиратися зі скрути. Батько заходився над організацією с-г. товариства для купівлі у збанкрутованої поміщиці Красовської останньої її маєтності в Тимкові - лісу Костянихи, щось коло 60 десятин. Згуртував охочих та спроможних на це дядьків. Сам став пайовиком на дві десятини, був обраний головою того т-ва, кілька разів їздив до Кам'янця, щоб полагодити в Селянському Поземельному Банкові позичку. Полагодив також успішно в Лісоохранному Комітеті не легку справу дозволу на рубання лісу і протягом ближчих двох років перевів з успіхом усю ту клопітну господарську операцію: порубали ліс, розпродали дрова, всі видатки оплатилися т-ву із лишком, а земля залишилася пайщикам задурно. У зрубках гнав, наростав молодий лісок, а в хатах нових власників росли також надії. Та марно... Через півтора десятки років усі ті пайки лісу пішли в колгоспний „котьолок”, а недавні лісові власники, як і всі тимківчани, сиділи в непалених хатах...

В кінці року сталася екстраординарна подія. Школа приймала у себе архирея, а я був не тільки свідком, але й близьким учасником тої okazji, бо мене було вибрано в тріо „ісполатчиків”, які звеличували ті врочистості. Візитовав школу, а також загостив тоді на храмове свято до сільської парафії правлячий єпископ Серафим. Про це знали заздалегідь село і школа. Бурса готувалася до події з неменшою ретельністю, як десь там кадетський корпус до приїзду свого шефа, якого небудь „сіятельства”. Начищали до блиску все, що могло блищати, від підлог і висячих ламп „молнія” починаючи та до гудзиків і черевиків кінчаючи. Василь Васильович до перевтоми мушт-

рував хор і зокрема відібране тріо на бездоганне виконання всього чину незвичної для нас архирейської служби, починаючи від урочистого хорового - „Да возрадуется душа моя о Господе” і кінчаючи нашим (тріо) — „Святий Боже” та „Іс полла егі деспота!” Виявилось, що приїзд владика збурило не тільки наше Привороття, а й всю трасу, по якій він їхав уздовж від Кам'янця. Було визначено по ній села, де мали міняти коней під архирейську карету, батюшки муштрували сільських школярів, щоб виходили назустріч з квітами, тами, а матушкам, де визначено було постій або зупинку для „Іх Преосвященства”, чоло мокре було від усяких кулінарних вигадок. На ноги було піднято сільських старост, урядників та стражників. Люди рівняли дороги та лагодили містки.

Ще зрання школа відрядила хлопця, кучерового підпаса, до с. Нефедовець. Він мав заздалегідь дати знати про виїзд архирея з того останнього перед Привороттям пункту.

І ось, незадовго перед полуднем звіти знялася на дорозі жовтава хмарка куряви. Чвалом їде наш гонець, мокрі від напруги він і кінь. Задихавшись проказав: — „Уже виїхали з Нефедовець!..”

За кілька хвилин по цьому прибувають стражники, дають знак і з високої дзвіниці вдарило у всі дзвони, як на Великдень...

Чорним півколом, поблискуючи гудзичками, вистроїлася школа перед в'їздною брамою (не пригадую чи з квітами). Нарешті високий гість тут. З вікна запорошеної карети білобородий, рожевовидий і призмний владика благословляє натовп людей, дітей, учнів. Карета в'їжджає у двір. Великого гостя забирає начальство. Перший акт драми закінчується...

Вже й не пригадую за якою послідовністю йшли всі події того дня далі. На другий день зранку архирей правив службу Божу дуже врочисто в сільській церкві за участю нашого хору. Тоді й наше тріо „ісполатчиків” (Карабіневич, Молчанський і я) мало свій виступ, який пройшов нам добре, бо в кінці ласкавий владика поблагословив нас і сказав милостиво:

— „Атлічно поєте, мальчікі, спасібо!..”

Вражінь від тої всьої веремії було аж надмір. Святковий настрій і піднесення видно було скрізь: на цвинтарі біля церкви, у шкільній їдальні, на всіх обличчях. Тоді вперше зродилась у мене марнославна думка — самому колись стати архиєрем... Досі я не думаю про майбутнє в такій конкретній візії, а вже ніколи не малював себе у священницьких ризах, а після цього — от, таким поважаним архиєрем хотів би бути...

Проте не ця веремія помпезних видовищ дня, а зовсім щось інше, незнане до того запало глибоко й солодко у душу хлоп'яти.

Того пам'ятного ранку, коли це все діялося, ми йшли парами до сільської церкви на архирейську відправу. На вулиці, на погості - скрізь було повно люду, що поприходили та поз'їжджалися звідусіль. Ми поволі посувалися крізь той натовп.

У широкому проході дзвіниці наш рух загальмувався і довелось зупинитися. Збоку мене, зовсім близько, стояла селянська дівчинка-підліток у багацькому вибагливому вбранні. Вона пильно дивилася на мене, просто втопила в мене свої очі... То був особливий вираз очей, такий мають хіба лише мавки та ундини. Я зніяковів докраю і в збентеженні, як заворожений, не міг відірвати її свого зору від глибоких, мов криниці темних очей дівчинки. За короткі ті хвилини, якийсь, ніколи не звіданий до того солодкий струм пройняв мене. Нараз пари наші рушили далі і я механічно відірвався від нежданної мачи, але думка про той привид-ундину пішла зі мною в церкву, і довго ще потім непокоїло мене те марево вечорами в душній спальні гуртожитку.

Такий незвичний випадок, як оцей зі мною, не надавався навіть до багатого каталогу фрейдівських прикладів, бо ж він не розкриває ніяких інтригуючих таємниць суб-свідомости. Про таку, дрібницю можна б і не згадувати, якби цей епізод по кількох роках не мав свого цікавого продовження. Але про це далі. Я таки дізнався, що ту дівчинку звать Настею, що її брат, Іван Гарук, наш учень старшої кляси, що ті Гаруки — перші багаті тут на селі. Мене потягнуло зблизитися з Іваном, і трохи пізніше, я таки добре заприятелював з ним.

10. ЗАКІНЧЕННЯ ШКОЛИ — ПРОЩАВАЙ ОТРОЦТВО...

По другому році побіг мені швидше час у бурсі. Незчулися, як вже на викінченні опинилися. Тепер вже й на нас по-божно задивлялися новачки „приготовишки” та першоклясники. Декому з нас за літо перед четвертою клясою позасівалося над верхньою губою темним пушком-моріжком. Прийшла вже й наша пора підсилити басову партію учнівського хору.

Зовні я ще ніби й не змінився: той самий дзвінкий ще альт, бліде обличчя, як було, небагато й підріс, а от, змінився помітно внутрішньо. Гай, гай, як далеко відійшов від безтурботного дитинства!.. Саме тоді нуртував в мені загадковий атавістичний процес, що намагався переструктурувати мою хлоп'ячу природу в зовсім інший бік... Мої перса боляче понабрехали, як ті брості бузку, готові розкритися. Я непокоївся, не знав, що то діється, боявся та встидався комусь звіритися, а тим паче йти з тим до Луки Івановича. Так мовчки й переходив ту біду...

Пішов мені п'ятнадцятий. Вік, у якому легковажність ще не покидає нормальних хлопців. Проте, це вже не була та безжурна дитяча легковажність, коли вганяєш собі, як теля на мотузку... Добре розвинене органічне чуття родинної взаємпов'язаности тепер підсилювало усвідомленням частки і моєї відповідальности за добро цілого роду-клану.

Здобує місце першого учня в клясі, в якому я міцно всівся вже по другому році школи, не просто імпонувало тепер

моєму самолюбству. Головним рушієм було довір'я батьків до мого „можу” та покладання на мене, як на такого, що „не підведе . . .” Я був свідомий і разом гордий з того, що я тим облегшую матеріяльні їх труднощі, бо ж, починаючи з другого півріччя першого року, весь час мене звільняли від платні за навчання та давали інші легенькі підпомоги. Тому й нудна врешті наука та тугий режим школи тепер зовсім не були мені в тягар. Я знав - збіжить останній цей рік і я вже матиму в руках власний шматок хліба, в потребі зможу бути за дядка чи вчителя на селі. Але знав я також і те, що не це мій верх . . .

Не диво тому, що в нашій родині, як то часто буває в багатодітних сім'ях, я вибився на родинну зірку, до якої прив'язувалися абміції та кращі сподівання всієї родини. До цієї зірки почали прислухатися, але ще рідко їй потуралосся. Довгенько ясніла вона. Аж до пори, коли ми, як ті горошини з дозрілого стручка, почали вприскувати й розлітатися, а в марафонський біг гарбаренят включилася нова зірка, що яскраво заблищала на родинному небозводі - наймолодший братик наш Михайло.

На щастя людству та моїм ближнім, в тому елітарному гоні з мене не встиг виробитися клопітний тип південно-американського узурпатора-диктатора. В цьому треба завдячувати мудрості та педагогічно-виховному тактові мого батька. Він, хоча й не студіював Песталоцці, Пирогова, чи Ушинського, але вмів твердо втримувати серед нас гармонійну збалансованість, при якій жодній зірці не дозволялося виходити за платонічний статус *Primus inter pares* (першого між рівними).

Мабуть то від тата пішло. Стала пробиватися на поверхню в цей час ще одна риса моєї вдачі, в істоті своїй не шкідлива, але яка інколи робила маленький клопіт. Трохи зарання став я зазримічати в людях те кумедно-характерне, чим їх Бог наділив. Думаю, що ця риса розвинула в мені також ранній інтерес та залюблення до того наївного фольклору, який витворився на селі на ґрунті сприйманя та інтерпретації селянами церковно-слов'янщини. Я став прислухатися та ловити різні ті мовні курйози та асоціації, які при тому виникали. Смішними вони видавалися мені, але й наївно-милими. До четвертої класи я вже призбирав чимало таких перлів. Давидів „Отченаш”, наприклад, звучав (він завжди молився вголос) у такій українізованій трансформації:

— „Отче наш, іже esi на небеси та святиться ім'я Твоє, та прийде царство Твоє, та буде воля Твоя . . .”

Яскраво уявляв я собі той кумедійний хаос, що творився в безхитрій уяві дядьків, коли вони чули на літургії такі незрозумілі комбінації слів, як — „Осанна в вишніх”, „Чаю воскресіння мертвих . . .” Адже я сам не міг цілком позбавитись легковажної асоціації образів від них, хоча добре вже знав значення тих слів.

Або, коли о. Антоній скрипучим голоском подасть з вітгара надхненно: — „Горе ім'єм сердца! . . .” — по церкві якийсь

рух, м'який тупіт багатьох ніг. То побожні жінки-мами зближаються до вітарного парапету і схиляють свої обважнілі в квітчастих хустках голови в покорі та подяці Господеві, що й про них не забуто... Бо ж таки одразу на криласі хором відкликалося:

— „Імами ко Господу. !.”

Тут найглибший сенс перетравлення народньою стихією незрозумілого для неї слов'янського виразу „імами” — (маємо) у повний змісту та зворушливості заклик церкви до них, матерів, часто забутих за злиднями та турботами: — „і мами також підійдіть до Господа...”

Старобіблійна історія про братів-мучеників Макавеїв проходить повз народню увагу непомітно, нічим не зворушуючи добром насичені серця наших людей, зате висунувся, за законами звукової асоціації, на першій плян „мак” - таке любе у нас зілля: воно й дитину приспить і цвіте красно, і коржі з маком у піст — ой, які ж і добрі!.. Мак, до звоування наукою атома, правив у нас на Ушиччині за фізично найдрібнішу частку. Тож у день, коли церква святкує пам'ять тих братів Макавеїв (1-го серпня), наші села, із зовсім іншою інтенцією, рясно уквітчують свої стріхи посвяченими головками маку, колоссям збіжжя, кропом та різним квітучим зіллям, а найбільше то васильками, безсмертниками та миколайками.

Ще відтоді стали мені милими і близькими такі й подібні курйози, як вияви глибокого, ще може дохристиянського, релігійно-культового світосприймання наших людей. І я завше відчував органічну спорідненість з ними.

По багатьох роках згадую цей благословенний період свого отрочтва як найщасливішу пору ще й тому, що був він ущерть виповнений глибокою, всеосяжною вірою в Боже Провидіння. Цеголки віри тої вкладалися одна по одній неквапно, вміло, міцно з самого раннього дитинства то матір'ю, то самі собою в церкві та сцементовувалися дрібними, незначними фактами, які виступали в моїй свідомості як чудесні знаки та свідчення Звиш. Мені було мило й безпечно жити отак, почувуючи за плечима опіку Вищої сили навіть більшої за батьківську. Туди, в той надійний, заспокійливий світ ірраціонального, я часто ховався зі своїми дитячими знегодами.

І от, на моє лихо, в останньому році бурси в той незаїманий кришталевий храм віри нагло, без спросу вліз із брудними черевиками такий самий недоук як я, мій товариш С. К-ий. Вліз, понівечив, потоптав і поперекидав у ньому мої святощі... За один нещасливий вечір він „просвітив” мене, ввів за брудні лаштунки „раціонального” світу і зробив це негарним, пласким і вульгарним чином, точнісінько так, як це робили через десяток років примітивні лектори районних клубів „Союза безбожників...” Того мого товариша в свою чергу „просвітили” брати-студенти, а їх там в Одесі добре начинили, як жид гуску галушками, похмурі апостоли масонства та сатанічної перебудови світу...

Шок від того був упрост катастрофічний, його годі було з чимсь порівняти, бо ж перед тим ніякої, так би мовити, пропедевтичної підготовки не було. Хоч я був на той час таки досить добре читаний: не кажучи вже про Майн-Ріда, Жюльє-Верна, Фенімора Купера, Вальтер-Скота й їм подібних, я перечитав зі шкільної бібліотеки майже всіх головніших російських клясиків з особливим сентиментом до Гоголя, але зі всього того, мною прочитаного, ні одна книжка не вводила мене у темні лабіринти звабних ідей. Я до них і не доріс і не мав ніякого зацікавлення. Велике сум'яття та ніби почуття провини опанували мене всього й від того я не мав спокою, ні забуття, ні визволення. Як і раніше молився я ревно до образів Пречистої та Спасителя, але у відчаї не міг відбитися від тої розтлінної дії антихристових нашептів проти Них.

То був перший серйозний і болучий надлам душевний в моєму ранньому житті, бо вже інші моральні зваби та колізії, що потім йшли одна по другій, такої сили та гіркости не мали. Треба було довгого, довгого часу, щоб те наводження якось притахло.

От уже й четвертий рік підійшов до кінця. Останні іспити. Знайомий врочистий акт на закінчення року. Втретє я дістаю, як перший учень, нагороду книжкою. На цей раз книжка особлива: доволі об'ємного формату, в дуже гарній обкладинці із витисненими золотими літерами — „В царстві лесов і полей” (збірних авторів). Не передчував я тоді, що вона ворожила мені „генеральну лінію” на дальше життя, що в цьому напрямі підуть далі, перескочивши семінарію, мої уподобання та вся моя професійна кар'єра...

Як і завжди знайома розпускова метушня. Але чому посів якийсь сум замість звиклої бешкетної веселости?.. Вперше таке зі мною. Бачу, що й не з одним мною... Аж тепер ми побачили й відчули, як тісно за чотири роки зріднилися ми з усім, що тут було: і милим, і кумедним не раз, і поганим, і гарним, і часто прикрим. Я ще не зміг розібратися у всій гамі думок та елегійного настрою, але вже усвідомлював собі: чотири роки школа, як могла, працювала, обламувала нас та обтесувала не зі злою волею та намірами. Вона зростила, сформувала нас, як могла і підвела аж до самого відповідального порога. Ось чому той легкий сум, неначе ти назавше залишаєш свою гарну й доброзичливу тітку...

Лише щасливе дитинство не знає жалю за минулим. Воно пнеться, хоче бути старшим, більшим. А мене пройняв жаль за перейденим, за тим, що було, сплило і ніколи не вернеться... Прощаючись із затишним Привороттям, я вперше на своєму віку відчув, що ніщо так скоро не минає, як літа — „Nihil est annis velocius”... То ще не була філософія, але то вже був перший паросток шляхетного чуття людської ностальгії.

Багато пізніше, коли переступилося не один життєвий по-

ріг, я міг вже дати не емоційну, а холодно-розсудливу оцінку Приворотській бурсі.

Я їй вдячний - тій першій своїй „Альма Матер”. Вдячний, що в гурті її малого товариства не зродилося в мені гірко-смаку відлюдництва та хворобливого, егоїстичного індивідуалізму. Може й тому пізніше не став я послідовником Шопенгауера, не був одержимий клясовою ксенофобією або невідчепною манією „суперменш’а”. Крім того, довгий час, аж поки не попала мене мара першого кохання, не знав я кращого почуття, як міцна хлоп’яча дружба та приязнь, що так пригожо розцвітала тут у затишку мурів бурси. Тут розвинулося моє замилювання до чудесного світу мелодій пісеньних. Звідси на все моє життя залишилася звичка до регляментування своїх буднів, до впорядкованої рутини. Саме тут, в етнічно гомогенній гушавині собі подібних, скріпилося в мені сильне стихійне відчуття племінної ідентичності, що в дальшому легко привело до національного усвідомлення. Тому я з вдячністю згадую миле мені Привороття.

Нічого схожого воно не мало з макабричною бурсою Пом’яловського та навіть вже й з бурсою В. Приходька.

А покищо у моїй ментальності при закінченні школи безклопітно й безконфліктно співіснували собі два різних світо-відчування, майже однаково розвинуті. В одній половині мого ества жевріли наша мова, пісні, любі звичаї, рідне товариство, вбогі але красні села з лагідними людьми і природою. У другій частині тьм’яніла імпозантна велич Росії, що постійно нагадувала про себе зі шкільних хрестоматій, історій, з географічних мап і атласів, з церковного амвону... Її ти бачив на портретах бундючних „венценосцев” у горностаєвих мантіях, у „Цар-колоколі”, що в Москві, - символи „незблімого” православ’я, у „Цар-пущі”, що в Кремлі-символі непереможности та в чиновницьких привабних кокардах. А найдужче ти її щоденно відчував у букві „ять”, що просякла мозок і кров нашу...

До цих протилежних полюсів увесь час щось додавалося, нагромаджувалося і розкладалося на поличках мізкового компютера. Воно покищо гармонійно, без колізій співіснувало під безхмарним небом неповноліття. Шальки фемідних терезів ще не схилилися ні в один, ні в другий бік...

Таким випускало мене далі у ширший світ до людей Привороття. Отак, радість із журбою обнявшись, їхали собі зі мною на тряскому возі в останній раз із Привороття мало не до самого дому.

Я милувався лагідними красвидами своєї Ушиччини, ніби бачив їх уперше. Навколо вже гарненько розрунилося всіляке збіжжя, а думки все навертали на сумне. Чомусь ізгадалася непринадна доля Федька Халамидника, про якого недавно прочитав коротке оповідання В. Винниченка, і то був перший український твір, що справив на мене сильне враження, як змістом, так і формою. Це вже не були жартівливі „Співомов-

ки” Руданського. Думка перекинулася на вузькосмужні селянські нивки, що веретяними пасками вкривали горби та здолинки і вперше тут серце зацеміло: „А як же ж далі?..”

— „Це ж вузькі дороги у глухе селянське безвихіддя!..” Так з повільним рухом підводи спліталися розірвані торочки невеселих думок. Але вони, як ті піняві хмарки у високості, що на мить якусь набігали й заступали сонце, а по землі швидко тінню перебігали далі... Хіба ж могла встояти журба проти радощів у п'ятнадцятирічного хлопчини, що на крилах наближався до отчого дому по довгому сидженні за партою та ще й з таким відмінним свідомством?!..

Вже з Лисецького щовбу, як-но розляглася перед нами велична панорама яру, а на дні його в темній зелені дихали спокоєм білостінні хатки Тимкова, незмірна радість випирала з моїх грудей, і хотілося крикнути в небо — „Яке ж усе чудесне в цьому найкращому з усіх можливих світів!..” . . .

У те літо я майже цілком відбився від сільських хлопців. Приязнь не меншала, тільки стосунки рідшали. Їх уже повністю повтягали батьки у свої господарські турботи та крутіж, а переді мною виразніла та світлішала гладенька дорога до дальшої науки. Так поволі й неухильно рвалися з ними зв'язки, натомість зав'язувалися інші вузолки дружби. Я стоваришувався з дяковим онуком Миколою Марчуком, що в це літо приїхав з с. Глібичка на вакації до свого діда. З ним ми часто ходили на друге село Бучаю до Федора Харжевського, у якого була пасіка, сад, повний келих селянського добра і гарненька сестричка. Це звідси, з Бучаї, між іншим, мов демократичне вухо почало без колізій призвичаюватися до назовиська „паничу”. Не буду тут грішити нещирістю — воно не ворушило в мені гнівного гайдамацького протесту... Обидва хлопці вже мали за собою по першому році семінарського досвіду, та багато дечого оповідали мені про неї. А мої ж усі думки, страхи та цікавість зараз тільки й оберталися, що коло тої таємничої, трохи лякливої семінарії. З новими товаришами збільшився радіус походеньок та коло знайомства. Магнетичною точкою стало містечко Соколець. Там ми заприятелювали ще з одним нашим ровесником Антоном Марчуком, що вчився в Кам'янецькій гімназії. Гуртом, для взаємної хоробрости, заскакували до вчителя Лозинського та придивлялися кожен по своєму, до його дівчат Нюсі й Шури, які також училися в Кам'янці в Маринській жіночій гімназії. (Багато пізніше Антін одружився з молодшою Нюсею). Іноді ми милостиво зволяли пристати до нас хлопчикам молодшої верстви, яких батьки, з намови мого тата, віддали вже на „перекуття” до Привороття. Це були хлопці тимкіських багатіїв, Семен Казів та Яків Гандзюк. Наймолодший Володько Басюків, що потім також переходив крізь безодню приворотської науки, у той час ще був нам по-паху й тільки побожно придивлявся до нас з-за фіртки.

Часом брали ми з Миколою фатки й ходили понад річкою. Та ба - чогось тепер усе крутилися коло кладки, де ксвблі не ловляться, але завжди повно дівчат. Високо та зграбно підкасані, вони завзято лясають праниками по намоченій тринадцятці, а в розхристі їхніх сорочок інтригуюче здригаються спокусливі рожево-білі горбки...

Той Микола був ще більший мрійник ніж я, а що ідеаліст - то таки напевне більший. Саме там над річкою біля кладки, він наслідив і закохався в дівчині Іринці Фаринюковій. Закохався всім єством, без решток. Коміть-головою плигнув у те перше чисте, платонічне чуття без найменшої домішки глуду. Вже хотів кидати семінарію, одружитись з нею (він їй освідчився у всьому) та йти вчителювати десь на село. Хоча й недосвідченим, але холодним чуттям безстороннього я підозрівав, що з того всього - „буде каяття, та не буде вороття” й вилів не одне відерце зимної води на його гарячу голову... Мабуть Миколу більше тоді стримав страх перед його твердим дідом, ніж мої умовляння. Скінчився роман тим, що батьки віддали через рік Іринку за багатія з Соکیلця. Була ж вона справді самородково розумна і така гарна та ніжна, ніби викохана граб'янка в селянській запасці.

Решту цього літа всі ми окрім батька затрималися в Стружці мало не до осені. Готувалися до рішальної перебудови родинного життя та економіки, бо якось так зійшлося, що всі проблеми звалилися на нас одразу. Найперше погнало всіх нас у ріст і то так швидко, як жидівські проценти. Цього ж літа я назавжди розпрощався зі своїм альтом. Почав він у мене зриватися півничими дифтонгами. Брат Євген, скінчивши школу в Ушиці, просидів - прогайнував рік удома, не маючи тут жадних виглядів на якусь працю. Переді мною вже відчинилися широко двері семінарії. Ушицьке Городське Училище для сестер втратило колишню привабність. Почали батьки думати про гімназію для них. Треба було зважитись на якісь кардинально-рішучі зміни. Стали на тому, що треба нам переїжджати до Кам'янця і найняти там мешкання. Батько довозитиме здому основні припаси до харчування, брат знайде в місті якусь працю, наше трійко учнів піде до школи, а мати поратиме вдома та доглядатиме нас. Тільки так зможемо вийти з матеріальної скрути, щоб осягнути основну мету - здобуття середньої освіти.

Тепер в рамках цього генерального пляну йшло діяльне готування всієї родини. В Тимкові, в кучі годувалося великого кабана, в Стружці підсипалися додатково пізні квочки, мати з сестрами не вилазили з сапання збільшеної площі городу. Інтенсивно заготовлялося різну сушню: черешні, губи, варилося повідло, сушилося гирляндами порозвіщуванні на шворках кружками порізані спасівки та грушки. Багато допомогла нам в цьому „басарабська Надя”, наша кузина, яка все це літо перебувала в нашому гурті. Я з братом вже не з-за виграшки, але як справжні професійні молотники, перемоло-

тили ціпами за літо більшу частину звезених до стодоли кіп жита та пшениці. У такому трудовому піднесенні забулися колишні гри та безцільні гасання. Не залишалося часу також на якісь гостини чи розваги, що виходили б за межі нашої садиби. Була тільки одна у мене цікава експедиція з Миколою Маркевичем, синком Стружецького священика, до села Ставчан за вісім верст від нас. Мій супутник був менший за мене, ще тільки в другій чи третій класі Кам'янецького Духовного Училища. За протекційну увагу до нього він платив мені неприхованою адорацією та готовий був виконати кожне моє бажання. І досі серце обливається жалем, коли згадаю, як жорстоко, й безглуздо обірване було життя цього гарного, наївно-сердечного хлопця кулею чекіста в потилицю в льоху Барського „Ч.К.” у 1922 році на самій світлій зорі життя цього милого юнака . . .

Наша мандрівка до того села сталася, власне, з ініціати-ви та на прохання самого панотця Василя Маркевича, що плянував тоді якісь меліоративні уліпшення на великій парафіяльній садибі, а Ставчани було знане фахівцями, що брали підряди на такі роботи, як копання криниць, льохів та канал.

Було то особливе село: назвою українське, а замашкане всуціль кацапами. Ще здалеку, коли наближаєшся до нього, воно виглядає, ніби викраєне з Левітанівських північних пейзажів та вклеїне в наш подільський краєвид, але загальний фон його не зелений, а якийсь мишасто-сірий. Всі хати з рублених колод. Ні садків біля них, ні квітів так люблених у нас. На задах якісь присадкуваті халабуди, ніби собачі будки - то їхні „бані”.

Ще в кінці XVIII століття цих людей, у покарання за „старообрядництво” було виселено в наш благодатний край із далеких земель Московщини. І от диво: - за півтораєста років нічогосінько не змінилося в їх мові, побуті, вірі, звичаях, навіть в одягових дрібницях. Ні навколишнє оточення, ні той довгий час не вдерлися і не пробили міцну стіну їх самотності та побутово-господарської окремішності. Вперше довелось зблизька побачити тут цих „общинних” людей не з підручника географії Баранова чи історії Рождественского, а живих у їх самотності. Не треба було їхати десь у глушину Пензенської чи іншої губернії, щоб побачити не змодельовані, а оригінальні їх сарафани, довгополі „рубаци”, поперецьязувані високо під черевом кутасними шнурами, їх високоверхі повстяні капелюхи і т.п. З цікавістю приглядалися ми до того всього та прислухалися до їх своєрідної мови. Разюча відмінність та неподібність заблуканих у наш край цих упертих, фанатичних людей, уже тоді будила думку й відчуття, що це — чи не більш чужі нам люди ніж поляки чи навіть замахівські жиди . . . (Цікаво, чи й досі встоялася та вся самотня структура ставчанців по півстоліттю нівеляційного тиску та різних „перекочок”? . . .)

Шерег одноманітних буднів того літа непляновано, нега-

дано замкнувся одним, ніким непоміченим епізодом, який, проте, не залишився без сліду в моїй психіці.

Одного разу, повернувшись з лісу після досвітних губ, наша дитяча команда доспала в стодолі. Вже було добре над ранок, коли я прокинувся. Крізь щілини між дилам стодоли, мов блиски архистратигових мечів, прорізалось сонячне проміння та розганяло м'яку сутінь клуні. Моїх сестричок і брата вже не було. Повиходили тихцем. Глянув у інший бік - одна Надя „басарабська” ще лежала через інтервал від мене. Я придивився, і раптом мов якийсь дивний струм пройняв мене.

— „О, та це ж не те дівчиня! . . . Трохи ніби незугарне, трохи гандрабате, як лоша. Підліток, до якого ми звикли та якого я досі не помічав . . .”

З-під напівспущених довгих вії вона перехопила мій уважний погляд і всміхнулася ледь помітною загадковою усмішкою Монни-Лізи . . .

Вдруге, з видимим замішанням я зирнув на неї.

— „Як я досі не помітив, що в неї такі набубнявілі стиглістю губи, ніби вишні? . . . А біле точине коліно, що вилискує напругою тугої шкіри . . . Це ж зовсім не те кострубате, підліткове! . . .”

Я швидко відвернувся, немов спійманий на чомусь незволеним, і трохи збентежений, зробив вигляд, що хочу далі спати. Коли щось мені лазить та й лазить по шиї . . . Я зжену, а воно знову лазить . . . Я мотнувся швиденько і . . . схопив Надіну руку. Ми почали борюкатися. Вона буцім то пручалася, а я все міцніше згїрбав її. Не на одну мить ми застигали отак у затяжній павзі . . . Нарешті відірвалися задихані, не дивлячись у вічі одне одному . . .

Оце й весь той епізод. Але з ним увійшла в мене перша гріховна й солодка зваба доторку до забороненого райського яблучка . . .

Крізь неміцну загаду ранніх літ прорвався й ринув бурхливий потік, якого годі буде спинити такими підмурівками, як мораль гріха, заборона старших, стороння опінія чи осуд . . .

З цим назавжди відійшло моє безклопотне підліття (отроцтво) і владно вдерлася неспокійна юність . . . Чайкою знялося, білими крилами махнуло коротке отроцтво.

Частина третя — ЮНІСТЬ — МОЛОДІСТЬ

1. У НОВИЙ СВІТ-ГУБЕРНСЬКЕ МІСТО

Ще ніколи чіпкі та сумлінні Бакаєві конята не йшли, здавалося мені, такою млявою дрібушечкою як зараз, цього погожого серпневого ранку 1913-го, історичного в нашій родині, року. Хотілося якнайшвидше проїхати цею навкучливою добре знаною дорогою ярмом через Притулію, Кружківці, Антонівку, щоб в'їхати, нарешті, на той приманливий головний тракт-шосе у Миньківцях, який мав сьогодні допровадити нас аж у саме губерське місто Кам'янець. Тому й виїхали з дому ще удосвіта, щоб за дня дістатися до нього.

Коли ж, нарешті, виїхали з Миньковець на той загадковий заповідний кам'янецький шлях, врочисто піднесений настрій опанував нами. З таким настроєм їдуть хіба дружки на цікаве весілля. Одній нашій матусі чомусь перебігали по виду недоречні тут хмарки. Була задумана. На ній бо була відповідальність за цю метушливу зграйку шпаків, що вбиралися в пір'я, не чулася їй коли.

Тато лишився один в Тимкові. Він своє зробив: винайняв для нас у місті мешкання, „оприділив” брата Євгена до Селянського Поземельного Банку на посаду початкуючого найнижчої ранги чинуші, буде довозити нам до Кам'янця муку, картоплю, сушену, нашатковану капусту, сало, гроші. А як сам буде жити-перебиватися — про це знають лише він та мати та пан Біг... Нам не до того, надто перейняті були ми кожне своїм.

За Миньківцями день розгойдався зовсім по літньому. Було Першої Пречистої, а сонце припікало, як на Іллі. Мені ж мріялося про осінь, прохолонь. Нетерпеливилось надягнути та попишатися форменною шинелею. Та ж то ущицький кравець, що обшивав тільки повітове чиновництво, потрудився над нею і зліпив кравецький шедевр — думалося так. Надто ж обкантиував її рясно синім кантом, навіть хлястика з прибічками оздобив ним.

Їдемо. Де треба зіскакуємо з воза. По хазяйськи, щоб коням було легше. Вага на возі таки чимала. За нагорожіженим драбиняком цілком заховалися недоміркуваті подільські конята і ззаду здавалося, що то суне якийсь фантастичний драбиняк-самоход. У всьому передбачливий наш тато солідно впакував туди безліч речей, яких вистачило б на розгосподарення піонірам денебудь у безлюдних пампасах. Минули, трошки потерпаючи, загадково мовчазний ліс Ковтун. Темною стіною стояв він, таємний, сповитий у місцеві легенди, обабіч шляху і, здається, чатував на таких от як ми легко-

духих подорожніх. Проїхали Горчичанську Слобідку, Іванківці, Дем'яківці і в'їхали в м. Дунаївці.

Проїжджаючи Дунаївцями, безнастанно вертіли головою то в один, то в другий бік, розглядалися на ті забудовання, що стояли обабіч гостинця. Довгі одно та двоповерхові корпуси, ніби скарбового типу, з густо зашибкованими вікнами, а поміж ними високі димарі. Це осередок німецьких суконних фабрик на Поділлі. З них війнуло вперше незанимким духом індустрії, а з начищених до блиску вікон в конторах та житлах — чимсь „не нашим”, холодним і чужим. Далі до містечка Шатави під'їжджали вже з настороженою цікавістю, бо з татових розповідей знали, що тут обережні подорожні гуртуються у валки підвід, щоб разом безпечніше проїхати недоброї слави ліс „Недобір” за Шатавою, через Гуменецькі Товтри. Ще від Кармалюка трималася жаска слава того лісу та розцвітала додатковими легендами і переказами про всіляку страхітливу бувальщину. Чотириверстовий просьмик соші через таємно-загрозливий той ліс переїхали мовчки, мов води в роті понабирали. Голосне перед тим збудження та екзальтацію нашу ніби корова язиком злизала...

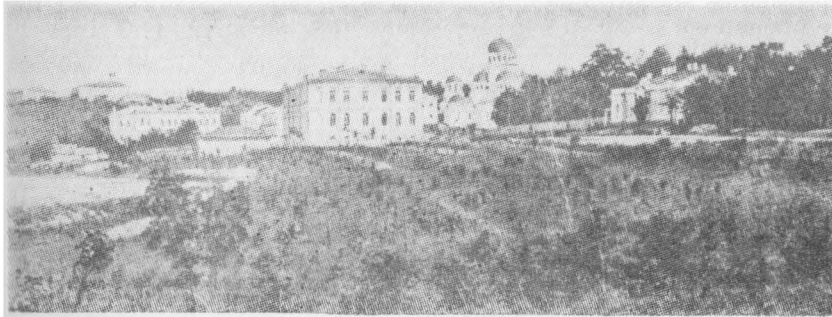
Сонце було вже на вечірньому пружі, коли приїхали на місце. Устигли ще завидна розвантажитися і розташуватися в чистих, охайних сутеренах будинку урядовця Консисторії Калайди, які для нас винайняв тато. Тут ми й прожили, обвикаючись у великому та гамірному, як нам здавалося місті, до весни. Була це добра для нас льокація: мені до Семінарії - лише через площу, братові - до Селянського Поземельного Банку на один квартал нижче, децю далі було до Маріїнської Жіночої гімназії, куди мали вступити цього року сестри, але то теж було розмірно недалеко.

До початку навчання я мав ще кілька вільних тижнів. Вештався без пляну і системи по місті та розглядався на все, що кидалося у вічі. Обходив старовинну турецьку фортецю, лазив попід міст з водоспадом, побував сливе у всіх костюлах та церквах старого міста, оглядав башти та брами. Як та рибка, що попала в новий для неї акваріум, плавав та вертівся в людській течії по таких цікавих та пульсуючих життям місцях та арттеріях, як Поштова, Різницька вулиці, Новопланівський міст - одно з чудес Кам'янця, вештався по алеях, доріжках та майданчиках чудового міського парку, що розлігся на схилі між Пушкінським домом та Маріїнською гімназією. Там тепер з кожним днем вже більше юрмилася кам'янецька середньошкільна молодь, додержуючись звичаєвого права міжшкільної сегрегації за ознакою уніформи: техніки окремо, гімназисти окремо, комерсанти (учні Комерційного Училища) окремо. Я ревню з пристрасстю придивлявся до них і вже ловив у собі шостим чуттям прокидьки раннього професійного антагонізму та нелояльності. Зовсім інші рефлексії зроджували в мені зграйки „маріінок” “а „славутинок”, що пурхали скрізь, мов метелики.

Занадився був я і майже ніколи не пропускав тих вечорів у парку, коли на відкритій естраді полкова оркестра давала свої чудові концерти для розваги кам'янчан. Зачарований, я затримувався там допізна, а матері вдома - незнана досі щемінь тривожного очікування.

Кілька разів ходили з мамою на Новопланівський базар-торговицю купувати, придивлялись, призвичаюватися. Базари вражали мене небаченим до того багатством та нагромадженням їстівної всячини. Там тільки пташиного молока не дістанеш... Базарні експедиції приголомшували нас гармідером, та зазивними зойками ятккарів, а перестрашена чуйність за свої кишені доводила нервову напругу до того, що решту дня голови нам боліли.

З цього короткого пізнавального періоду найбільше враження зробили на мене два цілковито несхожі об'єкти міста: Олександроневська церква та „Каролько”. Ніколи ще в житті своєму не бачив я такого величного храму, як оцей. Він височів маєстатичним громадям на схилі відкритої площі навпроти Маріїнської гімназії. М'які архітектурні контури його в протилежність до шпичастих ліній церков і костьолів Старого міста, заспокоювали зір і всього теба. Хотілося посидіти нишком та спочити на лавці в тіні масивних виступів храму, але я ніколи не минав такої нагоди. Після будинку моєї майбутньої „альмаматер”-семінарії Олександроневська церква стала другим моїм улюбленим твором будівельного мистецтва, перед яким Новоушицькі та Приворотські архітектурні дива не то що блякли і не витримували порівняння, а просто посчезали з пам'яті.

КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ НАШИХ ДНІВ.

Вигляд Нового Пляну. На першому пляні Казьонна Палата, праворуч Олександроневська церква (зруйнована більшовиками), зліва жіноча Маріїнська гімназія, далі на обрії височіє Духовна Семінарія.

Любив я забігати до цієї церкви, коли там правилася вечірня. Чудовий хор стишено і так надхнено співав заспокійливе „Світе тихий, святія слави Безсмертного”.. І на корот-

кий час я забував свої турботи про нову школу та нелегке в ній змагання.

В мозаїку див міста яскравою цяткою вплився за цей час ще Каролько. Це був усіма знаний тут здоровий червонолиций хлоп десь під тридцятку - жертва тихої манії божевільства, який уявляв себе жінкою. Так себе й поводив і цим здобув у місті чи не ширшу популярність, ніж сам губернатор. Чиновницькі дами з нудьги вправлялися в прибиранні Каролька, барвисто одягали його та розмальовували. Особливо вигадливої форми майстрували йому капелюха. Чого тільки не було натикано за капелюшну обичайку, що височіла йому на голові, немов та папська тіяра: і розмаїтих штучних квітів, і різного пір'я, і бинд та бантів.

Каролько артистично переймав і копіював усі манери та поведження губерської жіночої сметанки, включно до справді реалістичного іскрометання очима та звабного вихиляння клубами при ході. Ні для кого він не становив небезпеки, нікому не робив шкоди, а той його рідкісний і чудний стан сангвінічного піднесення постійно був з ним і тримав його в блаженному світі грайливих емоцій, за якими він не помічав і не реагував на людські кпини, глум і лукавство.

Розфарбований та маскарадно заквітчаний, він ніби забіг сюди зі світу, безтурботних карнавалів, щоб розважити та потішити своїх невибагливих земляків. Природа благословила його квітучим здоров'ям, винахідливістю у сфері його манії та невтомною енергією. Щодня можна було бачити його в самих несподіваних точках міста: на Різницькій вулиці, на торговлиці Нового Плану, у підворотттю семінарії, на Польських Фільварках, по дорозі до свічного заводу на Проскурівському шосе. За ним урозсип, як хвіст комети, дітлашня, учні, дорослі роззяви з жартами, тюканням, піддрочуванням, реготом...

Пізніше вже, як почалася війна, одного неfortunного разу та його артистична гра в „кокотку” наробила Каролькові великої халепи. Було так, що його підроблені жіночі зваби та принади не на жарт розпалили увагу та уяву кількох солдатів, що прибули у місто з фронту в резерв на перепочинок. Зголодніла солдатня сподівалася поласуватися тими принадами (та ще й задурно!..)

Каролько, не відчуваючи біди над головою, так увійшов у раж своєї ролі спокусниці, що заманив москалів у саме глухе заростя парку. Там швидко було розкрито підробку і невинну „Карольку” було тяжко, і то дуже тяжко, побито. Після цієї романтичної пригоди довелося бідолашньому кілька днів відлежуватися в Губерніяльній Земській лікарні. (Дійсний факт з хроніки кам'янецьких подій 1915 року.)

Прийшла потім революція, а за нею „найпередовіша”, і покляли край тій відстоянній ідилії обивательського буття міста, що різноманітилася кумедними витівками Каролька. В оновлюючому шквалі, десь певне в порядку революційної

чуйности, було загорнуто також і дурненського незлобивого Каролька. Так навіки зникла з безжмарних колись обріїв Кам'янця і ця дитина міста, але . . . не зникло її ім'я.

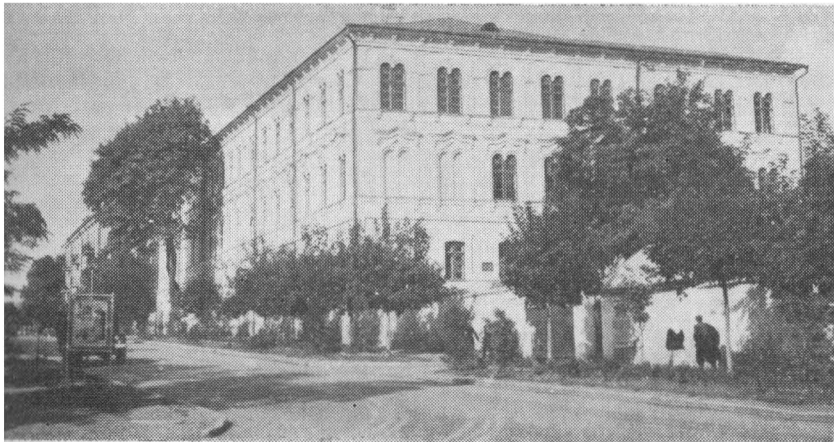
Величну споруду Олександроневського храму, що могла б правити за клясичний зразок неовізантійського стилю в церковній архітектурі, також було без потреби, по вандалському, розібрано до самого фундаменту, а тесані бльоки її мурів ужито на підмурівки до хідників, мостів та інших прозаїчних потреб нової доби.

Не забрало багато часу, як те лихоманне биття пульсу губерського міста, що спершу так вразило мене, стихилося, враження померкли, збуденщилися і масштаби міських див зменшилися. Невдовзі все заступили суворі, реґляментовані учнівські будні.

2. СЕМІНАРІЯ, НОВЕ ТОВАРИСТВО

Осіною, року Божого 1913-го, що астрологами позначено, як найспокійніший рік в цьому неспокійному столітті, веселі юрби новачків-бурсачків з чотирьох Духовних Училищ-Приворотського, Тульчинського, Тиврівського та Кам'янецького знову залили по вінця Подільську Духовну Семінарію.

116-й раз ця найстарша на Поділлі середня школа, не так „Храм науки”, як велечезна лябораторія молодих душ і характерів, прийняла у свої стіни різнобарвний і делікатний матеріал хлопчаків-підлітків, щоб повести їх з-під зелених шат підліття у золоті хорони юности.

Головний будинок Подільської Духовної Семінарії.

Цей рік був такий плідний, що адміністрація школи мусіла відкрити, замість трьох рівнобіжних клясів, як звичайно, -чотири. Всіх новачків, за невідомим нам принципом, бу-

ло перемішано, треба сказати не досить вдало, і розподілено по чотирьох групах. Я попав до четвертої, в якій, на моє не мале збентеження, виявився ще один перший учень з Кам'янецького Училища та два інших, що посідали друге місце у першому розряді. В цьому новому муравлиську собі подібних та ще незаних одразу зникла моя приворотська самопевність і я почав несміло, обережно торувати власну доріжку на сівжиття, стоваришування та нелегке змагання.

До кінця навчального року гурт моїх товаришів, з яким я вже обвикся, знову змінився, бо з чотирьох рівнобіжних клас залишилося тільки три. Справа в тому, що, крім тих учнів, яких доля досить скоро прирекла на відсів через невпорання з „безднею премудроців”, виявилось чимало хлопців з волелюбною козацькою вдачею, яка не допасувалася до твердого шкільного режиму. Так сталося, що вони зразу таки, з першого місяця впірнули в захоплюючу авантуру „бунту”, що став сумною і голосною тоді подією на всю губерню, і... „вилетіли” зі школи. Бунт той не мав якогось принципового підложжя. Був це скорше прихований юнацький гін до геройського чину, що обернувся неконтрольованим інстинктом отарности у просте й легковажне бешкетування. Вибухнув він спонтанно, без підготовки та попередньої організації, як відрухова реакція на утиски та „закручування дисциплінарних гайок” над семінаристами, що проживали в гуртожитку школи. У знаки їм далися особливо два дуже ретельних класних виховники, що мали недобру славу за їх єзуїтську винахідливість у переслідуванні аматорів театру та порушувачів нічного регламенту. Це були М. П. Соколов - учитель грецької мови, популярно знаний, як „Мітей” та Корнієвський, викладач загальної історії. Ці два суворі пуристи та охоронці юнацької моралі, мали якраз чергування в ту пам'ятну ніч. Їм першим і попало, коли з темряви коридорів почали вилітати поліна. Постраждали також безневинні лампи, частина вікон, дверей і меблі. Баталію супроджував свист, гуркіт, стукіт та заохочуючі до бунтарської акції вигуки. Звичайно, за стандартом американських студентів другої половини ХХ віку, що безкарно торощать мільйонові цінності компютери та лябораторії, це видалося б лише невинною дитячою забавою...

Справа була настільки авральною, що ще вночі прибули на місце бешкету архирей Серафим, ректор та інспектор семінарії. Коли вони у супроводі сторожів з ліхтарями пробиралися крізь уламки, скло та сміття до спалень, там усе спало мертвим сном... На другий же день було звільнено зі школи щось коло 25 учнів, переважно першокласників, що жили в гуртожитку.

„Героїчна” ця подія залишила в нас, новачків, не дивлячись на сувору розправу, підвищене почуття самоповаги та гордості з того, що у вінок бурсацької відваги вплетено ще один свіжий лавровий листок. На початку цього плідного

1913-14 року в школі було без малого півтисячі учнів. Більшість свого активного шкільного часу вони, навіть ті, що жили по приватних мешканнях у місті, перебували в стінах школи. Поза її високими мурами та замкненими брамами гаморіло місто і вабило первачків різними спокусами. У середині їх дозрівали та бурхливили нові бажання, що їх нашептували ті могутні чародійні сили, яким недавно наука дала назву гормонів та які завершували тут чудесну містерію перетворення отрока-підлітка в юнака. Проте більшість з нас, новачків, ретельно вчилася та вступала в нові нелегкі змагання поміж собою. Традиційно вважалося, і так воно фактично й виходило, що новачки з Кам'янецького Духовного Училища завжди були й розцінювалися як кращий „матеріал”, бурсачки з Привороття завжди „пасли задніх”, а тиврівці та тульчинці були десь посередині. Кам'янецьке Училище постачало відшліфованих „паничків”, а Приворотське вайлуватих селюків. Тут грав ролю вплив міста, що підносив загальний розвиток дітей, а також природній добір учителів за принципом - кращий вчитель, на краще місце, хоч, звичайно, з цього правила часто бували й винятки.

Каверзні принципи Дарвінівського добору в сфері інтелектуально-духовій давали й тут, серед півтисячного колективу учнів, часто з перших же років цікаві зразки, що коливалися між геніями і диваками. І не видно-було тут з кого вибирати і різних „вундеркіндів”, і співаків, і музик, і філософів, і ріжного роду та скалі ватажків. З перших же часів ми ними пишалися, ніби членами найближчої своєї родини, на них взорувалися, їх копіювали, ну і, звичайно, першого ж місяця знали їх наперелік, всіх тих наших семінарських „асів”. Знайомство з ними виробляло з нас гарячих патріотів цього трохи відмінного замкненого суспільства, не то ордену, не то якоїсь модерної січі... І ми таки добре різнилися духом від інших кам'янецьких собратів середньошкільників-гімназистів, техніків та „комерсів”.

Тож, прибувши в семінарію, новаки зразу попадали у поле тяжіння тих магнетичних центрів, які найбільше відповідали їхній вдачі. Ще в Духовних Углицях вони зростали в атмосфері пісні - чи то народньої, принесеної із сільських закутків Поділля, чи тієї специфічної релігійно-церковної, якою сповите було в інтернаті все життя хлопчиків від раннього вставання до відходу на „сон грядущий”. Тепер, потрапивши до семінарії, де вся атмосфера її клясів та коридорів, здається, просякнута була культом співу та музики, новачки, особливо обдаровані з природи музичними здібностями, найперше горнулися і втягувалися до семінарських хорів, яких було два-на два криласи, до оркестер, яких також було дві-духова та струнно-симфонічна. Одночасно йшла адорація та наподоблювання всім „старям” музично-вокальним зіркам, що світили на семінарському небозводі.

Ще блищала в 1913-му році яскравим світлом у сузур'ї

семінарських знаменитостей найбільша зірка, якій давно не було рівної блиском - це тепер Палюк. Він уже був тоді на викінченні у шостій класі і слава про нього йшла луною по всьому єпархіяльному Поділлі. Інж. К. Т. Туркало, наш однокласник, подає про цього вокального „вундеркінда” у своїх спогадах таке:

„Він був сином коваля з одного із сіл з-під Кам'янця Подільського, правдиве прізвище якого Палилюлька. Та перед віддачею його до духовного училища батько, з неоправданої соромливости, переробив це соковите козацько-запорозьке прізвище на Палюка. Чудесний голос хлопчика зразу привернув до себе увагу шкільного начальства і його було взято до архирейського хору, де жіночих голосів не допускалося. Було так, що в архирейському хорі могли бути тільки учні духовного училища, а хто ж з них переходив уже до семінарії, той автоматично вибував з архирейського хору. З Палюком сталося інакше: коли він перейшов до семінарії, топравлячий тоді архирей Серафим затримав його в своєму хорі вже як соліста-тенора, та ще й призначив йому якусь місячну платню (річ до того небувала!). Як співак він був знаменитий, але як „спудей”, був досить слабенький, настільки слабкий, що в декількох класах „попасає”, як тоді говорилося, себдомів на вечірки та різні врочисті okazji. На семінарських то сидів по два роки й до шостої класи дійшов вже цілком змужнілим, під добрим вусом. Був він відомий на цілий Кам'янець та поза ним, як признаний соліст, що виступав у різного роду концертах. Його запрошували до багатьох приватних традиційних балах його виступи вважалися одною з найбільших атракцій. Але, не жаль все ж таки то був невідшліфований діамант, і, коли б судилося йому пройти консерваторію, або хоч, принаймні, курс постановки голосу якимсь приватним порядком, безперечно з нього виробився б оперовий співак не малого калібру та доля закерувала інакше: по скінченні семінарії прийшла війна, Палюк закінчує військову школу, стає офіцером, йде на фронт і там знаходить свою скору смерть...”

Проте, як кажуть, - „нашому роду та не буде переводу”... Палюк вийшов з семінарії, а на обрії висувається декілька нових вокальних зірок. Це-тенор Ксенофонт Палєвич, баритон Лисецький, бас Йосип Янович та бас-октава Хоцацький. То правда, що ні один з них не міг дорівнювати Палюкові, але в сумі вони творили таку окрасу семінарського хору (і без того найкращого хору мужеських голосів на все Поділля), що, бувало, домова семінарська церква не могла вміщати прихожан зі сторони. Натовп тих любителів співу густо заповнював собою широкі сходи, коридор та вестибюльний простір перед церквою, особливо, коли знали наперед, що баритон Лисецький буде мати сольо в „Нині відпускаєш” чи заспівувати „Отче наш” Кошиця.

Тенор К. Палєвич був тоді в третій класі. І хто знає, чим

він більше полонив нас, новачків, - своїм чудовим сильним голосом, чи може могутніми грудьми „колесом” та м'язистою (хоч ерйки гни!) шиєю, якій завжди тісно було в формальних комірцях, як того вимагали приписи парадного до церкви одягу. Тож у хорі він завжди скидав комірець і співав розхристаним. Був він розвинутим понад рівень своїх однокласників, мав гарну дикцію і кохався в театральній штуці. Дальші сліди по ньому такі: в 1924-27 рр. він актор трупи Лева Сабініна, потім мандрівної української трупи ім. Заньковецької, ще пізніше, в сорокових роках, бачили й чули його вже в Одеській опері.

Бас-октава Ходацький для історії виступає просто без хрисного імені, бо й ніхто інакше не називав його, як „Кум Ходацький”. Він також був тоді в третій чи четвертій класі. Це рідкісний вокальний феномен і оригінал. Властиво мав він цілком ординарний, без всякого басового тембру голос, тільки штука в тому, що вмів він, якимсь йому одному відомим способом, спазматичними маніпуляціями над своєю горлянкою видобувати з себе такі якісь „черевовіщательні” сильні і точні суб-октави, що ми лише в захопленні гордо і переможно поглядали то один на одного, то на гостей, як „кумова” кінцівка з органно-інструментальною силою контр-октави густими хвилями пливла по церкві.

Загалюними і незмінними улюбленцями семінаристів були диригенти оркестрів і хорів. Коли ми прибули до семінарії, слава та відгомін про „легендарних” регента хору та капельмайстра симфонічної оркестри, Василя Весядовського та капельмайстра духової оркестри Іліча, двох нерозличних друзів, ще жили в стінах школи, ще оповідалося про них різні історії та легенди. Про одну з них розповідає їхній сучасник К. Туркало: . . . „Вони створили з хору та оркестри справжні шедеври. За їх часів духове оркестра семінарії конкурувала з полковою духовою оркестрою, капельмайстром якої був зрусифікований німець Гофман. Оповідать таке: проби („сигравки”) військової оркестри відбувалися в касарнях, недалеко будинку семінарії. Одного разу Гофман дістав якусь музичну новинку для своєї оркестри ще в рукопису. Іліч просить Гофмана дати йому переписати ту річ, але той відмовив йому, маючи в пляні першому заграти її на якомусь черговому концерті й здивувати слухачів. Тоді Іліч і Весядовський, озброївшись олівцями та папером, сідають під муром касарні під час проб і списують ту річ „з натури”. . . Через якийсь час вони, зоркеструвавши її, вигладили, розівчили і заграли на своєму черговому концерті, випередивши цим Гофмана. Стався фурор. Найбільше був здивований та заскочений Гофман саме незвичайністю способів та техніки цього, зрештою невинного, плягіяту.” Як уже говорилося раніше, на „казну”, тобто на безкоштовне утримання, приймали до казонного корпусу бідних семінаристів, сиріт або синів дуже багатодітних дяків та батюшок, але при одній неодмінній умові: вони

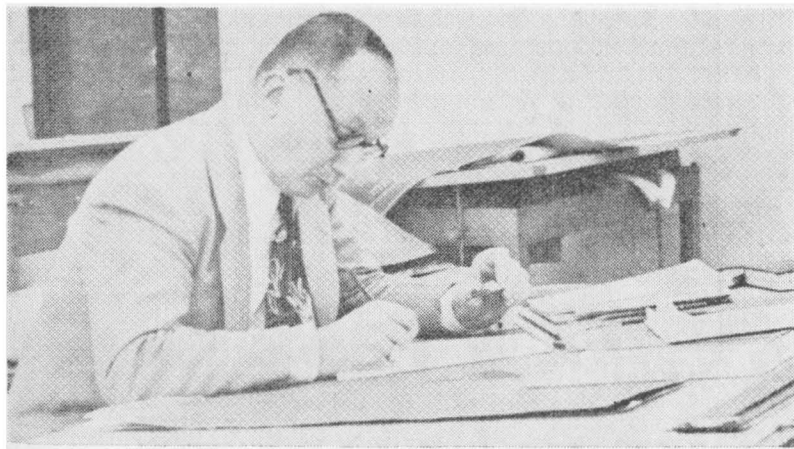
повинні були добре вчитися. Іліч та Бєсядовський становили виняток: вони були бідняками, але зле вчилися; не зважаючи на це, їх тримали увесь час „на казні”. Так високо оцінювалися їхні музичні таланти та їхня роль в школі не лише товаришами, але й адміністрацією. Мало того, до їх розпорядимости в їхній клясі завжди стояла фісгармонія, а в залі рояль, якими вони могли користуватися будь-коли. Ці два маєстро хорової штуки підготували собі достойну зміну серед молодших. Такий бо вже був здавна звичай, традиція в семінарії, що керівники оркестрів і хорів ніким згори не настановлювалися. Вони висувалися та „самоопреділялися” знизу, з гущі найдібніших аматорів та ентузіястів цієї штуки.

В. Бєсядовський та Іліч залишили слід і послужили не тільки своїй „Альма-матері” семінарії, а й своєму рідному краю. По закінченні Дорптського університету (по юридичному факультету) у 1918 році, на запрошення тодішнього голови Подільської Губерніяльної Управи В. К. Приходька (також колишнього семінариста), обидва вони заходилися активно коло видання нот та розсилання їх по селах Поділля, де, у зв'язку з бурхливим культурно-національним відродженням краю, росли, мов гриби після дощу, самодіяльні національні хори, оркестри і театральні гуртки.

Достойним учнем та наслідувачем Іліча за моїх часів був диригент духової оркестри Іван Мандровський. Ми його дуже любили та всіляко запобігали перед ним - „а може прийме запасним учнем до оркестри?..” Але запобігання це було наївним, джентлменським, без найменшої тіні того казньонного „пидхалимства”, якому понаучувалися пізніше, в добу „перековки” на нову людину... Не раз ми переконувалися та втішалися з того, що наша духова оркестра таки є позаконкурентійною серед усіх середньошкільних оркестр міста. Улюбленою розвагою семінаристів було відбудування проб цієї оркестри. Особливо імпонували нам марші в їх могутньому мідяному брязкоті та монументальній чіткості ритму. Найбільші з нас ентузіясти завжди тулилися ближче до геліконів...

Струнно-симфонічна оркестра була не така аж велика, але не менше як з 25 осіб. Диригував нею Микита Подруцький аж до часу, коли в 1915 році він вступив до Варшавської Політехніки. Цей диригент був не просто домороцценом самоюкою. Протягом пари років, у вечірні години, він пройшов спеціальний курс музичної оркестровки у відомій у Кам'янці музичній школі проф. Ганіцького і став таки цілком кваліфікованим диригентом. Ще перед ним, в 1911 році цією оркестрою керував Олекса Подруцький, старший його брат, який пізніше вступив до Московської Консерваторії. Таким чином брати Подруцькі по перемстві також залишили помітний слід в історії та популяризації семінарської струнно-симфонічної оркестри. Останнім диригентом її після 1915

року був Петро Васильківський з нашої кляси, кляси „останніх могікан”. Диригентом першого хору за моїх часів був також виїмковий самородок Мільчинський, який і сам мав чудовий тенор та не раз виступав у сольових номерах. Був він до того ще й першорядним солістом на корнеті у духовій оркестрі та заступав, коли була потреба, капельмайстра І. Мандровського.

Проф. М. Подруцький при праці інженера консультанта в США.

Було чимало інших славетностей, часом досить екстравагантного напрямку, та не пригадати їх усіх. Ось деякі, що ще не стерлися з пам'яті.

Бафталовський, що мав феноменальну пам'ять, цитував з голови цілі розділи з біблії, цілі уступи з Гоголя, Пушкіна, Лермонтова, зі „Слова о полку Ігореве”, але й був не менш феноменально ледачим. Дуже багато читав. Мав він одне маленьке замилювання до історії літератури. „Теорія словесности”, як пропедевтичний курс до неї, як відомо, багато нудніший предмет. З цього курсу випало йому мати річних 3-(три на рейках, як тоді говорилося), оцінка на межі ганебного. От тут і стався небувалий з Бафталовським випадок: в ньому заговорила амбіція і він став просити вчителя Георгієвського, щоб той дозволив перездати йому весь курс на вищу оцінку. Вчитель погодився, але дав Бафталовському лише тижневий термін на підготовлю. Бислід був-кругле 5 по всьому курсу і то не дивлячись на одверте намагання викладача якось „зрізати” цього дивака.

Волошановський (з богословських клясів) знав на пам'ять досконало весь чин літургії, весь порядок і послідовність ектеній, возгласів, і при кожній нагоді все щось „правив”. Особливо зі смаком вправлявся він у виголошуванні „многоліть”.

Ярошевич, також зі старших клясів. Завжди чисто одітий, огрядний, акуратний, з трохи мекістофельською зовнішністю, зосереджено замислений. Уникав гурту. Принципово ні з ким не вітався за руку. Ніколи не брався за ручку хусточкою, не обмотавши перед тим руки чи пальця носовою хусточкою або пропусковим папером-таким був маніякально суперобережним профілактиком. Було відомо, що він готується до вступу на медичний факультет.

Йосип Голуб, наш новачок, у перші місяці до Різдва, вивчив назви та розташування всіх вулиць, вуличок, провулків та всіх церков, костьолів, бант та історичних споруд Старого міста. Був усім, і то охоче, за невтомного і безпомилкового провідника. Було дивно те, що він був кривенький на одну ногу, і певно йому не легко давалися такі часті екскурсії, але його величезний внутрішній інтерес до того перемагав усе.

Мельник вже був на богословських клясах. Це була найбільша наша гордість, овіяна численними легендами, - перший семінарський силач!.. Кремезна, монументальна постать його (американці обов'язково додали б: шість футів і два інчі, 225 фунтів) височіла та не вмщалися у габарити скрізь - у церкві, в їдальні, за партою в клясі. Невідомо, чи хто справді змагався з ним за цю очевидну його першість. Учні любили зі смаком розписувати всі переможні битви цього семінарського Гулівера з різними, найчастіше уявними, ворогами: комерсами, гімназистами, міщанами з Підзамча. Але то все було виплодом перед'юнацької уяви, так спраглої всякого роду героїзму та перемог, бо мудра природа, доцільно збалансовуючи все, наділила цього силача дуже спокійною вдачею та розважністю. До того ж він був ще й дуже бідний, а відомо, що така категорія людей, не могла собі дозволити розкоші роздерти десь у побосвищі єдину „тужурку”, чи щоб йому лопнули десь від напруги штани... Це був єдиний семінарист, який не мав шинелі. Вона йому була непотрібна. Його бідність, його відмінне здоров'я, регулярні фізичні вправи та гарт, робили зайвою цю дуже необхідну в зимі річ. Він не мав також ні форменного мундура, ні „віцмундура”, одну лише тужурку, завжди охайну й завжди „на розпашку”. Мельник також „капцанував”.

Тут годиться подати не так термінологічне пояснення, як розкрити досить цікаве психологічне підложжя цього явища „капцанування”, явища суто семінарського, а може ще й властивого тільки нашій Подільській Семінарії. Було заведено, що найбідніші з „приходящих” семінаристів, що жили приватно, діставали безкоштовно раз у день їжу (обід) при їдальні „казьоннокоштників”. І це не було, боронь Боже, принижуючим гідність доїданням рештків та недоїдків після насичення багатих, оті мізерні крихти, що падали зі столів багатих, як у притчі... Традиційно встановився був тут такий порядок: усі продукти, які відпускав економ семінарії,

скажемо на обід для 180 душ, кухар мав ділити на 200 порцій, враховуючи двадцятьох „капцанів”. Така практика існувала здавна, найдавніші генерації семінаристів пам’ятають це. Її не було взаконено легально, але адміністрація потурала цьому і дивилася на неї крізь пальці, а семінаристи, що були „на довольствії”, аж ніяк не відчували це на своїх шлунках й радо ділилися шматком хліба з біднішими колегами. Мало того, за моїх часів був навіть випадок обструкції, тихого бунту, коли ректор О. Замятін, невідомо з яких спонук, спробував увести в цю практику якісь обмеження. Семінаристи зразу зареагували рішуче й одноставно: вся зала їдальні, біля півтори сотні людей, не доторкнулися до їжі. Присутній наглядач мусів покликати ректора. Вартовий по їдальні семінарист з’ясував ректорові причини та зміст цієї „голодівки”. Тому не залишалося нічого іншого, як дати врочисте запевнення, що все піде так, як було досі. Він боявся єпископа Серафима, який у конфліктах майже завжди став на бік семінаристів.

Те свангельське насичення „п’ятьма хлібами тисячі людей” технічно переводилося так: на чотирьох їдців залишалося вазу-полумисок першої страви-борщу чи супу, блюдо чи полумисок другої страви та хлібницю-кошичок повно накраяного хліба. Капцани організовано входили до їдальні після того, як її залишали „казьоннокоштники” і приймалися за роботу... Залишки хліба вони брали з собою, бо саме той хліб з чаєм потім правив за основу їхнього сніданку та вечері. Часом бувало, що частина капцанів не встигала приходити вчасно до обіду, тоді черговий по їдальні учень залишався там, аж поки не видавав у порядкові обід тим, кому це належало, щоб, бува, часом ретельні служки не загорнули їжу для себе, або у помії.

Тож такі бідні, а їх було завжди яких двадцять-двадцять п’ять осіб, що користалися з допомоги, називалися капцанами”, а вся практика і статус той звався „капцанством”, або „капцануванням”. Десь далі, поза семінарією, в ситому парафіяльному житті батюшок, цей термін змодифікувався в дещо іронічно-поблажливе: капцан-це не просто бідний, але ще й невдаха, недотепа.

У самій же семінарії до капцанів додержувалося суперобереженого та товарисько-делікатного ставлення. Бо ж почати капцанувати, дійти до капцанського стану, це був, мабуть, таки значно болючіший процес для юнака семінарста, ніж скажемо, для бізнесового пройдохи в американському суспільстві оголосити себе банкрутом, де такі справи пов’язуються, здебільша, з певним спритом та не завжди сумнінними маніпуляціями... У бідного ж бурсака це майже завжди був болючий процес довгої борні з обставинами, вичерпанням усіх можливостей, часто-густо з помітною травмою для його власної гідності і самолюбства. Тому й відсоток

капцанів, переважно дітей „іносословного” стану, що рвалися до науки, був порівнюючи не високий.

Звичайно, ніхто їм ніякого „скринінгу” не робив, „комнезамської” посвідки не вимагав. Тут діяла висока гуманність, братерськість та нечутний голос християнського самаритянства, моральні, а не практично-утилітарні чинники. Бувало, правда, чимало випадків часової якоїсь кризи, по теперішньому-фінансової депресії, яка не була пов’язана зі „спадковою почесною” бідністю. От, просто, хлопець, не розрахувавши свого бюджету, по купецькому широко розмахнувся на „фунду”^{*} панночці, або програвся в карти (бувало й таке!), чи об заклад невдало пішов, або просто загубив гроші, чи в нього витягли їх з кишені на гальорці у театрі. Це все епізодичні, а не хронічні випадки і їх гасилося також гуртом, але вже більше за ініціативою ближчих приятелів-друзів потерпілого. У таких випадках самій акції витягування з біди неодмінно передував критичний розгляд та дослідження ситуації, при якій то все сталося, і не раз потерпілий розглядався як винуватець, лише із застосуванням до нього спасенної юридичної формули — „заслугує на полегкість” . . .

Треба сказати, що принцип взаємодопомоги у самих широких матеріальних і моральних проявах її глибоко просякав весь учнівський організм і був неписаним кодексом семінарського товариського співжиття. Цим ми значно й помітно різнилися від усіх інших середньошкільників міста.

3. Інтернатні будні, навчання, розваги.

Як у кожній закритого типу школі, семінаристи більшість свого часу віддавали (хоч не хоч) на навчання, досить таки часу відбирала у них духово-релігійна практика, як ранішні та вечірні молитви, відвідування всіх поточних відправ у церкві, співанки, тощо. Рідкі відносно розваги заступала їм діяльна участь в учнівських хорах і оркестрах та ще хіба різні вправи у збиткуванні з немилих вчителів і начальства. Іноді перепадали також спорадичні контакти з панночками та інші спокусливі нагоди, які продиралися сюди крізь високі мури семінарської окромишности, як от: недозволені вечірні гулянки в парку та зрідка театральні вистави. Звичайно, ті, що перебували на приватних мешканнях, користали з нагоди ще менше обтяжувати себе сидженням над книжкою та знаходили для себе більш привабні й приємні речі.

* „Фунда, фундувати, зафундирити” — також одні з численних семінарських ідіом. Усі ці похідні та відміни означають витрачення грошей на якусь приємність для когось.

Не становив у цьому виключення й я: мало-помалу подався також і я тими стежками. Почалося з того, що мене опанувало сильне бажання мати свою власну копійку. І то спочатку зовсім не з тою легковажною метою, щоб мати гроші на „фонду” панночкам, як це робили інші, і тим здобували кращі шанси в „кресанині”.* Найперше мені хотілося звільнити батьків хоч із дрібних, але таки істотних видатків на книжки та всяке інше шкільне приладдя. Справа в тому, що ми, „приходящі”, як і всі інші, що не „на казні”, мусіли набувати всі підручники приватно у букиністів. Крім того, бувши з природи ласуном, я закушав у Муні, що тримав крамничку-кіоск навпроти семінарії, дуже смачні тістечка „лірожні” по три копійки за штуку. Ті тістечка, що я по них занадився, разом із зельтерською водою-шипучкою, що так приємно біла в ніс, виносили мене на вершини незаних до того часу епікурейських насолод. Тож треба було на те якихось позабалаєнтових грошей.

За рекомендацією нашого домовласника Калайди, я дістав невдовзі працю репетитора. Став я „підганяти” одного гімназистика другої класи, сінка доктора Петрасевича, невеликого подільського дідича, що жив недалеко від нас на Шкільній вулиці. Мій учень, дуже милий хлопчик, (вже й ім'я забулося), міг би бути зразковим об'єктом для експериментальної педагогіки, що вивчає проблеми дефективних дітей: вкрай розосереджений, замріяний та задивлений у якийсь інший внутрішній світ, де зовсім не було вже місця для арифметики чи букви ять. Чи не спричинилося до цього те, що він був рідкісною в ті часи жертвою родинного розладу. Кажали, що великих грошей і впливів коштувало докторові дістати офіційний розвід з дружиною. За присудом церковної влади він затримав за собою цього хлопця. Надмірна, але якась тиранічна любов батька не могла, очевидно, заступити хлопцеві материнської ласки і тепла, не могла в ньому вигасити відчуття півсирітства. Отакий безталанний

* „Кресанина, кресання, кресати, скресатися” - це все словесні семінарські новотвори, що міцно вжилися в їх побут, настільки міцно, що навіть батюшки до старості на своїх „приходах” не забували та не покидали їх.

„Кресання, кресанина” — це залицяння до дівчини.

„Кресати” за кимсь - залицятися, „ухажувати”, волочитися за кимсь. З цього слова часом вживалося штучно витворених форм латинського дієслова 1-ої кон'югації - *Cresaudare, cresavdao*, в такому, наприклад, контексті: — „Слухай, підемо сьогодні на Підзамче до Мончинського?.. — Ні! Зайнятий - маю ввечері *cresaudare* за Соною С...”

„Скресати” - мало цілком інше значення: обрізати, обсікти когось у розмові, в суперечці.

Скресатися” - значило зрізатися на іспиті.

був мій підопічний учень. За три рублі в місяць я й муштрував цього „оболтуса”, як сам батько у хвилини подратування називав його. Переважно то були зайняття з арифметики та російського правопису по дві години денно.

Було так: коли я приходив до них по обіді, то доктор завжди мостився сам на канапці за шримою і звідти пильно вслухався у перебіг наших зайнять, часом засилаючи жовчні репліки то в його, то в мій бік. Попервах мене це дуже бентежило і я, бувало, не раз залишав їх із наміром більше не приходити, але потім охолоджувався. Перемагали мій, ще не вигаслий дитячий оптимізм, незлобивість та сила ранньої меркантильної логіки, але найбільше, то таки наша взаємна з хлопчиком приязнь і симпатія. Таке шарпання нервів та дуже непомітний ефект моїх педагогічних зусиль тягнулися аж до самої весни, а тоді неочікувано прийшла розв'язка, що мене гірко вразила несправедливо безглуздим кінцем.

Одного разу, провадячи диктуру, я підбирав відповідні речення на злочасну букву „ять” на зразок — „чужой бѣдѣ не смѣйся. Хлѣб соль ѣшь, а правду рѣжь”. і т. п. І от, коли я продиктував таке безневинне речення, як - „бѣдность не порок”, з-за ширми вийшов розхристаний, схвилюваний доктор і почав гнівливо вичитувати мені поучування, що мовляв бідність є таки „порок”, що вона наслідок неробства, лінивства, нецтва людини... Закінчив він свої подратовані моралізування різко й несподівано для мене:

— „Більше нам не треба вашої допомоги. Я не маю наміру готувати свого сина на революціонера...”

Боляче образив мене такий незаслужений фінал. Було соромно. Так я скоштував першого гіркого овочу людської невдячності на зорі свого віку.

Інші події цього року не мали такого драматичного закінчення, навпаки, позаду була ціла низка різних приємностей та новинок, яких не могло затьмарити навіть те, що в моєму різдвяному свідоцтві вперше за кілька моїх тріюмфальних приворотських років, рябіло тепер від трійок... На внутрішнє виправдання собі я знову, як колись у Городському Училищі, на власний дозсуд і уподобання, поділив учбові дисципліни на важливі, менш важливі і неважливі, на більш цікаві і менш цікаві... Наслідком і було те, що з середин року вже було ясно, що я вийшов із доріжки змагання у маратонському бігові за першість у клясі. Моє лідерство ще визнавалося тільки у таких предметах, як „теорія словесности та література”, історія древніх віків та латинська мова. Ще кляса переживала тривожні хвилини, коли я опізнавався, бувало, на лекцію зі своїми перекладами з Овідія, бо по них товариші звіряли свої домашні завдання з латини. З решти ж дисциплін, а особливо зі „Св. Письма” та альгебри, я вже непоправно „пас задніх”.

Мої ранні замилювання в історії взагалі підсилювалися ще й частим вештанням, і то без певної мети, по нових та не-

звіданих ще кутках і околицях міста. У цих мандрах були мені завжди охочими компаньйонами згадуваний вже кривенький Йосип Голуб та Михайло Мончинський, що жив на Підзамчу.

Адже ж самий Кам'янець, особливо старе місто, являли собою рідкісну збиранину архітектурних пам'яток старовини. Назви деяких околиць і вулиць, як от: „Підзамча”, „вулиця князів Коріантовичів”, „Гунська вулиця”, назви веж, мурів, брам, костьолів, як от: башта Стефана Баторія, Кармалюкова башта, Руська брама, Вітряна брама, Турецький міст і фортеця, — будили цілий шерех питань. А такі дивні назви костьолів, як: тринітарський, домініканський, вірмено-григоріанський, висічені в камені над брамами та баштами латинські написи з XVI, XVII, XVIII, століть, висока вежа в центрі міста з татарською назвою „каланча”, стрункий гольчастий мінарет, що чомусь притулився до колишнього катедрального костьолу, - все це стиснулося тут, неначе на показ, в цьому місті-музеї. Якесь ціказа, нерозповіта ще нам, історія застигла тут у скам'янілих формах. Мимохіть виникали питання: звідки це?.. Що це за назви?.. З чим пов'язані? Що то за часи були? і т. д. Відповіді на це в більшості ми самі не знаходили, але від старших дізнавалися, що на ці та на багато інших цікавих питань можна знайти пояснення в Історичному музеї. Заходили й туди. Роздивлялися по різних експонатах, вчитували пояснення до малюнків і фотографій. Нас-таких охочих-дуже радо вітав там голова музею та його організатор сивий статечний протоісрей о. Ю. Сіцинський-„Ходяча історія Поділля”, як його називали. Не раз він сам давав пояснення, які завжди оберталися в цікаву лекцію для всіх присутніх там.

Забрало нам не багато часу, щоб з тим усім побіжно обзнайомитись, а ще менше часу, щоб позабувати імена, дати та події, зв'язані з тими пам'ятками, бо й ми не забарилися піти слідком за іншими спритнішими товаришами-новачками, які за цей час ретельно вивчили й дослідили реальнішу атракцію тогочасного Кам'яниця-„Шарлотку” та „Поштовку”.

Шарлотка-це широкі хідники, що починалися від центру міста, від самої каланчі і йшли ламаною лінією впродовж кількох кварталів донизу й далі переходили в „Поштовку-також хідники тільки вже вузчі, що йшли вздовж головної вулиці Старого міста - „Поштовсі”. Це були головні променадні артерії губерського міста. Тут завжди було більше чи менше стовковисько людей, переважно молоді. Тут була школа перших вправ у „крисанині” не тільки для семінаристів-першорічників, але й для іншої учнівської молоді. У цій, здавалося хаотичній штовханні людей, уважне око проте легко підмічало певну впорядкованість: хлопці громадилися окремо, дівчата окремо; учні однієї школи ніколи не змішувалися з учнями іншої школи, первачки тупцювали окремо, старші „зубри” окремо, поляки — своїм гуртом, „руські” —

своїм (жидків, як правило, у цьому натовлі не видно було). Дівчата, щоб не дражнити пуританського сумління своїх клясних дам, рідко виходили на променаду в своїх брунатних уніформах. Тут змішувалося все, в цьому безликому, різнобарвному повільному потоці бистроокої юрби дівчат: „марійнки”, „славутники”, „второклясниці” (учениці Второклясної Учительської школи), жидівочки і карвасарські міщаночки. Назовні вони ніби перейняті своїми веселими справами, ніби цілком байдужі до хлопців, які ступали за ними по п'ятах. Коли ж лацюжок їх завертався у півзворота, щоб починати тур променади, тоді стріли дівочих очей схрещувалися з хлоп'ячими і немилосердно зранювали серця своїх обранців . . .

Новачки задовольнялися вповні отаким мовчазним ступанням по п'ятах та зоровими перестрілками. Досвідченіші і хоробріші вже пускалися в жарти, дотепи, компліменти. Зав'язувалися знайомства, що не раз закінчувалися розором щасливця в крамниці халви та „восточних сладостей” турка Козмана-гора, або „фундою” порції морозива у кав'ярні Г-кого на Поштовці. Більш винахідливі дефілювали по височенному мості, що з'єднував Старе місто з Новим Пляном. Естетична спрага приводила таких сюди на міст саме на час, коли марійнки поверталися зі школи, а рвучкий вітер тут часто дозволяв собі лукаві жарти з їх спідничками.

Трохи далі за мостом була ще одна магнетична точка, яка притягала увагу та уяву наших-це Марійнська жіноча гімназія. Як випадала нагода наші кавалери любили кружляти там у той час, коли рій гімназисточок розлітався зі школи. Новачки платонічно любувалися на той парад красунь та „намотували собі на вус” як старші, що вже мали там своїх симпатій, вправно й галянтно обходжували їх, допомагаючи нести книжки та переходити дорогу. Особливо в ожеледу, коли потреба в їх рятувальних акціях різко збільшувалася, бо, як крилато висловився якийсь безіменний семінарський дотепник, тоді число „падших девишек”, що не встоювалися на слизькому, драматично зростало . . .

Ми вже знали, що тих наших старшоклясників, які основно „повтріскувалися” там, досить непокоїв і дратував молодий елегантний, завжди напарфумений ксьондз Шуман, що був у гімназії законовчителем для римокатоличок. Знали, що в нього були закохані сливе всі старші гімназистки. Глуха й затяжна неприязнь до здогадного дівочого перелесника завершилася тим, що один наш одчайдуха, добре підкуплений найбільш діткнутими ревнивцями, пробрався раз тихцем у вестибюль гімназії, і поприбивав гвіздками до підлоги чудернацькі, ватиканського стилю кальоші о. Шумана. Цим зухвалим жартом трохи пригасилося давню жадобу помсти.

У теплу пору року великою розрадою та розвагою для семінаристів були так звані „гуляння”. Їх улаштували пе-

реважно з якоюсь благодійною метою в паркові, зараз біля жіночої гімназії, де була доволі простора площа, забудована різними кіосками, павільйонами та добре огорожена. Тут пригривала військова духовна оркестра, кіоски жваво торгували зельтерською водою, тістечками та різними солодощами. Часто розгравалося щось у льотерії та в так званих американських авкціонах. Над усім панував веселий гамір та безтурботна атмосфера флірту. А вже коли, бувало, таку гулянку влаштуовувала „Просвіта” — тоді семінаристи почувалися справжніми іменинниками. Була бо то для них цілком своя рідна стихія: скрізь було чутно українську мову, маками цвіли вишиті сорочки, червоні штани, милували очі чудові подільські жіночі строї. Відчувалася якась невлонима спорідненість ніби великої родини, що зібралася сюди не тільки для забави та флірту. З концертної естради лилася українська пісня, деклямації. В кіосках продавалися не тільки солодощі та прохолоджуючі напої, але й книжки, художні листіжки, вироби Кам'янецької Художньо-Промислової школи. Тут наш брат-семінарист був цілком у своїй тарілці і то не тільки в ролі гостей. Багато з них поводитися як господарі та діяльні помічники управи Просвіти. (Деж то не допомогти своєму симпатичному лікареві Костеві Григоровичу Солусі, що був головою її!...). Тоді, можна сказати, вся семінарія приймала найрізноманітнішу участь: хто в хорі, хто в концертних номерах, розпорядчиками біля входів, а ми, новачки, просто як фізична сила, коли треба було пристосувати якийсь павільйон, перенести лавки, стільці тощо.

У такі вечори семінарські наглядачі мали найбільші жнива. Таємничий і застрашливий „кондутний список” збільшувався на другий день чималим числом „злочинних рекордів”. Інспекторські рапорти сухо нотували: „при перевірці в спальні о десятій годині був відсутний. Х при повторній перевірці о дванадцятій годині все ще не був у ліжку...”

Як пригадаєш собі, то серед дисциплінарних стягнень дійсно найбільше місце посідали кари (зниження балу з поведінки) за недозволене відвідування театру. Навіть за засадами старовинної педагогіки виглядало дивним таке вперте переслідування семінарськими ретроградами як не як, а вже дорослих учнів. Коли вже зайшла про це мова, то на другому місці „злочинів” було зниження балу з поведінки за „упорнос непосещеніє церкви”, далі йшло-„за несоблюденіє семінарського устава”. Ця остання формула включала багато різних гріхів, як то: нешення цивільного одягу, вишитої української сорочки, перстенів на пальцях, курення цигарок, вживання спритних напоїв (навіть таке передбачувалося!), нездоровкання з учителями і т.п.

Тої зими до Кам'янця загостила якась мандрівна українська трупа. Ставили підряд „Циганку Азу”, та „Сватання на Гончарівці”. Тоді годі було вже спинити наших. Не діяли ніякі заборони, не страшили ніякі Вітвицькі, Корнієвські, ні

Соколови-найбільші семінарські дракони-вихователі. Театр наші учні любили пристрасно і то не тому, що він був для нас за якимсь архаїчним непорозумінням все ще забороненим плодом. Мабуть то діяв на нас своєрідний пригаслий атавізм давніх спудейських ліцедейних традицій ще аж з Могиллянських часів. Нейретьельніші завсідники театру на другий день на всі лади імпровізували на потіху клясові окремі деталі вистави та з правдивим гумором наподоблювали кумедну постать Стецька. Найбільш „покликані” та активні пролазили за лаштунки, знайомилися з режисерами, акторами, пропонували свої послуги яко статистів, парубків, співаків у масових сценах тощо. Не гребували навіть скромними ролями підіймачів завіси. Отак нераз перший той глибокий подих залаштункової атмосфери, перше тремтяче надхнення десь у німій сцені за яскраво освітленою рампою, вирішували дальшу долю юнака (як це сталося з Ксенофонтом Палевичем).

Інтернатні будні поза навчанням, читанням книжок, уривчастими спробами „кресанини” та назагал дуже рідкою нагодою відвідати якусь гарну виставу в театрі, задовольнялися найбільше пісенно-музичною активністю семінаристів у стінах самої школи. Передніше говорилося вже, як часто відбувалися тут різні проби-„сигравки” духової та струнної оркестри, як багато притягали вони до себе, опріч музикантів, ще й тих, заворожених музою Евтерпою, постійних любителів та вболівальників музики, що їх ніколи не бракувало в школі.

А що до пісні, то нею, здавалося, всі стіни й мурі семінарського гуртожиття були просякнуті.

Ось теплим весняним вечором, коли згасав поволі неквапний рух та стихувалися шуми на Проскурівському шосе та Петроградській вулиці, десь із глибини семінарського саду-парку, виринуло нараз журливе:

—„Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину...”
Пісня сильнішає, слова виразніють. Чудовий тенор зливається в експресії з елегічним змістом пісні, аж „звощик”, що торохкотів вулицею, зупиняється на мить, бо не можна не посулхати такого виконання... Хвилі пісні перелітають через вулицю далі й відбиваються луною у похмурих стінах земської лікарні. Може кого там потішать, а може завдадуть ще більше болю й смутку...

Ми знаємо-то співає соловейко нашої кляси Сергій Сніжинський. Співає, як завжди, майстерно з чуттям улюблену пісню колишнього свого земляка Степана Руданського.*

* Першим аранжував цю пісню-романс наш таки земляк із Дунавець композитор Владислав Заремба. Зараз цей пісенний твір має найширшу популярність, його перекладено на мови: російську (Павло Грабовський), мадярську (І. Стрибський), польську (І.

Нараз мелодія обривається... Ага, значить ретельне начальство „водворило норядок”... Або було раз довгого зимового вечора, коли в кімнатах гуртожитку стояло ділове приглушене гудіння під час зайнят'я (наче „джмілі над вишнею гудуть”), десь з кляси старших, немов віддалене наближення грому, почалося:

— „Ревуть, стогнуть гори-хвилі в синесенькім морі,
Плачуть, тужать козаченьки в турецькій неволі...”

До рокоту басів долучається тужність тенорів. Піснею, як запалило. Ще мить і співав увесь поверх, кілька клясів. І вже ні спинити, ні стишити того розпачу-туги козаченьків...

Бігають перелякані кляси „надзирателі”. Благають: — „Гаспада, раді Бога, перестаньте!... „Придут інспектор, ректор... Что будет?... Прошу вас, перестаньте!...”

Настрій зразу спадає. Пісня, що могла б бути шедевром на плтці РСА, обривається недоспіваною...

Та забіжу трохи наперед. Одного разу, коли я вже сам став старшоклясником, то було десь у Великий піст, під час лекцій на великій перерві, в тому кутку, де курці звичайно шукають нірвани та затишку, якось випадково зібрався цвіт нашого хору. Мішаним натвпом стояла юрба семінаристів з різних клясів. Хтось з них, чи не славетний соліст-баритон Лисецький, затягає партесне „На ріках вавилонських тамо сєдохом і плакахом...”

Епічний зойк старозавітних жидів нараз переображується імпульсивно крізь знаменито аранжовану річ, крізь українську співучість молодих сильних голосів, у таке могутнє виконання, що аж шибки дрижать у вікнах. Повилазали з клясів на широкі коридори учні, повиходили всі учителі з учительської. Ніхто ані слова. Всі слухають... І тільки по закінченні імпровізованого концерту ректор Замятін, видимо зворушений, проскрипів:

— „Спасібо, гаспада, очень хорошо!.. А тепсьрь пожалуйте в класи...”, Для себе хором співали виключно українські пісні, але любили також і хорові речі церковного характеру. Коли ж треба було десь під рояль чи під гітару, чи просто без акомпаньяменту сольо передати свій настрій, або перекинути якогось інтимного місточка до „неї”, тоді вже українського романсивого репертуару не вистачило: „Березка”, „Карії очі, чорні брови”, „Не питай чоґо в мене заплакани очі”, „Ти не моя, дівчино мила”, „Мене забудь і те забудь”... (Цих два останні романси також авторства нашого С. Руданського) — ото і все майже. Тоді переходили на модні у той час російські романси. Їх було дуже багато і майже всі вони були просякнуті духом занепадницької надсонівщини. Ось цілий ланцюжок їх, що зберігся й досі в пам'яті:

Франко), французьку, данську (Тодор Ланге) та англійську) канадійська письменниця Флоренс Рендал Лайвсен).

— „Ямцік, не гоні лошадей!.. Мене некуда більше спешить...”

— „Ти сидишь одіноко і смотришь с тоской, как печально камін догараєт...”

— „Отцвелі уж давно хризантеми в саду...”

— „Дремлют плакучіє іви, нізко склонясь над ручь-
йом...”

— „Молчі, грусть, молчі! Не тронь старих ран...”

— „Грусть і тоска безисходная, сердце унило поет...”

— „Жалобно стонет ветер осенній, лістя кружатся по-
блекліє...”

Всі ці й подібні їм романси були дуже популярні в наші ча-
си. Знала їх вся молодь. Мрійно зідхали над ними панночки,
співали їх з нудьги міські дами. Майже з кожного вікна над-
ривалися ними тоскним хрипом грамофони. Не могли ж від-
ставати від цієї загальної течії семінаристи. Треба сказати,
що в цьому вони здобули загальну опінію дуже добрих ви-
конавців „душещипательних” романсів.

Кульмінаційними точками, де новністю виявлялася спе-
цифіка напівзамкненого семінарського світу, були: вечір-
концерт на храмове свято школи та гучний баль, що його
школа влаштуувала раз на рік, переважно на масниці.

Храмове свято школи було першою такою оказією, яка
сильно вразила мою провінційну уяву масштабами яскравої
парадності та блиску і піднесла мою корпоративну гордість
ще вище. Наше храмове свято припадало на 26 вересня за
старим стилем на честь св. Іоанна Богослова - патрона семі-
нарської домової церкви. Зранку відправляли з особливою
врочистістю Службу Божу. У цей день, як ніколи, хор попи-
сується добірними партесними співами. Йосип Янович зна-
менито прочитує апостола. Хвилі оксамитного його басу не
вміщаються в церкві й густою луною відбиваються в кори-
дорах та по всіх поверхах. У красу відправи трохи нехудож-
нім дисонансом вплітається пискливий голос ректора Замя-
тина. До глибоко змістовного казанья, яке він виголошує в
кінці служби, ніхто не прислухається. Всі чекають кінця, а
з ним багатой трапези. Знають, що сьогодні економ Мона-
стирський та кухарі вже подбають про те, щоб усього було на
столах вдосталь та щоб усе було смачне. Аматори поласува-
тися, а насамперед кашцани, довго з присемністю згадувати-
муть багату учту храмового дня.

Ввечері відбудеться традиційний концерт у рекреацій-
ній залі, а після нього гутірка-вечірка з гістьми. З клясних
кімнат кудись виносять парти і кляси пристосовують під за-
тишні вітальні. Звідкись беруться відповідні меблі, вазони,
картини та інші оздоби. Кімнати набирають зовсім іншого
вигляду, ніби невидима жіноча рука пройшла тут по всьому.
Будуть гості. Найперше - ближча вельможність: архирей, рек-
тор, весь учительський „корпус”, начальниця Епархіяльної
жіночої школи (пансіону), дві старших кляси пансіонерок

„ін корпоре”, ще декілька високопоставлених родин. Дуже радо та з підкресленою шаную прийматимуть батюшок — батьків із провінції, якщо такі нагодяться на цю okazji, ну й, звичайно, мусять бути присутні всі семінаристи в парадних одностроях - начищені, підстрижені, причепурені, напахані, в білих комірцях та манкетах.

Празниковий концерт завжди добірний. Хорові точки, сольові виступи, деклямації, музичні точки - все виконується майстерно і без зачіпки. Виконавців нагороджують щирими оплесками як свої, так і гості. В перервах між концертною програмою по широких коридорах, вітальнях та по залі носяться меткі розпорядчики. На їх обов'язку - не дати гостям нудьгувати. Вони розносять цукерки, горіхи, фрукти. Та й інші не ловлять гав: увиваються біля пансіонерок, смішать. сиплять дотепами. Наостанці старшим (богословам) дозволено провжджати дівчат додому на Польські Фільварки. Увесь вечір панує веселий гамір, піднесення та гарний настрій, які можуть утворити тільки щаслива сполука краси (музика, спів, поезія) з молодістю.

Традиційний річний баль у школі така виключна подія, що їй доведеться дати далі місце.

4. Річний баль. Розваги поза школою. Український дух у школі.

Річні балі влаштуувала кожна середня школа м. Кам'янця. Увійшло вже в традицію, що школа розсилала кожній іншій певну кількість запрошень (квитків) на свій баль. Запрошувалося крім того також високопоставлених осіб з правлячого та соціального губерського олімпу. Кошти на організацію балю, включно з буфетом та оплатою запрошень, збиралися з кожного учня, хто зголошувався до участі й тому ціна квитка звичайно була досить висока.

Семінарські балі знані були широко з їх різноманітної концертної програми та цікаво уряджуваних танців і забав. Позначалися вони також й багатством, пишнотою та розмахом як в організації буфету так і в інших атрибутах зовнішнього оформлення балю. Були вони ніби віддаленою, але більш вишуканою, ремінісценцією ситих благочинницьких з'їздів їх батьків на провінції. До такого балю готувалися заздалегідь, ще за кілька місяців наперед. Готувалися ґрунтовно і старанно, передбачаючи всі деталі, дрібниці та варіанти. Оскільки в наші часи в семінарії (і не тільки в ній) не існувало ніяких особливих інституцій шкільного самоврядування, то справами майбутнього балю займалася просто ініціативна група учнів, яка виникала спонтанно без жадної демократичної процедури, шляхом природньої невимушеної самоініціативи.

Річний баль - це подія, навколо якої вертілося багато

плянів, дискусій, сподівань. Тут на осуд та критику виставлявся головно престиж учнівського колективу - його оркестрів, хору, його музичних та співочих зірок, декламаторів, танцюристів, словом йшлося про реноме школи, тому й адміністрація наша всіляко сприяла успіхові такого балю, а семінаристи гарячково готувалися до нього. „Ательє” Бронштейна, вчителя танців, посилено муштрувало новачків до першого „великого вальсу”. Кравецька артіль Лейбовичів дошивала всі можливі й вибагливі замовлення. За традицією семінаристи мали бути у парадних своїх уніформах-мудурах або „віцмундурах” і лише у крайньому випадкові допускалася нова або старанно вичищена „тужурка”. До дрібніших оздоб та деталей парадної уніформи, як от: тверді накрахмалені комірці, манкети, краватки, додавалося ще одну обов’язкову для тих, які збиралися тацювати - білі лайкові рукавиці (це ж цілий розор для ошадного капцана!..).

Присвячені та перевірені семінарські гастрономи діяльно розробляли всі деталі та асортимент буфету. Там буде роїтися на балю від тих ласунів попоїсти, для яких вищі насолоди балетної штуки поступаються перед епікурейськими звабами шлунку...

Програма річного балю завжди складалася з двох нерівних щодо часу частин: меншої концертної та більшої - танців і забав.

Нарешті все готове. День балю зближається. Останньою в шерзі приготувань вийшла свіжовидрукована в друкарні Св. Троїцького Братства програма - афішка. Її уклала група найліпших семінарських літературних стилістів. Вишуканим гумором і дотепністю вона наподоблювала програму студентських вечорів Київського Університету (десь наші дістали її собі на разрок.)

З внутрішнім піднесенням, великою зацікавленістю та якимись незформульованими хвилюючими надіями готувався і я до свого першого в житті балю...

Баль 1914 року відбувся на масниці у великому будинку Пушкінського дому (пізніше ім. Шевченка, а ще пізніше „Будинку Культури”), зараз навпроти семінарського гуртожитку. Залишилися невідомими імена тих старшокурсників, що були організаторами вечора, як і всі інші позалаштункові сили та трибки, що привели в рух усю ту, дійсно складну, машинерію балю. Враження ж від усієї тої okazji на недавнього приворотця було колосальне і якоесь райдужне, не зважаючи навіть на великий фінансовий тягар, що ліг тоді на мій мізерний бюджет.

Вечоріє... Безупинно під’їжджають та від’їжджають міські візники та приватні виїзди. Сходять гості. Між ними багато вичепурених старшоклясників зі своїми „дамами” по-підруч. (Прийти на пішака зі своєю панною — то вже був би „mauvais ton”, кепкували б потім друзі!..) Подив

і потаємні заздрощі зривали старші, що привозили своїх „дам” візниками-„лихачами” на дутих гумових шинах. Підбігцем зустрічають всіх розпорядчики - вибрана еліта зовнішнього семінарського лоску. На лівому боці їхніх мундурів - пишні банти. Галлянтно розшаркуючись, вони відводять і садовлять прибулих на відповідні місця. Військова оркестра (її найма-лося) безперервно грає зустрічні марші...

До початку концертної частини всі місця в залі та на широкій просторій галерії вже зайняті. Яскраве світло заливає залю, людей і всі кутки. Звисають на шнурах через усю залю гірлянди кольорових стрічок. Звідкись зверху, ніби сніг з неба, мляво сиплється конфетті. В залі стихений гомін стриманих розмов. Чутно майже виключно московську мову. Іноді її розбавляється своєрідним семінарським московсько-українським „суржигом”.

Поміж вичепуреними семінаристами легко вгадуються акуратно зачесані пансіонерки в дещо довгих зборчастих сукнях - зелених брунатних, блакитних (залежно від кляси); вони — як ті сині дзвіночки-квіти, розсипані по лісовому порубі, й такі ж несміливі... Біліють батистові пелеринки гімназисток - „славутинок”, темніють брунатні гарно припасовані уніформи „марійнок”. Де-не-де вимальовуються справжні бале-леві сукні, які для незвичного ока нагадують щось давнє - ще з „онегінського” стилю. Це здебільша молоді жінки та панночки міських достойників.

Пахощі пудри та парфумів лоскочуть ніздрі, а часом аж у горлі задере, коли надто ревний семінарист з наївного не-смаку вилле пів пляшечки „резеди” на себе, щоб забити гур-тожитковий дух...

Нарешті, на знак головного розпорядчика, оркестра грає врочисто гімн „Боже, царя храни”. Всі встають. Усе замовкає. На сцену виходить головний розпорядчик Гречуле-вич - старший, гарний на вроду та перший чепурун-законо-давець семінарських смаків та моди. Він оголошує програму вечора. Підіймається завіса. Точка за точкою виконується ху-дожно - концертна програма. На сцені чергуються хор, ор-кестра, співаки-солісти, декляматори...

Добре підготувались, є чим блиснути!.. Виконавців на-городжують оплесками, часом аж дуже настирливими, на „біс”.

Духово оркестра під диригуванням нашого улюбленця І. Мандровського виконала майстерно увертуру „Навуходоносор” та музично аранжовану імітацію „Поїзд”. Ця остання річ за допомогою таких незвичайних оркестрових приладів, як лист бляхи, бляшаний бідон з фасолею всередині та ще якісь са-моробні калатушки, - схованих за завісою, відтворювали справді дуже близьку подібність потягу, що йде, наближаю-чись од станції, стає і знову рушає далі від станції все хутчій та хутчій... Все це під дуже вдалим музичним акомпанья-ментом оркестри.

Струнна оркестра зіграла в'язанку чудових пісень — українське попури. Хор виконав якусь складну композицію на слова — „Черная туча вісіт над полямі...” Диригент хору, він же й чудовий тенор, Мільчинський проспівав під акомпаньямент роялю романс - „Одно прости”, яким викликав силу сентиментальних емоцій на залі, сльози розчулених матрон та подекуди сумно-докірливі переглядування парочок, ну й, звичайно, шалені оплески та вимоги „на біс”.

Проте гвіздом та шедевром програми ми всі вважали деклямацію поеми Шевченка „Чернець”. Дуже шкода, що не зберіглося в пам'яті ім'я того декляматора. Було то насправді артистичне виконання, таке, що проймало нас аж до мурашок та заворожило навіть усі перші ряди вельможних гостей... Так вже якось склалося в семінарській традиції, що ні один балъ чи празниковий концерт не обходився без цього номера і йшло так вже з десятих років. Нові наслідувачі з наступних поколінь учнів кожний раз знаходили та відкривали щось нове у способі, манірі та окремих деталях виконання цієї глибокої змістом для українця поеми. Вона правила за маленький легальний душничок в атмосфері постійної національної наснаги серед семінаристів. Щождо начальства, то воно ніби не мало приводу до чогось тут вчепитися та підвести цю річ під крамольну... Адже ж страшний для них анатемований гетьман Мазепа не дуже тепло згадується в цій poemі...

Концертова частина була добірна, але не переобтяжувала програми балю, бо найбільша атракція для молоді все ж була попереду.

Антракт. Публіка висипає з залі та проходиться широкими коридорами, у вестибюлах та галерії. За час концерту парочки посмілішали, не одна вже обмінялася многозначними потискаками рук. Розгарячені господарі, щоб догодити запрошеним, штурмують кутки та прилавки, повні таких досяжних принад, як різні печева, тістечка, горіхи, цукерки, фрукти. Там привабливо піниться в склянках зельтерська вода, що саме тут до речі у цьому розжарі пристрастей. І все те - „задарма”, бо воно входить у вартість квитка. Спеціальна група учнів, аматорів того діла, зивається, подає та обслуговує „алчущих і жаждущих”...

За час перерви розпорядчики за допомогою тих, яким нетерпиливиться, щоб почалися вже танці, хутко пристосовують головну залю до танців. Вони розкладають стільці в кількa рядів біля стін для почесних матрон мамунь та тих дівчат, яких запрошено групово (пансіонерок переважно) та які ще не мають своїх певних кавалерів.

Нарешті довгоочікувана танцівниками хвилина прийшла. З галерії пливуть мідяні звуки чудового вальсу „Дунайські хвилі”. Спритно, наче по ковзанці, на залю вилітає головний диригент танців зі своєю панною. Трохи кремезна, але статна постать Юрка Коваліва, нашого улюбленця - пер-

шого танцюриста в гарному віцмундурі, уквітчаному роскішним бантом, вправно й гоже робить кілька турів зі своєю парою. Незабавом він подає голосно першу команду:

— „Messieurs, engage mesdames pour la valse!..”

Традиційно все диригування танцями провадиться французькою мовою. Затамовуючи віддих, ті, що не мають своїх пар („одноосібники”), поспішають запросити загодя намічену абраницю, За яких пару хвилин, немає порожнього місця на залі. Пари ритмічно кружляють як у каруселі. Хто граційно і плястично, хто з підскоками та „па”, занесеними ще з минулого століття, хто як може... В цьому натовпі відважніше почувасться й той новачок, що із зіпрілим старанням неофіта ніяк не здолає увімкнутися у тричвертний такт вальсу. На допомогу таким приходять нова команда диригента:

— „Grand rond!..”

Усі служняно входять в одне велике коло і на команду Юрка, кружляють то в один то в другий бік. Під умілою та досвідченою кермою Коваліва безперервно змінюються фігури одна за одною... Перший вальс скінчився. З ним не раз кінчалася також і несмілива надія скромного початківця-приворотця...

У приємному, не знаному досі збудженні, ні разу не збившись з такту, щасливо закінчив і я свій перший історичний вальс з безіменною (мабуть також щасливою) пансіонеркою в блакитній дзвіночковій сукні...

За великим вальсом традиційно йшла мазурка. Чому цей польський танець?.. Тоді, правду сказати, ніхто з нас не усвідомлював собі, як ще багато історично необрізаних пасів зв'язує нас на Поділлі з колишнім нашим „паном”, навіть у розвагах, уподобаннях, танцях... Цей бравурний шляхетський танець багатьом учням не був уже під силу. Поле бою залишалася щонайбільше для десятка відбірних пар, таких як: Танашевич, Гречулевич, Бернасовський, Козельський, Ковалів та ін. Ці вже вміли дійсно показати клясу в цьому хвацькому танцювальному герці, залишеному нашим дідам, батькам та й нам у спадок від чужих гультяїв...

Так танець за танцем - падекатр за падеспанем, знову вальс, краков'як, полька - „кокетка”, венгерка, полька - „дедушка, проста полька, і пишний вечір - баль стомлено добігає до кінця.

На другий день не було похмілля в прямому сенсі, але похмілля від сили вражень відчувалося всіма учасниками бально. Вчорашня подія була головною темою дня. Молодші копіювали і то не без успіху: „У Києві на Подолі було-о-о колись і ніколи не вернеться що діялось... Не верне-е-ється сподіване, не вернеться!..” Інші підраховували свій загрозливо незбалансований дебет-кредит і готувалися до капцанування. Чимало нових жертв „повтріскувалося” й мрійливо роз'ятривали свіжі свої рани... А ті, що були офіціантами біля тістечок та прохолоджуючих напоїв, мусіли муж-

ньо переносити тепер незручності шлункового дискомфорту...

Останній цей пишний баль 1914 року був лебединою піснею школи напередодні бур'яних років її. Він залишив по собі нестерте враження, особливо у первачків. Тих пара балів, що з натугою відбулися пізніше, під час війни, вже, так би мовити, з традиційної інерції, не могли йти, ні в яке порівняння.

Може й забагато місця в епоху великих соціальних катаклізмів, війн та революції приділено тут такій неепохальній події минулого, як річний баль у Подільській Семінарії, але читач зласкавиться, зваживши, що то був останній такий баль школи на 116-му році її довгого віку, що найвний герой цього літопису сам тоді вперше натягнув білі лайкові рукавички до того балю та що трохи пізніше тому ж таки героєві довелося не раз спробувати інших „осучаснених” балів, обдертих вже та обкарнаних з рожевих пелюсток усяких ілюзій. Вони вже називалися „собраннями”, а місцем їх були новобудівлі з такими імпонуючими назвами, як „клуби та палаци праці”. Ноги наші м'яко впіралися там у повсть налузаного насіння, а пахоці буржуазних парфум заступили мажорочний чад та випари давно некупаних тіл. З підлоги тих залів ноги твої обсідали зголоднілі зграї бліх, а зі стін, з іконостасу портретів, пильно зоріли за нами годовані пики вождів - „временщиків”...

І тоді, як і зараз, на думку приходив отой міщансько-буржуазний, сентиментально-безідейний перший і останній справжній баль моєї юности... Тож нехай без гіркоти відійде й він у вічність, як давніше перед ним повідходили більш пишні та ще менш ідейні балі інших епох. Так відійдуть у неславу й ті районово-клубні вечірки - „собрання”, що по саму зав'язку були напмповані „ідейністю” та вбивчозаморожуючою нудьгою...

А байдужа історія й далі нотуватиме і велике і дрібне, і найвно-сентиментальне і вульгарно-цинічне... Аж потім, по століттях люди почнуть у всьому тому розбиратися...

Усім розвагам, які вертілися навколо такої делікатної штуки, як „кресанина”, задавали тон, як водиться, старшоклясики, а з-посеред них перед вели кандидати на „кончивших”. Вже з першого року ми багато дечого пізнали не так з власного досвіду, як з придивляння та копіювання манер, поведінки та прийомів тих старших бувальців.

По неділях та святах вони робили незрідка цілим гуртом (це для більшої хоробрости та взаємного підохочування) справжні облоги пансіонерок в Епархіяльній Жіночій школі на Польських Фільварках. То вже був солідно обміркований та сплянований „шторм унд дранг” у той дівочий напівманаший світ. Підбитий він був не менш солідним та серйоз-

ним матримоніальним наміром - знайти там, за семи замками сховану, свою принцесу-обраницю. І знаходили...

Не один десяток панотців дякували Богові за той перший випадок, що може жартома привів їх у цю „обитель”, що вирощувала „лозу плрдовитуу”, і закінчився довгим щасливим подружнім життям.

Начальниця пансіону та виховательки, не беручи великого гріха на душу, сприяли таким зводинам, привітно вітали гостей і не скупилися на приязні слова та усмішки, не раз може й ховаючи за ними гіркоту заздрощів та спізнений жаль до змарнованій власній молодості. (Більшість з них були „старі діви”.)

Назгал цей світ пошуків за своєю ще не знайденою гаметою (висловлюючись мовою генетиків) для молодших семінаристів та ще й інтернатників був досить обмежений та, правду сказати, навіть бідний.

У гарячу пору незадоволених бажань, як відомо, нескотшовані принади забороненого овочу є головними рушіями хлоп’ячої психіки. Вони нуртують у тісних просторах їстєва, готові при кожній нагоді вибухнути гарячими гейзерами. Маленьке відпруження досяглося тим, що хлопці відводили собі душу в різних формах сентиментальних спогадів та уяв. Тугу і жагу за тим солодким світом задовольнялося переважно в носталгічних оповіданнях та спогадах про дім, село, свою округу та про те, гарне, що там залишено: який то стався з оповідачем романтичний випадок на святках у Голозубницях у сусіднього панотця, про кохання другого оповідача з сільською дівчиною, з якою разом ще ходили до церковно-приходської школи, про справжній роман ще одного з молоденькою дячихою зі всіма пікантними подробицями ітд., ітп. Це все оповідалося і по кілька раз переповідалося, розцвічувалося уявою, підігрітою юнацьким бажанням, дець біля грубки в зимовий вечір, півголосом, довірочно своєму другові - „корешкові”, а часом голосно із зухвалим вихваланням перед цілим гуртом учнів, що вислухували ті побрехеньки з реготом, вдаваним подивом та з охолоджуючими репліками скептиків.

Скромніші, менш самовпевнені та не наділені ні вдачею, ані вродою, мовчки прислухалися до тих баєчок та щось з тривогою про себе думали...

Звичайно, не всі були такими „невиньонтками” та платонічними вегетаріянцями, як назвали б тепер цю милу, зникаючу вже категорію юнаків сучасні жигани циніки. Ті семінаристи, що були давно вже під вусом, або ті, що з природи дивилися на речі без рожевих ідеалістичних окулярів, ті активно шукали і знаходили те, що їх вабило так непереможно.

Іноді, коли ніч спускала на грішну землю своє чорне покривало і всі брами та фіртки семінарської оселі вже було позамикано, починався рух кількох неспокійних тіней в на-

прямку до північної стіни огорожі, що межувала з Семінарським провулком. Там, навпроти головного корпусу в затишному подвір'ї-садочку містилася одна добродійна установа. На брамі її вивіска: „Община сестер милосердя”, а нижче - „Лічebníца Красного Креста”. Тут вчилися, проживали в інтернаті та практикувалися в маленькій лічбніці майбутні сестри жалібниці. Було там їх щось біля трьох десятків.

Тож шукачів спеціальних пригод і тягнуло непереможно, як лунатиків у ту „обитель”.

Очевидно не все і не завжди йшло гладко в тих делікатних сусідських стосунках. Одного весняного ранку, проходячі, що йшли повз „лічebníцу” із здивованням зауважили, що на вивісці деякі літери були кимсь старанно зафарбовані . . .

Більше оперативної нагоди в делікатних справах „кресанини” мали учні, які жили на приватках. Вони там добре вживалися в світ та побут дрібного чиновництва та претенсійно міщанства через різного роду вечірки, що були дуже популярною формою, щоб розважитись, познайомитися, себе показати та й людей побачити. Вечірки ті вщерть були виповнені легким фліртом, співами, танцями та різними забавами, що обов'язково закінчувалися в кульмінаційній своїй точці розгрою „фантів”. Коли ж у тих фантах (у „поштальйона”, наприклад,) пощастить декому за дверима зірвати поцілунок, або навіть випадє кілька екстатичних ментів у обіймах симпатії, то телячому захопленню таких щасливчиків не було кінця, і за цим бурсаки чвалали осінніми вечорами аж на Підзамчя або на Руські Фільварки, а на провінції їхали не раз на другий кінець повіту.

Вечірки ті не тільки розкривали для наших семінаристів нагоду робити перші вправи з мистецтва кавалерської галлянтности але також давали змогу інколи попишатися обізнаністю в товаристві собі подібних підчас дискусій на теми з літератури, мистецтва, історії, словом, на теми, які не вкладалися в коло програмових дисциплін. Часто на таких вечірках вони знайомилися та стоваришувалися з учнями інших шкіл: гімназістами, техніками, учнями Вчительської семінарії тощо. Майже завжди таке знайомство розвівало ходячу упевненість до семінаристів, як до „неотесаних селяків” і закінчувалося, як правило, тріумфом їхньої діалогової вправности, а також мистецького та загального розвитку. Тут же вони, коли треба було, давали здачі за кпини, що часом перекидалися з їх вишитої української сорочки на „мужіцкій язик”, або „нереальніє українофільські ідеї”.

Коли вже зайшла мова про це, то тут треба зазначити, що за нашою семінарією широко утвердилася опінія розсадника українства. У звичайній обивательській дефініції до нас прикладалася тоді загальна кличка „українофіл”.

Цю опінію семінаристи виправдували найперше широко

вживаною між ними українською мовою. Її, правда, за сучасними стандартами нашої літературної мови лише умовно можна було назвати українською; це була мішанина, засмічена москалізмами на тлі місцевої подільської говірки, але й таку мову годі було тоді почути по коридорах інших середніх шкіл Кам'янця. Коли ж випадало іноді розмовляти нам поміж собою, або в „обществе” по російському, то завжди це виходив якийсь особливий, суто семінарський діалект. Слова і речення вимовлялося умисне так, наче б то їх бралось в лапки, а голосівки, підкреслено заокруглювалися за російською транскрипцією, а не фонетикою (не гаспада, а господа), домішувалося новотвори з семінарської лексики і така, пересипана ними мова, ставала якимсь іронічно-жартівливим мовним суржилом. За неписаною змовою російську мову семінаристи толерували між собою в наукових дискусіях, з вчителями та в різних офіційного характеру промовах, як наприклад - надгробне слово, якеś привітання тощо. Треба сказати, що граматично та синтаксично ми оперували й володіли нею дуже добре, що не раз було помічене на конкурсних іспитах до вищих шкіл.

Тож завдяки отакій мові, та ще пісні, та ще завдяки станово-соціальної однорідності учнів, у стінах семінарії довгими, довгими роками укладався і вдержувався, наперекір офіційному завданню школи, той виразний український дух, що став її питомою ознакою і перейшов у тривалу традицію та постійно непокоїв керманічів школи.

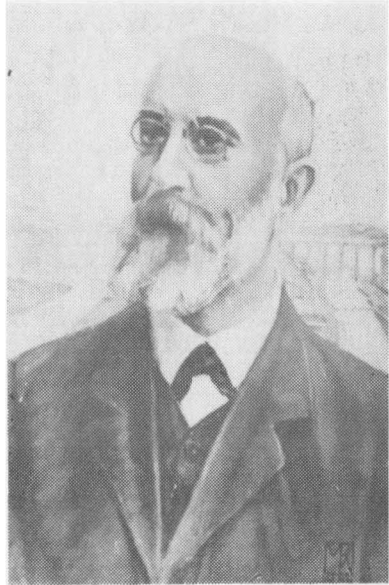
Мій прихід до школи нічого там не додав і не змінив. Та стихія природньо, легко й без жадного опору абсорбувала та асимілювала мене вже з першого року. Без жадної „перековки” я став нормальною часткою, складовою молекулою того гомогенного організму українофілів.

З року в рік вливалися до школи ті, що найповніше втілювали в собі внутрішньо приховану міцну національну природу тої дивної школи. На них і тримався той духовий каркас невидомої структури українства в семінарії. Вони завжди були в меншості. В класі їх було два-три на початках. Таких юнаків пізніше стали звати „одержимими”. В нашій класі вирізнялися з печаттю такого духа Д. Скубій та О. Потульницький, в другій класі - І. Гарук та А. Волянський, а по нас прийшли молодіші ідеалісти Ю. Приходько, І. Голоскевич, З. Футорович та ін. Їх значила печать посвяти: принциповість, простолійність обраного напрямку та ще твердість і вольовість. Вони мали завжди зменшений бал з поведінки за „ношеніє” вишитої української сорочки та вперте вживання „малорусского наречія”.

На жаль, я не належав до таких, відчував інтуїтивно їх ідейну і вольову вищість, потихенько задрив їм і часто ніяковів зі свого українського аматорства. Проте поволі, ніким не керований, наближався і я до того краю, де кінчається

підсвідоме, аморфне національне чуття і починається усвідомлене переконання. Правду кажучи, я її не шукав тієї свідомости. Вона входила непомітно сама, ніби з мурів школи, з чаром нашої пісні, з буденщиною нашої мови. Процес той в мені, як і в більшості „приходящих”, навіть дещо загальмовувався, бо ж ми не жили в такому замкненому колі українського гетта, як інтернатники. Нас відволікало те, що ми більше вертілися серед зросійщеного чиновництва і міщанства та пнялися як і вони, щоб не відстати і „не ударить в грязь лицом”...

Разом з іншими хлопцями забігав і я часом до „Просвіти”, але більше для того, щоб дістати нагоду привітатися та перехопити тепле слово чи якийсь дотеп від нашого улюбленця шкільного лікаря К. Г. Солухи, який був головою Кам'янецької Губерніяльної „Просвіти”. Після семінарської бібліотеки просвітянська бібліотека не imponувала мені. Вона видавалася надто бідною та обкральною. Проте уже за перший рік я встиг перечитати доривочно таки досить книжок з неї. Під „тихими вербами та сонячним промінєм” Грінченківських оповідань та особливо від вибраних поезій Т. Шевченка скріплявся й міцнішав й без того виразний нахил мій до національної романтики. Перечитав я дещо з творів Нечуя-Левицького та М. Вовчка. Коли дізнався, що письменник А. Свідницький -

Д-р Константин Григорович
Солуха.

колишній семінарист, то з імпульсу товариської солідарности прочитав його повість „Люборацькі” (ледве докінчив...) „Перебрав” декілька драматичних творів Карпенка-Карого, Черкасєнка, героїчних оповідань Кащенка тощо. До речі сказати, хоч ці книжки діставали ми з цілком леяльного джерела, - з Кам'янецької „Просвіти”, проте офоційно в стінах семінарії читати їх було заборонено. Читали ми їх або з-під парти або вдома.

Це все лишало свій слід. З тим усім поволі влізала й в мене з першого ж року та принада, що її (не дуже то красно) назвав Є. Чикаленко „бацилею українства”.

5. Адміністрація школи, вчителі, навчальні методи.

Отак з року в рік (ось уже сто шістдесят їх минуло) той великий, міцно злютований табір юнаків-подоляків жив собі своїм власним життям, вкушав неквапно солодкі й гіркі овочі науки, втішався невибагливими розвагами та метушився своїми власними інтересами і клопотами. Поруч із ним, формально об'єднаний під одним дахом, але органічно незлютований, перебував другий, менший табір адміністрації та вчителів. Не було між ними нічого спільного, окрім даху над головою. У більшості це був зайшлий, чужий, ментально і духовно інший елемент, зібраний конгломерат за духом російського чиновництва - „Кто от Ладогі холодной, кто от матушки - Маскви...”

На такий великий учнівський колектив, як семінарія, що мав усього дванадцяти-тринадцяти клас, потрібно було мати досить численний адміністративно-педагогічний персонал. Він таким і був, досягаючи в наші часи до тридцяти осіб. Неможливо дати якусь загальну характеристику усьому складові. Був то такий різнобарвний склад типів, характерів, оригіналів, що годі їх усіх згадати та описати.

Хоча єпископи не належали до адміністративного апарату семінарії, проте тінь правлячого губерського архиерея лягала відчутно на всю школу, і сувора чи ласкава рука „його Преосвященства” постійно тяжіла на семінарії, створюючи загальну атмосферу режиму та визначаючи якусь, (не проти ночі кажучи), „генеральну лінію”...

По короткому періоді славного єпископства Парфенія, що залишив по собі добру і вдячну пам'ять у краю, прийшов на Поділя на досить довгий час єпископ Серафим (1907-1916). Він був досить ревним русифікатором і не завжди міг приховувати це за властивою йому делікатністю.

Така промовиста дрібниця: в якомусь році, об'їжджаючи парафії, єпископ Серафим побачив в с. Уляниці на „платребилиці” напис - „крамниця”.

— Почему на вивеске малоросійская надпись?..”
Звертається він до оторопілого місцевого настоятеля О. Лотоцького,

— „В етом я тебя обвиняю і доложу губернатору!..”
Ясно, що такий „антимазепинський” курс утримувався за нього і в семінарії. Та це й не було важко, бо ректор та переважача більшість учителів були, по суті діла, казюнными платними обрусителями, а крамольний дух „чеховщини”, який загніздився був у стінах школи ще з часів перебування там В. Чеховського на посаді інспектора, ніби вже давно вивітрився.

Проте в опінії учнів єпископ Серафим був доброю та справедливою людиною. Майже завжди в біжучих конфліктах двох таборів - учнів та адміністрації, ставав він на наш

бік. Справа в тому, що єпископ Серафим не був манахом з покликання. Мав він у свій час родину, але овдовів і після того прийняв чернечий сан, так що йому знайомі були почуття батьківства та багато всяких інших складаних і делікатних проблем, що нуртують серед молоді. Не без впливу на його людяне ставлення до учнів мала бути трагічна історія, яку він пережив у 1913 році, коли єдина його донька отруїлася, ставши жертвою якоїсь романтичної пригоди з офіцером стаціонарованого у Кам'янці полку. Десь, мабуть, одночасно з єпископом Серафимом, було призначено ректором семінарії протосерей Олександра Замятіна, який і пробув в ній мало не до самого кінця її в 1919 р. Він був повною духовою та фізичною протилежністю до кольоритної фігури свого попередника архимандрита Севастьяна.

Невеличкий на зріст, дуже худий, якийсь виснажений та неземнопрозорий зі слабеньким пискливим голоском та ще й глуховатий до того, тип повного аскета, ректор Замятін викликав до себе злегка обридливу жалість. Він дістав кличку „солітера”. Увесь зовнішній вигляд його промовляв, що це не житець у цьому веселому світі. Єдиним доказом пов'язаності цього аскета з нормальним грішним світом, була дуже мила дівчинка, його донечка та не менш мила, молода ще, його дружина, до яких ми всі мали гарний, платонічний сантимент.

Чортик легковажної хлоп'ячої цікавості пролазив навіть у щілини приватно-інтимного життя нашого принципала і плодив про нього різні плітки.. Ще нас вражав якимсь негармонійним протиріччям до всієї його „неземськості” багатуший гардероб його коштовних підрясників: шовкових, тонкововняних, чорних, синіх, бордових, брунатних. У цьому була ще одна маленька данина людини не від світу цього земній марноті - марнот.

Він був таки справді людиною не від світу цього, глибоко релігійною. Іноді бувало, на літургії, під час співу „Тобі співаємо”, він падав ниць перед престолом, розкидав навхрест руки і лежав в екстазі впродовж цієї короткої божественної меси. Тоді навіть найбільші циніки з-поміж нас не наважувалися порушити таємну силу молитовної екстази вульгарною усмішкою чи підморгуванням.

Можна думати, що протосерей Замятін протримався ректором так довго тільки тому, що десь, певне, мав за собою сильну руку якоїсь „шишки”, якогось громовержця з синодального Олімпу, бо він був цілком сірий, невиразний та, зрештою, слабкий, як адміністратор і організатор такого муравлино-складного колективу, як семінарія, особливо в її останньому періоді. Навіть не проглядало в нього якоїсь виразної „обрусительної” лінії. Таким блідим і неяскравим був він і як викладач морального богослов'я.

Тут до речі буде подати ще один цікавий приклад асимілюючого впливу національної стихії на деякі чужородні

тіла, що попадали у вир її. У нашого ректора мешкав, починаючи з першої кляси, родич по його жінці, семінарист Троїцький, хлопець „чистокровного” московського походження. Був він досить товариський і, як москалі кажуть, „парень рубаха”. Тож цей Троїцький, заким дійшов до четвертої кляси, встиг так зукраїнізуватися, що по мові, зворотах поведінці не завжди можна було відрізнити його від наших місцевих.

Інспектор семінарії Олександр Миколаєвич Соколов увійшов і вийшов з семінарської історії, не набравши рис ні додатнього, ні від’ємного героя, навіть клички ніякої не виніс з собою. Це була досить інтелігентськи-м’якотіла людина (за фамільярною класифікацією пізніших партбюрократів). Його можна б назвати навіть „добрягою”, коли б не це офіційне становище та обов’язки інспектора, що виключають із самої природи своєї таку чесноту. Треба сказати, що собі він залишив найменш неприємні функції інспекторських обов’язків, а всі інші фіскально-детективні обов’язки він перекладав на плечі своїх помічників, з яких найбільш ретельним та винахідливим, ну й, звичайно, найбільш зненавидженим учнями, був пом. інспектора Іван Витвицький.

Між Витвицьким та семінарською братією існував постійний стан гри війни в „кота та мишку”, звичайно в далеко складніших стратегічних обставинах, ніж то буває у дітей дошкільного віку. В ході цієї безконечної гри вживалося з боку пом. інспектора підглядання з наближенням навшпийньки до об’єктів, здемаскування жертв (зривання начепленої бороди, темних окулярів, тощо), перегони візником з жертвою по нічних вулицях сонного Кам’янця і т.п. З боку семінаристів були такі прийоми: майстерні маскаради з переодягненням до театру, опудала замість людини в ліжку, перестрибування через вікна в спальні та через мури семінарської садиби, а в екстраординарних випадках і бомбардування об’єкта цеглою із засідки...

Відомо, що учнівська оцінка своїх учителів ніде і ніколи не бувала об’єктивно-безсторонньою і ті прізвища та наліпки вчителям, на які не скупилися також і наші семінаристи, в більшості відбивали лише частину образу того чи іншого вчителя може й влучно та дотепно запримчену, але внутрішньо не завжди істотну. Тільки з перспективи часу та життєвої дозрілості міг би бути поданий правдивий образ, очищений від емоцій, упереджень, симпатій чи антипатій юнака.

В семінарії, як зрештою в кожній іншій школі, весь педагогічний персонал поділявся учнями на три розбори: злі вчителі, добрі та ніякі, або „так собі”. До злих, з різними метафорними модуляціями, як от: „зубр”, „лягавий”, „сндза” і т.п. належали: М. П. Соколов, довголітній вчитель грецької мови з прізвиськом „Мітей”, В. Корнієвський, вчитель

всесвітньої історії з прізвиськом „Кривий” та пом. інспектора М. Витвицький - „Лягавий”.

Чи то до честі школи віднести, чи може до юнацької м'якосердешності, але група добрих учителів у opinii семінаристів була найчисленнішою. Сюди належали: В. І. Левицький — „Добрейший”-довголітний учитель Св. Письма, Н. В. Пограницький — „Дедушка”, довголітний учитель „Основного та догматичного богословія”, Таїров — учитель грецької мови в рівнобіжних клясах, Знаменський - учитель латинської мови, Георгієвський - учитель теорії словесности та літератури, Курневич і Добронравов - учителі логіки, психології та історії філософії, Капустин та Д. Нагнойний - учителі російської та всесвітньої історії. Ця група „добрих” вчителів мала ще підгрупу суворих, але справедливих. Сюди належали: І. П. Ястребцев - учитель алгебри та геометрії, О. М. Красковський - вчитель загальної та церковної історії, Леценіус - учитель німецької мови, та Пхаладзе - вчитель математики і фізики в рівнобіжних клясах.

До групи „ніяких”, або „таких-собі” належали: ректор школи, протосрей О. Замятін - учитель морального богословія та гомілетики, Рубинський - учитель латинської мови, Г. Гіз - учитель французької мови, і - нерешті - вчитель співу під кличкою „Метафоза”.*

Щоб зберігти, не так для історії, як для нащадків наших, повний образ школи, залишається ще сказати кілька слів про форми та методи навчання в ній.

З-поміж двох десятків учителів, як то вже говорилося, були ліпші і гірші: закостенілі консерватисти победоносцівського типу, як „Мітей”, Корнієвський, і такі, що несміливо намагалися привнести якийсь новий струм, оновити стиль, методи та форму викладання, як Георгієвський, Красковський, Курневич, Оболенський. Але вже з самої природи навчального плану впливала обмеженість впровадження нових ілюстративно-демонстративних методів і способів викладання. В перших чотирьох клясах переважали, а в останніх - богословських - і поготів, гуманітарно-клясичні дисципліни: грецька, латинська, німецька, французька мови, теорія словесности та історія літератури, церковна, російська та всесвітня історія, логіка, психологія та філософія, св. Письмо та теорія співу, а з природничо-математичного циклю були тільки алгебра, геометрія та фізика.

На все малося відповідний підручник. Рідко хто з учителів подавав щось нове та ширше з матеріялу в клясі. На

* Про 122-річну історію Подільської Духовної Семінарії як також повнішу характеристику адміністративного і вчительського персоналу школи читач може знайти в моїй книжці „На золотій ниві Поділля” - видання Науково-Богословського Інституту УПЦ в США 1972 р.

дім задавалося також по книжці - аб нис-ад нис. (звідси-до-сі). Усе відганяло б мертвою рутиною, схоластикою та порядною академічною нудьгою, коли б не було все ж таки деяких спроб, що давали місце не лише вправам на запоминання, щоб знати задане якнайближче до тексту книги, але також що мали якийсь натяк на активний, самостійний процес думання та збуджування уяви учнів.

Вчитель літератури Георгієвський, наприклад, „мучив” нас заучуванням на пам’ять зразків не тільки класичної поезії (з Пушкіна, Лерментова, дещо з Некрасова), але навіть з нудних од Ломоносієвських та уривків з таких архітворів, хоч і дійсно високої поетичної краси, як „Слово о полку Ігоревім”, коротких уступів з билинного епосу, з художньої прози Гоголя тощо. Лише пізніше, і то багато пізніше, показала вся позитивна вартість такого примусового заучування напам’ять. Ба, навіть у тому часі воно було не тільки корисним тренуванням пам’яті. За один рік ми помітно збагатили свою художню та метафорну лексику і мали з цього негайне практичне застосування в словесних турнірах з іншими середньошкільниками міста, а особливо в „кресанині”.

Дуже широко практикувалося писання так званих „сочинений”. Давалася, приміром, з літератури на вільну розробку тема: строфа з Євгенія Онєгіна - „Привичка свше нам дана, замена счастію она”. Кожен міг пускати надхнене перо по струмках своєї уяви і „розтікатися мислію по древу”... На тему з літератури давали пересічно один місяць. „Сочиненія” практикувалося також з історії, філософії та навіть зі св. Письма. На такі теми давалося вже більше часу, часом ціле півріччя на тему. Над ними працювалося вже більш солідно. Вчитель подавав учням джерельний матеріал, авторів та інші матеріали, які слід використати до теми. Коли треба було, учні діставали по записці вчителя книжки з фундаментальної бібліотеки, читали, робили виписки, часом дискутували над спільною темою. Курневич, наприклад, з філософії давав на клясу дві-три теми до вибору. Я й досі пам’ятаю своїх дві річних теми з філософії: перша - „Спор между номіналістами і реалістами о природі общіх понятій і его оценка” і друга - „Іоганн Фіхте і его вліяніє на развітіє філософії ідеалізма”.

Над „сочиненієм” працювалося уважно та ретельно, бо оцінка по ньому нерідко виправляла твій невдалий бал з усної відповіді. Нічого казати, що, коли деякі хоробрі наважувалися робити за других усні відповіді, як це бувало, наприклад, у Василя Івановича „Добрсйшого”, то в цій ділянці були такі фахівці, що продукували часом два, а то й три сочиненія на замовлення іншим. Звичайно, тут платонічно-товариські мотиви поступалися перед меркантильними, і талановиті автори робили це за „мзду”. Такса за твір держалася десь біля карбованця.

На такого видатного „сочинителя” з нашої класи вибив-

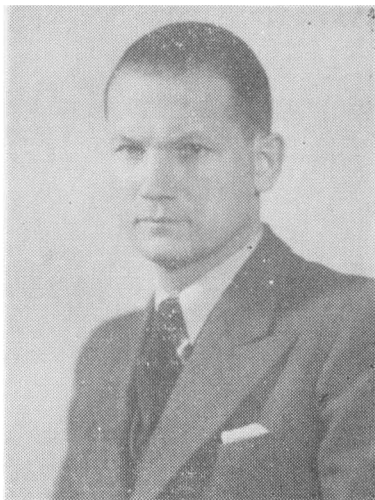
ся перший учень Петро Безносюк, а пізніше висунувся ще Дмитро Піснячевський. Цей останній на початках своєї кар'єри вражав нас об'ємом своїх творів. Він продукував довгежні праці на кільканадцять сторінок. Потім замовці зауважили, що той об'єм не завжди був у відповідній кореляції з доброю оцінкою вчителя. Далі хтось підглянув на одному рекордовому за об'ємом творі зі св. Письма оцінку, що перебувала з незадовільною - 3 - (три на рейках, як у нас казали...) та ще й із саркастичною резолюцією Добрейшого: „Море великос і пространнос і гадов в нем несть числа”) (Мабуть то була цитата з якогось тексту старозавітних пророків...) Це стало зворотнім пунктом у творчості Піснячевського і вже у третій клясі його літературні шедеври були значно коротші, але завжди вигравали на добрій оцінці, і він міцно здобув собі реноме гарантованого сочинителя. До речі, це той Д. Піснячевський, що потім на еміграції закінчив Паризький університет і дістав у Франції наукову степінь доктора соціально-економічних наук.

Ця метода, чи, можна сказати, традиція в нашій семінарії з натиском на сочинення давала дуже добрі наслідки, бо чи з нудного обов'язку, чи з примусу, а таки привчала учнів до самостійного думання, до граматичности та логічности висловів, до детальної аналізи прочитаного. Крім того вона зрання привчала також працювати з чужим матеріалом і то так, щоб не впасти у спокусу цілковитого запозичення його. Учні привчалися давати творчу переробку та власну синтезу думки чужих авторів.

Пізніше у вищій школі, на проповідницькій кафедрі, на педагогічній праці, взагалі - в житті, багато з нас це належно оцінили.

З математики та фізики сочинений звичайно не було. Сувора стислість та логічні скупі формулювання з природи своєї тут виключали всякі злети фантазії. Хіба що якийсь „студіюзус" у відчай пускався біля дошки у творчі імпровізації та викрутаси...

Дошкульно відчувався надто теоретичний - книжний характер викладання фізики. Фізичний кабінет був бідний на приладдя та матеріали. Експерименти робилося дуже рідко,

Д-р економічних наук
інж. Дмитро Піснячевський.
Світлина з 1952 року. Париж.
Помер у 1966 р.

та й то це були, власне, демонстрації самого вчителя за катедрою чи за столом, а учні при тому лише пасивно споглядали його маніпуляції та трохи оживлялися, коли часом вчитель, як от Рубінський у нашій класі, зі збентеженою міною оголошував - „К сожаленію опит не удался...”

Ті з нас, які мали здібності та замилювання до математичного циклю предметів, або які вже зарання визначали собі майбутню світську кар'єру в інженерно-технічній галузі, ті самотужки, з настирливістю проходили повний курс тих наук, що потрібні були для майбутніх конкурсних іспитів. Таких учнів було чимало, і вони завжди знаходили собі доброзичливого порадника, а часто й помічника, в особі старшого І. П. Ястребцева, який дуже прихильно ставився до таких „одержимих” математиків та всіляко заохочував їх до глибших, ґрунтовніших студій.

Як серед кожного великого гурту молоді, диференціація уподобань, здібностей та нахилів до різних наук була серед семінаристів досить великою. Так, вже на самих початках почала визначатися група математиків, до яких ми мали то подив, то заздрість, але завжди незмінне почуття респекту; почали народжуватися історики, навіть природники, які просто з аматорства ловили тарантулів, метеликів, засушували листки та квіти. Навіть такі нудні предмети, як древні класичні мови, й ті мали своїх ентузіастів та визнаних „асів”.

Знавцем грецької мови, класним авторитетом та коректором усіх перекладів, які вчитель задавав додому, був Тиміш Лісецький з нашої класи, або „Тімочка”, як його всі звали. Це був також перший красунь на всю семінарію, ще й до того співав добре тенором. Не можна було не любитися чудесним античним профілем цього юнака!.. Коли пізніше приходилося читати про дивну та якусь аж малоюмовірну історію чернігівського козачка Олекси Розума, що пройшов казкову метаморфозу від пастуха до кохуваника і таємного мужа російської імператриці Єлизавети, то завжди уявлялося, що той мав бути таким, як наш „Тімочка”...

Так от цей незвичайної краси і чарівності хлопець присвятив себе такій прозаїчній штуці, як старогрецька мова. Знав він її так досконало, що навіть у Мітея мав круглорічне 4.

Було й кілька заядлих „латинників”, у тому числі й автор цього, але не в сенсі, боронь Боже, відступництва від православ'я...

А взагалі, щоб мовні студії не йшли так нудно та не сприкрилися украй, - семінарська братія намагалася навіть з граматики та нудних перекладів з латини і грецької, витягти щось до практичного вжитку у веселому житті інтернатників на розвагу собі й другим.

Скандуючи речитативом всякі дактилі та амфібрахії з

Віргілія, Овідія чи Ціцерона, вони позаучували напам'ять чимало ходячого прислів'я та хизувалися тим частенько у змаганнях з гімназистами, які також вихвалялися знанням латини. Десь на спільних вечірках наш семінарист уже не скаже таку банальність як — „Яблучко від яблуні недалеко відкочується”, або — „Капля довбає камінь... ітд., він обов'язково проскандує, наголошуючи де треба:

„Non procul a proprio stipite poma cadunt” або
„Gutta cavat lapidem non vis a saepe cadendo.”

Такий знаний з історії ціцеронівський оклик з його промови проти Катіліни як — „O tempora, o mores!” (О часи, о звичаї!) винахідливі семінаристи переробили по-своєму, дещо видовживши речення в:

— „O tempora o mores! O pecora, o bovis!” (О часи, о звичаї!... О корови, о бики!)

І виходило це часом дуже влучно та доречно. Ніхто з нас не знав звідки взялася ця дотепна тирада, хто її автор, бо такі перли творчості входили, як священне передання від старшого покоління до молодшого. Цю крилату фразу частенько вживали, бо, сказати по-правді, не бракувало приводу до того серед веселого життя та поведінки інтернатників.

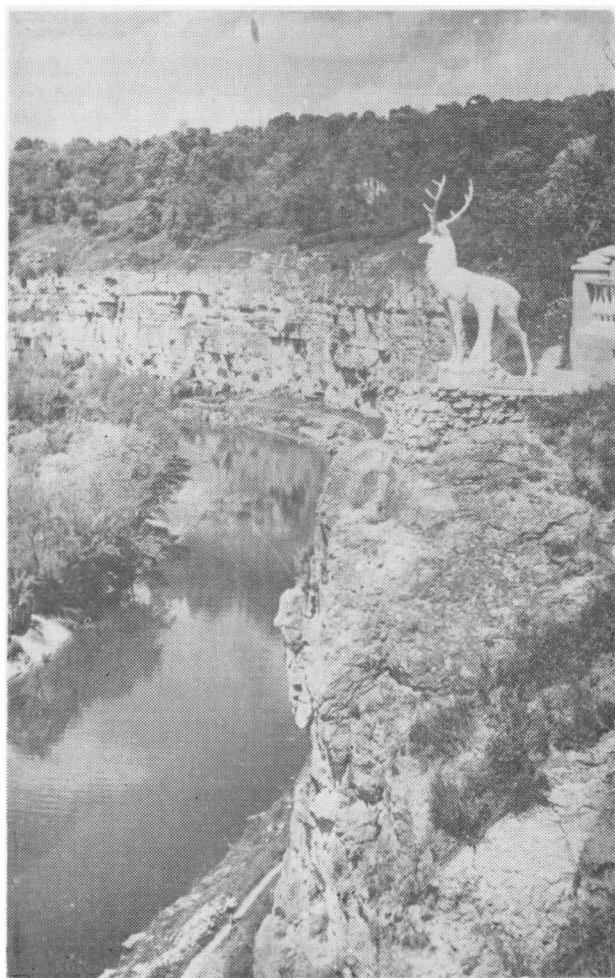
Було багато й інших, більш одіозних творів студейської усної словесности та гумору, призначених для інших okazji, іншої аудиторії та хіба згадаєш тепер усе.

Весна мого першого семінарського року почалася рано. Ще на схід від Кам'янця у Товтрах та Недоборі бруньки на деревах тільки набубнявіли, а вже тут у місті щедре квітнєве сонце добре обігріло скелі Смотричських круч і в їх життєдайному теплі природа розпочала свій новий цикл розкішною кам'янецькою весною: розбростилися до життя осокори, верби, за ними клени, ясені, берести, граби та каштани і почали вже на останку прокидатися заспані від довгої зими дуби.

У травні вся та яскраво-зелена благодать разом з веселим птаством розгорнулася у пишній фестивалі кольорів, пахощів та щебету, а від того всього і нам голова пішла обертом...

З м'яким ароматом бузку, акації та ясминів увійшло також і в мене незнане до того, неспокійне томління, яке мій стривожений дух намагався перелити у поетичні строфи перших віршів. Враз звалилися на мою голову така весна, річні іспити і ще щось... Якась нова сила гнала мене понад смотричські яруги, там я дряпався по кручах, надхненно збираючи білі, ніжні конвалії, що гніздами причаїлися по північних затінках. Свіжі, перев'язані травичкою брости їх, ступивши між долонями, як дорогу свічку, ніс увечері (щоб ніхто не бачив) і клав біля фіртки своєї першої „симпатії” гімназисточки Маріїнської гімназії Али Пінінської.

Та то було б профанацією цього чистого першого наві-
яння купувати для „неї” вже готові в’язочки прив’ялих кон-
валій десь на Новому Пляні у Мукшанських перекупок!..

Новий бульвар. Скелі над Смотричем.

Вечорами над розкритою книжкою думки безпомічно
борсалися між Картагенськими війнами та... бліденьким
обличчям Али.

Такого чистого пламеніння душі безо всякої кіптяви, не
засудив би навіть суворий Тома Аквінат, а тоді ми з тим хо-
валися... Не засуджуймо й тепер той перший рожевий про-
весень, бо —

„Тільки ранок кохання чудовий,
Чудесні лиш перші несмілі зітхання...”

*Переспів з відомого

„Только утро любви хорошо,
Хороші только первые робкіє зустрічі...”

Оце те, що сталося в ту пам'ятну весну зі мною. Правда, скінчилося все більш прозаїчно: „ранок кохання” розтанув безслідно, а навчальний рік у школі тим, що моє місце в „розрядних списках” з'їхало з першого на дев'яте... Але до такого фіналу я підготовлював своє сумління ще загодя. Ще протягом року з софістичною зручністю підбирав я собі різні виправдання поганих оцінок у школі та легковажно застосовував еластичну серед учнів-невдах „доктрину необов'язковості”. Тож і я поділив шкільні завдання і навіть дисципліни на важливі й неважливі, цікаві і нудні та необов'язкові...

Прикро було мені тільки бачити татусеву реакцію. Він не докоряв мені, нічого навіть не сказав, тільки глибоко зітхнув, а на доброму його обличчі перебігали тіні, такі самі, як тоді ще в далекій епопеї мого анархічного буяння в Городському Училищі.

Та ще древній філософ Геракліт у своєму простому, славетному афоризмі — „Усе тече... не спиняється”. вмістив цю спасенну істину для всіх тих, що воліли б забути щось неприємне, бо ж — усе йде, все минає, все забувається...

Далі події пішли для мене за заведеним колом: знову тим самим драбиняком назад з Кам'янця до Тимкова, а перегодя з Тимкова до Стружки на черешні. У Стружці за клопітким господарським готуванням до нового шкільного року забулися і неславний кінець мого першого року в семінарії, і навіть „ті ранки кохання чудові”...

Нараз у самій гарячі літа, як грім з ясного неба, вдарила у спокійну сільську глухомань зловіща вістка — В І Й Н А ! . . .

6. Війна. Евакуація школи

По тихих селах Ушиччини пішли зойки, плачі та тужне голосіння. Матері, жінки, діти випроводжали перші валки новобранців та молодших „ополчленців І-го розряду” не кудись там на „службу”, а таки вже не справжню, незнану ще, але вже страшну моторошну війну. У сільських старост та десятицьких чуби були мокрі. Щодня, щоночі загадувалося по селі то людей до війська, то коней, то підвід під фурманку. По всьому видко було, що мирному відстояному спокоєві

працьовитого села прийшла нагло якась зміна, якщо не кінець...

З перших же днів війни Кам'янець опинився під безпосередньою загрозою австрійців (усього ж 20 верст від кордону!). Місто було навіть зайняте кілька днів тими австрійцями. Казали, що ворог виявився не страшним, ба навіть людяним і чемним. Ворожі частини дійшли до Дунаєвець, але після першої сутички з донськими козаками, що стаціонували в Новій Ушиці, відійшли на Збруч.

У першому зриві отарної паніки люди здіймалися з місць і рушали кудись на схід. Перестрашені мало не кінець-світнім передчуттям біди, пускали у відчаї худобу по городах, залишали напризволяще свої нивки:

— „Дійся Божа воля!.. Прийшла на християнина загибель... Усе пропадай!...”

На щастя таких було не багато. Однак перший подмух того панічного дев'ятого валу дійшов аж до Тимкова. Навіть наш тато, який на серйозних зламах життя завжди діяв розсудливо, не встоявся і запобіжно відіслав нашу „Маньку”, кабана і дріб за 25 верст далі на схід - у Стружку.

Тим часом з Кам'янця почали приспішену евакуацію шкіл та деяких установ у безпечніші повіти та губрні. Виїхала також і семінарія, про що кожен учень дістав невдовзі письмове повідомлення від ректора, що навчання в новому шкільному році розпочнеться на місяць пізніше у місті Констянтинограді Полтавської губернії.

Дуже скоро війна діткнула нашу родину значно важливішими змінами, ніж перегін корови, кабана та дробу на дідівщину в Стружку, бо, з дальшим розгортанням мобілізації та військових операцій по всьому просторі від Балтики до Чорного моря, уряд позамикав по селах горільчані крамниці - монопольки. Отже на Поділлі відразу опинилося без праці біля 1200 сідельщиків. Наш батько негайно подався до Кам'янця, де мав „руку” в Селянському Поземельному Банкові в особі якогось, мало не мітичного пана Зворикіна, і дістав посаду управителя банківського мастку в с. Ластівцях за Кам'янцем, недалеко самого кордону.*

Старий уклад нашого буття докорінно мінявся. Хоч і лякали нас нові обставини, але добре було вже те, що наш „кормилець” не був без праці ні одного дня та що платня

* Одною з функцій та акцій С. П. Банку було скуповування від збанкрутованих поміщиків їх мастків. Землю таких мастків звичайно банк розпарцельовував і ділянки здавав у оренду селянам. У такий спосіб підбиралися на майбутнє спроможні покупці тої землі. Головна роля управителя такого мастку й полягала в тому, щоб розпарцельовати землю, підібрати окремих орендарів з селян - потенційних покупців, а на кінець залишалася ліквідація самої садиби з будівлями та реманентом.

його на новій посаді зросла проти „сідельщицької” мало не вдвічі. Нове начальство дало батькові місяць терміну на влаштування родини та на ліквідацію всіх справ з „Акцизним Бедомством”.

Остаточнo батьки стали на такому пляні: мати з дітьми оселюється знову на цілий рік у Кам'янці, тато житиме в Ластівцях на місці нової праці, а мені - їхати просто зі Сружки до своєї школи, а щоб мене пристроїти якнайскорше до діла, вирішили написати два „прошення”, одне до Харківської, а друге до Воронізької семінарії, щоб прийняли мене до другої класи. Дуже скоро згідна відповідь прийшла з Вороніжу, ще до остаточного від'їзду наших до Кам'янця. Збори були короткі. Я попакував своє нескладне добро у міцну легку скриньку, що її спеціально змайстрував мені на пам'ять дід Кирило, і на початку вересня року Божого 1914-го, розправивши туго напнуті вітрила свої уяви, надій та нових поривань, від'їхав до Котюжан, до тої самої станції, де я десять років перед цим, уперше побачив, зачудований, технічне диво кінця 19-го віку - могутнього сталевого парового коня, що так надзвичайно вразив мене тоді всіма прикметами бабчиного казкового „Змія-Гориничища”...

Але ту пору „святої простоти” я вже давно переишов. Тепер я умудрений, битий, стріляний... Зараз от завертаю направо з цього першого життєвого роздоріжжя у далеку, далеку сторну, аж до Вороніжу... Я так і сказав увечері залізничному касирові, коли той, позіхавши, спитав змудженим тоном: — Вам куди?..

— „Аж у Вороніж...”

— „Аж у Воро-о-о-оніж?” .. З робленим здивованням протягнув він, на мить оживившись...

Вороніж місто велике, розлоге, багатше та галасливіше за наш Кам'янець з познаками монументальної каззонщини в архітектурі. Та далеко йому було до нашого милого Кам'янця з його своєрідною природньою та архітектурною красою.

Війна вже позначилася й тут тим, що в місто наплило багато втікачів з Литовсько-польської сторони. В одній такій родині, у долішній частині міста, де юрмилася біднота, я й примостився, терпляче перемагаючи скупченість, влзівість зацікавленої дїтлашні та інвазію рудих прусаків (уперше їх там побачив!) до моєї скриньки з материним печевом. Добро, що цілі дні були виповнені активним пристосуванням до порядків нової школи та пізнавальними екскурсіями по місту. Користуючи ще з одного, незнаного мені транспортного дива - конки, а то більше пішки, я збороздив місто майже у всіх напрямках, зупиняючись на тому, що було варте моєї ревниво-зацепної уваги. Такого було тут не так уже й багато та все більше історично пов'язане з іменем Петра I-го (Великого): мури старої корабельні (верфі) над річкою Во-

роніжем, великий бронзовий монумент царя Петра, що неприємно вражав старшим виразом обличчя з владно простягнутою рукою у бік Азова, та ще Кадетський корпус, також імени Петра І-го. Кілька цих пам'яток ще більше підносили мій подив і повагу до цього царя-реформатора. Нема нічого дивного: як і переважна більшість з нас, я був у полоні навіяної нам істориками та поетами великодержавницької романтики до царя Петра:

„То академік, то герой, то мореплавитель, то плотнік,
Он всеоб'ємлющей душой на троне вечний бил ра-
ботнік...”

Підвладний такому пієтизмові, я навіть виколупав у свою колекцію з протрухлих дерев'яних останків корабельні кілька дебелих цвяхів давнього ковальського виробу. Де ж то було тоді дошукуватися мені гіркої правди, що цей геній-реформатор та ще й „благодетель” поробив старцями своїх людей (селян) та став найлютішим катом козацького народу?... Що ж до тої Воронізької корабельні, розписаної догідливими московськими істориками, як твориво Петрового військового генія, то вона фактично являла невмирущу пам'ятку царського самодурства. Збудований тут флот не міг пройти в гирлах Дону й далі до моря... Звідки ж я міг тоді про це все знати?..

Тиняючись по місту, я одного разу із здивованням і приємністю натрапив на бідненьку крамничку, що торгувала українськими книжечками та листівками з українськими красвидами. Я зрадів неначе своїй рідній тітці й тоді ж купив собі кобзарика Т. Шевченка. Була то чепурненько видана збірка окремих (дозволенних, звичайно) поезій Т. Шевченка, яка промандрувала зі мною ще шістнадцять років, аж поки ГПУ при моєму арешті підшили також і її до справи, як „вещественное доказательство”. Ще більш дивно було бачити тут на Московщині ту українську крамничку, що правда ледь ниділа, у той час, як скрізь в Україні з початком війни було негайно нозачинювано всі „Просвіти”, і всі українські книгарні, які ще животіли.

Тягнуло мене також залюбки прохажатися повз огорожу тінистого парку, в якому примостився довгий, казновного типу будинок Кадетського Корпусу. Крізь ґрати дебетой огорожі я спостерігав, як малі кадетики в гарних уніформах, немов іграшкові олив'яні солдатика, гралися, перебігали подвір'ям, муштрувалися. Мене нез'ясовано вабив той світ і стиль їхнього побуту і на сімнадцятому році життя в мені навіть ворушилася легенька заздрість до цих „вибранців”.

Сама семінарія не залишила багато на спогад. Мені імпонувало, що тут учився і творив поет, другий „співець народнього горя”, І. С. Нікітін. На головній вулиці на гарному постаменті стояв здвигнутий йому земляками монумент -

бронзова постать поета в гарній задумливій позі з книжкою в руках.

Адміністрація і вчителі семінарії ставилися до мене з підкресленою увагою та зичливістю, але ніхто з них не залишився в пам'яті окрім учителя німецької мови. Він галичанин, перший живий галичанин, якого довелося мені побачити аж тут. На жаль, прізвище його забулося. Молодий, огрядний, підкреслено ввічливий, єдиний з учителів, що не носив уніформи. Вражав усіх тим, що мав кілька строїв європейського вбрання, яке міняв мало не щодня. Тепер я думаю, що він належав до рідкої вже в той час категорії галичан-москофілів та ще й молодих, хоч цього зовсім не можна було сказати по його мові та вимові. Ніякого земляцького почуття до цієї, на загал приємної молодшої людини, в мені не воружнулося. Він був і для мене, як для інших тут, чужинцем - австріяком. Одначе я відразу став у клясі посередником у його мовній комунікації з учнями. Бували нераз курйози. Так, одного разу, пояснюючи значення і вживання німецького заперечника — *kein, keine*, він забув, або не знав російського відповідника цьому і переклав — *kein shüler, keine Frau, kein Fenster*, як „жадний учень, жадна пані, жадне вікно” . . . Кляса вибухнула веселим реготом, смакуючи ці вирази в московському сенсі . . .

Товариші зразу охристили мене „хальсонком” і ставилися з одвертою симпатією, різним способом навзаводи демонструючи це то фундою морозива, то спереченням між собою за місце біля мене за партою, то чимсь іншим.

Проте відчуття чужини не тільки не зникало в мені, а навпаки, дедалі набирало на силі й мене все більше огортала туга за „своїм”. На моє щастя за якийсь тиждень пізніше несподівано заявилися сюди ще два учні з нашої семінарії - брати Гречулевичі - Олександр і Тодос. Молодший Тодос був в одній зі мною клясі. Вдома ми з ним мало зналися, а тут за кілька днів здружилися, що й водою не розіллеш. Виявилось, що Гречулевичам ще тяжче давався процес вrostання в нове середовище та пристосовування до цілком відмінних і незвичних для них форм побуту. Вдома вони були інтернатниками, а тут зразу мусіли впірнути в клопітні справи з мешканням, харчуванням і всіма іншими проблемами життя на приватці та ще в етнічно-чужинному оточенні. Цей спільний нам носталгічно-тужний стан призвів до того, що за пару тижнів у нас визріло рішення підіймати вітрила та й іти за золотим руном у інший край - до своїх, до незнамого ще, але вже привабного у мріях Константинограду, що на Полтавщині. Так ми і зробили. Гуртом їхати було нам легше, безпечніше і багато цікавіше. У Конград приїхали, коли вже організаційний розгрядяш з розміщенням школи влягався, але навчання ще не розпочалося. Щодня прибували хвості бурсаків з далекого Поділля.

Звиклий уклад і нормальна рутинна семінарського жит-

тя ламалися та докорінно мінялися тут, бо не стало найістотнішого, організуючого, дисциплінуючого та цементуючого фактору семінарського життя - гуртожиття, бурси. Всі учні мусіли розміщуватися якось на приватних мешканнях. Оскільки ж Конград виявився глухеньким повітовим містом, що мало не більше двадцяти тисяч населення, то і учні, і семінарська адміністрація зразу зіткнулися з найгострішою проблемою - мешканевою. Тут уже шкільній інспекції ні з чого було вибирати та апробувати ту чи іншу квартиру, тих або інших господарів - усі були підходящими, всі були гаразд. Усі міщансько-козачі родини, навіть більшість жидівських та чиновницьких, мусіли потиснутися та дати місце півтисячній зграї прийшлих, бо ж ми в очах місцевих обивателів були першими побічними жертвами війни.

Казьоннокоштники діставали місячно на руки від 22 до 25 рублів - те, що тепер зветься стипендією, а інші мали жити на те, що їм переказували рідні з дому. Тож під цим оглядом не було ніякої різниці - всі стали вільними „розпорядчиками кредитів” зі всіма дальшими наслідками, що звідси повставали. Незвичка самому оперувати своїм бюджетом, віддаленість від батьківського стежливо-дорадчого ока, різні спокуси, що виникали на ґрунті одноразового припливу цілої купи грошей, приводили до численних прикроців та конфліктів, що зараз у розвинених суспільствах мають різні хитромудрі назви, як: депресія, перекредитування, інфляція, банкрутство, тощо.

По приїзді з Вороніжу ми з Тодосом зформували початковий нуклеус, до якого доосередньою силою товариської симпатії в той же день долучилося ще три електрони, висловлюючись мовою сучасного технічного прогресу: Іван Танашевич, Дмитро Скубій та Федір Харжевський. Останній хоча був уже в третій клясі, але гармонії не псував, бо пристав до мене з сусідського та ще й давнього сентименту (він з Бучаї, а я з Тимкова - близькі сусіди.)

Економічно більш-менш рівна, наша п'ятірка вдачею та темпераментами дуже різнилася. Загалом у економічній градації ми займали, сказати б, перший східець униз від кляси середньозаможників. Пересічний місячний бюджет кожного не сягав вище двадцяти рублів. Ніхто з нашого „п'ятірного грона” не ворожив також здобути якісь надзвичайні осяги в інтелектуально-студійній сфері. Єднала нас співдружність незадрісної пересічності та ще, може, спільна недосвідченість у житті.

На початках консолідації наша групка під впливом розважнішого Федора знайшла на околиці гарне мешкання з двох добре умебльованих кімнат на „повному пансіоні”, щось за дуже невисоку ціну, в одного заможного дорожнього підрядчика. Кілька місяців усе йшло гаразд, аж поки „Варваранна” (так ми звали господиню, вимовляючи Варвара Іванівна одним духом та натискаючи на літери Р і Н.) не

почала експансію своїх обов'язків „хазяйки” простягати в зовсім несподіваному напрямкові. Здорова дорідна жінка зверх сороківки, очевидно, була в тій порі, яка в літературі дістала назву „бальзаківського віку”. Чоловік її був у постільних роз'їздах. От вона на розвагу собі почала докучати нам, і то не комусь зокрема, а цілому гуртові своїми ревнющами до наших (уявних) симпатій - гімназисток. На адресу цих безіменних, безневинних створінь вона не скупилася найбільш неестетичних епітетів. Горе було комусь із нас спізнитися ввечері, мусів він не тільки перелазити через височений паркан, бо фіртку міцно замикалося, але ще й вислухувати палкі докори та спрощені сентенції Варварванни у самих барвисто-вulgарних виразах.

Хто знає?.. Може б такий режим і не поганий був для кінцевих вислідів навчання, але коли несамовита Варварванна почала за такі вифантазовані в її уяві провини карати то одного, то другого з нас тим, що позбавляла вечері, а то не раз і цілого обіду, то прийшла неминуха однастайна реbelie і раптовий зрив нашого блаженного економічного „парадайзу”. В групі не знайшлося ні одного штрайбхера і вся вона перемандрувала на нове місце до інтелігентної жидівської родини Долінського. У нього ми мали також дві гарно вмебльовані кімнати, але вже тільки „з кіпчатком”. Зате товариство пересунулося ближче до центру міста, ближче також і до різних спокус його.

На наше щастя тоді в місті був організований, за зразком інших міст, так званий „Татьянінський Комітет”. Цей добродійно-допомоговий комітет, патроном якого була старша царева дочка Тетяна, головним своїм завданням мав допомагати раненим воюкам та біженцям. Ранених воюків у Конграді ще не було, а під категорію біженців семінаристи цілком підпадали. Тому то для нас й було відкрито в місті їдальню Татьянанського Комітету. В ній за дуже помірковану ціну ми могли дставати цілком можливі щодо якості і кількості обіди. Ця їдальня зразу відкривала для нашого брата різні рожеві перекалькуляції видаткових точок бюджету. За рахунок економії на обідах стали заводитися серед нас речі „люксусу”: розцвічені шкарпетки, батистові носові хусточки, парфуми, навіть останньої моди туфлі фабричного виробу. Найбільше та економія на обідах відкривала доступ до кав'ярень, тістечок та різних солодоців, а завдяки „фонді” значно збільшувала шанси серед конградських красунь.

У жида Долінського нашій п'ятірці було добре: чисто, тихо, затишно. До гімназистки Зіни Долінської відразу зачастили ще дві цікавенькі її подружки Філя і Дуся. Став дехто з монолітної п'ятірки відбиватися від гурту, залишатися вдома, не йти з товаришами до міста на прогулянку, на „кресавдао”, на легкі авантюри. Так ніби ніщо й не захищувало ясного неба над хлопцями у Долінських, а проте...

За давністю часу годі зараз встановити — чому, з якої причини, який гедз вкусив кого, тільки знову десь Великим постом усе п'ятірне гроно ін-корпоре робить третю й останню міграцію від Долінського до Йофе, теж жида, що мав на центральній вулиці кондиторську та кавярню. Переміна була явно невдалою: постійний гармідер навколо, гірші кімнати, вбоге умеблювання, якась корчемна відпечать на всьому, байдужість і неохайність в обслузі - все як на типових жи-дівських „заїздах” на Поділлі. Була й уявна вигода: тільки встав ранком, тут тобі зразу за дверима пончики, бублики, тістечка, чашка гарячого смачного цикорію. Заправився і пішов на лекцію. По обіді, переходячи через кавярню до себе, береш знову пару тістечок та запивашш зельтерською водою з сиропом. Ввечері - знову щось подібне. Пекарня Йофе зна-на була надзвичайно смачними кондиторськими виробами, а господар, завжди привітний, усе записує в кредит. В кінці місяця приходять довгождані гроші з дому і ... ти ледве покривашш борг за минуле з довжелезної листи Йофе, а на обіді у „татьянці” залишаються одні рижки та ніжки. Ще якось протягуєш два, три тижні, а на решту часу підтягаєш ремінець і в допомогу прикликаєш оптимістичний афоризм наших подільських дядьків: — „Нічого!.. Якось то воно буде!.. Ще так воно не було, щоб якось та не було!..” А в прикріших хвилинах, коли твій стоїцизм от-от мав заламатися, вичитуєш з Євангелії:

— „Подивіться на птиць небесних: вони не сіють, не жнуть, не збирають до шпихлірів, а Отець ваш небесний проте годує та гріє їх...”

Врешті-решт у наслідок невдалих економічних експериментів на кінець року наша група опинилася у дефіцитному баянсі не тільки щодо фінансів, але і щодо гардеробу, бо частина нашого одягу пішла на „тандиту”, що тут з прибуттям семінарії пишшно розцвіла. Проте хлопці не падали на дусі, а вміли перешиковуватися, як кажуть „на ходу” та обертати іноді трагізм становища в легкий комедійний фарс.

Отак на весну з гардеробу п'ятірки можна було вкомплектувати цілком пристойних лише три комплекти парадних уніформ, а решта, - то був сурогат, мішанина аварійно-буденного одягу та взуття. А тут саме пішли з весною, як гриби по дощі, всілякі концерти та забави, що їх улаштував Татьянанський Комітет з благодійною метою, річний балъ жіночої гімназії, гулянки та просто вечори з танцями безо всякого приводу та без усякої благодійної мети.

Вихід з положення було знайдено так: двоє з нас за чергою мусіли залишатися вдома, а троє, що йшли, міняли та комбінували кожного разу по іншому частини та деталі збір-ного вбрання. Особливо звабно було дістати Федьові екстра-франтовські туфлі, які той офірував дуже зрідка й з нехитю.

Бувало в самому розпалі танців Дмитро Скубій, набли-

зившись зі своєю парою до щасливця в туплях, раптом питає з невинною міною, але так, щоб твоя партнерша чула: — „Василію, чи тебе не душать часом Федеві черевики?” А той йому зразу: „Ти, Дмитре, краще скинув би чуже на землю!..”, натакаючи дим на те, що той надів сьогодні нові касторові штани І. Танашевича.

Клясні заняття-лекції відбувалися в кількох міських школах в різних місцях та в різні зміни. В будень маси семінаристів перебували в постійному рухові, поспішаючи з одного будинку в другий, зі школи на обід, інші з обіду до школи і т.д. Доцанам хідникам Конграду діставалося чимало, бо й в неробочі дні не було спокою. Навпаки, прикладаючи сюди будівельно-технічну фразеологію, тиск на квадратний дециметр хідників у такі дні ще більше зростав. Конград, хоч і повітове місто, але був невпорядкований, вулиці незабруковані, в місті ні одного парку чи саду. Власне, крім отих доцанів хідників, то й не було іншого місця, щоб спочити, посидіти та помилуватися оком в красвидах, в якійсь художній перспективі.

Тож і не дивно, що в таких обставинах зроджувалися дезорганізуючі настрої: падала дисципліна і стимули до вчення, зростав абсентизм, слабшала контроля та зростала апатія самої адміністрації. Перевірка та відвідування учнівських квартир були рідкими та спорадичними. Всі почували себе не вдома, в коірному. На все ліг відбиток тимчасовости.

Правда, школа взяла з собою духову та струнну оркестри. Давали тут кілька концертів. Їздили навіть з концертом у сусідню Карлівку (ту Карлівку, що була znana по всій Південно-Західній Залізниці зі знаменитих карлівських піржіків), і мали там величезний успіх. Та такого настрою, як був удома, в рідному Кам'янці, не було. Може то було мертвуще відчуття далекої десь там, невидимої ще тут війни? . . .

Власне війна, як страшна та сувора реальність, таки ще не дійшла до цього затишного закутка України. Видимими ознаками її був тут хіба отой Татянинський Комітет та маленький шпиталь для ранених, що вже почав функціонувати. В самій же семінарії це позначилося тим, що вибухла страшна ворожнеча між учителем французької мови Гастоном Гастоновичем Гізом і вчителем німецької мови К. Леценіусом. Одвертий наступ вів Г. Гіз. Як типовий імпульсивний галл, він, де тільки міг та як тільки міг, виказував цю ворожість. Перестав навіть вітатися з Леценіусом та виходив демонстративно з учительської, коли той туди заходив. Його дивацький шовінізм прибирав дещо кумедних, наївно дитячих форм. Він, наприклад, не відповідав на привітання учнів, які вчили не французьку, а німецьку мову. (В семінарії можна було брати одну якусь з нових мов.) Фактично ж Леценіус був стовідсотковим лояльним росіянином з німецьким лише прізвисьцем, як і російський генерал Рененкампф,

що на початку війни так невдало почав наступ своїми корпусами на Східню Прусію, як і тисячі інших німців, предків яких постягувано було на розбудову Російської імперії ще за Петра I та Катерини II. Нас дуже потішали та забавляли такі стосунки сучасних гоголівських Івана Івановича з Іваном Никифоровичем і ми не минали нагоди підступно підкидати в той вогонь трошки й своєї соломки та хмизу.

Глибший внутрішній тиск на семінарське житт-буття позначився тим, що пильніше взяте було під збільшуюче скло традиційне семінарське українофільство. Вже на нашому річному балю в Конграді не було ні одної деклямації, ні пісні, ні навіть мелодії української. Хтось схований, сильний, недовірливий подбав про це... Хтось подбав також, щоб поему Т. Шевченка „Чернець”, яку готувалися наші рецитаторимистці продемонструвати перед полтавцями, було знято й замінено на чехівську гумореску „Лекція о вреде табака”.

Нічого дивного, нічого несподіваного в цьому. Адже відомо, що по всій Україні з самого початку війни позакрито було всі „Просвіти”, які ще подекуди животіли, в тому числі й нашу Кам'янецьку „Просвіту”; категорично заборонено було всяку українську пресу, при чому характерно: заборону цю до української преси уряд застосував раніше, ніж до німецької.

А начальник Полтавського Жандрямського Управління в тому ж 1914-му році в рапорті до міністра внутрішніх справ, писав між іншим таке:

— „Українством заражена почті цілком вся малорусская народная інтелігенція, близько стоящая к народу, преімуущественно учителя і большая часть земского третього елемента, а также частью духовенство і духовная семінарія”. (Зі „Сторінок минулого” О. Лотоцького т. III ст. 257.)

Тож не диво, що й наша семінарія також підпала тут під особливе „недремлющее око”. В кам'яниці Духовна Семінарія та ще хіба Вчительська Семінарія були єдиним острівцями-оазами української стихії серед чужостороннього національного ґрунту жидів, поляків і зросійщеного чиновництва. Тут же, в Конграді явно переважала українська стихія і лише невеликими групами - плямами в неї вкroppлювався чужонаціональний елемент. Тут скрізь лунала мелодійна полтавська мова. Серед гімназисток, гімназистів, горожан - козаків Конграду не можна було спостерігати ніякої соромливости в уживанні української мови, не можна було бачити того почуття меншовартости, що так вражало при стичності з відповідними групами кам'ячан. І в цьому відношенні подільські семінаристи попали тут на рідний ґрунт, на однаковий з ними субстрат, що одразу породив порозуміння та духовий осмос пришельців з тубільцями.

Назовні все виглядало в порядкові, в приборканому послусі, ніяких хвиль на зверхній гладині. Насправді не все було так ідилічно спокійне.

Пізніше мені стало відомо, що тоді в Конграді існував український таємний гурток, що активними членами того гуртка були А. Волянський, Г. Яновицький, І. Левандовський та інші, а з молодших - І. Голоскевич, Ю. Коркош та др. Цей гурток, разом з гуртком конградських гімназистів в 1915 році увійшов складовою частиною в Лівобережну Юнацьку спілку „Баркас”.*

Тож виходить, коли пошукати глибше, то семінарія наша в Конградському періоді була не тільки аморфна „малоросійська” неорганізована стихія, яка знала одні забави, розваги та трішки вчення... На жаль тільки всього й знаємо про той прихований світ, про організовані ембріо майбутніх сил, що старанно законспірувалися під назверхньою безтурботністю.

Нам думається, що загнаним у підпілля й там поволі дозріваючим українським ембріональним силам, було легше залишитися в тіні непомітними ще й через те, що могутні хвилі піднятої війною російського патріотизму, особливо в першому році війни, досягли і семінарії та захопили собою більшу частину учнівської молоді. Семінаристи жваво реагували на всі події на фронтах. Щиро раділи, як і всі навколо, з перемог „доблестного русского воінства”, з фантастичних чисел полонених та зброї, взятої у ворога під Равою - Руською чи під Перемишлем. Вели дискусії тактично мілітарного характеру, висловлювали сміливі прогнози і плодили з-поміж себе доморослих військових авторитетів та голосних стратегів.

З монотонної поверхні обивательського життя війна здмухнула одним величезним апокаліптичним подувом той занепадницький дух та настрої, що так відмітно позначали останню генерацію молоді. Надсонівсько-блоківські поезії, мрійно-тоскні романи замовкають враз. Замість них - героїчно-патріотичне:

— „Спіте орли боевіє! Спіте с спокійной душой,

Ви заслужілі, родніє, славу і вечний покой...”

Популярну перед тим сантиментально-алегоричну „Чайку”, яку — „шутя раніл охотнік безвестний, а пстім — „не глядя на жертву скрился в горах...” тепер заступила героїчна (уривок):

„Вот прапорщік юний со взводом пехоти

Старается знамя полка отстоять.

Один он остался со всей полуроти,

Но, нет!.. Он не будет назад отступать!..”

Коли війна гремить, музи, як відомо, сплять. Але не всі. Подають чутний голос ті, що насичують та надихують поезію

* Більше про Юнацькі Спілки читач може дізнатися з посмертного видання Д. Соловея „Розгром Полтави”, Тризуб, Вінніпег, Канада, 1974 р.

патріотизму. Жадоба офіри для ріного краю стає тоді найбільшою рушійною силою. Вона штовхає молодь до героїчного чину. Війна необмежено обіцяє можливості такого чину.

Семинаристи не становили виключення з цього. Їх також захопив вир патріотичної завірюхи. Мріються георгієвські хрести за хоробрість. Слава. Золоті прапорщицькі погони. Обличчя милої, що схиляється над тобою - пораним героєм... Від мрій переходиться до реального плянування головокружно-блискучої кар'єри прапорщика. Така привабна можливість стає тепер для семинариста цілком досяжною, бо вже не вимагається від нього, як було раніше, закінчення чотирьох класів школи для вступу у „Воєнні Училища”, а ще додатково двох років на військовий вишкіл. Війна знизилася ці норми: вступ до військових шкіл відкрився для тих, хто має лише два класи семінарії, а самий військовий вишкіл обмежувався до дев'яти місяців.

Декому з хлопців голова пішла кругом. Деж-то, через дев'ять місяців і ти свіженький, цілком реальний офіцер-прапорщик із золотими погонами, португесею, револьвером, цейсівським біноклем. А в кишені купа грошей - підйомних, екіпіровочних, фронткових. Ще не дійшовши до фронту, ти вже герой! Герой у своєму селі, в школі серед товаришів, серед знайомих і панночок...

На весні 1915 року декілька семінаристів з другої класи (Новоселецький, А. Літинський та ні.) вже з нетерпінням очікували закінчення шкільного року з твердим рішенням йти до Воєнного Училища. А я й собі заховав глибоко від усіх ту мрію...

Сумною подією закінчувала семінарія свій навчальний рік у Конграді. Ховали учня нашої класи. Михайла Волошановського - першорядного скрипаля, веселого і безжурного колись капцана. Ще так недавній юнак з пишною шевелюрою кучерявого волосся тепер лежав у гробі восково-жовтий зсохлий до непізнання, знищений сухотами.

Ця страшна коліса для юнаків хвороба найбільші жнива збирала на весні, коли цвітуть тьмяні ясини та задушливі акації, коли вся природа радісно оживає до нового циклу життя. Тим трагічніше бачити невблаганний кінець молодого життя і рожевих надій в таку пору.

Ховали його пишно, врочисто, многолюдно. Вздвж від міського собору до далекого цвинтаря пливла людська ріка. Несли багато вінків. Чорними колонами поволі рухалася за труною вся семінарія, за ними гімназисти, гімназистки і багато, багато людей. Весь Конград ніби об'єднався в сумній процесії жалю та солідарности. Шкільна духовна оркестра грала похоронний марш впереміну з величним, протяжним похоронним „Святий Боже” семінарського хару, що долітало аж до околиць сіл.

Надгробне слово сказав якийсь старпий учень, добре „іскушений в гомілетичі”. Він провів паралелю між життям покійного М. Волошановського і долею російського поета І. Нікітина з Вороніжу, що також був колись семінаристом, також злиднякував і також помер на сухоти. Промовець ефектно вплітав у своє слово строфи з передсмертного, повного песимізму вірша Нікітина „Вирита заступом яма глубокая...” Закінчив, як годиться студентові богословської кляси, клясичною латиною:

— „Sic erat tibi terra levis Kongradiensis!”

Поховали товариша, залишили гостинним конградцям на спогад про семінарію свіжу могилу. Чи не була вона символом і передвісником недалекої вже смерті самої школи?..

Невдовзі по цьому ми роз'їхалися на літні вакації. Чимдуж поспішали всі до рідних хат, до любого зеленокучерявого Поділля, що по першій довгій розлуці ввижалося таким незрівняно красним, мальовничим і рідним краєм.

7. Війна Зблизка

Додому цього разу вертав я по найдовшій розлуці з тріхи роздвоєним чуттям, так ніби не на зустріч з рідними їхав, а на нове розставання.

Під кінець конградського періоду червоточиною роз'їла мене всього невідчепна думка йти до військової школи. Ночами не давали мені зімкнути очей блискучі прапорщицькі погони, неясні геройські чини, бойовий темляк при шаблі, легке поранення (ніколи не тяжке каліцтво або смерть), а все те вінчав офіцерський орден св. Станіслава... З цими думками я нікому не звірявся, надто своїм рідним. Знав, що батьки де сльозами, а де наказом, рішуче запротивляться цьому. Сам у собі виношував свою ідею-мрію як та недосвідчена квочка бовтунів.

Щоб здійснити свій легковажний задум, я розробив лυкаву схему: переконав у листах батьків, що мені доцільніше буде їхати назад додому знову тою самою дорогою через Котюжани до Стружки. Там я брався де в чому допомогти нащій бабці й заодно гарно спочити у сільській тиші після такого многотрудного року. Насправді ж комбінувалося щось зовсім інше.

Маючи зараз по скінченні двох клясів семінарії формальне право вступу до Воєнного Училища, я негайно по приїзді до бабки заходився збирати через волость решту потрібних мені документів, крім тих, що я мав уже від семінарії. Підготувавши все як слід, одного дня заявився до Ново-Ушицького Повітового Воїнського начальника П. І. Романюка. З чеховською борідкою та іронічним виразом добрих очей він більше скидався на письменника ніж на грізного слугу бога Марса і зразу прихилив мене до себе. Тепер я був певний в

успіхові зачатої акції, певний був, що викличу в нього схвалення і навіть подив, що от, мовляв, у черзі до послуг „отечеству” стає ще один герой з його повіту. Натомість в ласкавих очах і поблажливій усмішці начальника я зустрів... співчуття, ба навіть легку затривоженність.

Протягом доброї півгодини він переконував мене змінити, відкласти моє рішення. Чому?.. Може тому, що, не зважаючи на задовільні справи за документами, зовні я ще далеко не набув рис юнацької, а тим паче дорослої змужалости. Може торкнули його батьківське серце якісь інтимніші асоціації, що в'язалися з образом його власного сінка, який був мені ровесником? Не знаю...

Тільки він мене переконав (дякую за це й по сьогодні!) не йти зараз до військової школи та ще й до Єлисаветградського Кавалерійського Воєнного Училища, як було виміряно мною у тій легковажній схемі. Він дав мені слово, що, по скінченні чотирьох клясів семінарії, радо сприятиме моїй кар'єрі тільки не кавалерійського, а артилерійського офіцера (так він радив), якщо війна до того часу не скінчиться і мій запал не згасне.

Видно у Вищих книгах не записана була хлопцеві з Поділля фортуна послужити геройськи своєму „отечеству”... Так він і не перегрнув цієї, може й рокової для нього сторінки історії, і облегшений з того навіяння, повернувся тихцем до рідних пенатів, до Кам'янця.

Як неподібний був тепер до себе наш затишний, чистий, завжди вимитий щедрими весняними дощами, Кам'янець: весь у бруді, порохах, рухові, гаморі! На все наклала владно своє тавро війна. Коли в Конграді ми бачили, вірніше відчували її більше з газетних повідомлень та звітів головного командування, то тут ту жаску війну видно було зблизька без романтичних шат у суворій прозі та тяжких буднях. Величезна людська драма розкривалася тут у багатокольоровому спектрі сумного дійства.

Глухе провінційне місто становило тепер безпосереднє запілля близького фронту і було своєрідною широчезною брамою, перепускним пунктом важливого Південно-Західнього фронту. Туди, на захід, на фронт йшли та йшли, часом браво з піснями, а то більше стомлені, приречені, без пісень, маршові роти солдатів. Руді, припилені безликі колони їх зливалися в даличені з таким же кольором подільських суглинків. Майже безперервно день і ніч посувалися мляво туди ж сбози та транспорти з амуніцією, зброєю, фуражем.

Звідти на схід у запілля точилися переривчастою цівкою дядьківські фірманки з раненими. Спорадично спазмами переганялися сіро-сині колони полонених австрійців, обдаючи тебе тяжким сопухом людського поту та терпким дезінфекційним духом. Люди в них украй стомлені, голодні, але неприховано щасливі, для них війна вже скінчилася. Як вже

там не буде далі, але для них попереду — життя і надія... Часом з такої чужої колони ворогів занесе благальне:

— „Пане, хліба! .. Хлі-і-і-бця!..”

Ти зрігнеш з несподіванки — „ворог” говорить, благас нашою мовою... Там також наші люди!.. Хто і навіщо поробив нас смертельними ворогами?.. Але короткий спалах чутливості, не підтриманий ще розумом та свідомістю, швидко спадає, бо прищеплені тобі школою та життям поняття ніяк не підпирають цих набіглих емоцій.

Бували дні, коли воєнна м'ясорубка на фронті працювала надто інтенсивно. Тоді валки підвід з раненими простяглися від Довжка аж по Новий План. Санітарні потяги не встигали відвозити ранених у дальні тили. Всі коридори Земської лікарні бували вкрай забиті тяжко раненими. Нераз ми та старшоклясники інших шкіл зголошувалися добровільно, щоб переносити ношами тих: тяжко пораних, які вже не могли витримувати переїзду на тряських возах по бруківниці міста. Таких ми переносили ношами до тимчасово уряджених перев'язочних пунктів.

І досі не можу забути тяжко раненого донського козака, який згасаючим стогоном, благав нас: — „Братци, добейте!.. Нсту більше сіл!..”

Тяжкий сопух від його ран з розвернутого живота душив нас. А ми несли його аж від губернаторського дому до Земської лікарні, безсилі крім води чимсь облегшити його страсні муки...

Місто вщерть було забите переходовими шпиталями, санітарними частинами та військовиками різних рангів, частин і призначень.

Поштовка та Шарлотка, як і перше, сповняли своє традиційне призначення місць оглядин та злегшених і прискорених знайомств. Тільки тепер уже чорні строї середньошкільників губилися в захисних сірозелених кольорах військовиків. Звідкись насунули в місто турми артистів, артисток та співачок переважно невисокого рівня, але були й такого калібру, як відомий столичний оперовий співак Собінов. З театральних підмостків, вечорами на гулянках навкучливо заливало популярними опереточними:

— „Сільва, ти мене не любиш,
Сільва, ти мене погубиш...”

або — „О, баядерка, ти чаруєш мене,
О, баядерка, ти погубиш мене...”

Ця тривіальність мішалася з патріотично-героїчними „Чайкою” та „Спіте, орли боебіс...” і творила атмосферу невибагливого розваження.

Вночі, коли міський шум стихав, іноді виразно було чути далеке гупання гармат на заході, а з третього поверху семінарії раз-у-раз можна було спостерігати світляні спалахи, наче від далекої блискавки. То все ще тривала затяжна битва

за вперто боронені австрійцями українські Заліщики, Городенку, Коломню.

Навколишні села також напаковано було військом, ближчими та дальшими резервами, обозами та різними допоміжними військово-господарськими частинами. Ще в дальшій поясі сіл розміщено було робочі бригади „іногородців”: киргизів, узбеків, таджиків, туркменів, тих усіх неросіян із Середньої Азії, що їх царська адміністрація звала зневажливо „сартами (собаками), а пізніші володарі надали їм безпідставно загальну назву „нацменів”, хоча, по суті, вони складали у себе тубільну більшість, а їх господарі, що насунули до них з Московії, фактично становили там національну меншість і були отже самі „нацменами” на чужій землі. Їх до війська у стрій не брали. Вони будували, за вказівками саперів лінії шанців, бліндажі, замасковані ходи та інші фортифікації, всі в напрямку з півночі на південь, рівнобіжно до позиційного фронту. Весь Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Лячківський повіти й далі на північ зрито було цими запобіжними лініями оборони.

А людність з-понад Збручанських сіл - Рипінець, Ісаковець, Ластовець та ін. настільки вже обвиклася з симфонією війни, що під ту постійну, добре там чутну гарматну канонаду та навіть кулеметне скрекотання, спокійнісінько собі виконувала буденний ритуал мирного селянського буття: доїли корів, загаяли гусей, пололи часник, косили, жали збіжжя, мочили коноплі, вибілювали над річкою довгі сувої селянського полотна.

Перший шок від війни, коли в отарній паніці потягнулися від села до села на схід підводи, безладно навантажені дітьми, мішками, клунками та іншим нескладним селянським добром, коли у відчаї пускали по городах та кукурудзак худобу попасом, дуже скоро пройшов. Зрив неконтрольованої паніки подолала спокійна з природи розважність господаря-хлобороба — „Що він вартий, зірваний та відірваний від землі?.. Вмирати збирайся, а хліб сій!..”

Тож, як то було колись дуже давно, так і тепер той безпомилковий інстинкт самозбереження, що віками входив у плоть і кров „тутешнього”, підказував йому і тепер найвірніше рішення, те, до якого доходили ще його пращурі аж генген за половців, печенігів, татар, турків - сидіти прищуплено нишком по ярах, байраках, льохах та сховках і „не рипатися”. Вони бо знали - кожна навала часова, вона перейде і про шумить далі, а ти виживеш... Так було й тепер. Воєнна фортуна мінлива.

На самій семінарії війна зблизька ніби то й не залишила помітного сліду, якщо не рахувати вибуття коло десятка учнів з різних класів до воєнних училищ (Палюк, М. Гріневич, А. Літинський, М. Новоселецький, В. Зарицький та ін.) та хіба ще тим, що з осені 1915 року введено було військово навчання. Була то власне одна година на тиждень воєнної гім-

настики. Провадив її молодий офіцер, що вже побував на фронті, кілька разів був поранений, а вкінці скреслений у запас на „нестройову службу”. Ми всі його жалували і шанували.

У внутрішньому житті учнів поволі заходили зміни, що досі не були відомі ні одній генерації семінаристів. Якщо перед війною лише одиниці пошукували за якоюсь працею на час канікул і зрідка діставали її, та й то, це була переважно праця репетитора, щоб готувати до переекзаменування невадах та ледарів, то тепер навпаки, мабуть тільки одиниці їхали додому насолоджуватися спочинком та вегетуванням десь у садку на батьківській пасіці чи біля багатого їстивом материного буфету.

Не ті часи пішли. Війна потребувала допоміжних рук по обслузі фронту та досить проріджених установ і канцелярій у запілля. Часто-густо тепер можна було бачити семінаристів у цілком неспіваних ролях та посадах: табельщиками, десятниками та конторщиками на дорожніх установах, деякі навіть повлаштувалися „земгусарами” (*див. примітку) і працювали в різних закладах та установах, склепах, гаражах, їдальнях і шпиталях „Всеросійського Земського Союзу” або „Союзу Міст”. Там вони діставали цілком пристійні, а то й головокружно високі (як для капцанського стандарту) платні.

Так вони активно входили у складний комплекс життя, у взаємини з різного роду і сорту людьми. Чимало з них за два роки війни побували в різних місцях Галичини, Буковини, Волині. Деякі навіть „понюхали пороху” в безпосередніх смугах самого фронту. В школу після таких вакацій хлопці приїжджали змужнілі, збагачені життєвим досвідом та зрослим чуттям незалежності.

Захопила й мене меркантильна гарячка високих заробітків. Я легко знайшов собі працю того ж літа в конторі інженера Петрова, що був начальником 8-ої шосейної дистанції. Йому підлягали шосейні дороги від Проскурова до Кам'янця і далі на окупованих теренах Східної Галичини та Буковини.

Але перед цим зі мною трапився загадковий епізод не-

* В часі війни було створено дві величезні суспільно-громадські організації „Всеросійський Земський Союз” та „Союз Міст”. Головною метою їх було постачання дієвої армії харчами, фуражем, одягом, санітарно-ветеринарним обладнанням, транспортом, тощо. Вони утримували широкі розгалуження контор, склепів, виробень, гаражів і т.п. і zatrudнювали величезну кількість службовців та обслуги. Багато з тих чиновників могли носити уніформу, яка мало чим різнилася від уніформ бойових офіцерів. Останніх це трохи іритувало й вони зневажливо обзивали таких чиновників „земгусарами”.

героїчного характеру, в якому я мало не став героєм у стилі побутово-драматичних персонажів Карпенка-Карого.

8. Негероїчні пригоди хлопця.

Сталося так, що ще в Конграді я тісно здружився з Іваном Гаруком, не зважаючи на те, що він був клясою старший. Мабуть нашу дружбу кріпило ще й те, що йому вже з рік як упала в око моя сетричка Ніна. Не знаю коли, де та за яких обставин те почалося.

Останнім тижнем перед Петрівкою прїїжджає несподівано до нас Іван. Він давно хотів похизуватися своєю гордістю-парою улюблених власного хову виїздних коней. А було у Гаруковій стайні шестеро добрячих коней, майже всі — виводок одної матки, що звалася „Кораблем”.

Ближчої неділі ставала на рушники його молодша сестра Настя, ота сама ундіна з-під дзвіниці, про яку я давно забув. Нам з Ніною відводилося в тій оказії почесне місце перших дружків. Треба було неодмінно їхати. Та ми й не огиналися, навпаки така пригода нас цікавила і гарно настроювала.

Виїхали другого дня ранком. До Привороття не близький шлях. Вистояні коні рвонули на тугих Іванових віжках. Легкий віз херсонського оковання не йшов - дзвенів, як справна машина. Іван подбав про все, щоб подорож була приємною. На запашному сіні, вкритому картатими ушицькими веретами, було де нам розсістися з найбільшою зручністю. Не зчулися, як за балачками та розгляданням опинилися над величезним мальовничим Китайгородським ярмом. Захоплені, вперше бачили ми з сестрою таку красу на своїй землі. Недарма хтось окрестив цей Китайгородський та далі Вихватнівський яри Подільською Швайцарією. Він таки справді мав рацію. До Привороття доїхали ще за доброго дня і мали цілих півтори доби, щоб обзнайомитися зі всією родиною Гаруків та зі всім, що належало до компетенції та обов'язків весільних дружб.

Гаруки - перші багатії на селі. Це зразу впадало в очі від фундаментальних забудовань господарського вжитку та призначення. Одна лише стара хата задержала той первісний стан, з якого вона колись виряджала працьовитий рід цей у багатство. Бо ж у психології по-спартанському повздержливого щодо власних потреб трударя-селянина, найперше треба було достойно примістити свою худобу, збіжжя, реманент, дроб і всяке інше добро, і аж по цьому думка була вже про себе. От і зростав та обростав двір Гаруків дебелими коморами, стодолами, стайнями, коровниками, кошарами, кучами, повітками, льохами та темниками. І все те було догідне і добряче. Видно було, що той достаток прийшов сюди не з легкого спадку. Тож на збудування нової просторої хати ще

не прийшла черга і вся велика родина якось тулилася в тій первісного типу хаті на дві половині. Влітку розміщуватися всій многочисленній патріархальній родині (Іванів дідусь, батько, мати, старший брат Петро з дружиною та двома хлопчиками, сам Іван і сестра Настя) не було жадної проблеми, бо, правду сказати, із задушної хати втікали на свіже повітря - десь під повітки чи в клуняні засторонки, а от узимку - Господь його знає, як ця родина розміщувалася...

По великій, чистій половині хати видно було, що центральною постаттю родини зараз є дочка, що оце саме на відданню. На широкому ліжку - стоси подушок аж до стелі у сліпучо білих пошивках розмірежених та з вишивками. Укладиста скриня теж не мало промовляла про добрий посаг дівчини. Каналка та два крісла - єдина оздоба, що була даниною духові часу та цивілізації, старанно вкриті були випрасованими покривалами і по всьому видно було, що на них ніколи не сідали. З під ліжка визирав фамільний ряд начищених черевиків, що дожидалися на свою чергу - до церкви, чи до міста, чи на гостину.

Гаруки відмітні були на селі ще зі свого дужого зросту та гарної вроди. Особливо виділялися цим старший син Петро та найменша дочка Настя, що зараз віддавалася.

Вісімнадцятирічна Настя, струнка, ставна була саме в тій порі, коли як стигла вишня наливалася живлючими дажбожними соками - медами. І от зараз цей запашний напій мав спити старий парубок, статечний правда, з доброго роду, але мало не вдвічі старший за неї, якого вона бачила лише раз на віку, до якого була зовсім байдужа й ані трохи не зрушена тим, що він уцасливиює її гоноровим в околицях прізвищем Куземських, багацьким хутором, дубиною, млином та великою хатою, не в примір Гаруковій, із віконницями та гордо випнутим, як лебедині груди ганком.

Викохану в добрі та послусі, трохи легковажну та інколи норовисту Настю, що нерішуче пручалася цьому сватанню, якось укоськали гуртом родичі, мовляв, то не велика біда, що вона не любить свого судженого тепер — „звикнеться, то й полюбиться...” Цей моторошний принцип одружування, як знаємо, був досить поширений у практиці селянських сватів пожадливих на багатство.

Безпосередня за вдачею, трохи примхлива, як то буває з мізинками, Настя zareагувала досить несподівано й загрозиливо перед самим весіллям. Вона раптом, за два дні запалилася спонтанним чуттям до... свого головного дружки. З цим вона, на превеликий конфуз її рідних, а ще більший мій, не крилася.

І от, у день вінчання ранком, коли дівчата почали розплітати її та готувати до вінця, у примхливої ундини визріло якесь одчайдушне рішення. Кличуть мене її подружки:

— „Ходіть но, вас Настя кличе. Щось має сказати...” Вони підвели мене до добрячої комори, де відбувався перший

передвесільний ритуал розплітання кіс молодої, відчинили важкі двері і майже вштовхнули мене до середини. Двері за мною траснули, клямка якось по змовницькому клацнула, подружки хихикнули і полопотіли від дверей. На мене вийшло ситим духом борошна, довгоносиків та задушного аромату сушеної м'яти, васильків і укропу, а з півсутінок метнули блискавкою гарячі Настині очі, рішені на все...

Вмить смагляві руки-змії обвилися вкруг моєї шиї. Всім пружним тілом Настя прилинула і вп'ялася в мене таким жадібним поцілунком, якого я ще не звідував ніколи до того... Невизрашний шепіт. Поквапна ласка. Сльози... У затяжній нестямі зів'яла постать її, як підтята верболозина стала хилитися, не випускаючи мене з обіймів, до ослончика, до гріха...

З недосвіченого переляку я отямився перший і з силою відштовхнувся, заточуючись до дверей:

— „Що ти, Настинько! Нам тепер цього не можна! Хтось зайде, побачить... Сором!..”

Пасмо соняшного світла та струм свіжого повітря враз розігнали мару. Як п'яний поточився я від тої зрадницької комори.

У великому людському жалеві до Насті геть утопився мій весільний настрій. Я зрозумів той її одчайдушний зрив і весь трагізм ситуації. Але ж бо, минулися ті благословенні часи прадавніх купальських ночей, коли дівча вибирало своє ладо за безпосереднім, нічим не замуленим, чуттям...

Тим часом весілля розгорталося на широку руку із додержанням усіх стародавніх звичаєвих приписів. Про це вже подбав Іван, хоч виглядало, що запишеним сватам не все то було й до вподоби. Зі Жванчика приїхали найкращі музики, щось аж шестеро жидів, які знали собі ціну. Для заохочення їм готувалося навіть окрему нетрафну страву, а вони й старалися у віддяку. До танців пристосували та підготували просторий тік у stodолі. Зійшлося сливе все дівоче та парубоче Привороття, бо ж Настя, яка свого часу рішуче відмовилася йти до школи за сестрою, мала найтісніший зв'язок з ними.

Давно вже скінчилася галаслива епікурейська частина весілля. Гості понаїдалися, понапивалися, наспівалися за столами, нагорлопанилися і ті, що вже не встоювали на ногах, пішли нурця - хто під ослін, хто на вози під повітку, хто просто у траву під яблуньками.

Тільки музики не вгавали. Нічну тишу села протинав розкотисто тромбон, зойкали жидівські скрипки та гупав великий бубон. Молодші та міцніші гуляли далеко за північ. Настя була безперечною, по теперішньому кажучи, королевою весілля - балую. Гарна, в'юнка, вся розжарілася, розчервонілася, немов у розпачі та жалю за коротким дівочтвом, не пропускала ні одного танку, запрошуючи сама кого хотіла. За звичасм у кінці танцю цілувала свою пару. Перетанцюва-

ла зі всіма крім молодого, що по шлюбi вже став її чоловіком. Коли знову й знову брала мене до танку, то закінчувала його таким зтяжним, ненаїдним поцілунком, що аж в очах мені темніло, а від людей - хоч кризь землю провалися! . . . О, тут справа була багато делікатніша й небезпечніша, ніж, тоді коли я закрадався малим на Кічкарівці у чужі огірки . . .

У контору інженера Петрова на літній період потребувалися конторщики на дуже просту роботу — копіювали та дублювати різні документи (табелі, тижневі звідомлення, тощо), які надходили з шосейної дистанції від дорожніх майстрів. Таких документів від початку року нагромадилася ціла купа. Кандидати на цю працю мусіли задовольняти одну головну вимогу - мати добру руку в чистописі. Першого прийняли Ксенофонта Палевича, учня старшої кляси, найкращого тенора семінарського хору. Як виявилось пізніше, саме тому його й відібрав інженер Петров, який сам мав непоганий баритон і кохався в сольових та дуетних спробах. Десь-колись, у якомусь приватному домі вони обидва зазнайомилися на вечірці, на якій виступали успішно експромтом у вокальному дуеті. Це й вирішило Палевичеву кар'єру переписувача, а він вже спротегував мені і Феофанові Козельському. Праця наша була в пообідяних годинах щодня, окрім суботи і неділі по чотири години денно під наглядом управителя бюро, головного бухгалтеря, старого причепливого канцелярійного буковоїда. Діставали ми за це в кінці кожного тижня досить добру платню. Праця була елементарно проста і не вимагала жадної участі кмітливости чи уваги, не кажучи вже про якусь творчу уяву і була тому смертельно нудна. Дуже рідко ввечері заглядав до бюро сам начальник. Він сидів, як Зевс на Олімпі в своєму кабінеті і ніколи не зволяв спуститися до нас - смертних у нашу лябораторію нудоти, де скрипіли пера, як миші у в'язничій одиночці.

Проте ми любили його спорадичні візити, бо тоді він кликав свого управителя канцелярії і завжди про щось з ним довгенько конферував. Тоді ми зразково відпружувалися. Бувало часом, що в кінці праці він кликав до себе Ксенофонта і тоді з другого поверху спливали дуже гарні вокальні вправи. Ми не гаєлися відкласти наші пера набік і вже, ніби на законній підставі, слухали, бо й наш грізний наглядач застигав тоді у шанобливо-улесливій усмішці.

Таке протирання штанами стільців успішно продовжувалося для мене щось із півтора місяці, аж поки старий наш бухгалтер не зловив мене на одному переступі. Було так: щоб розігнати монотонність праці, а то більше з легковажного зухвальства та, щоб виграти заклад з товаришами, на копіях з донесень дорожнього майстра Григорія Можуги, який підписував своє перше ім'я лише скорочено — „Гр.“, я ставив йому повний титул — „Граф Можуго“. Таких жартів я

допустив може зо два, а то й зо три десятки. За таке нечуване блюзнірство управитель бюра хотів мене негайно звільнити, але передше мусів доповісти про це начальникові.

І от я став на суд перд ясні очі начальства. Грізний той процес обернувся для мене цілком несподіваним присудом. Зганяючи ледь помітну успішку та насуплюючи брови, інженер відкарбував, удаючи суворість:

— „Ви довели свою вправність у мене на канцелярській роботі. Тепер я маю намір відрядити вас на дистанцію у напрямкові до Заліщиків. Нам потрібний на тій дільниці „графа” Можуги (так і сказав) табельник. Там вам буде набагато цікавіше, ближче до фронту і більша платня. Що ви на це?..”

Не приховуючи свого задоволення, я подякував і тут же, без вагань, згодився. Де ж то — така несподівана і блискача нагода побачити зблизька поля і місця, зрити шрамами справжньої війни із залишками шанців, артилерійських вирв, загороджень з колючого дроту, до того ж побачити той таємничий світ „закордону” за Збручем, романтичну Галичину... Про це від самого повернення з Полтавщини не переставала муляти мене думка.

Через пару днів по цьому короткому діалогові з начальником я вже був на дистанції. Не пригадую того села за Мельницею, де мені було приділено постій дорожнім майстром Можугою, який виявився приємним і добрим дядьком.

Праця табельника виявилася також простою, легкою, зате живою, рухливою, цікавою. Щоденно через мене проходила маса людей, до сотні селян, вигнаних війтами за наказом нової російської адміністрації на роботу по напрямці шосейних доріг, відбудові мостів, розчистці завалених кюветів і т.п. Треба було на початку і вкінці праці записати кожного за ім'ям та прізвищем, організувати постачання води, з'ясувати різні непорозуміння та скарги робітників і т. і. Весь час я був з людьми в контакті, в розмові, жартах. Та й які то були робітники? Трохи підлітків-хлопчаків, а то переважно більшість дівчата та жінки, навіть старшого вже віку. Старші дядьки-газди, яких теж було як на ліки, виконували переважно працю з кіньми та бичками. У кінці тижня приїжджав „артільщик” з Кам'янця і робив розплату згідно з моїми табелями.

Тут я емпірично пізнав, що ці „австріяки” за Збручем такі ж самі люди, як і наші, що наше Поділля не кінчається оцим Збручем. У вільний час я вештався по селу, обходив присілки, обдивлявся околиці, місця недавніх побоевищ, побував навіть на їх цвинтарі. Село, як на нашій Ушиччині: хати охайні, побілені, навіть пошиті таким самим кроєм як у нас, зі східчастими кутами по ребрах високої стріхи. На цвинтарі мене зворушували наївно сентиментальні написи на хрестах. Такі несхожі вони було до наших: — „Раб Божий такий то, упокоївся тоді то...” Майже на кожній фігурі бу-

ло там якесь поетичне присвячення покійникові, траплялися згідка й наївні коротенькі „саморобні” віршики, прості, але повні щирості та людського чуття, і такі непретенсійні написи прокладали додаткові місточки моєї симпатії до цих лагідних людей, бо по них вгадувалося, що тут такі ж добрі, чулі до горя люди, як і наші там удома.

Кожний наступний день у стосунках з людьми на праці поступово затирав між мною і ними психологічні різниці. Зрозуміло, що найбільшою моєю увагою користувалися дівчата. Вони здебільша вродливі, смугляві, кароокі, а брови їх - урозтіч, як крила ластівки у леті, а мова їх - така ж співуча на „ся” та збезнастанним „ая-ая”, як на моїй батьківщині в Тимкові... Ті ж самі люди: говірки, зичливі, жартівливі навіть у лихові та подільчиві своїми скромними пірїжками з картоплею чи качаном вареної кукурудзи. Старші газди їх під макітерку стрижені, у коротенькі кожушинки зверх сорочки влітку зодягнені, у спритних ходаках-пироггах повзувані. Одного пня люди...

Так з практики цього літа увійшло в мене нормальне природне відчуття одности з людьми по той бік Збруча, яке вже далі ніколи не покидало мене.

Цих кілька місяців у Галичині пройшли для мене цікаво і дуже швидко, просто збігли, як один довгий день. Додому, до школи повертався з невеликим запізненням, купою зароблених грошей і воснними трофеями. Я таки назбирав дещо, щоб здивувати рідних та тих колеґ, які „й досі ще не понюхали пороху...”

Мене з моїми нескладними похідними манатками віз дядько, що поневірявся тут уже кілька тижнів „по наряду” аж з-під Дунаєвцеь. Хоча до Кам'янець легко було доїхати за один день - ми їхали два, так украй підбиті та змучені були і конята, і дядько. Наші тоді мешкали по Московській вулиці у одного дякона, навпроти відомого на весь Кам'янець міщанина Загірняка. Я миттю розвантажився. Мати, як звичайно, підгодувала сіромашного дядька і він подався собі далі.

З найбільшим тріумфом і гордістю я демонстрував своїм восннім трофеї, які сам випадково познаходив у залишених шанцях, а то більше таких, що мені поприносили люди. Справжньою гордістю моєю був гарний німецький чорний шолом з мідяним орлом та шпилем, були тут і австрійські багнети, кілька латунних артилерійських гільз та ще якась дециця. Коли ж я випорпав з оберемка соломи цілий артилерійський чотирицалевий набій, то присутній при цьому родич господаря - прапорщик зблід і мало не поточився зі страху. Він запевняв, що то лише якимсь чудом той набій на трясковому возі не розірвався і нас не рознесло разом з дядьком, возом і кіньми... За його наказом муєли ми з братом викопати глибоку яму (добре, що це було на краю міста) на пустирі і в ній погребти той злощасний трофей.

Отаким незакінченим актом жахливої драми у грі сліпого випадку з незрячою безпечністю закінчився ще один негероїчний епізод моєї юности на розпутьях Великої війни.

9. Напомацки до світоглядів.

У цьому навчальному році я звільнився від впливу багатьох непотрібних речей з-поза школи. Багато з них утрачено для мене новизну і привабливість. Тож і кінцеві наслідки шкільного року виглядали тепер набагато ліпше, хоча мої внутрішні амбіції вже й не змагали до більш почесного місця в офіційних розрядних списках, бо я все ще не звільнявся від хибного наставлення до деяких „нецікавих”, нелюбих мені дисциплін, і все разом знижувало скалю моїх успіхів.

До улюбленого предмету всесвітньої історії з третьої класи долучалася ще психологія. Вона (за підручником Челпанова) покривала якоюсь мірою нестачу в наших програмах природничих дисциплін і мій потяг до них. Уже з цього року я тверезо збагнув, що мені не стелиться дорога до Духовної Академії, яка асоціювалась чомусь тільки з архиерейством, і міражі „владичних благолєспій” давно вже не ввижались мені. Все рідше і слабше опирався я тепер владним велінням моєї неаскетичної натури.

В цьому часі не мало ролю у подальшому формуванні мого духовно-інтелектуального складу мали два семінаристи, які перебували у нас „на повному пансіоні”. Один з них, син священика з с. Старої Пісочної, Іван Король, а другий - Іван Гарук, добре вже знааний нам з Привороття. Обидва діяли на мене авторитетом та авреолею старшоклясників, а за цим уже йшло, як звичайно, взорування та наподоблювання їх, бо обидва по своєму могли таки бути зразками для мене. І. Король темноволосий, легкої будови, гнучкий юнак типу витонченого еспанського гідальго за вдачею був трохи мовчазний цілеспрямований інтроверт. Методичний, ретельний у шкільних завданнях, завжди ставив їх на перший плян і не йшов ні на які компроміси з лукавими підшептами легковажних духів, що роєм кружляли тоді навколо нас. Умів у самому собі знаходити більшість того, що йому було потрібне і був антиподом моїй децю розхитаній мрійницькій та запальній вдачі. Тож було нормально, що він мимохіть своїм прикладом, самою своєю постійною присутністю в домі за книжкою, вносив частку тверезого раціоналізму та впорядкованості в мої дії та в безпечну віру у щасливі фінали всіх моїх починань, у те, що — „якось то воно буде”, що все має „закінчитися добрим кінцем”, як у старого стилю американських фільмах. Очевидно, цьому Іванові судилося інша дорога від материнського порогу — не так „до людей”, як „до себе”, і на долю його випали, справді, світові мандрівки, досить цікаві, щоб згадати про це бодай у примітці. (Див. примітку.)

Значний і ваговитіший уплив та слід залишив на мене другий Іван. Широкоплечий, дужий, гарний (таким мені видався створений мною образ Северина Наливайка), він був для мене живим втіленням сили і краси первісної тубільної стихії, правдивим нащадком славних і впертих колонізаторів нашого Пониззя. Ота міцна окультивована тепер селянскість, творила живий образ його — в мові, в твердості переконань, в безпосередності та щирості його вдачі.

(Брат Євген, я в 2-й класі Семінарії, Іван Гарук (у козушку).

Примітка. Я його розшукав у Франції після округло півста літ з часу, коли ми розійшлись. Життя його значили такі витичні звороти: по скінченні Семінарії вже як студент агрономічного відділу

Йому я завдячую своє повне національне прозріння. Не можна сказати, що сталося це враз, раптом, як "Deus ex machina". Психологічно я вже був підготований до того. Стихійне відчуття племінної ідентичности давно і природньо нуртувало в мені. Тепер уже я пізнав життя не тільки через той обмежений екран, що давала література, книжка, і потрібно було лише якогось випадку, щоб як каталізатор при скорив перетворення мого дозрілого стихійного відчуття в національну свідомість, у переконання.

Цього року те довершили дві книжки, що їх звідкість достав мені І. Гарук. Це був „Кобзар” Т. Г. Шевченка повного видання та „Коротка історія України” М. Грушевського, Львівське видання. Остання книжка, що її я із захопленням, а більше з болісним чуттям перечитав - пережив, розкрила переді мною велику панораму іншого життя, боротьби, стра-

Київської Політехніки, евакуйованої тоді до Симферополя, він був покликаний до армії Денікіна, а потім Врангеля. Кінець відомий: на відчай душі втеча з Криму. В команді французьких матросів Іван добивається до Марселю, а звідти самотужки до Парижу. Там, працює два роки на автозаводі Рено робітником, вечорами вперто студіюючи франкознавство. Після того має два роки студій у вищій агрономічній школі в Монпельє, яку закінчує дуже успішно - четвертим з 65 всіх студентів випускників. За тим - два роки праці садомом - городником у великій лічниці під Парижем. (Чужинцеві праця інженера в самій Франції була недоступна). Далі переїздить до французької колонії Слонової Кости. Там уже працює за фахом інженера, засновує досвідну станцію по культурі бавовни і з роками широко її розбудовує. Одного щасливого року на станцію завітав американець д-р Форбс, знаний спеціаліст по бавовні, який подарував Іванові кілька зерен амер. бавовни варіації "Ishan". Цей гапунок виявився надзвичайно цінним і придатним для того краю. І. Король настирливо і енергійно поширює його по всьому терені краю. Це вирішило дальші його успіхи в службовій кра'єрі: його призначають начальником с. г-ва північної частини колонії. На цій праці у віці 55 років він виходить на пенсію і... аж тепер знаходить час і змогу думати про власну родину. У Франції одружується на одній вдові по лікареві з безклопітним додатком трьох дорослих синів (двоє з них лікарі). Тепер мають постійне мешкання в м. Тулузі, а на відомому курорті Ніці - маленьку віллу. Перед тим, як остаточно оселитися на Півдні Франції, „молодята” провели цілих два роки в інтенсивному подорожуванні по світі. З'їздили всю планету, крім Китаю та США.

Увесь світ з'їздив цей хлопець з Поділля та... не знайшов України... Ментально зупинився там, де його застав над розкритим підручником вир громадянської війни, епоха кардинальних змін у всьому. Все пройшло повз нього стороною. Він і тепер вживає твердий знак, букву „ять” та перебуває спокійно в незрушенім світі понять, які півсотні літ назад прищепила школа, дисципліна та при звичаєння до всього комплексу „общеруськості”...

ждань, занепаду, рідкісних захоплюючих моментів злету не якихось там надуманих літературних героїв, а цілого великого страдницького народу, кривною часткою якого я вже тоді себе відчув.

Стався кардинальний злам у моїй психіці. Переді мною розкрилася аргументовано велика наруга і неправда, вчина на мою народів. По дальших розмовах з Іваном я ще більше збагнув, що її, цю неправду, заподіяли нам не так царські жандарми та „держиморди” всіх рангів, як той уславлений культурний цвіт і мозок Великої Росії: її історики, письменники, академіки, єпископи, усі ті, „ім же несть числа”, Покровські, Рождественські, Белінські, Євлогії, які ще з легкої руки патріярха Нікона* всі гуртом принижували, обстріхували та обдерали нас із наших шат, з історії, з мови, з віри, з самої землі, що годувала їх і нас.

Але не одні тільки гіркі думки родило знайомство з нашою незфальшованою історією. Процес віднайдення свого „я”, повороту „додому” з „духового Вавилону”, за висловом О. Лотоцького, разом з тим крив у собі велику радість зродження, самоствердження, зростаючі надії, бажання офіри для рідного краю. Так прийшла й моя черга. Розбудили й мене, маленьку частку окраденого народу з національної летаргії до свідомості цих дві книжки у зачитаних, залязених обгортках.

Та на горе наше, вишколені ворожі сили досягли того, що я і всі мені подібні, вже навіть думати не могли по своєму, краще й легше було нам - по чужому, московському. Я переходив зтяжну смугу душевної травми. Тепер я вболівав, що ніяк не наберуся тої Гарукової, чи І. Левандовського, чи А. Волянського твердості та принциповості розмовляти в товаристві тільки по-нашому, по-українському. Надто вбогий на вислови та невистачальний був ще мій словничок, обкраяний до побутового вжитку, а слабка невишколена вольовість додавали ще свого.

Проте я легко знаходив контакти з такими ж неофітами-однодумцями, яких виявилось багато більше у клясі ніж то здавалося назверх. Правда, ми не гуртувалися, не конспірувалися, ніхто мене, принаймні, не брався залучати в якусь організацію, а зближались просто за непомильною інтуїцією. Передавали майже мовчки без коментарів один одному ці дві книжки як священні кам'яні скрижалі. Пошукували та кидалися за новими нашими письменниками в надії знайти якісь нові еліксири на наші рани. Потягнулися всі до В. Вінниченка. Він імпонував нам тим, що вводив нашу мову, таку надиво красну та вправну в його діалогах, до сальо-

* Примітка: Цей „передовий” реформатор-патріярх ще в середині XVII в. гнівно „ізрек” — „Малоросіянин сам собой, как сатана стоять хочет”...

нів та до інтелігентських героїв: адвокатів, учителів, лікарів. От тільки не вірилося, що таке справді буває хоч би в тому Києві. Де ж пак, інтелігент, освічена людина, годований так ретельно в школі, вдома, на праці московськими „щамі да кашей”, міг так вільно думати і розмовляти по нашому та ще в „благородном обществе”... Проте різні сміливі психологічні конфронтації у нових творах Вінниченка та розв'язки їх нам подобалися новизною, ліберальним духом та тим, що виводили думку й емоції у ширший світ, далі з обмеженої коловерті селянської побутовщини.

Виявилось, що поміж учнями третьої та четвертої класи кружляло чимало іншої забороненої літератури (в класах та гуртожитках семінарії заборонялося взагалі будьяку українську книжку), у тому числі ще кілька „Історій” Грушевського та повних „Кобзарів” Шевченка. Без сумніву, ці книжки „імпортували” наші хлопці, що побували в Галичині, як от і я, на літній праці. Так, усупереч назверхній патріотичній гарячці, що, правда, вже згасала, війна активізувала водночас національний український рух у школі. Напевно існувала якась початкова конспірація, я тілюки не був зтягнений в неї, бо тільки на такому тлі міг статися через рік, напередодні самої революції, випадок, коли після звичайної літургії на першому тижні Великого посту всі семінаристи, наче по змові, вклякнули на коліна і відспівали „Вічну пам'ять” без попереднього виголошення, по кому, як то робиться звичайно. Всі знали, що це в ушанування пам'яті гетьмана Івана Мазепи. Курйоз полягав у тому, що й викладачі, які були в церкві, також поставали на коліна. В кінці адміністрація збагнула весь крамольний зміст цієї демонстрації, але, ради спокою для неї самої, вирішила цей випадок зам'яти і не починати ніяких досліджувань. Тут місце пригадати, що за ганебною традицією, встановленою ще з наказу царя Петра, починаючи з 1708 року в першу неділю Великого посту, в так звану „Неділю Православ'я”, відбувалося по церквах Російської імперії виклинання - анатема бл. пам. гетьмана Мазепи. Цей огидний і понурний обряд останніми десятиками років в Україні взагалі зійшов до простої формальності з найменшим розголосом. Священики в більшості стиха проказували встановлену форму анатеми і на тому все кінчалось. Були й такі, що взагалі не підтримували у церкві цієї ганебної практики. Тож описаний факт треба розглядати, як свого роду свідомий виклик, і то досить відважний і організований, як демонстрацію ображеного національного чуття проти дикої, антихристиянської практики в церкві.

Сама ж війна та всі дотичні проблеми тепер уже не виглядали для нас такими сплосчено-простими, як це уявлялося раніше у п'ятмі заплутаного світогляду та в обробці урядової пропаганди. В розмовах, дискусіях, обміні думок між нами тепер виникають питання, що тривожать вже не в одного його національне сумління — „як, на чию користь та

чому сталося так, що людей одної крові, одної мови доля поробила ворогами і погнала на братовбивство?..”

Так більшість з нас напوماцки, не керована жадними програмами, статутами чи вождями, йшла і знаходила свою стежку до національного усвідомлення і воно ставало нам одним з наріжних каменів життєвого світогляду. Хоч і пізно, бо аж на дев'ятнадцятому році, але й мій до того аморфний племінний субінстинкт давнього тиверця оформився, нарешті, у тверде, глибоке і невідчепне переконання, яке аж тепер можна вже було назвати національною свідомістю.

Всевладний випадок захотів це зробити для мене через Івана Гарука. Зовні це навернення ще одного Савла позначилося тим, що у мене з'явилася гарно вишита українська сорочка, а з нею... перше зниження балу з поведінки за — „упорное ношеніє не присвоенной формой рубашки”...

Автор — Василь Гарба в 3-ій класі Семінарії.

Слід ще відзначити один внутрішньо важливий фактор, що особливо відчутний був серед учнів третьої та четвертої класи, це намагання якось вийти з вузької духової нивки семінарського, гуманітарного в основі, ізоляціонізму на просторі ширших інтелектуальних заінтересувань головно з природничих наук та пануючого тоді матеріялістичного світогляду в науці. Це призводило до виходу в ширший світ із традиційного семінарського духовного гетта. В наші часи, як ніколи до того, почалося зближення на ґрунті філософсько світоглядових шукань між нами та суголосними прошарками інших шкіл міста: гімназії, технічної школи та учительської семінарії.

Так зокрема утворилася групка, не означена ні назвою, ні статутом, ні програмою, її можна б назвати просто дискусійним гуртком. Базою його стала наша Конградська п'ятірка, за винятком Т. Гречулевича. До неї долучилося кілька семінаристів старшої класи, а також декілька гімназистів, що призвичаїли їх, на жаль, забулися, та кілька учнів з середньої технічної школи, як: Арсен Бей, Чорномиз, Іван Бржосніовський (брат пізнішого єпископа УАПЦ.)

За два останніх роки перебування в Кам'янці ми докладно перестудіювали капітальну працю дарвініста Е. Геккеля „Природня історія світобудови“, уривчасто несистематично знайомилися з різними творами інших авторів, які видавалися нам цікавими, як — „Парадокси“ та „В пошуках за правдою“ Макса Нордау, „Стать і характер“ Отто Вейнінгера, „Життя Ісуса“ Е. Ренана і т.п. Літературу діставали переважно гімназисти та техніки через своїх братів, що були вже в університетах.

Для юнаків, які не мали не то що солідної бази з природничих знань, але, можна сказати, ніякої бази, Геккелівські виклади матеріялістичного монізму видавалися цілим об'явленням, що призводило до зрушення та хаосу в старій системі нашого світосприймання. Усе в еволюційній теорії Дарвіна-Геккеля було для нас тепер ясным, переконливим, безсумнівним. Зате сумніви почали влізати у всі щілини тої тендітної будівлі, що її так старанно та дбайливо зводила ще в дитинстві мати і так недбайливо, по „казьонному“ продовжувала добудовувати школа. Розхитувався і тріщав у основах увесь наш колишній ідеалістичний комплекс разом з вірою. Все воно тепер видавалося ретроградним пережитком. Правда, то ще не була якась нова струнка система, нове знайдене „кредо“, але то був уже цілий ланцюг невідцепних запитань, сумнівів та ревізій, якість безладне нагромодження цільних брил необробленого матеріялу. Усе те борсання можна б окреслити нашою подільською поговоркою — „З одного берега увірвалися, а до другого не пристали . . .“

Та в тім нічого не було нового. Такого роду шукання філософського „золотого руна“ взагалі властиві певній порі розвитку молоді людини і то скрізь, за всіх віків, країн та

рас. Тому брати це на рахунок якоїсь виключности згаданого гуртка семінаристів було б трохи за сміливо. Такі й подібні відштовхування від старого та шукання нового можна простежити, був би лишень час і охота, аж ген від генерацій Тургенівських героїв, через оце наше „п'ятірне грно” і... дійти аж до сучасних „бітників” та „гіппіс” усіх мастей.

Отак на скопаних абияк грядках молодість заходилася жваво культивувати нові рослини. Засівала, поливала, вміру доглядала їх. Щось посходило... І невдогад було нам, що те, що посходило рядочками і так гарно зацвіло, — то був кукіль...

Зерно ж пшеничне, заронене матір'ю, не зітлівало, а залишилося до пори, коли має прийти кожному „своя повнота часу”...

10. Цар у Кам'янці.

Тим часом у перебігу учнівських буднів та в ході війни, яка вже сама стала тяжкими буднями, зайшла подія, що розіграла на якийсь час тавро сірої втоми з кам'янецької обивательщини. На весні 1916 року у травні місяці сюди завітав незвичайний гість - цар Микола Другий.

В історії глибоко провінційного Кам'янця, цього найвіддаленішого тоді південно-західнього закутку Російської імперії, подібні події, якщо комусь хотілося б цим попишатися, не були проте аж такими виключними та екстраординарними. „Тезоіменитствуючі” особи обдаровували нас своєю увагою таки частенько, бо всі їх візити мали якесь приховане стратегічне підложжя. Започатковано їх ще царем Петром Великим в 1711 році, коли він переїжджав через Кам'янець зі своїм почетом, простуючи до р. Пруту в Буковині, де мала відбутися рішальна битва московського війська з турецьким.*

* **Примітка:** Нас кортить трошки ширше подати про деякі факти з так. зв. „Прутського походу” царя Петра 1-го, з цієї найбільш неславної воєнної авантюри уславленого російськими істориками царя-полководця. Російські історики якимось соромливо-супо освітлюють ту Прутську катастрофу. А справа була така: блискуча перемога над турками під Азовом, довершена донськими козаками в 1641 р., осмілила Петра і він мав намір погромити турків так, щоб поширити свою імперію за Дунай. Зустріч турків і москвинів сталася на р. Пруті в 1711 році. Турки в тій битві, в якій були м. ін. вже на їхньому боці донські козаки, так нищівно погромили військо Петра, що й сам цар з царицею попали до полону. Турецький паша-переможець так був вражений та зачарований красою цариці, що уклавши протягом ночі ганебний для Петра мир, з шанобою звільнив його. Коли ж султан дізнався, що така риба вислизнула з ятера, то прислав тому командирові-паші шовковий пояс з наказом повіситися на ньому... (З книги „Казачій народ” Н. Н. Коноводова).

Потім приїжджав Олександр Перший „Благословенний” в 1818 році, Миколай Перший — 1842 року, Олександр Другий „Освободитель” 1859 року і, нарешті, оце закінчував царські візити цар Миколай Другий в 1916 році. З легкої руки самодержців візити продовжували нові буржуазні та пролетарські спадкоємці імперії: О. Керенський в 1917 році, Г. Петровський в 1921 р. і М. Калінін в 1922 році.

Тож і приїзд останнього царя, як вияснилося дуже скоро, мав також стратегічний характер. Малося на увазі підняти бойовий дух війська, яке було постягуване сюди перед генеральним великим наступом армії генерала Брусилова на Галичину, наступом, як знаємо з історії війни, дуже успішним.

Був чудовий весняний день. Царська автоколона з ескортом наближалася по Проскурівському шосе. Стояли вишиковані шпалерами учні всіх шкіл Кам'янця впереміш з „городовими”. Семінарії була відведена дільниця зараз від початку міста до б. Пушкінського дому. Ми мали нагоду спостерігати зблизька сценку першого „Добро пожаловать!” Міський голова, представник жидівської громади та ще третій хтось, усі одягнені не по звичайному - у фраки, з циліндрами, наче якісь Діккенсівські персонажі, піднесли цареві при в'їзді у місто на широкій таці хліб та сіль - символи традиційної слов'янської гостинности. Там же лежали ще ключі від міста - це вже мав бути символ вірнопідданства. Цар з ближчим своїм почетом зійшли з авт. Тих троє щось коротко промовляли. Потім уся колона у кільканадцять авт поволі рушила далі вниз до міста. Учні та натовп безперестанку кричали „ура”!”

Саме в цей час високо в ясному небі із заходу стали наближатися якісь літаки. Тривожний шелест пішов по натовпу. То були німецькі літаки „Таубе”. Їх було два чи три. Зенітні батареї з-поза міста почали жваво обстрілювати, беручи їх у кільця. Баранчиково-білі розриви навколо літаків виглядали якось навіть привабно, святочно. Було дуже цікаво нам споглядати таке видовище й зовсім не страшно. Не помічалось жадної паніки чи замішання й серед царського почету. Ворожі літаки, як з'явилися зненацька, так само хутко й зникли. То був, очевидно, тільки психологічний маневр, що не мав мілітарної терористичної цілі.

Коли згадуєш про це тепер, з перспективи півсотні літ та сучасного стану військової авіації, то воно видається якоюсь ляльковою інсценізацією, і ті „Таубе” справді виглядали мирними голубами на синьому небі, а не хижими яструбами.

Потім відбулася велика військова парада на площі між вокзалом та передмістям Нового Плану. Пригадавши сучасний рівень охоронної техніки та „бдітельності” навкололюбимих вождів, дивуючись мізерності тодішньої охорони „священної особи самодержця”. Кількоро з нас учнів зуміли без

рас. Тому брати це на рахунок якоїсь виключності згаданого гуртка семінаристів було б трохи за сміливо. Такі й подібні відштовхування від старого та шукання нового можна простежити, був би лишень час і охота, аж ген від генерації Тургенівських героїв, через оце наше „п'ятірне гроно” і... дійти аж до сучасних „бітників” та „гіппіс” усіх мастей.

Отак на скопаних абияк грядках молодість заходилася жваво культивувати нові рослини. Засівала, поливала, вміру доглядала їх. Щось походило... І невдогад було нам, що те, що походило рядочками і так гарно зацвіло, — то був кукіль...

Зерно ж пшеничне, заронене матір'ю, не зітлівало, а залишилося до пори, коли має прийти кожному „своя повнота часу”...

10. Цар у Кам'янці.

Тим часом у перебігу учнівських буднів та в ході війни, яка вже сама стала тяжкими буднями, зайшла подія, що розіграла на якийсь час тавро сірої втоми з кам'янецької обивательщини. На весні 1916 року у травні місяці сюди завітав незвичайний гість - цар Микола Другий.

В історії глибоко провінційного Кам'янця, цього найвіддаленішого тоді південно-західнього закутку Російської імперії, подібні події, якщо комусь хотілося б цим попишатися, не були проте аж такими виключними та екстраординарними. „Тезоіменитствуючі” особи обдаровували нас своєю увагою таки частенько, бо всі їх візити мали якесь приховане стратегічне підложжя. Започатковано їх ще царем Петром Великим в 1711 році, коли він переїжджав через Кам'янець зі своїм почетом, простуючи до р. Пруту в Буковині, де мала відбутися рішальна битва московського війська з турецьким.*

* **Примітка:** Нас кортить трошки ширше подати про деякі факти з так. зв. „Прутського походу” царя Петра 1-го, з цієї найбільш неславної воєнної авантюри уславленого російськими істориками царя-полководця. Російські історики якось соромливо-скупно освітлюють ту Прутську катастрофу. А справа була така: блискуча перемога над турками під Азовом, довершена донськими козаками в 1641 р., осмілила Петра і він мав намір погромити турків так, щоб поширити свою імперію за Дунай. Зустріч турків і москвинів сталася на р. Прут в 1711 році. Турки в тій битві, в якій були м. ін. вже на їхньому боці донські козаки, так нищівно погромили військо Петра, що й сам цар з царицею попали до полону. Турецький паша-переможець так був вражений та зачарований красою цариці, що уклавши протягом ночі ганебний для Петра мир, з шанобою звільнив його. Коли ж султан дізнався, що така риба вислизнула з ятера, то прислав тому командирові-паші шовковий пояс з наказом повіситися на ньому... (З книги „Казачий народ” Н. Н. Коноводова).

Потім приїжджав Олександр Перший „Благословенний” в 1818 році, Миколай Перший — 1842 року, Олександр Другий „Освободитель” 1859 року і, нарешті, оце закінчував царські візити цар Миколай Другий в 1916 році. З легкої руки самодержців візити продовжували нові буржуазні та пролетарські спадкоємці імперії: О. Керенський в 1917 році, Г. Петровський в 1921 р. і М. Калінін в 1922 році.

Тож і приїзд останнього царя, як вияснилося дуже скоро, мав також стратегічний характер. Малося на увазі підняти бойовий дух війська, яке було постягуване сюди перед генеральним великим наступом армії генерала Брусилова на Галичину, наступом, як знаємо з історії війни, дуже успішним.

Був чудовий весняний день. Царська автоколона з ескортом наближалася по Проскурівському шосе. Стояли вишиковані шпалерами учні всіх шкіл Кам'янця впереміш з „городовими”. Семінарії була відведена дільниця зараз від початку міста до б. Пушкінського дому. Ми мали нагоду спостерігати зблизька сценку першого „Добро пожаловать!” Міський голова, представник жидівської громади та ще третій хтось, усі одягнені не по звичайному - у фраки, з циліндрами, наче якісь Діккенсівські персонажі, піднесли цареві при в'їзді у місто на широкій таці хліб та сіль - символи традиційної слов'янської гостинності. Там же лежали ще ключі від міста - це вже мав бути символ вірнопідданства. Цар з ближчим своїм почетом зійшли з авт. Тих троє щось коротко промовляли. Потім уся колона у кільканадцять авт поволі рушила далі вниз до міста. Учні та натовп безперестанку кричали „ура”!

Саме в цей час високо в ясному небі із заходу стали наближатися якісь літаки. Тривожний шелест пішов по натовпу. То були німецькі літаки „Таубе”. Їх було два чи три. Зенітні батареї з-поза міста почали жваво обстрілювати, беручи їх у кільця. Баранчико-білі розриви навколо літаків виглядали якось навіть привабно, святочно. Було дуже цікаво нам споглядати таке видовище й зовсім не страшно. Не помічалось жадної паніки чи замішання й серед царського почету. Ворожі літаки, як з'явилися зненацька, так само хутко й зникли. То був, очевидячки, тільки психологічний маневр, що не мав мілітарної терористичної цілі.

Коли згадуєш про це тепер, з перспективи півсотні літ та сучасного стану військової авіації, то воно видається якоюсь ляльковою інсценізацією, і ті „Таубе” справді виглядали мирними голубами на синьому небі, а не хижими яструбами.

Потім відбулася велика військова парада на площі між вокзалом та передмістям Нового Плану. Пригадавши сучасний рівень охоронної техніки та „бдітельності” навкололюбимих вождів, дивуєшся мізерності тодішньої охорони „священної особи самодержця”. Кількоро з нас учнів зуміли без

перешкоди дістатися зовсім близько до того місця, де стояв цар і приймав параду. Не було там ніякого підвищення, не було навіть нічого підстелено для нього. Думалося тоді: — „Звичайний архирей стоїть на підвищенні, і йому під ноги підкладають „орлеці”, коли він править службу, а тут для царя — нічого!..” Цар стояв просто на траві. Повз нього маршем, з брязкотом і криками „ура!” пропливали безконечні ріки - колони піхоти. Непереможна сила відчувалася в масі і в марші того війська. А він, цар, видавався тут якимось мізерним і безсилим... Я стояв від нього так близько, що міг виразно бачити його зморене сіро-землисте обличчя, по якому раз-у-раз легкими гримасами перебігали нервові токи. Я бачив потьмарені втому очі звичайної людини і... ніякої величі. Стояла, випнувши дугою тонкі ніжки, слабка людина, що викликала до себе не подив, не страх, не захоплення, лише співчуття, жаль і... несміле бажання заступити його.

Рівно через десять місяців від цієї зустрічі вже не емоційні передчуття, а твереза суворая реальність промовляла за те, що цареві, таки справді, не було чого заздрити...

Невдовзі по царській візиті почалися довго і ґрунтовно підготовлювана офензива російських військ широким фронтом на Галичину, так звана Брусилівська офензива. За цим наступом громи війни пересунулися на захід — ген аж по Карпати. Хоч війни вже не було чути, але її карби та рубці видно було на кожному кроці. Вже не поодиночі, а цілими групами вешталися по місті вояки з команд „виздаравлюючих”, між ними багато калік - безруких, безногих, на милицях, блідих. Шпиталі з раненими сливе в кожному місті та містечку Поділля, чимало шкіл обернено в шпиталі. По всій Галичині березові хрести - могили вояків. Упорядковані, охайні, рядами з написами, часом завітчані - то ворожі. Великі горби-кочури з написами „братські могили”, або безладно без догляду порозкидані поодиночі обабіч доріг, безіменні в більшості - то могили наших „защитників”.

Два роки після евакуації до Конґраду семінарія прожила у себе вдома. Адміністрація її послідовно, методично вправляла всі недоліки та недоладності евакуаційного періоду і поволі вводила семінарський корабель у нормальне річище, щоб... на весні 1917 року стати перед фактом повного краху і руйнації тих зусиль. У лютому місяці вибухла революція, що поперевертала все догори дном.

11. Революція 1917 р.

В кінці лютого 1917 року за старим стилем почалася Велика „Безкровна” Російська Революція.

Ми тоді вже були семінаристами четвертої кляси, себто тими, які могли з найбільшими надіями та певністю дивитися у майбутнє. Звідси бо, з цього семінарського вододілу -

розпуття вибиралося та плянувалося життєву дорогу: кому до вищої школи, кому докінчувати повну богословську освіту і тоді вже йти на „приход”, чи в духовну академію, кому йти на війну, або видно буде куди...

Як зустріли її ми, ту революцію?...

Найвірніше буде вжити тут ходячого банального виразу, який хоч і утратив свій перший дотепний зміст, але тут буде цілком на місці: „з телячим захопленням”...

Не було у нас тоді засліпленої відданости та послуху своїм вождям, бо ми їх не мали; не видно було ще полуменючих жадобою помсти очей, ні палаючої до тиранів зненависти професійних революціонерів і, звичайно, не було хижого очікування, коли то „караючий меч революції” почне свою м'ясорубку. З природи у нас, дітей села, не було і не встиг ще ніхто виплекати кровожерливого інстинкту помсти до тих, про яких ми завзято виспівували тоді:

— „А деспот піруєт в чертогах златих, тривогу віном залівая...”

— „Ну, й лихо ним!.. Набенкетувався - тепер вже не буде...” Так у душевній простоті думалося нам. Крім того, тоді вже ми досить добре знали, який жалюгідний і безвільний був той деспот - трагічна жертва батьківської любови, що в розпуці за життя синка-наслідника пішов на такий ганебний і фатальний альянс із пройдисвітом, п'яногою, мужиком з Тобольська. (Див. прим.*.) До того ж мій власний „священний гнів” стишувався жалем до нього ще з минулої весни, коли я надивився на цього „тирана” зблизка на параді.

Тож з самого початку семінаристи в масі прийняли революцію з непідробленою радістю, що мала може різні сподівання, але джерелом її був чистий ідеалізм. Було безвідчитне захоплення і майже відчуття, що от з цієї пори всі разом увійдемо в золотосяйні хорони волі-свободи, у нову еру буття...

Мабуть учні всіх середніх шкіл Кам'янця переживали цей колективний спалах революційної гістерії та п'янкий стан відчуття свободи, що виграла й їм чудесними барвами північного саява. З вікон усіх шкіл неслися революційні пісні, що їх миттю десь понаучувалися. Переймаючись похоронним сумом, врочсито тягнули ми ту, що стала вже улюбленою:

— „Ви жертвою палі в боротьбе роковой...”

Ті всі революційні пісні, то все було чистою вербальною фікцією, позбавленою конкретних образів, бо ж ні одної „лавної” жертви ніхто з нас досі не бачив... Переспівали тих

*Примітка: Як відомо, царський наслідник Олексій мав невилікувану небезпечну хворобу гемофілію. Найкращі лікарі не могли дати ради у випадку кровотечі, а Распутін гіпнотичною силою свої молитви містерійно спляняв її. Та дорогою ціною оплатилася царській родині та поміч!..

пісень і помаленьку стали вибиратися з „общих” революційних ідей та гасел, авторами яких були чужі нам люди. Перед нами все більше ясніла дорога національної волі, краси і правди, національного відродження.

Треба сказати, що взагалі на всьому просторі колишньої царської імперії, а також і у нас, революція йшла на початках за духом першої стрічки марсельськи:

— „Відречемось від старого світу...”

І це відречення, заперечення старого на початках ще не виключало проявів звичайної людськості, часом навіть охристіанізованої. Та дуже швидко якісь сили підсунули моторошну ідею „возмездія”, і це відречення від старого обернулося у зведення поррахунків з різної скалі тиранами та кумирами, яких виявилось дуже багато. Наввипередки та у поспіхові скидали і замінювали, арештовуючи, всю адміністрацію старого режиму. Дух оновлення та відплати охопив також і школи. Учні середніх шкіл копіювали методи старших. Вони теж скидали та вимагали усунення й заміни своїх льокальних тиранів - інспекторів та немилих учителів - „зубрів”.

Та сама хвиля відплати та зведення поррахунків перекодилася і через нашу школу. Почалися щоденні сходки-мітінги. Виявилися з-посеред семінаристів дуже вмілі й вправні майстри ведення зборів та знавці парламентарних способів цієї штуки. (Де тільки й понаучувалися!.. Чи в тасмних гуртках, чи через своїх братів та дядьків студентів, нелегальщиків?..) Таким нашим визнаним парламентаристом був згадуваний вже Аристарх Волянський.

Визначилися також дуже добрі, навіть запальні промовці. Ми їх звали „орателями”, так замінивши на архео-слов’янський манір російське слово „оратор”. Вони не поступалися перед кращими промовцями на міських мітінгах, які наші семінаристи залюбки відвідували. Таким „орателем” відзначився наш товариш Олександр Волосевич, але було їх крім нього чимало.

Першою жертвою нашого „скринінгу” став відомий М. П. Соколов - „Мітей”. На цій жертві у повній мірі було застосовано біблійну старозавітну девізу— „Мені належить помста і я відплачу”. На прилюдних учнівських зборах, цей, ще так недавно грізний пострах семінаристів, мусів визнавати, каятися, просити прощення перед учнівським „сінедріоном” та масою учнів за всі ним заподіяні злодіяння у минулому. Цей старий, заслужений „стаський советник” був дійсно докраю принижений та наляканий і поводив себе без найменшого гонору та гідности. Власне в такому приниженні „тирана” й полягало задоволення Немезіди, захисниці нашої, а також було то своєрідне безкровне відпруження психологічного садизму юрби.

З вимогою про його усунення тактовна адміністрація легко погодилася, але якось так скерувала та зам’яла все, що в осени того ж таки року „Мітей”, як ні в чому не був-

ло, розпочав ще один з безконечного ряду свій навчальний рік.

Таку ж морально психологічну вівісекцію проробили загальні учнівські збори й з іншими семінарськими „тиранами” — пом. інспектора Вітвицьким та викладачем історії Корнієвським.

Якихось пару тижнів тривало те захоплення „народнім вічем”, тими гарячими загальними зборами учнів. Хтось безликий складав програми тих зборів, усі втішались процедурою обирання президії зборів та всього парламентарного порядку ведення зборів. Переглядалося на них чимало питань, болячок та проблем, починаючи від нової структури шкільного самоврядування, реформи навчального пляну, збільшення фізико-математичних та природничих дисциплін, введення на викладах, де це можливо, української мови, допущення семінаристів до всіх університетів і т.п. та кінчаючи поліпшенням харчування і побутових умов у гуртожитках. Складали довгі резолюції, кудись їх надсилали, до когось апелювали по інстанції. (Ще ідея ієрархічності та правопорядку за інерцією була в пошані.)

Потім настало стишення. Задовольнилися чи може й переситилися всілякими розправами й гамором. Як у тій зловорожій поемі Пушкіна — „Рука бойцов колоть устала...” Не стало вже чим насичувати ті пристрасті людські, що ще в біблійній давнині наелектризували юрбу нестямним криком: „Розіпни, розіпни Його!.. Прийшов час, коли всі горлодери виговорилися, настало відпруження і все поволі знову ввійшло в старі річища. В місті та по школах почали діяти нові організуючі сили та форми.

Через яких три чи більше тижнів від початку революції, отідшій фактичній господар міста - Штаб Армії Південно-Західного Фронту на чолі з генералом О. Брусилівим та числена залога міста разом з революційними організаціями Кам'янця перевели многолюдну величну маніфестацію, першу таку по перевороті. За ідеєю організаторів малося висловити нею масове довір'я та підтримку Тимчасовому Урядові, що в Петрограді.

Здавалося все місто вийшло на вулиці. Сила війська з оркестрами. На спеціально зробленому кріслі-троні старшини несли генерала Брусилова, що вже став за короткий час улюбленцем революції. Вийшли всі середні школи зі своїми оркестрами. Несли плякати та транспаранти з написуваними на них лозунгами. Над головами людей червоними крилами похитувалися прапори. Духові оркестри гриміли маршами. В колонах співали марсельзу, а найбільше:

- „Ви жертвою палі в боротьбі рокової...” та
- „Віхрі враждебніє веют над нами...”

Стояв суцільний радісний гармідер. Сприяв цьому немало теплий погожий день подільської провесни.

Відмінною від усіх посувалася наша семінарська колона. Попереду її несли великий портрет Т. Шевченка, за ним довгий транспарант, але не червоний, як у всіх, а якийсь особливий - жовтоблакитний, а на широких смугах його великими літерами напис: — „Хай живе вільна Україна.”

Аж соромно зараз признаватися, але то була правда, що більшість з нас лише тоді вперше дізналися, що ті гарні кольори, то наші національні кольори - символи українського синього неба та золотих ланів пшениці. З тої пори й для мене ті кольори стали наймилішими.

А в льозунг той, такий сміливий, що віяло від нього бадьорою надією, власне, багато з нас ще не вкладало нічого конкретного, програмного. От просто радісно було маршувати під бадьорий такт своєї духової оркестри, стояти безбоязно і сміливо під таким гарним кличем „Хай живе вільна Україна”, співати перед усіма, не криючись, на повний голос: „Ще не вмерла Україна”, „Не пора, не пора, не пора...”, „Гей, там на горі січ іде...” та поглядати переможно з радістю навкруги на здивованих роззяв, що їх густо було обабіч на хідниках.

Час від часу, коли рух загальмовувався і зупинився, хтось виділявся з колони і виголошував українською мовою короткі запальні промови. Під час маршу до нашої колони прилучалося все більше й більше цивільних людей та військовиків.

Велика шкода, що не знаємо і не можемо пригадати тепер - хто, які сили, які учні організували те все так зразково та в такому виразно національному дусі. Певно тільки одне - то були сили не вчорашнього дня, вони зріли та переходувалися в конспіративних гуртках довший час, і тільки от-тепер, коли греблю прорвало, виплили наверх.

Людські потоки маніфестантів, як річки влилися з усіх сторін на майдан біля величної Олександро-Невської церкви. Спинилася тут і наша колона. Її зразу заатакували рої агітаторів, усе більше у військових уніформах, видимо професіоналістів. Вони вклинилися в середину колони, розбилися на групки та почали жваву обробку, короткі дискусії та переконування і все те із загальних соціалістичних позицій та з одним переляканим рефреном:

— „Памілуйте, гаспада, — зачем же отделяться? . . . Вместе на фронте страдали! . . . С одоного котла кашу елі . . . Будет так, как решит Учредительное Собрание . . .”

Хоча жадних лячних самостійницьких гасел на плякатах не було і в промовах не виголошувалося, але ці досвідчені партійні агітатори добре відчули небажаний їм дух та настрій перших „жовтоблакитників” . . .

Як споглянеш на те все назад з череди перейдених років, то виглядало воно дивно, наперекір справедливості та законам логіки: у значному як-не-як місті, адміністративному центрі стародавньої української землі, при першій віль-

ній маніфестації національні символи та лозунги старожитніх господарів тієї землі потопали у чужому морі і лише не-сміло й боязко нагадували про себе. Їхні лагідні жовтобла-китні кольори просто губилися в криваво-червоному морі. І на-ша колона на загальному тлі становила очевидний дисонанс та зривала очі тим, що була не така, як усі... Що більше, - тут уперше виявилися упередження, підозрілість та навіть ворожість до нас з боку чужих, неприхильних сил. Активну масу таких творили тут зайшли сюди гарнізонні та прифронтові частини війська, й польське, а найбільше жидівське на-селення, що складало 37% мешканців міста. Вони слухняно і організовано йшли за кличами своїх проводарів з партій „Бунда”, „Поалей-Ціон” та ін. Ті їх кличі були згармонізо-вані та співзвучні до загальноросійських кличів і в проти-венстві до наших національних ідеалів.

Було то вже першою ластівкою прийдешніх подій, пер-шою поляризацією протилежних ідей та сил в недалекому майбутньому. Під жовтоблакитний стяг горнулося все націо-нально свідоме та стихійно українське: учні Духовної та Учи-тельської семінарії, учні Второклясової Вчительської школи, „Просвіта” та частина дрібного чинсвництва і міщанства. Під червоні прапори пішли всі наші „всьоравновщики” та ті, що ще не розібралися в становищі, але більшість складала чужі нам кривно та ідеологічно, що вороже і активно протистави-лися нашій національній ідеї.

Тож семінарія в масі своїй першою виразно й свідомо зайняла тоді свій природній національний полюс революції. Модні соціалістичні течії та теорії, що в той час домінували серед професіональних революціонерів і студентства, та які пробиралися через старших братів і дядьків у семінарське середовище, нас не захоплювали. Постійний наголос їх на соціальні загальноросійські проблеми та реформи не доходив до наших вух і сердець так виразно та владно, як саме на-ціональне наше покривдження.

Тому більшість із нас не так інтелектом, як незіпсутою інтуїцією сільських хлопців відчули насамперед притягальну силу, правду і красу національного відродження, яке обіцяла тоді революція. Тепер ми стали обличчям тільки до своєї хати...

Ми стежили та значили своїми віхами дальший перебіг подій і змін в революції, які заторкували чи загрожували на-шим національним змаганням. А в той час таких подій, як відомо, не бракувало не тільки в Україні, але й на нашому Поділлі.

До часу, коли ми мали роз'їжджатися на вакації, бага-то вже сталося такого, що підносило наш дух та окрилюва-ло великими надіями.

Так, губерніяльним комісаром Поділля став Г. Степура, наш колишній семінарист і це імпонувало нам надзвичайно, бо ще дехто добре пам'ятав його зі школи.

Десь у середині квітня в Києві зібралось біля дев'ятисот делегатів українців на Національний Конгрес і утворили Українську Центральну Раду, що стала фактично нашим першим національним парламентом. Делегатом на Конгрес від нашого Поділля був Виктор К. Приходько, якого також було обрано до Центральної Ради, і це ще більше сповнювало нас гордістю, бо ж і В. Приходько також був колишнім нашим однокашником.

Головою Української Центральної Ради став М. Грушевський, той, якого „Історію України” ми перечитували немов би якесь Боже об'явлення.

Знали ми, що Тимчасовий уряд Росії зайняв до всіх наших національних аспірацій одверто неприхильне становище і нашому обуренню з приводу кожного такого ворожого акту не було кінця і меж...

Раділи ми, що в Центральній Раді вже виразно та сміливо ставиться домагання (неймовірне!..) справжньої автономії України; що кравчим комісаром Галичини та Буковини став наш українець проф. Д. Дорошенко та що він попризначав українців на всі посади повітових комісарів; що симпатичний генерал Брусилів, на якого ми досить надивилися в Кам'янці, бо він був дуже набожним і ніколи не пропустив літургії в катедральному соборі, - дозволив формування в Києві першого українського полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького. Знали, що до того полку одразу вписалося зверх трьох і півтисячі добровольців і це викликало в нас велике піднесення духа і надій.

В кінці травня перед самим нашим роз'їздом, у Києві зібрався перший Український військовий з'їзд. Той великий імпозантний з'їзд наших вояків вилонив із себе постійний дійовий комітет і тоді вперше пройшла чутка про С. Петлюру, що став головою цього комітету, як про знаменитого промовця та надійного провідника, і це також імпонувало нам надзвичайно, бо стало нам відомо, що й він - колишній семінарист з Полтави.

У такому піднесено-очікувальному настрої роз'їжджаємося в кінці травня 1917 року, закінчивши четверту клясу, на вакації. Де з ким прощасмося ґрунтовно, бо хто знає коли та чи побачимося?...

Ціла група товаришів відходить до університетів та до інших вищих шкіл. Двоє хлопців таки йдуть до військових шкіл, але тепер вже це викликає в нас не так подив, як співчуття та неясну тривогу за них.

Переважна ж більшість кинулася шукати собі працю на літо. Працю знайти було досить легко, бо наш Кам'янець все ще був забитий різними головними квартирами, представництвами та установами військового та напіввійськового типу, в яких була велика потреба на допоміжний конторський персонал.

12. З Буковини на Волинь, з Волині до Лубень

Вже й не пригадати, як то сталося, що троє семінаристів, яких не в'язало перед тим нічого спільного - ні кляса, ні дружба, ні симпатії, знайшли собі працю в „5-му Передовому Гаражі Всеросійського Земського Союзу”, що обслуговував VIII Армію Південно-Західнього фронту. Один з них - автор цього, другий Кость Рикевич клясою молодший, а третій Петро Шаркевич, клясою старший. Останній мав перед тим набути вже десь практику рахівника і був старшим не тільки за віком, але й посадою між нами, нам же припала ролля конторщиків, тобто при потребі ми працювали табельниками, десятниками, вели „входящі-ісходящі”, ще пізніше виконували диспетчерські функції. Місце постою гаражу і нашої праці - м. Чернівці на Буковині. Гараж мав 25 вантажних машин, три легкових „форди” та два мотоцикли з колісками. Все це нещодавно прибуло з Америки. Працю дуже добре оплачували і виявилася вона цілком для нас поильною.

Ще заким виїхали до Чернівець, моя голова вщерть була набита мріями про майбутні романтичні пригоди від близькості фронту та у справжньому „закордонному” місті, яким мені ввижалися Чернівці. Молода уява розцвічувала все у рожеві тони та фарби, а „підйомні” та добові зразу ж неймовірно збагатили наші виснажені за рік кишені й за одну ніч обернули нас мало не в акул Волстриту.

Місто Чернівці дуже гарне. Воно мальовниче розгорнулося на пагорбах по обох берегах річки Прута. У розпаленій трохи уяві мені здалося, що воно нагадує в якійсь зменшеній пропорції та мальовничості наш старий Київ. При ближчому знайомстві ця ілюзія швидко розвіялася. Місто цілком європейського онімеченого типу аж до назов вулиць. Незважаючи на військовий час було воно дуже чисте та охайно утримувалося.

Ми дістали мешкання в чотириповерховому напівзаселеному будинкові, не то готелеві, не то багатомешканевому житловому корпусі на вулиці Herrengasse. Прожили ми там щось біля одного місяця. На жаль, на негативі плівки нашої пам'яті не завжди рееструються враження за важливістю їх, часто-густо запам'ятається яскраво щось цілком неістотне, якісь дрібниці, натомісць щось більш цікаве та характерне пам'ять не зафіксує. Так і тут, з довгого ланцюжка чернівецьких вражень збереглися лише порозривані ланки їх.

Перше, що вразило нас, звиклих до міських бруківниць та ще й не дуже делікатного стилю, що нашу затишну Герренгассе було всю поспіль викладено дерев'яними квадратними брусами, насторча поставленими, і це утворювало наче паркет на вулиці. Щодня її змивали водою дрівники і все на ній цілком пасувало до її панської назви. Мешканці дому - переважно старі люди та жінки. Вони були стримано ввіч-

ливі, без підслесливости та догідливости до нових господарів, мало балакучі і ні на які дружні акти не надавалися. Говорили з нами виключно по німецькому і лише, щоб підкреслити різницю між нами, замість „герр” вживали „пан”. Нас рятувало те, що ми всі троє вчили в семінарії німецьку мову.

І тут думали ми, те саме: місто знімечене, як у нас зрощене, а навколо в мури його б'є українська стихія...

Одного разу, в дуже гарний, погідний день якогось свята, все місто пришло в незначне збудження. До митрополичої семінарії, будівлі якої мальовниче різьбилися на густій зелені дерев, йшли та йшли люди. Тут поза шкільною огорожею на легкому схилі вони розсідалися просто на траві, бо лавок не було. Було багато російських солдатів, а найбільше міських підлітків. Схили утворювали природній амфітеатр із легким спадом до площі. Мав відбутися тут футбольний матч між збірною командою чернівецької молоді та російською такою збірною, що зформувалася переважно з молодих офіцерів та підстаршин. Як виявилось, основу місцевої команди складали учні митрополичої семінарії — „зеленець” п'ятнадцяти, а найбільше сімнадцяти років. Російська команда була дуже нерівна за складом. Видно було, що вона випадково зібрана та зовсім не зіграна і в грі безтактно надуживала правом „переможців”, фізичною силою та брутальністю. Значно молодші й фізично слабші семінаристи, до того ще делікатні та з психологічною ознакою переможених недавніх ворогів, вигравали своєю меткістю та надзвичайною зіграністю. У висліді всього матчу офіцерська команда ганебно програла, не зважаючи на всі надужиття та брутальність у грі. Було прикро дивитися на безцеремонне поводження декого з військовиків, які забували, що на цьому полі перед ними вже зовсім не той професійний ворог, що сидів у окопах. Глядачі, особливо діти, одверто висловлювали своє захоплення від майстерно забитого голу „своїми” схвальними вигуками і оплесками, а своє обурення і протест на брутальність військовиків несамовитим свистом. Характерно, що симпатії присутніх солдатів були виразно на боці юнаків і на всі надужиття вони реагували з відкритим обуренням та навіть уголос терпкими солдатськими ідіомами... Нічого казати, що наші симпатії також були цілковито на боці учнів, бо тут домішувався ще й, так би мовити, клановий сентимент до своїх. А коли в азарті гри який з хлопців, забувшись, гукне по-нашому, а не по-німецькому:

— „Славку, подай-но борше м'яч на мене!..”, то тобі й справді видавалося, що то не чужий австріячок, а таки котрийсь з наших рідних братів здому...

Тим часом на фронті йшло розпачливе намагання Тимчасового Уряду виправити якое помилки перших декларацій і залицяння до солдатів військового міністра Гучкова та прем'єра О. Керенського; намагання підняти дисципліну і бойовий дух армії та якое скріпити фронт, що мітингував, бра-

тався з недавнім ворогом і почав прискорено розкладатися. З цією метою сюди до VIII Армії, що займала найдавший південний фланг всієї довжелезної окопної лінії фронту, безупину засилялися професійні агітатори з головним мотом їх промов: „Війна до переможного кінця!..”

Через Чернівці стали переходити далі на фронт до лінії окопів жіночі „Ударні батальйони”, які мали підсилити бійців та підняти бойовий дух окопних ветеранів. Ще в Кам’янці доводилося бачити ці дивні формації „Дочок Револуції”, як їх красно назвали. То були правдиві ентузіястки-ідеалістки з геройським виблиском очей. Там у запіллі вони викликали до себе різномодні почуття, залежно від віку, статі та темпераменту тих, хто їх обсервував. Переважно то було просте, гарне почуття симпатії та людського співчуття до них. Тут, у безпосередній близькості фронту, ми бачемо знову ці батальйони, але їх бійці вже зблякли, припорошені справжнім їдким порохом далекого пішого маршу. Їх погляди сумні, тривожні, розгублені. Тут вони не героїні, а прости змучені молоді жінки, ослаблені фізично, без вогню в середині їх та без парадної авреолі навколо них... Одні кпини. Часом хвиська образа, кинена просто в обличчя здичавілим фронтовиком, та з усіх боків неприховані хтиві погляди згоднілих самців.

Так Тимчасовий Уряд готувався до великого наступу, що в задумі мав повернути бойову силу армії, підняти її дух, дисципліну і наблизити скору перемогу над ворогом.

Наша автоколона також діяльно увімкнулася в той загальний підготовчий рух. У дві зміни працюють вантажні авта, перевозячи та підвозячи до самого фронту різне спорядження, фураж, харчі, інтнедантське різне добро.

Серед такої видимої метушні та на фронті та ближчих резервах до фронту, серед вимученої, стуженої солдатні одночасно йшов інший, не так голосний, але й не дуже прихований процес. Якись, що називають себе „більшовиками”, ті ж таки вояки з шанців, якись, що звідкись найжджають сюди в уніформах „під братішек” невпинно довабають та розкладають фронт цілком протилежною агітацією. Як невтомні терміти точать безупину деревину, так ці працюють тут запопадливо серед маси фронтовиків. Гасла їх прості й дохідливі, привабні, як цілющий плястер на зранене тіло й душу солдата: — „Кінчайте війну!.. Багнети в землю!.. Братайтеся з вчорашнім ворогом!.. Мир хижам — війна палацам!... Кидайте фронт та йдіть додому. Там вас чекає стужена рідня!.. Там усі поміщицькі землі, всі фабрики і заводи мають бути ваші... Не слухайтеся ваших начальників! то буржуазні наймити! Вибирайте собі своїх!..” і т.д. і т.п.

Скрізь, де тільки збиралася групка вояків, там можна бачити і чути цих діяльних і настирливих агітаторів.

Одного разу, десь у половині червня 1917 року, коли я супроводжував з вантажем кілька наших автомашин під са-

мий фронт, я став свідком того, як далеко зайшла робота цих деструктивних сил, цих „шашлів революції”, як їх дехто називав тоді. У той день відважно під самий фронт колоною в кільканадцять легкових авт прибув сам воєнний міністер О. Керенський. Тоді солдати любили мітингувати та робили собі з того чималу розвагу. Тож дуже скоро навколо Керенського та його почету зібрався величезний натовп. Військовий міністер почав промовляти. Здаля долітали до мене уривки його запальних фраз. Дедалі голос його підвищувався і перейшов у якесь майже верещання. Основний зміст промови можна було легко зліпити: він закликав довести вірність революції та союзникам і запалював масу на останню, рішальну офензиву. Закінчив він промову на дуже високому фальцеті.

Не зірвалось ні одного захопленого „ура!” . Не чути було оплесків. Повна мовчанка. Зловіща тиша, як перед бурею. Потім раптом поміж солдатнею почався гомін, галас, наче на величезному ярмарку, почали збиватися в купки, гурти. Ніхто вже більше й не зважав на трибуну, де то з'являлися накоротко, то зникали зразу нові промовці, так ніби хтось витягав їх звідти, шарпаючи за нитку, як у ляльковому театрі. Серед того галасу можна було виразно розібрати погрозливі вигуки. Нараз у юрбі сильне замішання і вся вона приходить у спонтанний рух. Бачу, авта одне за одним на повному ході, мало не розчавлюючи людей, вилітають зі страшного персня натовпу, наелектризованого чимсь недобрим . . . В куряві, немов привиди, імениті гості зникають. Наче їх і не було.

Так на моїх очах улюблений „трибун революції російської” мало не скінчив безславно й трагічно своєї блискучої кар'єри і життя в порохах Буковинської землі під чобітьми „орлів революції”.

Звичайно, про ту, широко розгаласовану Тимчасовим Урядом, офензиву, німецько-австрійське командування добре знало і приготувалося відповісти на неї своїм контрударом. Тож, коли першого липня, нарешті, розпочалася та довгоочікувана велика революційна офензива російського війська широким фронтом у Галичині, то вона дуже скоро заламалася о так званий Тернопільський прорив військ Центральних Держав. Той прорив примусив російські революційні армії до поспішного і безладного відступу аж до лінії Збруча.

Воєнна та трагедія для нас, „трьох мушкетерів”, була проте початком нової смуги цікавих мандрівок. З нашим П'ятим передовим гаражем ми встигли вчасно вибратися з Чернівець до Кам'янця. Там дістали наказ вирушити поки що до Житомира. В Житомирі наша автоколона довго собі місця не загірла і на другому тижні ми вже вирушали далі за маршрутом: Новоград - Волинський, Рівне, Дубно, Крем'янець. У кількох кілометрах від цього цікавого та багатого історією міста в Білокриницьких касарнях б. драгунського полку, піс-

ля майже місячного періоду непевного блукання, наш гараж дістав наказ „розвернутися” для праці й ми, нарешті, розташувалися тут ніби настало.

Весь той довгий шлях ми проробили без поспіху й небезпеки, зупиняючись по кілька днів по селах та містах Волині. У більших містах часом стояли до тижня. Для нас то була щаслива нагода збагатити своє знайомство ще з одною областю стародавньої української землі. За Житомиром нас зачаровували величезні, безкраї соснові бори, тихі річкові заводи, оера та вся своєрідна краса волинської природи, що так помітно різнилася від того, до чого ми звикли у себе на Подністров'ї, що бачили недавно в Буковині та давніше на Полтавщині. От він який, той казковий край Лесі України та її русокосих мавок! . . . В привітних та гостинних людях Волині ми намагалися розпізнати загублені риси наших стародавніх сусідів дулібів та загадкових деревлян і мало не в кожній дівчині хотіли бачити Лесіну чарівну русавку-мавку. . .

Той наш довгий неквапний марш був справді рідкісною пізнавальною ніби етнографічною екскурсією та ще й добре оплачуваною. З цікавістю вбирали ми в себе все відмінне та специфічне, що підмічали в побуті, мові, вбранню, в місцевих типах. Звичайно, не бракувало за цей час різних цікавих подорожніх пригод та ситуацій, навіть таких, що за тогочасними етичними стандартами трохи не надаються до занесення в історію в „назіданіє потомству” . . .

У Білокриниці за працею, численними службовими та розваговими поїздками до Крем'янця, Почаєва, Бродів, Дубна та ін. скоро проходив час і наближав нас до кінця вакацій. Між тим ми вже знали, що нашу семінарію знову евакуйовано - цього разу до м. Лубень на Полтавщині. Приводом до цієї евакуації була паніка під час того, згадуваного вже, Тернопільського прориву та загальна непевність щодо стабілізації фронту по Збручі.

Наше начальство вмовило нас залишатися на праці наймні ще на місяць. Ми залишилися на цілих два. Хотілося підробити якнайбільше грошей. Правда, ці розрахунки підвели нас, бо в прискореній розрусі фронту, запілля та всієї країни гроші знецінювалися, а з випуском „керенок” утворювався ще більший грошовий хаос. Крім того, справи взагалі хилилися до ліквідації нашого гаражу, а в зв'язку з цим у нас були неясні сподівання щось на тому й собі зискати . . .

Заключним неfortunним актом перебування в Білокриницьких касарнях була моя катастрофальна програ в „очко” 280 рублів у компанії літунів, а це складало мало не чверть усіх моїх збережень. Гіркота такого безглузкого фіналу не меншала від того, що й Кость Рикевич, як більш імпульсивний, програв біля половини своїх. Найприкріше, що то був мій перший дебют у мистецтві загравань зі сліпою богинею Фортуною . . . Правда, випадок той став і спасенням, бо був також останнім у моєму житті. Ми були довірливими учнями,

а стали жертвами пройдох-літунів, що сусідували тут з нами на невеликому військовому аеродромі. Вони з нудного безділля коротали свій час тим, що пиячили та грали в карти, перекочуючи гроші з кишень від одного до другого. І було б зовсім нам прикро, якби ми не впірнули усюрах з головою в гарячу справу розподілу нашого гаража та всього майна між українцями та москалями.

Тоді взагалі скрізь настав був такий час, що в тих частинах, де переважав російський чи козачий елемент, все майно та спорядження вони деклярували своїм і починали з ним рух „на родину”, а де переважав український елемент, там іменем Української Центральної Ради оформлялося та залишалося все на місці, а там, де була мішанина, як от у нас, йшли мітінги, засідання комітетів, тяганина і врешті кінчалося розділом або полюбовним, або не раз із застосуванням сили - чия візьме... Нам багато допомогли такт та дипломатична верткість голови нашого Комітету Солдатських та Робітничих делегатів шофера Нікітина, дуже свідомого українця-волинця, також гаряча участь мотоцикліста „Шурки” Ковалевського, учня київської гімназії та ще небагатьох інших. Ми заздалегідь почали „обробку” наших шоферів, механіків та слюсарів, звичайно тих, які за походженням були українцями, тому розділ майна у нас відбувся полюбовно і без поважних конфліктів. Сили наші поділилися приблизно пополювині. Помогло нам ще й те, що начальник гаража Полуянов, сам мешканець Києва, хоч і росіянин, став на наш бік та навіть прикваліфікував з тим розділом, маючи свій плян вести особисто половину колони до Києва і там передати її безпосередньо Українській Центральній Раді, але Нікітин йому не довіряв і увійшов у зв'язки з місцевими представниками української влади, що вже почала діяти в Крем'янці.

Як і до якого кінця було доведено всю ту справу, не знаємо, бо ми від'їхали раніше, залишивши вже поділений гараж на місці в Білокриниці. Ще при нас українську половину авт було позначено великими колами на бортах машин, одну половину яких зафарбовано було на жовто, а другу на синьо. На російських автах малювалися такі самі кола тільки суцільно червоного кольору.

У співжитті двох гаражів ще заховувався сякий-такий дух толерантності, ще не зникло із загальної атмосфери чуття „обоюдності”, а фатальний дух ворожнечі тільки народжувався й не обмився ще людською кров'ю. Ми безборонно їздили до Крем'янця в наших, позначених українськими кольорами автомашинах. Якась солдатня вже з червоними стрічками в амісці колишніх „кокард”, обганяючи нас, горлодерла в наш бік глузливіми кпинами, такою ж терпкою відповіддю нагороджували їх наші і все покривалося ще взаємним реготом, а, не сальною смертельних стрілів.

Десь у кінці жовтня чи аж на початку листопада наша трійця, нарешті, від'їхала. Зовні не нагадували ми ні трійку

гогольських бурсаків — богослова Холяву, філософа Хому Брута та ритора Тиверія Горобця, ні нормальних подільських семінаристів. На нас — військові шинелі з блакитними петлицями, перероблені та статно припасовані крем'янецьким кравцем, галіфе з бриджами, яким позаздрив би кадровий офіцер, добрі американські черевики, обмотки, добрячі суконні „гімнастюрки”. З нами чималі паки з рештками семінарської уніформи, набиті вщерть „про запас” солдатською білизною, штанами, сорочками, та іншим добром з інтендантських склепів багатого колись Всеросійського Земського Союзу.

Подорожування в тих часах було цілою епопеєю, близькою варіаціями до пригод з „Війни і миру” Л. Толстого чи з кадрів Пастернакового „Доктора Живаго”. Дезертири з фронту йшли вже не поодинокі чи крадькома групками, вони сунули суцільними валками, цілими військовими формаціями. По дорозі грабували волинські села і хутори, нищили худобу, птицю, гвалтували жінок, чинили погроми, як от у м. Полонім та в Острозі, грабували цукроварні. Особливо їхню увагу привертала гуральні, майже всі доценту спалені, а в пожаращах тих гинуло багато п'яної солодатні, яка доривалася туди, як свиня до браги, напивалася, смалила там цигарки і з тої необачности масами гинула в огні пожарищ.

Головний рух все ж таки йшов залізницями. Усі дахи вагонів, буфери, причілки вагонів, - усе було обсаджено, обліплено купами солдатів, наче бджолами, що вийшли на рійню. Поміж тою масою зрідка такі як ми, та ще рідше - цивільні люди, що подорожували в скрайньо нагальних потребах. Потяги вже не бігали жваво, а сунули спроквола обважнілі, переладовані людом та керовані не залізничними диспетчерами, а часто-густо з наказу нагана, приставленого до скроні переляканого машиніста потягу.

В Житомирі наша трійка розбивалася: двоє завертали ще на Поділля додому, а я попростував далі на Київ до Лубень. Залізнична станція Житомира тоді являла собою немов би величезну солдатську преторію, що загубила внутрішнє кермо та лад. З виду був це якийсь санітарно-евакуаційний табір, переплутаний з великою різнобарвною тандитою. Внутрішньо панувала атмосфера збільшовиченого запілля. Сновигали солдати в шинелях наопащки з розстебнутими крижівницями, що було видимою демонстрацією зневаги до всякої дисципліни. Вони різалися в очко, лузали насіння, торгували та обмінювалися барахлом, шукали мітингів та впивалися нектарами пропаганди доморослих Дантонів та Робесп'єрів. Усе навколо в самоохоронній мімікрії прибрало захисний колір сіризни, а повітря пропахло сопухами поту та креоліновою дезінфекційною іддю. Тут не було ніякої влади. Панували інстинкти звільненої від закону маси. Час від часу натовп відпружувався самосудами. Цей жах, це „детіще революції” я побачив тут уперше зблизька, він і досі стоїть перед очима незмерклим страхіттям...

В одній із заль вокзалу, набитій юрбою, за довгим столом тісно випитум сиділи люди та чекали потягу, може який надійде... Звертала на себе увагу пара: вона в уніформі сестри-жалібниці, а він ще зовсім молодий офіцерик. Ой, лишенько!!... Ще в блискучих золотих погонах... Як він попав сюди уцілілий, не займаний ще?.. Мають юнак цей не встиг, не мав ще нагоди виладувати своє геройство на фронті й тут він його хотів показати в нерозумному герці з долею перед очима дівчини, може й випадково зустрінутої?.. То був очевидний виклик юрбі, безглуздий виклик. Я потрапив на сцену, коли вже біля цієї пари збиралися в групи та кружляли, як розлючені шершні, солдати, вигукуючи погрози та лайки у теплих словечках. Офіцерик сидів зблідлий. Він нервово викурював цигарку за цигаркою і кожного разу гасив її собі на руці, не скривившись. Раптом хтось іззаду зриває з нього погони. Він рвучко випростується і ніби робить якийсь рух до оборони. Вмить кілька здорових орангутанячих рук обхоплюють його. Галас раптом зловіщо стихає, тільки чути метушню, тупіт ніг, важкі віддихи. Озвіріла купа людей, в середині якої безпомічно борсається жертва, шквалом простує до дверей і вивалюється на перон. У вікно видно, як збігається на „лобне місце” більше й більше тих потвор. Чутно страшно, бо мовчазне гупання, наче виконують ритмічно якусь працю, ніби кілька пар мовчки зосереджено молотять ціпами на току... Нараз натовп розходиться. Важку роботу скінчено. На пероні лежить змісине, скривавлене тіло. Нізащо-ніпощо страчене молоде життя...

— „Ех, жисть капейка!...” Чується збоку ніби зі спізненим жалем. Може саме того типа, який не встиг добігти, щоб і свою руку прикласти до злочину...

З великим напруженням м'язів та нервів я добрався до Києва. Не знаю що то був за час у нашому календарі історичних подій, тільки Київ вразив мене порядком та ще кількістю різного типу й уніформ військовиків. Тут і козаки з Дону, і Кубанці, і недобитки славетної „Дикої дивізії”, багато юнкерів, офіцерів у старих уніформах російської армії. Чимало вже наших українських вояків. Їх пізнати по жовтоблакитних стьожках на шапках, у петельцях шинелів та на рукавах. Зустрічаються типи, немов зі старовинних гравюр поскодили: поважні сивоусі полковники в черкесах, молоді старшини з кривими шаблями (де й познаходили!), в кунтушах та широких штанах незалежно походжають як господарі, стрижені під макітерку, як ще за гетьманів, голені з оселедцями; на них шапки зі шликами малиновими, чорними, синіми... Яка радість! Наше рідне військо вийшло з Богданової могили по трьохстах літ...

З Києва я виїжджав із зовсім іншим настроєм - бадьорим, гарним, піднесеним. Потяги й тут докраю набиті людьми, але по цей бік вже їде більше цивільних. Немов на крилах лечу

до незнаних Лубень, до своєї школи, за якою скупив таки добре.

Майже всі наші товариші, як виявилось з розповідей, переходили таку саму, або подібну до нашої школу вростання в бурхливе життя літа 1917 року, року кінця війни та щойно тільки початків розгортання революції, але вже нашої національної революції.

У Лубнях створився той самий стиль й ті ж самі обкраяні можливості для нормальної праці школи, що їх ми мали в Конграді, бо й тут також ніхто не чекав на гостей, також і тут ми закушали долі приймаків. І хоч місто це трохи більше за Конград та ніби краще впорядковане, але знайти приміщення для класних занять було і тут великою проблемою. Навчання відбувалося в кількох школах розкиданих по місті. Всі учні розміщувалися по приватних квартирах. Нас рятувало те, що тут було все ж таки легше знайти краще та пристойніше мешкання, ніж то було в Конграді. З другого боку справа ускладнялася тим, що не було в місті на той час вже ні „Татьянинського К-ту”, ні інших подібних закладів для втікачів. Тепер перед містом і краєм висувалися цілком інші клопоти та нагальні потреби. Одначе тут ще відчувався у всьому ситий добробут провінційної Полтавщини, що так різний її від прочесаних уздовж і поперек та обідраних прифронтних повітів нашого Поділля та Волині.

Та сама наша п'ятірка, що зформувалася ще в Конграді, знайшла собі дуже гарне помешкання з повним утриманням у багатій старокозацькій родині Лихошерствів. Через те, що я не приїздив довго, і навіть тратилися надії на моє щасливе повернення, то товариші прийняли до повного складу п'ятірки ще Юрка Козловського, що мав закінчувати школу в цьому навчальному році. Моє несподіване прибуття обернулося в майже тріумфальну зустріч. Усі заходилися влаштовувати мене і цей клопіткий настрій передався навіть великій гостинній родині Лихошерствів. Розв'язалося тим, що старша дочка господарів офірувала для мене свою малесеньку кімнатку, а сама пішла у комірне до сестер. Тож я був у повному виграві зі свого спізнення.

У великій хаті Лихошерствів загуло, як у вулику. Якось зразу запровадився трохи незвичайний для такого складу мешканців режим. Нас шестеро та троє гарненьких господаревих дочок гімназисток, усі нам під пару, перейняті були надивовиж однією лише турботою - вчитися і тільки вчитися... Така ділова атмосфера була особливо доречна для мене, що мав за собою найбільше хвостів на здоганання.

Починаючи з п'ятої класи в семінарії йшли спеціальні богословські дисципліни, що інтригували й трохи аж лякали своїми незмінними, здавалося ще з часів П. Могили, назвами, а саме: теологія основна, моральна, догматична та полемічна, Євангелія, Апостольські послання, літургіка, гомілетика чи наука пастирського красномовства, церковна історія, пе-

дагогіка з практикою в початковій школі, теорія співу, старогребейська мова та пасхалія з основами космографії.

За нормальних часів, то було б таки над чим посидіти та поламати собі мізки. Студії нових дисциплін вимагали трохи відмінного підходу та методики до них, а саме - більше колегіальної розробки тем. Тож часто цілі вечори перетворювалися у жваві й досить цікаві дискусії та полеміку, які переносилося не раз на форум кляси з участю вчителя. Взагалі тут випадало їм багато більше праці з нами, бо підручники не могли задовольнити всі запити пробудженого заінтересованя, а наша багата бібліотека залишилася в Кам'янці. Крім того, багато учнів, як і я, спізнилися на початок навчання, і тому вчителям мимохіть довелося перейти з нами на практику студентських заліків: призначали якийсь термін і ти складав перед учителем іспит з цілої частини чи кількох розділів курсу. Вчителі, пройшовши перше „горнило революції”, були до нас досить поблажливими. До того ж ми самі, мабуть, вже змужніли і споважніли та не дуже надуживали тим, і ділова атмосфера в Лубнях, у протилежність до Конградської, не спадала, принаймні в нашій шістці.

Час від часу в діловий перебіг буднів приходило відпруження та маленький присмак життєвої поезії: або гімназистки давали бал, або лубенські пансіонерки влаштували сімейний вечір, або „Просвіта” давала якийсь концерт. Та найрадше наші хлопці стреміли у дім Шемета. Так називався єдиний у місті будинок з досить великою залєю в ньому, де майже щовечора грала оркестра, а молодь інтенсивно забавлялася танцями. Дуже любили й наші семінаристи цей вид розваг. Він заступав спорт, розганяв нудьгу, а головне простелював стежку в той барвистий світ, де зароджувалися веселі інтрижки, симпатії, а часом і щось більше... Треба сказати, що танцювальною лихоманкою трясло тоді не одну „зелену” молодь, нею хворіли й багато старші, ті бідні, що свою золоту молодість змарнували в окопах, на фронтах та негодах війни. З дому Шемета виносилося враження, що вся країна ніби надолужує - відтанцьовує прогаяне, та, немов у передчутті ще гіршого, натанцьовується на прийдешнє.

З лубенськими середньошкільниками у нас встановилися дуже гарні та дружні відносини, в яких цілком губилися мотиви змагання чи суперництва. Підкладом їх було товаришування та спільність близької великої мети. У всі щілини життя вдиралися свіжі, бадьорі струми, що їх несла з собою весна національного відродження країни. І це єднало не тільки нас, шкільну молодь, у спільних хорах, вечорах самодіяльності, виставах, гулянках, а на них - продажу маків, конвалій чи ромашок на національні цілі. Здавалося нам, що те саме відчуття, що от - „Вже нам, браття молодії, усміхнулась доля...” - насичувало тоді кожний гурт людей, де б він не зібрався: чи то в міській залі, чи на гулянці в парку, чи в церкві, чи навіть на тому гамірному строкатому ярмарку.

Мова українська вже не ступає несміливою ходою бідного родича. Вона тепер панує вже скрізь. Владно прокладає собі шляхи у школи, установи, театр. Її чути вже на мітингах та зібраннях. Написи на крамницях, об'яви, оголошення все частіше з'являються в офіційній українській мові. В семінарії пробують її несміливо впроваджувати поки що два вчителі: Д. Нагнойний, вчитель всесвітньої історії, та О. Красковський, вчитель церковної історії. В нашому буденному лексиконі рясніють та смакуються ще недавно такі майже незнані слова як: „взагалі, навпаки, звичайно, обов'язково, мов поважання, олівець, посада. утримання, посвідчення, захоплення, прізвисьце, і т.п.” Міцно вжилися серед нас такі словесні новотвори, як „позаяк”, та „наколи”, що видавалися нам вершками мовної вправності, аж поки згодом на одній з лекцій проф. І. Огієнка вже в Кам'янці, ми не почули його нищівний присуд цим недолугим неологізмам.

13. Ми — козаки Дорошенківського полку.

Йшла не легка зима 1917/18 року з розрухою, холодами та страшною епідемією „іспанки”. Там на півночі в Росії, ми знали, большевицькі узурпатори захопили владу, зламали той відносний лад, що усталився по революції і гвалтом накиннули свій брутальний не так лад, як терор. Від жаху того терору, примари голоду та непевности за життя звідти пробиваються на Україну потяги, переповнені втікачами, найбільше тими, що вкладалися в нове розтяжне поняття горезвісної „буржуазної кляси”. У масі своїй то була трудова інтелігенція та передягнені старшини старої російської армії. Йшли ці ізгої на Україну, де, чули, — є ще лад, хліб та охорона. Йшла, як у свою стару „вотчину”. Так тут себе й почували, так і поводитися.

У той час кращі сини України гарячково працювали коло відбудови своєї національної держави, коло налагодження розхитаного порядку, права, законности та фінансів. На допомогу їм стала нечисленна місцева українська інтелігенція. З далеких фронтів та заслань чимдуж поспішали на рідну землю стужені по ній сини її. По всіх повітах України діяльно, часто не без огріхів, розбудовується своя адміністрація, рідне шкільництво, напівзруйнована війною та революцією народня господарка. По селах та волостях, часто самотужки, формується військова самоохорона, міліція та загони „Вільного козацтва”.

Шкільна молодь Лубень, що в переважній масі безповоротно визначила себе по українському боці, живе wraz із пульсом ожившого національного організму. Не могли ми у такий час байдужно зануритися у книжки та академічну безсторонність. Ми горіли та гостро й чутливо реагували на кожну зміну, на кожний зворот подій, що був не на нашу користь.

Обурення викликали в нас вістки про підступство російських більшовиків, що з початком нового 1918 року повели наступ на нашу молоду державу, яка щойно зіп'ялася на ноги.

Гігантськими стрибками йшла еволюція політичної думки на верхах у Центральній Раді, так що ми тут унизу ледве встигали й собі за тим ступати. Ще ж бо півроку тому адміністративно-культурна автономія України видавалася нам вершками політичних осягів наших керівників. А тепер, 22 січня 1918 року Українська Центральна Рада четвертим своїм універсалом проголосила самостійну, незалежну, нікому не підлеглу, суверенну Українську Народню Республіку.

З цим актом у життя країни входить прискорена поляризація сил, що важать на її „бути чи не бути”. Частина цих сил, на наше горе дуже невелика, безкомпромісово стає по боці національної України, більша ж частина, ті, що жирували на її добрі, всілякі заїди та перевертні, займають становище одвертих або прихованих ворогів її, а величезний аморфний селянський масив її, несвідомий, стоїть незрушений і байдужий за ворітьми затишних подвір'їв, лузає насіння і приглядається — „Що то з того вийде...”

Тим часом банди червоногвардійців під командою Муравйова (див. примітку*) сунули вже через Україну з північного сходу - з Харкова на Полтаву. Вже 20 лютого вони зайняли її та нестримно наближалися до затишних Лубень.

У місті тривожний неспокій. Усе причаїлося в очікуванні страшної навали. З далекого багатого хутора прибув молодий зять Лихошерстів з дружиною та малою дитиною. Вже й там на ідилію затишного українського хутора лягла тінь нової похмурої будови із зловіщим написом — „Грабуй награбоване!...”

Не гаючи ми роздобули для нього фіктивну семінарську посвідку, одягли його в семінарську уніформу і всі заспокоїлися після такої наївної винахідливості.

Захищати Лубні було нікому. Все українське, що було тут зі зброєю, подалося на Київ захищати столицю та уряд. Ранком 25 лютого передові частини червоних під прикриттям бронепотягу увійшли спорожнілими вулицями до міста. Негайно почалися арешти, наклали на місто контрибуцію, взяли закладників. Того ж дня сталося, що якийсь червоногвардієць, палкий ненависник старого режиму, не маючи більше вправ з офіцерськими погонями, обрізав блискучі білі гудзики з шинелі одного нашого семінариста. Вістка ця вмент

* **Примітка.** Чи не з того то коліна цей московський Муравйов, царського часу полковник, що надів зараз пролетарського заялозенного кашкета з червоною зіркою, що й той давній Муравйов, віленський генерал-губернатор, який з 1863 року ввійшов до історії зі славним ім'ям „вішалника”, бо повісив в одинь день 250 поляків інсургентів, а тисячі їх зіслав на каторгу? . .

облетіла наші квартири. Усі почали оббивати чорною матерією невинні гудзики на своїх уніформах.

Українських написів на крамницях у місті як не було... Проте навчання в школах не переривалося. Згодом місто почали заповнювати резервні більшовицькі частини. Який же то страшний був зброд! Він не вкладався ні в яку військову специфікацію. Все перемішане було тут у цій первісній комуністичній вольниці: матросня, солдатня, якісь типи, ніби робочі в реквізованих добрячих пальтах буржуїв. Вятичі, москвичі, лотишчі, чехи, китайці... Дехто в повному озброєнні, з ручними гранатами, нерідко з двома пістолями. Дехто без зброї, лише переперезаний навхрест кулеметною перев'яззю, але... із цейсівським біноклем та офіцерським пляшетом - трофеями його грабікницьких осягів. Уся ця зграя комісарів, командирів та простих „братішек” підлягала примітивній моралі спяної злочинами ватаги на принципі рівності. Усе лізло „скопом”, навалою, займало приміщення, розташовувалося в них як удома, конфісковувало, ділило реквізоване добро за єдиним тоді звичаєвим законом їхньої революційної етики — „Усі рівні. Хто перший, тому більше і краще...”

Переладована докраю хата наших господарів рятувала їх і нас від небажаних постоїв. Скоро вся навала подалася далі на Київ, залишивши у спадок по собі „Совдеп” чи „Ревком” та „Чека” для налагоджування „мирного життя”.

А незабаром, через яких півтора місяці, трохи заспокоєне місто знову бачить відворот тієї ж каламутної хвилі. Тільки тепер вона страшніша, бо з походу того вертають не переможці, а тиснуті українським військом здеморалізовані поразкою банди, опановані чуттям помсти і скрайньої підозрливості. Так, за пару днів перед залишенням Лубень ватага червоногвардійців підняла на багнети свого комісара залізничної станції за якусь дійсну чи уявну зраду революції, про що було навіть широко оповіщено розклеєними по місті оголошеннями на пострах іншим ворогам.

Нарешті настав усіма очікуваний день: 17 березня кінний полк ім. Костя Гордієнка та Другий запорізький піший полк ім. гетьмана Петра Дорошенка займають Лубні. У місті радість та піднесення. Всі полеглишено зіткнули.

А ввечері того самого дня у штабі Дорошенківського полку в залізничному вагоні незвичайне оживлення - йде запис добровольців. Бачимо тут чималий гурт гімназистів та семінаристів, а серед них трьох з квартири Лихошерста: Дмитра С., Федора Х. та Василя Гарбу.

Далі події для нас побігли з кінематографічною швидкістю. Привітний та симпатичний за загальним нашим присудом полковник О. Загородський призначає нас, не розбиваючи до відповідної сотні, а там — до чоти. Видають нам посвідки, зброю, набой. Подається тут таки короткий інструктаж щодо вживання та користування зброєю, визначається нам місце у вагоні на полиці, і троє юнаків, наче за помахом ча-

клунської палички, за кілька годин обертаються з богословів у легендарних козаків першого українського визвольного війська.

**Троє „богословів” — добровільців, що пішли у військо.
Козаки Другого Запорізького полку імени гетьмана Петра
Дорошенка: Василь Гарба, Федір Х-ий та Дмитро С-ий. (стоїть).**

На другий день ранком потяг наш, повно наладований козаками, поволі посуваючись уперед, підійшов до ст. Суляницької на відстані кількох кілометрів від Лубень. Далі вже їхати не можна було, бо почався гарматний обстріл з ворожого бронепотягу. Нас швидко розсипали у розстрільні й ми почали посуватися підбігцем уперед широкими крилами розстрілень по обидва боки залізничної колії.

Віддаль від бронепотягу помітно зменшується, а він парує, не відходить і далі веде жвавий обстріл наших ліній. Тут зазнаємо першого неприємного почуття новачків непро-

фесіоналістів — „Чому ж з нашого боку немає гарматної відповіді?.. Усе легше б було на душі...”

А наказ усе підганяє нас уперед - ближче й ближче до ворога. Вже ми бачимо досить виразно ворожу розстрільню, що під охороною бронепотягу невпинно зближається з нами. Ззаду за нами, скільки видно по обрїю, посувається друга лава наших козаків і край її заховався ген далеко зліва в перелісках. Це дає нам інтуїтивне відчуття певности, опертої не на порожнечу, а на щось реальне та надійне. Так доходимо до краю полїв, за якими йде легкий спад долину. На цій підвищеній лінії наші розстрільні затримуються надовше в бездіяльному непріємному очікуванні. Тим часом гарматний обстріл усе частішає, „намацуючи” очевидячки наші розстрільні на пагорбах. Дістаємо наказ вкопатися. Жваво запрацювали наші саперні лопатки. Вже ми навчилися майже безпомилково пізнавати по далеких стрїлах в який бік летить набій, але ніяк не при звичаємося за пів дня баталії до того моторошного посвисту та скиглення набоїв. Здається, що він летить просто на твою голову... Тоді тебе, як тваринку, сповнює щось таке непоборне, що не має нічого схожого з тим станом, якому людська фантазія дала назву геройського, і ти притуляєшся до відволеної березневої ріллі так щільно, як ніколи перед тим до материнського лона чи так ще недавно до своєї симпатії — гімназистки Тасі...

Від безупинних вибухів артилерійських гранат повітря навколо стало важким і задушливим, подібно до того, яке ти в дитинстві надхнено нюхав на Йордані, коли дядьки палили з двостволок на честь святої Трійці, тільки той перегар пороху тут треба було побільшити у сотню разів. Зблизившись, червоні почали обстріл наших лав також з кулеметів та рушниць. Нарешті прийшов і до нас довгожданий наказ відкрити стрільбу. Зататакали враз наші приховані до того кулемети. Розвільняючись від нервової напруги та вимушеної пасивности поквапно заляскали затвори наших гвинтівок. Уважно вціляєшся у темні купки на ріллі навпроти нас. То такі ж люди, як і ми — тільки вороги... До жахливого скиглення артилерійських набоїв тепер приєднався мелодійний посвист куль над головою, справа, зліва, зовсім близько над вухом... Незабутня симфонія першого бою розгорнулася на всю широчїнь.

Тут поранено було нашого сотника Литвиненка кулею в плече. Дивна то була й кольоритна постать нашого сотника — ніби ожиллий Шевченківський отаман Гамалія, тільки на сухопутті... Ще молодий, кремезний з незмінною люлькою в зубах мовчки походжає повз наші лінії та пильно поглядає у бік ворога. Без страху командир!

Мені самому довелося звести його в долинку, де санітар частини вправно відрізав рукав його шинелі та зробив йому перев'язку. На щастя поранення не зачепило кісток і сотник на другий день знову був з нами — зблідлий, рука на чор-

ній перев'язі, в зубах легендарна люлька і весь він незмінний, флегматично-безстрашний.

Позиції червоних очевидно були гірші, бо в долині, а наші по підоймі рельєфу. Не зважаючи на це, вони повільно і вперто підповзали все ближче й ближче до наших ліній. Стрільянина з обох боків дужчала. Оглянешся назад, зупиши свій зір на далеких абрисах Лубень і думаєш:

— „Чи то тобі прививається, чи й справді десь поза цим ще існує реальний, лагідний світ затишку та спокою? Навколо ж тебе витріщилася страшна стоока потвора — видюща смерть . . .

Дивишся на Федора, що окопався збоку яких десять кроків від мене: він помітно зблід, губами ніби всміхається, а очима — ні . . . По обличчю брудні патьоки поту, вся шинеля забрейдана в болоті. Нічого геройського!.. Але думаєш — „такий самий герой і я . . .” Часом у спорожнілу від думок голову влізе якийсь обривок аналогії: „А чи не тут то саме, в цій розлогій низині між Лубнями і Суляницею яких триста років тому розігралася інша, жакхливіша людська драма, в якій поверх десяти тисяч козаків з жінками та дітьми з останнього табору Наливайка було оточено смертельним перснем польської облоги?.. І мстивий польський гетьман Жолкевський голодом і підступством примусив їх здатися на ласку, а після того вчинив страшну масакру над безборонними...”

У горлі в мене пересохло, а живучої водички нема . . . Рушниця від стрільяння гаряча. Повільно, тягуче йде час. Сонце в небі, здавалося, не рухалося, як за Ісуса Навина . . .

Але, що це?.. З лівого флангу розтягнутої нашої першої лінії з-за перелісків - гарматний постріл . . . Один, другий, третій . . . Білі хмаринки-баранчики шрапнельних розривів та спереду, то ззаду ворожого бронепотягу. Груді розпирає з радощів. Хочеться крикнути „слава!” . . . То наші підтягнули гармати й стали намацувати ворога, брати його, як кажуть нам бувальці, „у вилку”. По розстрільні радісне перегукування. Ворожа артилерія залишає нас у спокою і зводить двобій з нашими гарматами. Ускорах звідти з-за ліска затріщали й кулемети. „Наші, підмога!..” - пішло по збуджених лавах.

Тут уже навіть для вчорашнього теолога „неіскушеного” в тактиці бою, стає очевидним намір нашого командування зайти глибоко в бік ворога з лівого флангу. Нараз по наших розстрільних наказ:

— „Перебігцем, чотами вперед! . . .”

Залишаємо свої „обжиті” вже ямки і один по одному, зігнувшись, швидко перебігаємо якусь віддаль уперед. Знову вкопуюсь й знову починаємо вогонь по ворогові.

За яких пів години ворожий паротяг почав інтенсивно парувати та коптити чорним димом.

— „Ага, непереливки!.. Готуєшся втікати?!..”

Справді, ворожі розстрільні почали приспішено відходити, а

наші „наслідати” . . . Під сильним кулеметним прикриттям червоним щастить відійти до свого потягу й той поволі зникає в напрямку на ст. Ромодан.

Стрільянина затихла. Божий день схиляється до вечора. Тяжку роботу скінчено. І тільки аж тепер, уперше за весь многотрудний день відчулося, що ти голдний, нестерпно хочеш їсти . . . Тоді ж і збагнули ми, який то незрівняний смак мають звичайні м'ясні армійські консерви, які ми їли просто з бляшанок пальцями - холодні і без хліба.

У той знаменний день перше бойове хрищення щасливо закінчилося для всіх шістнадцяти бурсаків, що вчора звечора змінили свою клясичну науку на прикладне мистецтво війни, з чим нас поздоровляв, поклепуючи по плечах, увечорі наш симпатичний полковник Загородський.

Кілька днів „товклися” ми в цьому районі та все бачили на обрії шпилі дзвінець Лубенського монастиря і собору. Здається мені, що тут була чи не найзатяжніша серія боїв з червоними зі всього того нашого походу аж до Слав'янського. Тепер то ми знаємо чому! . . . З нами билися тоді відбірні чеські батальйони, зформовані ще з полонених австрійців, що служили червоній гвардії хто за страх, а хто й за совість. Треба признати, що наші західні брати-слов'яни билися вміло, вперто, часом навіть нещадно. Хоч, правду сказати, й досі незрозуміло, чому так нерозумно лили вони воду не на наш український млин тоді і пізніше? . . .

За час нашого сорокаденного походу багато зазналося різних цікавих пригод та епізодів, що їх тільки воєнні походи могли так ясно приоздобити. Вистачило б їх на окремих циклах спогадів, коли б я свого часу не понищив (і добре зробив! Не каюся . . .) усі нотатки та шпаргалля з тої Одісеї.

Тут мушу подати лише одну сумну і трагічну подію, яка скінчилася тим, що із походу повернулося нас уже не шістнадцять, а лише п'ятнадцять.

Першою жертвою, яку школа поклала на вівтар Батьківщини, став семінарист четвертої кляси Іван Голоскевич, рідний брат відомого автора правописного словника Григорія Голоскевича. Смерть його стала провісницею та символом пізнішого мучеництва вірних синів України, тих мільйонів, що їх було розіп'ято червоним ненажерливим Молохом на Українській Голгофі. Його слідом ближчими роками пішли такі товариші, про яких ми знаємо: Юрко Приходько (зі славної родини Приходьків), Микола Ковердинський, син смотрителя Приворотського Духовного Училища, та Микола Маркевич син священника з м. Бару.

Обставини смерті І. Голоскевича такі: на третій день по залишенні Лубень ми зайняли велике село Яреськи. Іван був у тій самій сотні, що й наша „трійця”, тілюки в іншій хоті. На наступну ніч наше командування виставило стежі на периферії цього села. Івана поставили у стежу на східньому краю села. Невідомо як то сталося, бо він не встиг ні крик-

нути, ні вистрілити, як його було схоплено живцем червоною розвідкою, що підповзла до нього нишком у темні ночі.

На другий день, коли наші частини повели наступ з Ярежок на Ромодан, біля одного хутора було знайдене стуртуроване та знівечене тіло цього першого нашого героя-мученика: на чолі вирізано зірку, відрізано язик (треба думати — випитували дані про наше військо, а він їх не давав...), вирізано з тіла погони та паси на ногах (лямнаси). Страшні торттури!.. Тільки озвіріла людина здатна на таке. Але ледве чи можна тут ужити цього ходячого виразу „озвіріла людина”, бо ні один звір з цілої кляси ссавців не здатний на такий паталогічний садизм.

Тіло його одвезли до Лубень і там, як потім нам оповідали, поховали при величезному здвигсі народу та всіх шкіл дуже врочисто й з великою жалобою. Так наша семінарія залишила і Лубням на спогад цей сумний і трагічний символ..

Протягом квітня 1918 року всю територію України було вичищено від червоної нечисті. За весь час походу ми майже не бачили німців, бо йшли завжди в передніх лавах. Десь у середині травня „троє мишкетерів”, засмаглих на сонці та вітрах українських просторів, змужнілих за півтора місяця на цілих півтора року, в повному озброєнні, у сивих шапках з голубими козацькими шликами, прибувають у рідні Лубні як переможці, як герої і... як учні, що мають досадний клопіт з прогаяною чвертю шкільного року та нескладеними заліками.

Нагородою за відвагу та геройські наші чини була спеціально влаштована Лихошерстами гучна вечірка, де на вояка приходилося, між іншим, по три гімназистки, а слідком за цим — бундючне прийняття у начальниці пансіону. Але найліпше догодила нам семінарська адміністрація: без вагань нам видали посвідки про закінчення шкільного року з переводом до шостої кляси, але з вербальною умовою скласти осінню з початком нового шкільного року заліки з деяких дисциплін за останню чверть року.

Гетьманський переворот, що стався у кінці квітня, ані трохи не змінив нашого запалу і певности, що все йде на добро України. У нашій політичній незрілості (а може то була спасенна інтуїція) ми цілком покладалися на наших старших. Не виробився ще в нас підступний смак до ревізій політування, а тим більше лідерський інстинкт самому стати до керми і когось заступити.

Перефразовуючи дещо Є. Маланюка, ми були переконані, що коли, наприклад, зараз прийшов на політичну сцену гетьман та ще й нащадок старих гетьманів наших, то на те він має кваліфікації і святий обов'язок, який буде виконувати так само ретельно, як ми виконували свої козацькі... Тому навіть й не було думки, що цим може бути zagrożене існу-

вання України і що недавні зусилля та жертви можуть піти намарне.

З бадьорим піднесенням, з рожевими настроями ми залишали Лубні. Їхали додому на Поділля, маючи в кишені дві посвідки: одну семінарську, а другу козацьку. Їхали навантажені куфрами та паками, цими вічними атрибутами мирних людських клопотів, у повному бойовому вив'язі з шаблями та гвинтівками. Подорож вийшла нам досить легкою, бо добивалися додому удвох з Федором до самого Ново-Ушицького повіту.

З тої подорожі на уцілілій пливці пам'яті відбилася остання, ніби й незначна сценка, але вона притемнила наш наївно-врочистий настрій і чимало збентежила кожного. У містечку Заміхові ми з Федором мали розставитися. Був людний ярмарок. Густо народу. Ми з Федором у шапках з шликами набакир походжаємо гордовито серед натовпу, немов би пара заблуканих альбатросів серед маси пінгвінів... Багато дядьків з околичних сіл ще не встигли позмінювати своїх військових „гімнастюрок“, „ватянок“ та кашкетів на доморобні, вишивані чорно-червоною ушицькою низзю сорочки, брилі та домоткані штани зі зручними очкурцями. У густому ярмарковому натовпі у них відроджуються рефлексії солдатської маси, у якої не вистигла ще охота пом'ятинувати. Вони жваво збиваються в купки та про щось, видимо дуже злободенне, темпераментно гомонять. У наш бік позирають без захоплення та найменших ознак прихильності. Долітає до нас:

— „Та то ж ті - гадамаки!.. Чи петлюрці, чи як їх там...“

Нам прикро відчувати ту ворожість людей. Адже ж наш Іван (Голоскевич) заради них, їх волі так зарано в муках скінчив своє життя... Гіркі думки...

Ми не розуміли того, що у фокусі всіх пожадливих прагнень нашого подільського дядька, всіх його революційно-національних ідеалів було... кілька моргів землі,* що він мав би дістати без усякого викупу від пана Собанського, Максимова, чи Тишкевича. І от, саме тепер ця мрія зірвалася... Центральна Рада, як казали дядьки, „щось давала, але не виймала...“, а новий гетьманський уряд вже не обіцяв дядькові нічого та запроваджував щось цілком інше... Чи диво що тепер кожний вояк-гайдамака в українській уніформі діяв на дядька, як червоний плащ матадора на бика. Він, цей український вояк, у схибненій більшовицькою пропагандою уяві дядька стояв, як уособлення не дружньої йому, а ворожої сили на шляху до його вимріяної мети - цих кількох моргів земельки. (Див. Примітку.*)

* Примітка. Морг це 0,58 гектара землі.

* Примітка: Не слід забувати, що Поділля за гущиною населен-

У той час було непосильною роботою для селянського мозку й логіки, щоб збагнути політичну аксіому, що найпевніший шлях до тієї вимріяної землі лежить тільки через його власну національну державу. Що ту державу треба виборити та захистити її, оту нову Україну, химерну та абстрактну в уяві пересічного дядька, про яку він щойно недавно почув на фронті та й то у викривленому образі; про уряд якої його друзі більшовики казали, що то є насправді „Генеральський” Секретаріат, тобто влада генералів та панів...

Отже, у трагічній колізії в душі простого селянина зустрілися дві ідеї: одна всевладна і дуже конкретна - про землю, а друга абстрактна та ще й замунена ворожою пропагандою про Україну. На жаль ніхто і ніщо не змогло тоді навчити нашого дядька вірному зрозумінню наказу історії: ні приклад кращих його синів, що зі збрєєю пішли відстоювати народжену Україну та життя своє офірували за неї, ні молодий уряд посталої держави, ні його реформи та універсали. Прагматична дядьківська натура та його логіка потребувала перевірки всіх гасел нсвої доби на власному досвіді. І він мав досить того досвіду... Коли ж, нарешті, він прозрів і збудився, то було вже запізно. Обкрадений тотально шахраями революції навіть з його власної земельки, він був уже — „в мішку геть по шию, лише не зав'язаний ще...”, як зловтішно кепкували з нього містечкові його друзі. Тоді прийшло каяття, та не було вже вороття...

Окрилений думкою про скору зустріч з рідними, хоч і з хмаркою на душі від Заміхівських ярмаркових вражень, дістався я до рідних пенатів. З іронії подій козака віз додому дядько Гаврило Н., що невдовзі став першим і активним головою „Комнезаму” на селі.

Вдома мене зустріли з бурхливою радістю, як рідного сина, як „блудного” сина, як брата і справжнього героя - свого українського козака.

Насамперед далекозорий і передбачливий батько наказав позаховувати всі мої військові атрибути та регалії, включно з посвідкою Дорошенківського полку, на люди з цим не показуватися і забути на якийсь час, що ти недавній український козак. Пізніше я вповні оцінив мудру батьківську передбачливість, коли довелося замітати хвосту по собі перед різними комісіями по „чистках”, „спецвідділами”, „тройками”... Одначе мою гвинтівку та шаблю старий тато по господарному старанно позмащував і заховав у стодолі під бантиною. Мо-

ня займало тоді четверте місце серед усіх 79 губерній кол. Російської Імперії, з того п'ять повітів: Кам'янецький, Проскурівський, Лятичівський, Н-Ушицький та Могилівський були майже вдвоє густіше заселені, ніж решта повітів. Отже земельний голод відчувався тут найгостріше й тому ці повіти давали найбільшу кількість переселенців до Сибіру, Середньої Азії, Ставропольщини, США та Канади.

же ще здасться?.. Адже по краю діється щось непевне. Батько оповідав, як польські поміщики на Поділлі, та й московські, такі, як наші сусіди Максимов та Чихочьов, увесь час тут „кидали колоди” та саботували урядові розпорядження й реформи Української Центральної Ради, особливо земельну реформу, а тепер, маючи за спиною австрійців, вони зовсім знахабніли. Оповідав про якісь польські легіони, що потворилися на Лятичівщині та Вінничині, і поводять себе дуже підозріло. Може й справді пригодиться ще зброя?!..

З обуренням оповідав також тато про Г. Рагозинського - другого по Собелевських багача у Стружці, власника двадцятип'ятидесятиного хутора, який, повернувшись на весні з фронту, перший кинувся грабувати маєток Собанських у с. Житниках (у Стружці пана не було) і позабивав усі засторонки своїх клунь панським, уполовину йому непотрібним, майном та ще й люто підбурював селян проти всіх заряджень української влади. Але ж і першим на селі не минув він розплати за своє хижацтво: не пройшло й десяти років, як його „розкуркулили” і з першим ешелюном телячих „теплушок” повезли разом із неповинною ні в чому родиною у безвість, на загин в Далеку Північ.

З весни цього року всі наші, крім брата Євгена, зібралися до родинного гнізда — до Стружки. Було передчуття, що те затишне гніздо почне невдовзі соломка по соломці розтягуватися. Тато вже не мав більше праці в банкові; з різними земельними та адміністративними реформами Українського Уряду вона відпала, і з того часу він назавжди повернувся у свій первісний селянський стан. Так „Вітри поверталися на круги свої...”

Треба сказати, що „гетьманське” це літо пройшло у нас надиво спокійно та без особливих змін. Ущухли анархічні виступи по селах. Усталився якийсь лад. На зміну руйніщому духові війни і революції в села наступав поволі творчий дух відбудови. Люди бралися до роботи. Ожили ярмарки. Ушицькі жиди навіть віднайшли свій колишній гумор: порівнюючи гетьманську „Державну Варту” із сумної слави більшовицькою „Городською Міліцією”, давали таку іронічну інтерпретацію: „Ну що ж, було — „Гони монету!” (Г.М.), а стало — „Давай взятку!” (Д.В.)”

Ніби знаменуючи новий курс в політиці, по Дворянській вулиці Нової Ушиці гордовито й незалежно проходжувався у білому кітелі з блискучими офіцерськими погонами якийсь чудом уцілілий старший син Шербовецького пана Максимова. Услід йому зиркали з-під лоба дядьки і задивлялися до всього цікаві кметливі жидинята.

Наша родина запопадливо, по-мурашиному собі готувалася до ще одного шкільного року в Кам'янці. Загальна атмосфера стужености за творчою відбудовною працею просякла і нас. Наш тато замислив грандіозний плян побудови в Стружці замість старенької хатини великої нової хати. Ідея

ця, ентузіастично підтримана всіма нами, цього ж літа почала прибирати реальне окреслення. Не мало сприяло цьому тагове запроп'ятелювання на зимових преферанських посіденках із Стругьським лісничим. Коли ми восени знову мандрували нагоріженим драбиняком до Кам'янця - на наше подвір'я з лісу, що за сошою, щодня в'їжджали поскриплюючи важко наладовані будівельним лісом розвори. За зиму трачі мали те все перерізати і переробити у слупи, балки, платви, одвірки та дошки для нової хати.

14. Останній 116-ий випуск школи.

Останній рік нашого перебування в семінарії почався надиво вчасно та з належно підготованою педагогічною й адміністративно-господарською машинерією. Знову ми у себе вдома в Кам'янці. Назовні все пішло за давно усталеним розпорядком, хоча внутрішньо відчувалося попускання віжок вже хоча б у тому, що ті, які на весні змінили були гомілетіку на рушницю, не квапилися складати свої заліки, а вчителі не відважувалися нагадувати їм про „боржок”. Так і присохло все . . .

На другому місяці сталася подія, як вилинула на внутрішній лад у житті школи, особливо старших її клясів, чи не в більшій мірі, ніж минулорічна евакуація та революційні події. З 26-го жовтня 1918 року наш тихий провінційний Кам'янець став університетським містом. Того дня відбулося врочисте відкриття першого Державного Українського Університету. Все місто прийшло в небувалий рух. Усі міські установи, громадські організації та школи вийшли на маніфестаційну параду. Середні школи всі з національними прапорами, транспарантами та зі своїми оркестрами. Булиці святочно замаєні та прикрашені жовтоблакитними прап'рцями. У всьому відчувався врочистий настрій.

Особливо раділи майбутні випускники середніх шкіл. Аджеж для багатьох з них відтепер університет, цю золоту й далеку мрію, присунуто, можна сказати, під самий поріг хати. Багато з нас, якщо не вповні усвідомлювали, то серцем відчували, що тут у нашому скромному місті закладається нове вогнище української культури, цілком вільне і незалежне від старої спадщини та старих квасів колишніх казьонних університетів.

Офіційне відкриття з доручення гетьмана робив заступник міністра освіти П. Холодний. Кременза постать цього представника уряду, його гучні привітання дефілюючим колонам, ціла група майбутніх професорів університету на чолі з ректором проф. І. Огієнком, численні представники земства, міста, делегати зі всіх усюд України, усе робило врочистості дуже імпазантними і творило справжню святочну атмосферу. По закінченні паради і офіційної процедури від-

криття, було організовано для гостей та бажаючих оглядини аудиторій, лабораторій, кабінетів та інших університетських закладів. Ми жадібно приглядалися до всього і все воно справляло на нас нове, свіже, притягальне враження.

На другий день після відкриття у Шевченківському Народньому Домі відбувся величавий концерт Київського Національного Хору під диригуванням самого О. Кошиця. Друга частина концерту складалася з композицій К.Г. Стеценка під його власною диригентурою.

З тої пори й пішло... Поодинці, а то й цілими групами почали ми покидати лекції у себе в семінарії та поспішати до університету, щоб не пропустити там ту чи іншу цікаву лекцію. У себе в шостій клясі, поряд з розкладом наших семінарських лекцій, ми мали також імена професорів, номери аудиторії та розклад їх лекцій в університеті. Кляси під час лекцій наших „добрейших” семінарських ветеранів, таких як Н. Погранський, В. Левицький, помітно порожніли, а на лекції з теорії співу часом з'являлося не більше половини учнів. Правда, вчителем цієї дисципліни, яку ми у своїй легковажній селекції вважали за зовсім неважливу, був великий оригінал, коли б не сказати дивак, на прізвище „Мотофоза”. Правдиве його ім'я вже забулося (здається - Федорович) залишилася лише ота милозвучна кличка, що мала якусь пов'язаність з цирковим артистом Мотофозою, який у незвичайний спосіб умирав, а потім оживав на очах вражених біланівських та карвасарських ентузіастів циркової штуки. Так чи так цей наш „Мотофоза” також належав до плеяди семінарських „добрейших” і ніколи нікому не скаржився на учнів.

Звичайно, така наша поведінка не могла пройти незаваженою і це стало темою спеціального обговорення на Педагогічній Раді школи, де були й наші представники. На тій нараді навіть такі „дракони”, як Мітей не наважувалися підпирати старих методів голої репресії до учнів за невідвідування клясів. Шукали інших виходів та ліків, але не знаходили. Група молодих учителів академіків поставила всіх у мовчазний кут, коли стала дораджувати, щоб самі педагоги шукали і посилювали методи зацікавлення та приваблення учнів до того чи іншого предмету.

Навіть правлячий єпископ Пімен (Пегов), коли вже шило надто почало вилазити з мішка, був втягнений у цю проблему. Загалом беручи, цей єпископ, як людина, не залишав по собі поганого враження. Він намагався, а може й справді таким був, стати нам семінарським батьком. Зовні та у поведженні це був тип кацапа, що держить „ямщицьку ізбу”: прямий, грубоватий, у повному неладі зі звичаєвими формами куртуазійности, зі всіма учнями на „ти”; говорячи про проф. І. Огієнка, який особливо був йому сіллю в оці, інакше не називав його, як „Ванька Огієнко”. Він був досить мудрий, щоб збагнути де саме собака закопана. Бачив він

добре, що тут справа не в тому чи іншому семінарському вчителеві. Бачив, що семінарію непереможно втягує й вабить саме та, зненавиджена ним, українська атмосфера університету. Він збагнув, що те аморфне провінційно-побутове українство серед його спархії та семінаристів, на яке він ще так недавно дивився крізь пальці, з відкриттям українського університету в Кам'янці, виростає у поважний фактор, у цілий рух, який буде спиратися тепер на наукову базу історії, археології, філології і т.п.

І єпископ Пімен не помилявся: про розмах того руху (а для нього проблеми) свідчив той факт, що за несповна два роки, літом 1920 року Кам'янецький Університет мав уже 65 осіб професорського складу, в тому числі одинадцять дійсних професорів та 25 доцентів і аудиторію в 1400 студентів, з яких 80% були українці. Своїй українофобській природі єпископ Пімен вже не мав підпертя ніде-ні в офіційних, ні в громадських колах. Не помагали йому і саркастичні його репліки та плюгавлення університетських професорів, бо нас вони обурювали, а єпископ неухильно губив в наших очах останню до себе симпатію, як до шкільного батька.

Тож привернути колишній дисциплінарний стан в семінарії та магічне залякування учнів зниженням оцінки по поведінці вже не міг ні ректор, ні шкільна рада, ні сам єпископ. Усе залишилося так, як сталося. Ми продовжували відвідувати лекції в університеті та навіть поширили той традиційно університетський спосіб відвідування лекцій „за впо-одбою” і на своїх семінарських викладачів.

В університеті залюбки слухали ми лекції проф. Б. Віднова з історії церкви, проф. О. Білецького з історії укр. літератури, о. Ю. Сіцінського з археології та етнографії Поділля. Особливо ж імпонували нам лекції самого ректора університету проф. І. Огієнка з української мови. Під його науковою аналізою та цікавою манерою викладів наша мова, така собі звичайна та часами навіть банальна, оживала і, на превелике для нас диво, виростала в поважний об'єкт наукового дослідження та аналізу поряд інших братніх (і не дуже братніх) мов слов'янських народів. Цікава порівняльна метода розгляду мов, посилення на стародавні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей - все нам імпонувало, дивувало і сповняло гордістю за той скарб, що масмо та нічого про нього не знали.

Гарячими оплесками винагороджувала аудиторія кожного разу цього улюбленого всіма професора. У захопленні та в піднесеному настрої розходилися ми з такої лекції, якось ніби по іншому вже вимовляючи, вслухаючись та милуючись кожним нашим звичайнісіньким буденним словом. Чарівною музикою звучали нам такі ординарні слова, як: „будь ласка, дякую красно, прошу вибачення, моє поважання...”

Цього нашого наївного захоплення не зрозуміти сучасним поколінням, зрощеним вже на грубесних томах філологічних

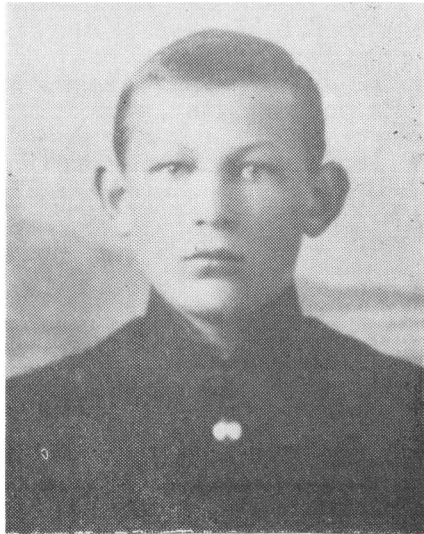
праць нових наших вчених та вихованих на кращих зразках і формах таких майстрів художнього слова, як: брати Зеро-ви, Ю. Клен, Драй-Хмара, П. Тичина, М. Рильський, Олесь, Є. Маланюк, В. Барка і багато інших.

Перші сутденти Кам'янець-Под. Університету, серед яких було чимало колишніх семінаристів, дивилися на нас, як на рівноправних собі, втягували в орбіту тодішніх заінтересовань та в сильній мірі впливали на духове формування кам'янецької шкільної молоді. Нас радо приймали до різних студентських гуртків, у значній мірі ми заповняли голосові партії тенорів та басів у зорганізованому лікарем П. Бутовським згодом знаменитому Кам'янець-Подільському Національному хорі. У той час особливо вабила нас Винниченківська літературна творчість.

Увесь вир життя тогочасної шкільної молоді, і не тільки семінарської, забарвлено було яскраво в радісні тони бурхливого національного відродження Країни. На нещастя той радісний період пробудження національної весни і кипіння молоді знову був загальмований і гвалтовно припинений із зайняттям Кам'янця більшовиками в березні 1919 року. Чимало університетських професорів, керівників та надхненників національного життя залишили Кам'янець, виїхали закордон. Усі струмки та ручайки національного відродження поховалися кудись у підземні течії. Семінарія причаїлася і покірливо сприймала перші втручання більшовицького „Наробра-зу„ у внутрішнє життя при-нишкої „обітелі“. Правда, не багато було ще тих втручань, не до того ще їм було, ще почувалися напасники тут, як на вулкановій горі.

На цей раз більшовики хазяйнували в Кам'янці всього яких три місяці. Інстинктивно все громадське та культурне життя заінкубувалося і завмерло. Той стан найкраще можна б визначити, як перебування між апатією і неорганізованим саботажем та стероризованістю.

В умовах гнітючої депресії пройшли два чудових місяці кам'янецької весни квітень і травень. Семінарія гостро пережила трагічну загибель нашого товариша Юрка Приходька у підвалах „Чeka“. Не до традиційних гучних балів було тоді нам.

Юрко Приходько
в третій класі Семінарії
два роки перед розстрілом.

Не лунали молоді пісні та радісний сміх. Живила нас одна потайна надія на скоре вигнання зайд. Якось тихцем, поквалпно, ніби у боязкій конспірації, пройшли у нас заключні іспити. Єпископ Пімен перевів над випусниками цікавий ритуал посвячення в першу степінь священства - „во стихар”. В кінці травня без розголосу, без звичайної помпи та врочистостей дуже скромно відбувся офіційний 116-ий випуск вихованців Подільської Духовної Семінарії і це був історичний, бо останній випуск за 122 роки існування школи. З цим останнім актом семінарія, як своєрідна спеціальна школа, що більш одного століття несла рідному Поділлю освіту, культуру, національну свідомість та була заборолом віри православної, тихо віддала Богові дух...

Ще за давньою традицією ми замовили у Кодеша фотомакет зі всіх „кончивших”, вчителів, ректора Замятина і єпископа Пімена в центрі, оздобили групу віньєстою (м.і. художнього авторства В. Гарби). На цій мальовничій групі не бракувало алегоричних символів з центральною ідеєю — „Зі світлом науки і віри — на село...” Посередині віньєти виразний напис - „Вінниця, травень, 1929 рік.”, себто того року ми мали б з'їхатися там на товариську зустріч. Ой, леле, так не сталося!.. То ж бо був і на нашому многострадному Поділлі той перший зловісний і страшний рік, коли почалася „ліквідація кулака, як кляси” та ще й рік розгрому відродженої в 1921 році Української Автокефальної Православної Церкви.

Зібралася нас групка ближчих товаришів на приватній квартирі ознаменувати подію закінчення школи та заодно справити парубочий вечір - „мальчишник” нашому чи не наймолодшому товаришеві Михайлові Матковському, який вже мав наречену, невдовзі мав одружитися, прийняти священство і йти на „приход”. Вже й парафію було йому визначено десь біля Чорного Острова на Проскурівщині. Миша, як йго всі звали, мусів йти у священники з огляду на скрайні родинні обставини: мати вдова з дрібними ще сиротами давно перебивається в злиднях, усі з нетерпінням та з надією очікують того щасливого дня, коли їх Миша стане „батьошкою”, а з тим і їх мізерна доля має повернутися на краще...

Зібрались. Випили неабияк. Галасували, гомоніли, вправлялися в „спічах”, ну, й звичайно, співали й співали... Вдавали безтурботну сценку з „Днів нашого життя” Л. Андрєєва. Але вже замість популярної старостудентської, треба сказати на диво беззмстовної, пісеньки:

— „От бутилкі віна не боліт голова,

— А боліт у того, хто не п'єт нічого...” і т.д.

ми співали завзято на той самий мотив вже своєї студентської, позиченої нами в університетських гуртках:

— „Спом'янем Тараса, славного Кобзаря,

Що збудив Україну до нового життя... і далі при спів:

„Погуляєм цю ніч, товариші мої,
Щоб дружніше жилось в нашій рідній сім'ї...” і т.д.

Та веселий дух безпечної радості чомусь не спускався в наше товариство. Вкінці всіх огорнуло настроєм, позначеним елегією розставання з товаришами і з ... юністю.

А коли наш милий Миша, щоб позадаватися, витягнув срібного наперсного хреста, заздалегідь надісланого йому з консисторії, та коли ми прочитали на звороті цього хреста різьблені слова з послання ап. Павла до Тимофія:

— „Будь зразком для вірних у слові, в житті, в любові, в душі, у вірі, в чистоті”, то жарти припинилися, сміх замовк і не один з нас задумався — „Чи не важкий то буде хрест той для нашого юного друга?..”

Так, суворе життя дуже скоро показало, що хрест той таки дійсно був для нього непосильно важкий і... мученицький!..

Може в тому й спасенний промисел, що юності властивий щасливий дар: вона не бачить свого „завтра”, принаймні воно ніколи не малюється в її уяві, як щось погане, тим більш грізне або трагічне. Тож, коли забути про скоромину-чі настрої, то й ми нічим не різнилися психологічно від своїх попередників, що кінчали школу. Так само широко розкритими очима по конкістадорському дивилися й ми на світ, що розстелявся тепер перед нами, так само кожний з нас був повний віри у свою зірку. Дивлячись назад, кожен з найвним задоволенням оглядав досягнення і перемоги на стежці своєї юности, та перейдених шкільних років.

І невдогад було тому самовпевненому юнакові, що може то його водив нечутно за руку по тій стежці і остерігав незримий Архистратиг-охоронитель, ублаганий гарячою чудодійною материнською молитвою...

Правда, тоді набагато примеркла у порівнанні з минулим авреоля „кончившого”. Цей магічний колись на провінції титул вже згубив той блиск і не залишав такого безмежного самовдоволення, яким були виповнені давніші гротескно-анекдотичні „кончивші” ще з-перед Нечуй-Левицького часів. Зник також і той тип „кончившого”, який ще недавно, бо яких років десять перед нами, був мало не пупом землі провінційної Подолії та якого такими барвистими мазьками змалював В. Приходько у своїх спогадах „Під сонцем Поділля”.

Гай, гай!.. За короткий час і ця кольоритна постать „кончившого” змінилася до непізнання і обернулася в архаїчний пережиток. Разом із нею зник той ситий, багатий достатками край патріархальної ідилії, до якого так пасувала ця постать та про який наша народня приповідка гордовито колись запевняла:

— „На Поділлі хліб на кіллю, ковбасами плоти годять...”

У повільний еволюційний процес розвитку краю увірвалися війна з революцією і все перемішали та докорінно змінили. І теперішній наш випуск мав уже інші ідеали, уподобання і цілі та інші цілком обставини і можливості до здійснення їх. Тож немає нічого дивного, що з нашого, долею міченого випуску, ледве четверта частина пішла у священики, себто за прямим призначенням, до якого їх готувала школа. Це були: Олександр Волосевич, Тодос Гречулевич, Микола Качуровський, Данило Курган, Михайло Матковський, Юрко Новодворський, Олекса Потульницький, Сергій Сніжинський та Павло Фемин.

Частина згодом тісно зв'язала свою долю з армією та урядом УНР і пішли в першу еміграцію, це: Микола Бернасовський, Феофан Козельський, Михайло Мончинський, Тимш Лісецький, Дмитро Піснячевський та Віктор Моралевич.

Невеличка група, одні зараз же „без пересадки”, другі по переднівкові, пішла до різних вищих шкіл: Микола Гадзінський, Василь Гарба, Сергій Квасницький, Костянтин Козловський, Іван Лебедів та Семен Цвітун.

Решта ж розбрелася по Поділлю та Україні вчителями Вищих Початкових Шкіл, кооператорами, урядовцями земства, консисторії, а то й просто осіли на землі своїх батьків „на перечекання”, це: Павло Безносок, Дмитро Гординський, Володимир Гричак, Іван Долинський, Петро Зюбрицький, Степан Жолткевич, Іван Кічмаренко, Юрко Ковалів, Іван Крижановський, Юрко Коцюбинський, Євген Лозницький, Новоселецький, Юрко Співачевський, Дмитро Скубій, Іван Танашевич, Іван Фамулевич.

Усе подане тут про Подільську Духовну Семінарію - і добре, і зле, і кумедне часом, і сумне - треба вважати за ширшу епітафію, за недосконале, але правдиве надгробне слово над забутою могилою цієї трохи дивної, але унікальної школи нашого Поділля, що давно вже згоріла, забулася і не відродиться живим феніксом з-під густого попелу пожарищ.

Дуже зрідка оживає вона у спогадах людей, що мало її знають і завжди у викривленій репутації, як консервативно-„обрусительний” заклад, як розсадник ретроградних ідей, обскурантства, мрякобісся... І ці втерті епітети прикладалися прогресивною частиною „мислячого общества” здавна, задовго ще до комуністичного перевороту.

І нікому з них не насувалося питання: „Як же це стало можливим, що в стінах такої „обскурантської” школи виплекалися такі світочі, незмерклої слави люди України і нашого Поділля, як: М. Леонтович, М. Коцюбинський, С. Руданський, А. Свідницький, А. Богданович, В. Свідзінський, П. Воронін, Г. Голоскевич, Ф. Шумлянський, В. Голубович, О. Лотоцький, В. Приходько, М. Корчинський, Г. Степура, О. Саліковський, В. Піснячевський, К. Туркало, В. Храневич і багато інших подібних?” . .

Яка ще інша школа губерського засягу може пишатися таким відмінним „послужним списком”?..

Тож і ми залишаємо відповідь на роздум читача, а самі підемо далі стежкою хлопчини з Поділля, який, перейшовши щасливо і неушкоджено в мурах цієї школи від зеленої пори телячих екстазів до золотої пори повного дозріння фізичного, духовного і ментального, став тепер у задумі із захитаною дещо самовпевністю: „Куди та як іти з малим знанням людей та без життєвого досвіду?..”

За мурами семінарії стелилася йому вже не одна стежина, а велике розпуття. З нього у всі боки багато доріг і всі вони широкі, а на них повно людей, від яких уже не сподійся одної тільки доброзичливости...

15. ПЕРЕДНІВКИ.

Того року в Кам'янці ми наймали гарне просторе мешкання по Пушкінській вул. у великому новому будинкові навпроти парку. Дівчата мали в ньому свою кімнату, я свою, а хворий брат свою. Мали велику світлу їдальню, що правила нам також за вітальню. Тоді мати не тримала столовників-семінаристів, натомість якийсь час мешкав у нас з жінкою в одній кімнаті з окремим виходом доктор Білоус, що займав високий пост у міністерстві здоров'я УНР. Вони й харчувалися у нас. Той доктор — така кольоритна постать, що про нього слід сказати трошки більше: огрядний, масивний, років під п'ятьдесят. Його українську статечність особливо підкреслювали старокозацькі вуса. На них я не міг надивитися: довгі й розкішні спадали вони м'якими звивами мало не до коміра, клясичні вуса запорожців з Ріпинських етюдів. Коли мати подавала їм обід у нашій їдальні, я завжди домальовував в уяві до цієї постаті старшинського козацького кунтуша, наш ординарний стіл обертався у масивного дубового стола гетьманської гостини в Чигирині, а на ньому - добірні питва у карафках та поставцях, а до них уявні смажені гуси, обложені печеними яблуками... З морально-національного обов'язку д-р Білоус почав був з елементарної обробки мене на свідомого українця, але скоро залишив справу, коли збагнув, що тепер настали інші часи, коли вже яйця вчать курей...

Затримала нас у Кам'янці і затьмарила нам рожеві обрії сумна подія, яку гостро пережила наша родина, це смерть брата Євгена. Що ощадила його війна та касарняні поневір'яння, то доконала „еспанка”, а по ній скоротечні сухоти. Перецвіли задушливі акації і, зболілий тихий і скромний юнак, не розправивши крил поетичної душі, згас...

Ця подія та інші обставини затримали нас у місті довше і в Стружку ми приїхали, коли вже почали паліти черешні.

Брат Євген
у солдатах за рік перед
смертю.

чутки сповняли ролю правдивих інформацій. Бажання приймалися за факти, а небажані факти ігнорувалися і на них закривалося очі.

Десь у кінці липня 1919 року наш сусіда Яків Гуйван, збільшовичений недавній фронтовик, але малоречивий та трохи замкнений, прибіг до нас переляканий, з новиною:

— „Чулись-те?.. До нас знову прийшли австріяки, чи ті — як їх там, — окраїнці-галичани. В Ушиці їх повно, а у нашого попа розташувалося їх начальство!..” Новина, дійсно, навіть за тих змінних часів, екстраординарна.

Незабаром від панотця В. Маркевича прибув посланець до мене із запрошенням прийти до егомості. В родині о. Маркевича не культивувався український дух, навпаки, паніматкою, яка походила з дрібнопомістних дідичів, запроваджено було в домі той немилий душок зневаги та недолугих анекдотичних клинів з „мужицької” мови та навіть народніх звичаїв.

Мене, зокрема, терпілося там з великої та щирої приязні до мене їх сінка Миколи та ще може з дуже-дуже далеких матримоніальних прицілів: у них зростала, як на дріжджах та буяла надміром незайманой ще кінетичной енергії гарненька донька-пестунка Оля, що вчилася в Барській гімназії.

З першого зазнайомлення з галицьким воєнним началь-

Політичні події в краю, особливо після протигетьманського повстання Директорії, на якому добре погріли собі руки червоні, прибрали зараз значно на темпах та різноманітності. Вони якось насувалися зненацька на село, перебігали й зникали швидко, як однокатні сцени масового дійства, здавалося без логічно-історичної пов'язаности, ніби неперекір елементарній засаді діалектики, що немає наслідків без причин, що дія викликає протидію... Люди по селах — одірвані від світу, без зв'язків, без інформації (худорлявий часопис спізнавався на тиждень, а про радіо й мови не могло бути). Розімкнуті небезпечністю та труднощами пересувань, вони не знали, що діється у сусідньому повіті, не то, щоб можна було охопити зором цілий край, не кажучи вже про країну. Різні пересуди та

ством, я зорієнтувався, що вони тут переходом, на кілька днів, що вони намагаються поминути офіційності та хочуть створити легку атмосферу взаємоприязні. Тому не відчувалося з ними мовного напруження чи упереджаности, скорше навіть ці різниці давали притоку до легких жартів. Так, один молодий старшина, що передбачливо дістав десь українсько-російський кишеньковий словничок-розмовник, утрируючи під загальний сміх російську манеру звертання, кликав мене замість „пане, Василю” — „Барін Василій Іван Іванович!..”

В цьому оточенні я став ніби за зв'язкового чи модератора між двома різними світами. З цією місією я справлявся легко і невимушено.

Хлібосольні Маркевичі були раді з такої okazji несподіванного прибуття в цю глухомань вишуканого товариства з незвичною тут „закордонною” підкресленою куртуазійністю. На короткий час вони розганяли нудь сільської одноманітності. У просторій кухні ланіматики зразу заходилися стинати голови курям та качкам. Готувалося людне й затяжне балювання, в центрі якого була панна Оля.

На превеликий жаль й тут, як у більшості випадків, покладаючись на свою блискучу юнацьку пам'ять, я не занотував більш надійно десь у записнику чи що, назву того військового штабу та ймення тих командирів. Можливо навіть, що то була найвища команда Першого Корпусу галицького війська, який розташувався в районі Старої та Нової Ушиць. З дальшим рухом у глиб Поділля штаб їх волів за краще оминати містечкові, повні блощиць, заїзди та вибирав собі стаціонарування в тиші отаких сільських, доволі ще ситих парафіяльних гнізд.

Трохи набундучені габсбурзької ще постави полковники та ще вищі старшини помітно зберігали надверхність зі своїми лейтенантами, поручниками та сотниками навіть у такій товариській атмосфері. Може це й були ті амбітні, зарозумілі вожді, що зроцували перші пагінці національної дихотомії, яка невдовзі завела їх у прірву?..

Щоразу до начальства приходили з різними справами та звідомленнями підстаршини, вістуні, стрільці. Стаючи наструнко та прицокуючи обцасами, вони присмно вражали зовнішньою охайністю, виструнченністю, дисциплінованістю. Субординація у них була в особливій шані. Кілька десятків їх, що розташувалися навколо попівського двору по сусідніх хатах, зразу ж заходилися над національно-усвідомлюючою обробкою наших „тутешніх”.

Нижчої та середньої ранги старшини виявилися дуже милими і присмними до комунікації: ввічливі, товариські, дотепні й зовсім ненабундучені.

На другий день гамірне товариство збільшилося ще моїми сестрами та одним семінаристом зі Струги М. Лопатюком, Команда галицьких старшин, як на підбір, виявилася дуже музичною та з чудовими голосами. Під їх вправними пальця-

ми ожило припорошене піяно попівни Олі. Склався чудовий хор. Від них ми понаучувалися нових пісень, таких як:

— „Ой видно село, широке село під горою,

Ой там ідуть стрільці — січові стрільці до бою...”
та ще жвавої:

— „Ой сусідко, сусідко, сусідко! Позич мені решітку —
решітку,
Най си вуса підкручу, підкручу, звавтра рано принесу,
принесу...”

Один чудовий баритон (поручник) виконував пісню так, що аж волосся підіймалося та мурашки по шкірі забігали:

— „Чорна рілля ізорана і трупами засіяна... Гай, гай!
Чорна рілля ізорана і кровію сполочена Гай, гай!..”

Цими піснями ми негайно збагатили пісенний репертуар першого аматорського сільського хору, що сестричка Надя вже зіпнула була з молоді с. Балабанівки та Золотогірки.

На третій чи четвертий день по тій широкій гостині у Маркевичів, на яку ніхто з учасників поскаржитися не міг, галичани виїхали зі Стружки і подалися далі. Від них ми вже докладно знали про ті драматичні військові події та змагання їх з поляками, що привели їх ізгоями у наш край. Але не скоро ми дізналися про ті всі дальші болючі перипетії їх на нашій землі, які завели це зразково впорядковане та загартоване у боях українське військо „під дурного хату”... Пізніше уцілілі, розшарпані, розторщені недобитки УГА після її катастрофи - хто як міг - розбрелися по нашому Поділлі. Ще під час їх вимаршу на схід та відносного дозвілля влітку 1919 року, а по прогрі особливо, меткі старшини Галицької армії розвинули інтенсивне полювання за нашими попівнами і попідбирали тут усіх перерісток, жертв лихоліття великої війни та революції, а також тих, що „заматорелі во днес” з якихось інших причин. Так, Солю Користинську з Тимкова підхопив згаряча (заздрісні люди подейкували, що сп'яна) значно молодший від неї поручник Парацук. Сотник Микелита був, правда, щасливіший і одружився на дуже гарненькій попівночці, яка перед тим ціни собі не могла скласти поміж нашими. Старшина Мирон (прізвище не згадаю) взяв за жінку майже вдвічі за себе молодшу Лідію Сокольницьку, дочку священика з с. Великої Побійної. Тоді ми не знали, що на галицькому матримоніальному „ринкові” попівни вважалися за дуже ласий і першорядний матеріал, якого там не вистачало для зростаючої української інтелігенції - адвокатів, мистців, кооператорів та гімназіяльних учителів.

Чимало галичан тепер тулиться при Державному Українському Університеті в Кам'янці асистентами (Довбуш, Сидоряк, Заклинський), а то більше студентами (А. Гутникевич, Луцишин, Андріяшин, Кіндрат та ін.) Розходяться вчителями по школах та організують нові українські школи, як от невеличка гупа галичан, що з її ініціативи та старань

постала в с. Отрокові на Ушиччині українська гімназія. Її розмістили у залушеному замкові давніх польських графів Сцібор-Мархоцьких. Директором тої гімназії став д-р Гнатішак, а вчителями вже згадуваний вище Парашук, Наливайко, Мякота, та ін. За їх енергією силами та засобами навколишніх селян залушений той замок, де вже тільки множилися пугачі, голуби та розгосподарювалися горбці, - було відремонтовано та пристосовано до школи та інтернату. У скорому часі Отроківська та гімназія стала відомою ген поза повітові межі й абсорбувала в себе багато тих селянських дітей, що рвалися до науки, але в негодах часу попереростали й позалишилися поза школою.*

Але для нещасливих ізгоїв свого краю це ще не був епілог. Страшний заключний епілог для тих, що не зуміли закамуюфляжуватися, прийшов значно пізніше, в 1937 році, коли в моторошному розгулі сталінської ксенофобії, видушено було „єжовими рукавицями” сливе всіх чужинців. Тепер відомо, що в НКВД'івських картотеках усі галичани числилися як крамольні чужинці.

Перейшли галицькі частини через наше село і ще більше зрушили жалі, а з ними й поривання чимсь допомогти нашим воякам. Шкода нам було галицьких стрільців, що покинули свій край, а ще більше шкода було тих, загально вже називаних петлюрівцями, які примушені оце зараз їздити по селах та вимінювати на сіль так потрібні для війська фураж і провіант, ба, навіть рушничні набойі, що їх досить приховано по селах ще з війни; господарні бабки зносять їх зараз пригорщами та в подолках у виміну на дорожочінну сіль. Бачемо — не легко доводиться нашим бідним козакам встоюватися проти добре вивінуваного зброєю, амуніцією та всім потрібним ворога. Що відіб'ють від того ворога, те й їхнє. Хотілося допомогти нашій великій національній справі та не знали, як це краще зробити в нашому стані. Тож і кинулися всі, такі, як ми, по селах до найлегшого. Тут, у Стружці, як уже згадувалося, з ініціятиви нашої сестри Надії, ми згуртували перших охочих з сільської молоді головно із сусідніх сіл Балабанівки і Золотогірки у співочо-драматичний гурток. Ентузіастка сестричка наша, яка сама мала гарне сопрано, керувала тим усім. Так робилися перші засіви національної свідомости по наших селах взагалі. Жнива з того, правда, не заказувалися на великі, але все ж на ниві щось зеленіло і це підохочувало. З одної нашої „темної” Стружки пішло того літа добровільцями в українську армію два хлопці — Василь Ягольницький та ще парубчак, знаний на кутку як Катерин-

* **Примітка:** Абітурієнт Отроківській гімназії Павич через кілька років став асистентом катедри с/г машинознавства при Кам'янець-Под. С.Г. Інституті.

чин синок, два прості щирі ідеалісти, пішли та й не вернулися...

Наша хата стала осередком тої, поки що обмеженої обставинами, культурноосвітньої активності на селі. Наші батьки також перейняли легко духом та національними ідеалами їх дітей. Тато, який мав тут помітний авторитет і до голосу якого люди прислухалися, тепер при кожній нагоді діяв та впливав на зворот консервативно-інертного селянського думання в національній бік. Для доповнення іншого роду духових потреб та для відпруження від поточних турбот, батьки наші та й ми з ними заприятелювалися тут, водили хліб-сіть і брали активну участь у самогоночних турнірах з родинами стружецьких багатіїв Соболевських та Стокальських. Вони жили у достатках на вигідних двадцятип'ятидесятичних хуторах. Гарні люди, але ще ніяк не зрушені з припізненого культу російщини. В родинах тих, де соромилися казати „яйця”, а вимовляли по „благородному” - „яїца” не раз татів язик, дотепніший та гостріший налідпитку, давав прочуханця господині за її:

— „Ах, я така радая була вас бачити в церкві!..”, або за її гордовите: — Булись-мо у селі Н., у кумів Н. Село глухе, некультурне. З інтелігенції в них були тільки ми та ще „некоторие з крестяин хорошо одевающіся”...

До них же перших на хуторі продісталася якомсь кризь далечінь, хаос розрухи, бездоріжжя та ізольованість від світу вістка про страшний морд царської родини в Єкатеринбурзі 15 липня 1918 року, вчинений більшовиками. Ту вістку на чергових гостинах з нами темпераментно розбиралося. Ніхто з нас, навіть молодших, не вважав цю трагедію царської родини, за належний відплатний акт справедливої Немезіди за „страждущий нарід”. Той далекий звірячий акт відчувся нами, як пересторога нещастя, що мали незабаром впасти на кожну родину. Але хто ж тоді міг збагнути у жаских деталях про той диявольський плян морду, не окремих родин, а мільйонів неповинних жертв, що визрівав у сифілітичному мізкові геніяльного Леніна у ім'я химерної утопії?.. Та Росія, що в'язала нас докупи трикольоровим прапором, зникла ще перед тим мордом царської сім'ї. Про неї нема чого згадувати. За нею нема чого тужити. Її заступила зловіщого кольору крові червона Ленінська Росія. На боротьбу з нею, з її облудними гаслами та обіцянками, треба стати всім одностайно... Таке згідне рішення було того вечора на одному з хуторів глухої Стружки. То правда, що воно не мало негайного практичного висліду, але й тут краплини води почали довбати найтвердіші скелі. Соболевська Надія, що вчилася у Кам'янецькій Второкласовій Учительській Школі, з тої пори стала свідомою і активною україркою. До нашого полку прибуло...

Але що то могли значити одиниці проти маси?.. Незрушена пасивна маса села тримає психологічний неутралітет, гонить з черешень і сливок самогонку та надолужує на ве-

сіллях, а ті, що були розагітовані на фронтах, пораяються мляво коло своєї занепакої господарки і все оглядаються та очікують на „своїх, з якими колись кашу з одного котьолка їли”...

Події перших місяців, першого року революції винесли на поверхню життя в краю нових людей, створили нові форми керівництва і ладу в нас, виповнені переважно українським змістом. Нова та українська адміністрація в губернії, повітах і волостях, не зважаючи на військові події, зміни влади ітї. (а може саме завдяки цьому) працювала та майже не заторкувалася тими короткотривалими змінами і провадила невпинно важливу відбудовчу роботу. У тому першому році, може найбільшого буняння національних сил і волі на Україні у нас на Поділлі висунувся свідомий українець В.К. Приходько. До того часу він працював головою відділу Народної Освіти Подільського Губерніяльного Земства, а на доручення Генерального Секретаріату Освіти за Української Центральної Ради, зайняв ще й офіційне становище Губерського Комісара Освіти на Поділлі. Специфікою обставин то-

го часу наше Поділля мусіло перетворитися в автономну ніби самовистачальну систему, свого рода державку в державі зі своїм власним майже незалежним адміністративним апаратом. Красві пощастило, бо ще до революції його Губернське Земство мало у своєму складі відносно найбільше українського свідомого елементу. Тож новому комісарові освіти В. К. Приходькові було на кого опертися. Але тут доцільно буде зробити короткий відступ убік, щоб ознайомити читача з еволюцією Подільського (старого) так званого „Цензового Земства” у демократизовані Народні Управи. Зразу після лютневої революції 1917 року голова Губ. Земської Управи П. Александров та деякі члени її самі відійшли від справ. На їх місце тимчасово до нових виборів увійшло кілька представників від установ і організацій революційного вже часу (проф. Ю. Богацький, С. Ільницький, від селян Стадник та ін.) В.К. Приходько став фактично діючим головою так реформованої Управи Земства. За новим законом ще Тимчасо-

Віктор Приходько.

вого Уряду Керенського вже влітку 1917 року по повітах пройшли вибори „земських гласних”. Вибори дали абсолютну перемогу українцям, а це вже передришало в майбутньому склад Губерського Земського Зібрання, яке відбулося аж 25-30 квітня 1918 року в м. Вінниці під час проголошення гетьманства. На те Зібрання кожний повіт делегував від 5 до 7 гласних. Із загальної кількості їх і було обрано справді вільно без натиску або терору Губерську Земську Управу Поділля і, щоб не будити в людях не завжди приємних ремінісценцій про старе земство, змінено назву її на Подільську Губерніяльну Народню Управу. Відповідно до цього й повітові Управи стали називатися Народніми.

В.К. Приходько, що вже мав неабиякий досвід в організації та керівництві, ставши тепер обраним Губерським Зібранням на голову Подільської Народньої Управи, найперше розгорнув широку роботу по українзації нижчого та середнього шкільництва в краю. На місцях ще з минулого року кипіла започаткована ним робота по українзації шкіл. Який то реально засяг мала в собі проблема українзації шкільництва в повній мірі можна уявити, пригадавши факт, що до революції не було ні одної школи, і то не лише на Поділлі, а на цілій Україні, з українською викладовою мовою, не було підручників, навіть букварів для нижчих шкіл, не кажучи вже про підручники для Вищих Початкових та середніх шкіл. По школах скрізь, особливо середніх, загніздилося московське вчителство, а коли й був хто з українців, то ті зовсім не знали книжної української мови. Тож з цього й треба було розпочинати.

По повітах вже друге літо діяльно працювали українські курси по перепідготовці вчителів початкових шкіл. Не все йшло гладко та без спротиву навіть нижчого вчителства, але на загал ці курси зробили надзвичайний здвиг. Другою важливою справою було озброїти вчителів та школи українською книжкою - підручниками. Цю справу Губ. Народня Управа вирішила блискуче і в короткий час. Вже на початку 1918-го шкільного року Видавничий відділ Управи випустив складений Воронцем буквар для початкових шкіл і то в кількості нечуваній в тих часах -сто тисяч примірників. Буквар той дістав добру оцінку і наше Поділля ще й поділилося ним із земствами інших губерній України. Великими також накладками видано було два підручники для Вищих Початкових шкіл: хрестоматію та коротку історію України. Правом рукою В. Приходька у видавничій справі був невтомний ентузіяст і знавець цього В.А. Сочинський. Іншим шляхом - через організований при Управі Центральний Книжний Склад пройшло на Поділля з Галичини та розповсюджено десятки тисяч книжок переважно з історії та художньої літератури. Число Вищих Початкових Шкіл за два роки потроїлося, а середніх подвоїлося. З 1918 року почав виходити заходами Губ. Управи журнал „Село” в кількості 7.000

примірників, його розсилали безкоштовно по селах краю (чотири прим. на село). Під керівництвом двох ентузіястів музично-хорової справи В. Бесядовського та О. Ілліча почалося друкування та розсилання по селах співочим та театральним гурткам нот з українськими піснями та музичними творами. При управі почав працювати новий відділ „Обслідування та експлоатації природніх багатств Поділля” під кваліфікованим та енергійним керівництвом директора жіночої гімназії С. Назаревича. Заходами нового зав. відділом Професійної Освіти О. Білоскурського (з Галичини) засновано в Кам'янці Художньо-Промислову Школу ткацтва, килимарства та вишивання. У цьому поході національного відродження чи не найбільшу роль відіграв Державний Український Університет в Кам'янці-Под. Це була справжня улюблена дитина, яку виплекала тут збірна українська громадкість та до організації якого приклав також виключно багато уваги і матеріяльних засобів Управи голова її В.К. Приходько. У вирі тодішніх подій одні люди зникали, інші заступали їх, і справа національного відродження неухильно посувала вперед. Велика шкода, що досі ніхто не залишив нам писаного сліду про ту муравлину відбудовну працю, про сотки тих скромних, і на ті часи відважних каменярів, що невтомно, цеголка за цеголкою укладали тоді перші стіни рідної хати...*

Швидко перебігало нам, як завжди коротке в молодості, літо. Постійно зайняті вдома то тим, то сим по вуха, жадібно хапали ми уривки рідкого дозвілля, так наче б то мало бути останнє. Від сільської замкнености не рятувала ні праця (розпочата будова хати йшла далі), ні спорадичні зустрічі з сільською молоддю на репетиціях та співанках. Душа рвалася з тих обручів і думки неодмінно закінчувалися в одному фокусі — Університеті. Я все наслухав до Кам'янця. Там і влітку кипіла праця над дальшою розбудовою краєвого храму науки. Вже тихцем почав заздрити тим товаришам, які виграли час і по четвертій клясі семінарії пішли до Університету. Про одного з таких, тепер уже студента другого курсу фізико-математичного факультету, С. Квасницького, дійшла аж сюди чутка: працюючи літніми вакаціями над збиранням та упорядкуванням книжок для університетської бібліотеки, він добротіть дістався крізь усі перешкоди та рогатки до Могилева-Под., до одної дідички, власниці прецінних книжкових скарбів. Там виявилися цілі стоси книг польських, французьких, німецьких, англійських, російських, які вона вже не в силі була обороняти та захищати від інвазії перехожих цінителів, що послідовно нищили їх на розпал, на махорочні кізячі ніжки

* Примітка: Дані про Подільське Губернське Земство і працю Народніх Управ у більшості взято з неопублікованої праці В. Приходька „Самоврядування на Поділлі”.

та на інші „культурні” вжитки. Перед тим вона сама продісталася якось до Кам'янця і запропонувала Університетові за дуже помірковану ціну забрати її бібліотеку й так зберегти її від неминучого знищення. С. Квасницький, а з ним ще пара відважних шукачів пригодництва й організували експедицію за тими скарбами. Дійсно, подиву гідна була та їх геройська одисея. На деяких відтинах залізниці не могли проходити потяги під військовою охороною, а їх легендарний вагон з магічним і незвичайним на ньому написом „Бібліотека Кам'янець-Под. Університету”, проходив і йшов усе далі й далі вперед, дивуючи тим написом і червоних повстанців Шепеля, і поляків. У кінці літа той вагон тріумфально зустрічала на двірці Кам'янця мало не вся корпорація Університету. Університетська книгозбірня того літа дійшла до 30 тисяч томів. При цій нагоді треба сказати, що не тільки така колективна організація університетської бібліотеки, але й вся від початку організація цієї першої української вищої школи на Поділлі може правити для всіх дальших наших поколінь за зразок і приклад справжньої настирливості, підйому та ентузіазму української громадськості. Не того робленого протокольного ентузіазму, з яким пізніше колгоспники Стругської волости у зриві клясової солідарності „самообкладалися” зібрати кошти на побудову літака ім. Долорес Ібаррурі для еспанських братів революціонерів...

Хоч усі думки і бажання мої зводилися до університету, але разом з тим якийсь дальній голос в мені будив вагання і сумніви: аджеж ця шляхетна мета має найперше егоїстичний підклад - зробити собі добро, для себе чогось... А як же бути з масою нашої невченої, національно темної молоді по селах?... Хто їй послужить?... Може в цьому зараз не менша потреба, ніж у збройному захисті країни?... Не раз ця роздвоєнність моїх поривань виносилася на обговорення нашої родини. Ну, звичайно, батьки міцно трималися переконання, що треба цей непевний переднівок перебути у затишку, на селі, ближче до дому; їх поради центрувалися на вчителюванні в сільській школі, от хоча б тут недалеко - в Житниках чи Дурняхках.

Довго не гаючись, я спорядився у дорогу до Кам'янця, щоб там на місці краще у всьому зорієнтуватися. Вісьмидесятикілометрова та подорож пішки, за сквородинським стилем з ночівлями, зупинками та інтенсивними розмовами у Бучаї в дружка-побратима Федора Х., який вже з головою впірнув у „служіння меншому братові” на ниві кооперації, в Привороттю у Гаруків, де Іван готувався так само послужити народові, але в рясі, психологічно скеровувала мої думки також у бік „служіння народові”.

У Кам'янці я з приємністю дізнався у Губ. Відділі Народної Освіти, що абітурієнти Духовної Семінарії, які закінчили повний шостиклясовий курс її, вважаються тепер за кращих кандидатів на вчителів Вищих Початкових шкіл. Це ви

рішило дальшу мою долю, принаймні на рік уперед. Тим самим шляхом і способом я повернувся до зрадливих батьків із признанням на вчителя Муровано-Куриловецької Вищої Початкової Школи.

Ця школа починала свій перший навчальний рік. Волосна Управа відвела під школу старовинний будинок ратуші у самому центрі містечка. У тому будинкові з товстеними фортечного типу стінами було гарно відремонтовано дві кімнати під кляси (підготовчу і першу) та кімнатку для вчителів - „Учительську”. Другий поверх і затилля двору, обнесеного високим муром, були відведені для зав. школою Тихомірової та вчителя Й. Яновича, якого я ще добре пам’ятав з Семінарії. Для мене місця тут не було. На межі, де кінчалася жидівська містечкова дільниця і зачиналися міщансько-селянські двори, при головній дорозі на Могилів розсівся широкий скарбовий будинок колишньої економії Чихачьова. Революція таки добре понівечила його, повибивала вікна та повиважувала двері, але він ще стояв міцно. Ось тут із семи кімнат мені вибрали найліпшу, відремонтували її гарно, склали зграбну плиту-лежанку, що правила водночас за піч до ogrівання і для варення. По решті кімнат гуляв вітер, уночі вчувалися таємничі звуки та стукоти і підночували горобці. Проте з мешкання я був цілком задоволений, надто ж тому, що трохи навскоси через дорогу, стояла, вгрузши тепер у землю, хата мого діда Кирила. Дід вже помер давно, у хаті жили якісь чужі непривітні люди, але байдуже, раз у раз минаючи її, я завертав спогадами у золоте своє дитинство, до тих затишних кімнат з канаркою, до мого особливого дідуся . . .

Ми з Яновичем упірнули зразу в працю по школі й виконували її сумлінно, легко та із захопленням. Завідуюча, у якій був десь чоловік, казали набагато за неї старший та який загадково ні разу не заявлявся сюди, - більшість своєї кипучої енергії приділяла своїй корові-рекордистці, що напувала молоком половину містечкових жидів, а решту уваги та видимо не малий темперамент віддавала Йосипові.

Він худнув і щедра молочно-масляна дієта ледь-ледь компенсувала ті його витрати на позашкільну активність. Пані Тихомірова, жінка років під сорок, кругловида, міцно збита, типу плякатного образу „широкої русскої масленіци”, але приємна, школу фактично здала на нас обох, залишивши за собою для зачіпки викладання одної фізики. Вона провадила жваво адміністративно-постачальні справи і з ними впорювалася відмінно. Учитель Й. Янович був у дещо краєцому за мене становищі тим, що, викладаючи українську мову, літературу та історію, мав на все відповідні підручники: граматику О. Курила, хрестоматію Садковського та Коротку Історію України для В.П. Шкіл, укладену М. Грушевським, а от я, із своїми природознавством, географією та арифметикою примушений був сам творити-імпровізувати та нагинати специфічні терміни на українське. Пожалься Боже, що то була за

творчість!.. Але я робив це відважно більше з надхнення та гентичним відчуттям, аніж знанням. Нагородою за це були велика дитяча віра у непомильність молодого вчителя, іскристі оченята та уважно нащулені вуха моїх учнів — нелукавих дітей села та цих, прагматично-кметливих, запопадливих до науки, балухатих дітей містечка. Коли згадую зараз про той ранній юнацький ідеалізм, яким я сам тоді палав, згадую моїх кращих і вдячних учнів — Олену Стороженко, сестричок Козарівень та ін., я певний, що в те магнетичне поле вчительського чару і впливу я втягнув тоді не одного „з малих цих”, може, на все життя...

Юнак мого складу і віку навіть у пустельній Сахарі мусів би знайти для себе ще й інтерес більш делікатного, романтичного характеру. Знайшлося таке й тут. Двічі на день регулярно, йдучи до школи і назад по гостинцю мимо дому першого тут багача Гершензона, я неодмінно зустрічав там на ганку гарячі струми очей, що „лейзером” протинали мене, та ледь помітну загадкову усмішку його старшої дочки Хайки. Вона вчилася в Могилівській гімназії, але цього року залишилася вдома при батьках, щоб не стати десь за очима легкою жертвою лихоліття. Тільки й всього було... Але та платонічна перестрілка доповнювала прозу буття та будила неясні солодкі сподівання.

У середині листопада 1919 року, коли на ніжних сріблястих павутинках пропливло кудись далі на південь бабине літо з його ясними погідними днями, а з неба ще не зринуло сльотою, але обрії його вже геть засунулися сірими важкими хмарами, перейшла через Муровані-Курилівці довга валка селянських підвід. На них лежали пожовклобліді хлопці, обабіч пленталися вимучені вояки. То переходила частина українського війська, жертви страшної епідемії тифу. Цей ворог переслідував наших козаків більш нещадно, ніж вороги у шпичастих „будьоновках” чи в блискучих погонах Добрармії.

Та сумна валка, що нагадувала скорше жаский похоронний ескорт, ніж рух військової частини, посунулася далі на Вербовець, залишивши в місті трьох козаків, яким, очевидно, не сила вже було йти далі.

Хтось подбав, щоб у одній з кімнат мого запущеного будинку зробити примітивний шпиталь. Завісили рядниною діру дверей, навезли соломи, грубо застелили нею підлогу і там положили бідолашних. З ними залишився один козак-санітар, що й самого мало не гоїдало вітром від перенесеного тифу. Два дні учениці нашої школи під наглядом містечкового фельдшера ретельно опікувалися хворими. На третій день жалісливі бабки з дальших кутків села розібрали хворих козаків під свою опіку, бо очікувалася зміна влади.

Принашккле місто чекало вже на денікінців. Які то вони? .. Скільки їх? .. Чи надовго? ..

Жиди знали якось, що насувається біда. Страшні вістки перебігали від містечка до містечка без радіо, без телефонів і передавалися скорше і надійніше, ніж за козацьких часів йшла вістка димом з курганів про наближення татар. Наближалися новітні татари. Жиди навіть знали назву тої частини Добрармії, яка сюди йшла, і видно було, що вона їм страшніша навіть за повстанців Шепеля, якими вони тільки лякали неслужняну дітлашню. Майже все містечко розбіглося і поховалося по селянських дворах. У моїй хаті, де раніше лежали хворі козаки, запорпавшись у соломку, примостилося кілька родин. Вони благали мене не світити лямпи в цю ніч, щоб хата і навколо неї все виглядало нежитловою пустою. Але були серед них відважні чи нерозважні, що позалишалися по своїх домівках. Серед таких була й багата родина „моєї” Хайки.

Пізно ввечері повз нашу темну хату-пустку процокотів підковами загін кінноти. По якомусь часі млялого очікування почали долітати до нас невиразні шуми та гуркіт, так ніби десь запрацювала серед ночі шаповальня і приглушений гамір голосів, але пострілів не було чути. Далі все завмерло у зловісній тиші тривожної ночі.

Крізь густий туман холодного ранку наступного дня нараз прорізалися зойки та гвалт людського відчаю, плач і скиглення. То поверталися з села із сховків до своїх хат жиди і заставляли тут страшне видовище: їх убогі крамнички та житла пограбовано та понівечено, порозкидано розторочені меблі, попрорізувано перини та подушки, повикидувано з шаф одягу, розсипано по землі крупи, муку та їстівність... Найстрашніше ж — у ту ніч денікінці зарубали шаблями жорстоко і безглуздо чотирьох неповинних і беззахистних жидів — усі старі люди і серед них одна жінка. Повне спустошення зробили аптеці, як ми дізналися потім, у пошуках за кокаїном, морфієм та спиртом.

Перший раз довелося побачити тут на власні очі жаске й моторошне страхіття погрому. Не до зайнят'я у школі було в той день. Зі звідомлень нашого „інформаційного бюро” - Тихомирової виходило, що того великого і страшного гамору наробив зовсім невеликий загін „доблестной” кавалерії Добрармії, не більше двадцятип'яти-тридцяти вершників. Напевно у військовому зведенні Добрармії про цю нічну подію було подане так:

— „Отряд нашей доблестной кавалерии после ожесточенной схватки с противником занял ночью местечко Мурованние-Куріловци...”

Учинивши погром, загін той подався чвалом на Вербовец і далі, а в містечку залишився лише комендант-офіцер і при ньому кілька козаків для зв'язку та охорони. Той „штаб” розмістився в домі поруч з хатою Гершензонів.

Коли я повертався зі школи додому, мене перестрів старий Гершензон і дуже просив зайти до них. У хаті в них -

повний рейвах. Його жінка сиділа розпатлана і заплакана, зігнута горем і тільки мовчки похитувалася з боку на бік. У кімнаті на широкому ліжку, вкриті ковдрою, лежали Хайка та її молодша сестра, також заплакані з розжареними ніби в гарячці обличчями. Вони явно уникали зустрічі очима зі мною. Зі всього видно було, що вони стали жертвами гвалтування і цим може купили життя собі та батькам...

Гершензонів плян був остільки простий, оскільки й наївний: я мав піти до офіцера і видати себе за студента-медика (я носив тоді семінарську уніформу, яка з обернутими чорною матерією гудзиками цілком скидалася на студентську), який, мовляв, з почуття довгу мусить подавати медичну поміч критично хворим дівчатам Гершензона, і на цій підставі прохати „єго благородіє“, щоб той заборонив своєму „штабові“ більше приходити й турбувати хворих.

По короткому ваганні я таки пішов до того коменданта. Офіцер, молодий ще чоловік, не більше тридцяти років сидів у вільній позі, розхристаний з посоловілими очима (чи від наркотиків, чи від алькоголю). Він вислухав мене з усмішкою досить привітно, а тоді каже:

— „Вот что, господін студент!.. Это похвально, что вы знаете свої обяванности і долг... Но мой совет вам...“ і тут він раптом випростався, почервонів, вирячився і підвищеним голосом закінчив: — „Не вмешайтесь по-доброу — по здорову в ето грязное дело!.. До свиданья!..“

Отаким жалюгідним фіяско закінчилася моя лицарська місія... З незбагненої логіки дальших подій, що їх приніс із собою „Великий Жовтень“, через два роки після описаного тут гарненька та Гершензона дочка Хайка бозна як еволюціонувала в чекистку і наводила страх у Могилеві на всіх, хто мав будь-яку причетність до українського руху. Садистичною спеціальністю її було викорінювання „петлюрівщини“. Мстиві та жорстокі первні її біблійної посестри Естер, що дрімали в цій миловидій дівчині, тепер вибухли зі страшною силою, але за якоюсь патологічною логікою впали на голови людей непо'винних у її дівочому безталанні. То був один з багатьох парадоксів та потворних гримас „жовтня“... Боюся, що й цю драму Куриловецького погрому восени 1919 року жидівські „об'єктивні“ історики також записали до каталогу їхніх мартирств з вини зненавиджених ними „петлюрівців“.*

По краю далі перекочувалися хвилями зміни. Вони вже

* Примітка: Dr. Cecil Roth у своїй „Standard Jewish Encyclopedia“ New York 1966 р.під гаслом „С. Петлюра“ подає так: „Українське військо під його командою вчинило 493 погроми, в яких було замордовано 16.706 жидів“. Нема сумніву, що в ці гіпотетичні цифри мала увійти М. Куриловецька і подібні їй трагедії. А от у радянського видання кнжці про „Погроми на Україні“ спеціальна комісія ствердила, що в районі української влади тоді було три погроми, а в районі дій Денікіна було їх 114!.. От і розберись тут ..

не залишали помітного сліду на мирній діяльності люду: школи працювали, озимина засівалася, люди справляли весілля та празникували й заповідливо заготовляли дрова на зиму в скарбових лісах - тепер уже не потайки.

У розгрі військово-політичних сил, що товклися на Поділлі, почав входити та набирати на силі новий фактор - місцеві українські повстанці. На Ямпільщині, Браславщині та Уманщині успішно оперували повстанці от. Волинця, що мали за свій осередок м. Гайсин. Отаман Шепель діяв у повітах Літинському, Лятичівському та Вінницькому з місцем постою у с. Вонячин біля Літина. От. Степанишин оперував у районі Ст. Синяви, Острополя і Любара, менші загони повстанців Струка, Заболотного, Пісаря та ін. крутилися у вужчих, льокально обмежених районах. Усі вони, хоч і діяли незкоординовано та на власну руку, проте сильно ускладняли стратегічні плани та переплутували карти непроханим (та й проханим) тут зайдам: червоним, денікінцям, полякам. Вони відтягали на себе якусь частину того тягару, що лежав на знесилюваній регулярній Українській Армії УНР. До нас на Ушиччину вони не забігали. Доходило лише відлуння їх дій, забарвлене неприхованими симпатіями селян. Про цей зрив, що був правдивим виявом селянської волі, нехай хтось інший розкаже. Це дуже цікава і на жаль не заповнена частина нашої новітньої історії.

У досить напруженій атмосфері весни 1920 року ми успішно закінчили наш шкільний рік у В.П. Школі. Минули зворушливо-наївні сценки розставання з учнями. Перебігло нам, як і не було його, гаряче сонцем, подіями і працею літо (ми з татом будували далі самотужки розпочату велику хату).

У серпні я знову вирушив випробуванням пішоходним шляхом до Кам'янця, цього разу вдвех із сестрою Надією. Йшли тепер уже до нашої спільної мети - Університету, бо сестра на весні закінчила Маріїнську гімназію, реформовану тоді на Вчительські курси. Ми легко та без перешкод оформилися студентами на перший курс Університету, вона на історико-філологічний факультет, я - на агрономічний.

Пізніше восени ми ще раз повернулися накоротко додому в Стружку, щоб відгуляти весілля сестри Ніни з М. Білоручком. Та okazія з ушицькими музикантами та додержанням місцевих весільних традицій відбулася в старій ще хатині, вірніше у просторій stodolі, але залишила слід якоїсь поквалности. Мати витягнула на собі звичайно найбільшу частину всіх турбот та клопотів, надто ж бідкалася, що сільські хлопці, включно з аматорами театрально-хорового гуртка, порозтягали та розмервили кілька мішків горіхів, які необачно були ледь прикриті солом'яною триною у засторонку.

1920-й рік, як усім відомо, був виповнений агонічними зусиллями нашої армії, повстанців, уряду, дипломатії та Народніх Управ (земства), що не покладаючи рук працювали над відбудовою шкільництва, народнього господарства, всьо-

го ладу, щоб якось втримати нашу державність. Але національна катастрофа невмолимо наближалася. До Кам'янця, у цей рятівний куточок нашої землі, збивалися, як на поклад корабля, що вже почав потопати, урядові та військово-допоміжні установи і збігці сливе зі всієї України. Студентська молодь втрачала колишній запал, більшість ходили сумні та розгублені. Ніколи було милуватися, як бувало, синьою прозорістю жовтневого неба, довгими скісними тінями на ясних галявах міського парку, ні барвистою грою листя дерев. Не помічалось, як розкішні клени, ніби поспішаючи на останню парадну, перші міняли робочі шати свої на яснобаграні ризи, за ними жовтіли ясени, до тих підпрягалися скромніші лісові побратими — граби та берести і так парадували ці байдужі свідки людських подій і драм через весь жовтень мало не до половини листопада. А українське юнацтво сушило собі голови - що робити?.. Ворог заповзвся задушити нашу національну волю.

Коли стало вже не сила витримувати таку напругу, кілько-ро нас, студентів, записалося добровільцями до Української Військової Юнацької Школи, яка містилася в будинках колишньої Спархіяльної Жіночої школи на Польських - фільварках.

Так добре сплянований той мій короткий переднівок перед великою метою - вищою школою, обернувся несподівано у перепочинок перед... великим невідомим...

16. Марш у невідоме. До Ланцуту і назад.

На все життя зостався в пам'яті мені день 18 листопада 1920 року. Ще з вечора Юнацька Школа дістала наказ до вимаршу з Кам'янця. Важкі синьосірі хмари весь день повільно сунули із заходу. Небо і природа сповиті левітанівською задумою. Вітер кружляє і переганяє опале листя в шкільному парку у долини та рівчачки, вкладаючи його там на зимовий спочинок. Тільки на дубах засохле листя ще цупко тримається своїх гіллячок і звідти безрадно про щось шелестить.

Зранку ще забігла, видимо збентежена, сестра Надя попрощатися зі мною. З робленою бадьорістю ми обоє вдавали, що це лише - „до скорого побачення”, коротке розставання... Але в душі відчувалися сум і туга. Лише зрідка крізь гнітючий той настрій проривалася бадьора думка:

— Геть сум!.. Адже ж ніхто не думає, не вірить, що це вже кінець - останній марш у невідоме. Ми ще повернемось!... Як поверталися не раз... Байдуже, що наша Україна стиснулася отут до горстки нескорених юнаків, досі мені не знаних, але вже близьких тепер побратимів. Знали ж колись греки Термопіли, як і наші прадіди славну перемогу під Котопомом. Це ще не кінець!...

Та раз-у-раз ставала переді мною наша Україна в сум-

ному образі любої дівчини, яку покидаю, до якої рвалося з грудей:

— „Білих ручок не ламай! Ясних очей не стирай!
Мене з війни із славою собі дожидай!..”

За пляном мали вирушити ще зранку, але, як завжди у поспіхові, виникало більше всяких непередбачених затримок, і ми припізнилися так, що на Довжку почало нам смеркати. Гарматний дивізіон, до якого я належав, численно був найменший у складі Юнацької Школи. Ми мали дві чи три легких гірських гармат, які, з вояцького сентименту, називали „горняшками”, а до них було все інше, що належалося: передки на колесах з набовими скринями, по три пари коней у запряжку та належна обслуга з юнаків: „номерні”, їздові, резервові юнаки та наші старші. Мене та Івана Стрілецького приділено було до візка з набоями. З Іваном у семінарії ми не дуже зналися, а тут одразу побраталися і з цієї пори не розставалися.

На Довжку, невідомо для чого, дістали наказ розвернутися до бою. Установили „горняшки” люфами на Кам'янець, зайняли свої місця коло них, і, не давши ні одного пострілу, за пів години по команді знову знялися та жвавою аллюрою рушили далі. У глуху ніч прибули до Лянцкоруня. Жидівське містечко міцно спало за щільно закритими віконницями. Але то так здавалося... У принишклях, позамиканих зсередини, хатах причаїлися сторожкість і страх, страх видимої смерті. Це ми побачили, коли на наш настирливий стукіт і гуркіт у двері та на наші запевнення, що ми не вчинимо жадної кривди чи лиха, нас нарешті впустили до хати. З кутка, збившись до купи, як перелякані вівці в кошарі, немигаючими від страху очима на нас дивилося кілька пар очей дитячих, жіночих, старечих...

— Нам тільки підночувати!.. — заспокоювали ми їх. Мабуть на зморених обличчях двох юнаків не було жадних слідів каїнової печаті, бо жінки враз почали метушливо збивати перини та подушки на ліжках, готуючи нам постелі, а діти, за командою старого жида, не зважаючи на наші протести, кинулися стягати з нас намоклі чоботи.

Ще не встигли ми впірнути у перший глибокий сон, як під вікнами протупотів вартовий із наказом негайно виходити на збірний пункт. За яких пів години ми вже вирушили далі. Глуха ніч. З розверзлих небес сипало на холодну землю крупною, снігом. З недоспання та неспокою по тілі - холодна тремтлячка. Юнаки повтягали шиї у підняті коміри шинелів. Під колесами розграсувалася болотяна каша, замішана снігом. З правого боку оддалік чулися рушничні постріли. То вже зближаються передові частини, або розвідка червоних. Але ми спо-

кійні і певні, бо знаємо, що наш відступ прикриває славетна, випробувана в боях піхотна частина школи.*

По першій, чи не найдовшій у цьому марші, ночі блідо засвітився Божий ранок. Попереду нас, скільки видно, вужем розтяглася валка людей, підвід, верхівців. Так ішли ми цілий день і другий, селами та містечками повз річку Збруч на північ. Над вечір 20 листопада наша частина наблизилася до м. Підволочиського, останньої для нас зупинки на нашій землі. Кількома валками з різних напрямків стиснулося перед мостом через Збруч військо. Чуємо характерну вимову донців — то з частини полковника Яковлева, що билася тут поруч з нашими. Проходять недобитки частин білоруського отамана Булаховича. Усі поспішають до заповітного мосту. Знову проходять повз нас наші обози, піхота, рідкі групи кіннотчиків. Кращі збірні частини спільної кінноти б'ються зараз одчайдушно і затримують переважаючі сили червоних, що люто насідають. Нам усе ще нема наказу рушати. Пасивно пропускаємо розбиту армію. Нами опановує неспокій, непевність, надмірна настороженість.

Над вечір небо роз'яснюється. У сляві й відблисках згаваючого дня ген-ген по обрії, скільки око може засягнути, на сході силуети, як чорні демони війни, носяться то групами, то поодинці. То наші безстрашні чорношличники зводять останній бій з вимуштрованою кіннотою Котовського. Замовкли вже й не скрекають більше, як голодні сороки, кулети. Нерівний змаг кінчають зараз гострі лева шабель.

Нарешті й нам наказ рушати вперед до річки, до спасеного мосту через Збруч. От уже переді мною блиснуло плесо цього Рубікону, який маю перейти зараз. О, це не той алегоричний Рубікон, який ще так недавно перебрив я малим хлоп'ям з веління батьків з Ушицького Городського Училища до Приворотської бурси! . . . Передчуваю - за цим Рубіконом піде якийсь значний, може й рокований, зворот моєї життєвої дороги . . .

Чвалом, повною алюрою наш дивізіон пролетів мостом на той бік ріки. По обидва боки мосту промайнули перед нами купи відібраної поляками зброї, що безладно скидана й розкидана лежала обабіч мосту. Поляки безпорадно розступилися. Ми й ті, що йшли за нами, зброї вже не здавали. Надто гарячий та небезпечний був момент. Ніхто не хотів зупинитися беззахисним ягням перед озвірілим ворогом, що, в запалі переслідування, міг загнатися через міст за нами. Як були з трьо-

*Примітка: Багато пізніше довідався я, що тоді дві сотні тих відважних юнаків під командою сотника В. Білинського та ще одного старшини, прикриваючи наш відступ, були одрізані Башкирською дивізією червоних у проміжку між Балином і Ярмолинцями і ледве-ледве встигли пробитися до м. Гусятини, де й перейшли кордон до Польщі.

ма гарматками, набоевими скринями, з карабінами за плечима, з шаблями, тесаками (хто що мав), так і проскочили через міст. Гарячу ходу коней, що в мудромому інстинкті злилися з людським чуттям смертельної небезпеки, - ми зупинили лише пройшовши повною ходою зо два кілометри. Коні важко віддихали боками, хлопці витирали піт з чола.

Із зяєнілого неба швидко спускалася на околиці чужої тепер для нас землі ніч. На узбіччі дороги, освітлені миготливими спалахами багаття, грілися незвичні тут постаті козаків у кавказьких бурках при повній зброї. Останній акт великої драми закінчено. Завісу спущено і в дійство тепер має ввійти епілог, який побачать дуже нечисленні глядачі...

Кілька днів після цього ми пересувалися без видимої потреби по селах Тернопільщини. Зброї ми не здавали, а поляки чомусь зволікали з роззброюванням. Ми знали, що наші начальники провадять з ними якісь перемови. По селах люди приймають нас приязно і співчутливо, як своїх братів, що в біді. Та люди, як люди, як і наші там: обносилися й обірвалися за війну та попереживали на цивільний стрій все, що можна було з решток австрійського військового екіпірування, і тепер от придивляються пожадливо до нашої мізерної екіпіровки, надто ж до англійських захисного кольору шинелів та прицінюються і вмовляють продати їм чи обміняти. Дехто з наших уже обміняли щось на сало та на „злоти“, бо багато було таких, що мали з собою ще якесь додаткове тепле вбрання з дому.

Аж на п'ятий чи шостий день нашої блуканини ми дістали наказ іти до Тернополя. Там здасмо всю зброю, включно з легкою персональною. Нас перепускають через карантену, яка, однак, звелася до того, що в бані нас гуртом заганяли під літеплу душ, по якій ми цокотіли зубами у холодному передбанникові і то було все... Після такої карантени повантажили всіх до товарових вагонів і повезли... Вже ми знали, що мають нас розташувати у невеличкому місті Ланцуті, яке поміж Львовом і Краковом. Кожен по-своєму малював в уяві той Ланцут, але дійсність приголомшила всіх гіршим, ніж то уявлялося.

**

За високою огорожею з колючого дроту на широчезному голому пляцу без єдиної деревини на ньому стояв ряд дерев'яних бараків. Очевидно це був один з опустілих таборів для полонених з минулої війни. В один з таких бараків примістили нас гарматників. У цьому бараківі не було стелі, низом попід стінами тут і там зоріли щілини, у вікнах не було половини шибок, отже вентиляцію ми мали тут відмінну, у всіх напрямках постійно тягнуло легеньким відсвіжуючим протягом. Як на глум по середині бараку стояла кругла висока піч з чорної бляхи. Коли в ній палилося, вона випро-

мінювала тепло і ogrівала тільки тих, хто тулився поблизу неї. Впритул попід ст'нами йшов двоповерховий поміст — наші ліжка, а на них сінники з протрухлою соломою. Де та як розміщалися наші старші, ми не знали. З нами залишався один бунчужний Корбілецький. Тюремний стиль життя зразу витиснув і заступив собою недавній призначасний військовий уклад. Головою товариства став тепер обраний нами староста. Щоденна рутинна збідніла до двох гострих моментів, на які очікували з напруженням усі без винятку: зранку привозили нам поляки в'язку дров та жалюгідний харчовий приділ - по шматкові гливкого чорного хліба, ще меншому шматочку засоленої чи в'яленої конини та пів баклажки гарячої солодкої рідини, яку звали кавою (з перепаленого ячменю, здобреного цикорією). Під вечір давали тільки одну таку каву. То було все.

Про в'язничний той режим іноді забувалося, коли приходила твоя черга дістати відпустку на пару годин до міста. Та цим здебільша користувалися ті спритніші між нами, що якось розбагатіли на загальній біді й відкуповували для себе це право за якусь, переважно харчову компенсацію.

Тут треба повернутися трошки назад. В останні тижні, навіть дні перед залишенням рідного краю, до Юнацької Школи, до її випробуваної в боях національно свідомої воляцької основи, домішалося немало таких, яких загнала сюди безвихідь ситуації, а не ідейно-національні мотиви. Етнічно вони були ніби свої, але ідейно чужі, байдужі, а то й приховано ворожі українським незалежницьким цілям. За дротами в Ланцуті скоро з таких спала машкара, але вони встигли внести у здоровий, дещо розгублений зараз, організм гарматників, отруйливий душок цинізму, паскарства, безсоромности та невисокої товариської етики.

На щастя серед новеньких переважали гарні, щирі і порядні хлопці, і ми скоро, без довгих придивлянь запізналися і порозумілися між собою. Це були — кілька колишніх семінаристів з Подільської Духовної Семінарії (М. Мончинський, І. Стрілецький, Ф. К-ий), кілька хлопців з Учительської Семінарії (Сакович, Ліпський, Батюта), один з Комерційної Школи (Є. Зеланд) та ще дехто.

У такій збірانیні юнаків у безрадному в'язничному режимі помалу виробилася і запанувала мізерна рутинна вбивання часу між двома полюсами ранішньої та вечірньої роздачі їжі. Одні грали в карти. Інші програвали свої вбогі статки на дуже спокусливому газарді, що його ввели оті наші комерсанти — з'їсти, наприклад, не запиваючи водою, тузінь смачних тістечок з миської кондитерської, а коли не з'їси, твій заклад - шинеля, годинник, злоти чи щось подібне залишаються у власність паскареві. Звідкись завелася нужда і її стали випалювати з сорочок перед розкритими дверцями печі. Хлопці меланхолійної вдачі лежали нерухомо, вкрившись шинелею на нарах, і щось про себе думали... Інколи гурток

затягне: „А вже років дпсті, як козак у неволі...”, або якої іншої сумної, але таких пісень майже ніколи не доспіували, похнюпившись розходилися. Зате, коли зненацька вибухне ніби з розпачу —

„Ой дуб, дуба, дуба, дівчина моя люба,
Набрехала на мене, що я... (далі непристойне)”, або кубанська, надиво гармонійна:

„Ой сиділа дівчина край віконця,
Виглядала дівчина чорноморця.

Чорноморець, мамонько, чорноморець
Вивів мене босую на морозець...”

Тоді співали всі з таким запалом, що аж шибки у вікнах дрижали.

Рідкі візити наших старших (зараз пам'ятаю лише хорунжого Сорокіна), не вносили відпруження у той стан безнадійности. Ми бачили, що й вони так само нічого не знають і ні на що не сподіваються у ближчому майбутньому. Та й що вони могли знати про ті комбiнації купки сильних володарів світу, які вирішували долю нашого народу? ... Які dokonали цвіт українського народу — героїчну його армію, не давши їй медикаментів, зброї, одягу, і прирекли її на загладу, ставлячи карту у своїй нечесній грі на польську армію Галлера та Добарармію російських „єдiнонедєлімців”.

Але журбою поля не перейдеш, та й від долі не втічеш — чули ми не раз на своєму Поділлі. Тож у нас з Іваном одноразово виникла ідея втечі звідси. Тільки втеча нас врятує від того нестерпного стану прострації — коли ти вже згубив своє я, коли твоя воля, надії, мета визначаються кимось, або чимось поза тобою, анонімно-безликим, нечулим, байдужим ім'я чому - „непереможні обставини” ... Треба було розірвати ту фатальну приреченість пасивного очікування у безвіллі. Як?.. Тільки втечею звідси... Куди? У Чехословаччину!.. Цією думкою пошепки ми себе підігрівали, лежачи поруч на нарах не один вечір, не одну ніч...

Глуха морозльна груднева ніч скувала Польщу, коли ми вужами проповзли під колючими дротами таборової загорожі й почали свій марш у невідоме. Пізній місяць ще не зійшов, але на темній мантиї цариці неба яскраво блимали зорі та ніби підморгували нам по змовницькому і тим кріпили віру в успіх. Вони ж і освітлювали нам ледь помітний слід засніженої дороги до залізничної станції — нашої ближчої мети.

Під ногами скрипів сніг і той зрадливий скрип, занадто лункий, непокоїв боязким чуттям непійманого злодія. Здала зі станції доносилося сонливе пихкання паротягу, гуркіт перекочуваних вагонів та м'які зударі їх буферів. Щоб уникнути небезпечної зустрічі з польськими жандармами, ми обійшли стороною станцію, що світила яскраво вікнами, і впірнули у захисну темінь вузьких провулків між товаровими вагонами. Обережно підійшли до паротяга, який жваво чмихав

парою, очевидно готувався рушати. Не вступаючи у смугу світла, що лягало з відчинених дверей паротяга, я, як „знавець” польської мови, звертаюся до постаті, що ворушилася там:

— „Панє, доконд, ідзє тен поцьонг?..” (Пане, куди йде цей потяг?..)

У відповідь мені глузливо-жартівливе:

— „Не відзіш?.. Поцьонг’ еше не ідзє, он стої...” (Не бачеш? Потяг ще не йде, він стоїть...)

На цьому наш діалог обірвався. Починаємо самі орієнтуватися та міркувати. Переконаємо себе, що цей товарний потяг має йти на захід від Ланцуту, бо паротяг ніби наставився на захід. От і добре! Саме, куди нам треба... Залізаємо по залізній драбинці у першу гальмову будку, що височіла на яких пів метра над вагоном, всідаємо на вузькому дерев’яному ослончику і враз заспокоюємось.

Роздивляємося далі: між нами гальмове колесо на залізному пругові, з півночі вибита шибка в дверях, і звідти тягне, як смичком, струм морозяного повітря. Це трохи неприємно, але лазити та шукати іншого вагону з ліпшою будкою, ризиковано, бо вже раз довгий корпус нашого поїзду здригнувся був рвачко, мов спросоння. Нараз протяжний гудок розтяв повітря, і наш поїзд жваво поцокотів по рейках та стрілкових переїздах. З рухом потлгу починає проїмати нас холодом, дедалі — все більше й більше. Потяг ішов швидко і майже без зупинки. Стороною миготіли слабкі вогники станцій чи людських жител. Пару разів він сповільнював ходу попри більші скупчення світел якихось містечок. Холод ставав щоразу нестерпнішим. Притулитися щільно один до одного нам не дало гальмове колесо. Брала дрімота. У свідомість почали закрадатися страх і тривога — коли й чим це все має скінчитися?.. Відчуваю майже реально, як у жили входить поволі стан анабози - бездумної, апатичної, коли вже нічого не хочеться... А поїзд усе пре й пре, а вітер у розбиту шибку все дме та дме...

Мабуть то був уже кінець страшної ночі, її передсвітанок, нормальний час на міцний сон та на міцніший мороз - саме зручний час, щоб віддати Богові стружену людську душу, коли ми почали наближатися до якогось великого, у заграві світел міста. Стишивши хід, поїзд оддаля проїхав повз велику станцію. В очар проплив і в замерзлому мозкові ледь відбивши здивованням напис німецькою і польською мовами — „ЛЬВІВ”... Несподівана, страшна і безглузда наша помилка!.. Міцніший за мене Іван почав мене штовхати, розбурхувати, кричати до мене:

— Василю, мусимо тут зійти, бо пропадемо, замерзнемо!.. Та й їхати кудись далі на схід — безглуздя...

Ледве стягнув він мене з тої злощасної будки. Я вже не йшов, а волікся, підтримуваний товаришем, та дибав, як на костурах, не відчуваючи живих ніг. Як ми доплелися до станції - де повзком попід вагонами, де перелазячи через буфери

одні — янголи, наші хоронителі знають... У вічі вда-рило яскраве світло ліхтарів і ламп, а в середині залі огор-нуло нас, як немовлят пелюшками, спасенне тепло. Скрізь повно людей, переважно військових. Вони вештаються, стоять, сидять на оклунках, наплечниках, лежать покотом на долівці. Пройти ніде. Знайшли й ми собі затишне місце в кутку між оклунками і тут, у життєдайному теплі зразу заснули, як уби-ті. (В нашому стані навіть ця метафора була за слаба).

Бозна як довго ми спали. Коли прокинулися, то була вже знову ніч. Проспали цілісінький день. Міцний сон відживив нас наддивовижу швидко й цілюще. Недивниця!..

Адже то була пора, коли ночами снилося тобі, що за лопат-ками у тебе крила „супермена”, а ти так легко й плавко ши-ряєш у повітрі... Зараз ми знову готві були до акції.

Розглянувшись побачили, що такими, як ми бездомними, тут опікується державно-громадська організація „JUR” (ужонденцуф, уходцуф, роботнікуф). Щоб дістати елементарно потрібні для життя речі - шматок хліба та куток на нічліг, по-трібно було замельдуватися в тому уряді. Обидва ми замель-дувалися, як студенти-біженці з Поділля. На щастя обидва ми мали студентські посвідки Кам'янецького Університету та перші ще більшовицькі ресстраційні картки з місць народжен-ня, а компромітуючі нас англійські шинелі були під дощовими плащами. Наша версія була дуже правдоподібна, не виклика-ла ні в кого сумнівів, і з цього боку початок був гарний. Ми перейшли неунікнену карантену, баню, якісь профілактичні застрики і тоді дістали талони на їжу, яку слід було називати мовою зоотехніків „підтримуючим харчем”, себто, щоб ні жити, ані вмерте. Почали ми далі досліджувати та роздивлятися в ситуації. Наша офіційна версія, що ми студенти, що наша ціль якомсь добратися назад додому, до школи мимохіть, ав-томатично втягувала наші ближчі пляни у той бік, хоча ми й знали, що дорогу на Батьківщину нам відтято. В „ужонді” JUR ми дізналися, уо вони забезпечують квитками на проїзд та харчами у той бік на схід найдалі до Крем'янця. Тож і ближчий наш плян - мінімум був дістатися бодай до Крем'ян-ця, а там видно буде...

„Ужонд” JUR вистарався нам перепустки, забезпечив квитками й харчами, і ми без жодних перешкод доїхали до Крем'янця в пасажирському вагоні кляси колишніх „отчест-венних максимок”.

З цієї подорожі залишився прикрий спогад, який отруїв дещо піднесений пригодницький настрої двох необачних ар-гонавтів. У переділці вагону поруч нас розмістилося шумли-ве товариство напівцивільних поляків. Зі всього видно було, що це недавні захисники своєї „ойчизни” та що вони вже дос-татньо оброблені й затруєні бацилями войовничого комунізму. Поводили себе вони демонстративно задиркувато, весь час кидаючи погрозами в бік покищо абстрактного свого „бур-жуя”. Раз-у-раз звідти лунали заяложені істини з марксієсько-

го катехизису про експлуатацію, клясову боротьбу, робочу солідарність ітд. Чулося:

— Ми ще доб'єжемось до тих, же майом на блях пальцах дужо персцюнкуф...*

Нам, свіжим жертвам того облудного комунізму, не вмiщалося в голові, щоб тут у богобоязній шовіністичній Польщі міг також починатися той розклад. Хотiлося перестерегти, крикнути їм: „Не слухайте, не говорiть! . . . То все облуда, брехня, запаморочення. То вірна смерть вашій ойчизні! . . .” Але, з гiрким усвідомленням того, що — батiжком обушка не переб'єш, мусiли мовчати . . .

Та найдошкульнiше в нашому становищі відчувалося фізичне виснаження. Довкола цього й вертілися наші мрії, балачки та ближчі пляни. Я мав необережність сказати Іванові, що десь там, на Крем'яничині, приблизно на межі з Советами за містечком Теофіполем є село Гаврилівка, а в ньому священиком о. Кошубський (був, принаймні, десять років тому), а його паніматка — то моя двоюрідна сестра Юлія, яку ми, її кузени, мало не обожнювали в дитинстві. Той зразу вчепився за це, захопився й розвинув авантюриницький плян дістатися якось туди, перебути та перечекати там у теплі на попiвських книшах, холодцеві та ксвбасах (інакше й не мріялося) якийсь час, коли з весною почнеться знову наступ нашого війська. Ця привабна візія, не обгрунтована нічим більше, окрім гострого бажання та скрайнього зголодніння, тотально полонила мого товариша. Особливо напивав він у своїх аргументах на мітичні, ковбаси. Візія та заслоняла собою всі інші варіанти плянів у тому числі й наш старий невдалий плян добиратися таки до Чехії.

У Крем'янці, за спасенним гаслом - „свій до свого!” ми відвідали найперше начальницю Єпархiальної Жіночої Школи (пансіону). Нас прихильно прийняла старша жінка масстатичної постави, очевидячки з аристократичних кіл колишньої російської верхівки. Вона зразу прихилила нас до себе і ми розкрилися начисто перед нею — хто ми такі та розповіли всю нашу одисею. Посвятили їй також орієнтовно у наш плян перечекання лихоліття до весни в уявному затишку ідилічної священицької парафії мого родича в с. Гаврилівці.

Слухала вона нас уважно, часом зичливо, похитуючи своєю головою, часом поблажливо всміхаючись, а потім розгорнула перед нами велику мапу повіту і намальовала сучасні реальні обставини: за кільканадцять кілометрів на схід від Крем'янця йшла суцільна зона сіл, в яких були розташовані більші чи менші частини польського війська й різні жандармські „постерунки”. У цій зоні заборонено всякі пересування сторонніх осіб, крім постійних мешканців. Смуга ця за-

* Ми ще доберемося до тих, що мають багато перстенів на бiлих пальцях.

Ймала територію пересічно 50-60 км завширшки до кордону. Далі за нею була 15-ти кілометрова, так звана неутральна зона з обох боків демаркаційної лінії ще не устійненого настало кордону з советами. У тій смузі не повинно бути ні польського, ні советського війська. Знайшли на мапі Гаврилівку і обчислили, що, дійсно, воно могло б бути саме у тій неутральній зоні.

Але за її остаточним присудом цей плян був непевний, ризикований та ваговитий на дуже погані наслідки і вона його рішуче не схвалювала. Натомість запропонувала нам спершу відпочити тут у них у школі та краще обізнатися з обставинами й іншими можливостями.

За її нказом зараз жваво закрутилися всі коліщата та трибки господарської машинерії школи. За яких пару годин нас примістили в окремій кімнатці, де було двоє ліжок, столик та все, що потрібне для житла, і все це відсвічувало зразковою шпитальною чистотою. Вперше за довгий час нам таке раювання! . Викупані, поголені, нагодовані, в теплі та до того ще й оточені увагою і цікавістю докраю заінтригованих пансіонерок, які кружляли довкола нас, як бджілки коло розквітлих будяків, повних незібраного ще нектару. Історія наших пригод, до того ще й в романтичному забарвленні, облетіла всю дівчачу колонію і обернулася в цілу баладу-поему про двох юнаків-героїв.

Людяна і мудра начальниця тим часом розробила для нас свій плян: в околичних чеських колоніях вона має багато гарних і поважаних родин і радо влаштує нас репетиторами російської мови для їх дітей, а там видно буде... Може навіть перша наша мрія пробратися до Чехії на університетські студії цим шляхом скорше і певніше здійсниться. Від слів вона негайно перейшла до діла. За кілька тих днів, що ми відлежувалися, відсапувалися, підготовувалися, і не бокували, звичайно від пансіонерок, вона все обробила і одного вечора із сяючим обличчям дає до рук кожному з нас листа з рекомендацією до чеських родин.

Взавтра ми маємо розійтися з Іваном по різних хуторах. Я був на верхах задоволення, мій товариш - ні. Він уперто стояв на першому авантюриницькому варіанті - діставатися до Гаврилівки.

Сліпучий іскристий день. Сонце зрання витріщилося весело, але то не на тепло — на дужчий мороз. Наші листи, як охоронні козацькі грамоти, виглядають з-за піхов сивих шапок. От уже й роздоріжжя вулиць, де маємо розійтися. Розходимося і щоразу оглядаємося один до одного. У блискавично-короткі хвилини вирішувалася доля юнака. У змаганні мозку із серцем перемогло чуття побратимства. Я заломився... Завернув одчайдушно у його бік. На круглолидому обличчі дружка засяяв ураз вираз такого безмежного задоволення, яке можна хіба бачити на ілюстраціях дитячих казок, звід-

ки усміхається до них широколиций місяць. Мене ж прорізало блискавкою передчуття: чи в той чи в цей бік піду — все одно не уникнути біди... Так на цьому випадковому перехресті вулиць — безвістному роздутті долі, знову, як то вже було не раз, емоції серця подолали холодну розважність...

Поскрипуючи на морозі легкою ногою, знову нерозлучні покрокували ми на південний схід. Усього не згадаєш, не перескажеш з того короткого, але вельми напруженого, перемаршу через заборонену мілітарну зону сіл. Не був то прямий шлях по геометричній найкоротшій до мети, а були боязкі зигзаги наближення до завжди непевного і небезпечного.

Як у калейдоскопі мінялися місця, обличчя людей, але всі вони однакові — доброзичливі українські селяни. Старенькі тітки по-материнському пригощали нас бідною, але щирою картопляно-капустяною стравою. Зустрічали нас уночі, переховували на горищах, сінниках, в коморах по дню, а часом і по двоє діб. Ночами ж випроводжали нас обережно далі, до других добрих людей, на другому селі, до свояків, кумів та достоменно знавих кадійних знайомих. На хлопчаків-підлітків у більшості лягали найвідповідальніші завдання розвідки і вони виконували їх відмінно, як професійні вивідувачі, справді по-геройському, вони ж переважно і переводили нас далі на хутір чи село, спритно оминаючи під покровом ночі небезпеки. Легше стало нам у тій зоні, де дійсно була вже „но-мен” земля. Тут ми й зробили наш останній причал до тихої пристані багатолюдної священицької родини в с. Н. Гостинна та родина радо затримала нас у себе на кілька днів. Тут ми мали і ковбаси і холодець і дуже миле та цікаве товариство (два сини панотця студенти Київського університету, та дві дочки - гімназистки Житомирської гімназії, „пересмикнули” тут у батьківському затишку непевний час останніх військово-політичних подій). Поки ми втішались відпочинком, спокоєм та відчуттям повної безпеки, організована молоддю розвідка ствердила, що наступне велике село Святець також ще у неутралній зоні та що там нема нікого. За Святцем убік мала вже бути ота вимріяна Гаврилівка. У цих зичливих людей, за порадою їх, ми нарешті змінювали наші військові компротіуючі шинелі, я - на добру з селянської вовни чемерку, а Іван - на добрі ще чоботи, бо його вже розпадалися цілком та стару військову шинелю, перероблену, як то робилося тоді, на студентську. Свою сиву козацьку шапку Іван зміняв ще в дорозі на селянську з чорного смушка, добру досить, але з верхом проїденим мишами, а я ніяк не наважувався розстатися зі своєю гарною сивого каракуля шапкою, на якій колись красувався нашитий голубий шлик „дорошенківця”. Така буває іноді чудна і невинуватна сила уподобання речей, що часто переступає межі раціонального. Не раз одергав зі всього людина все ще береже й цупко тримається за якусь дрібничку, нікчемну річ, а для неї дорогоцінну. Такою у мене й була ота моя сива смушкова шапка-фетиш, що при біді власне мог-

ла стати мені найзрадливішим свідком... В остаточному нашому маскуванні Іван прибрав вигляду цілком нейтрального студента-бідлаха, я ж виглядав стильним петлюрівцем цивільного зразку. І це таки досить непокоїло наших добродіїв.

Нарешті й тут прийшла пора розставання. По обіді нас гуртом випроводили за село, показали дорогу на село Святець, весело й безтурботно всі розпрощалися, і ми бадьоро почимчикували вперед. Наближаючись до села, ми вирішили, за випробованою методою все таки не входить у нього з гостинця і пішли трохи наманя по засніженій ріллі на край села. От уже й затильний окіп першого двору.

Раптом з-за окопу випростовується страхітлива постать у чорній кудлатій шапці з червоною стрічкою поперек неї та наставленою на нас гвинтівкою:

— Стой!.. Руки вгору!..

З голови вмить вилетіли всі думки. Навіть страху не було... Так усе сталося несподівано та непоправно-безглуздо.

Вояк обшукав нас - чи немає при нас зброї, і, гукнувши іншому, що маячів оддалік, повів нас до „ротного”. Той начальник та ще кілька з ним „братішек” приміщалися, як то заведене було, в домі священика. По короткому допиті нас примістили тут таки в окремі кімнатці та приставили до нас вартового, але то все носило характер ніби домашнього арешту. Ротний, який очевидно був обмежений повновладдям, сказав що взавтра нас відведуть у штаб полку, а там, він певний, — нас відпустять до університету. На допиті у нього ми подали версію, що ми студенти Кам'янець-Подільського Університету, що воєнні події відрізали нас від школи в час, коли ми перебували у своїх родичів на Крем'яччині. Так цієї схеми ми трималися і в дальшому. Священик сказав нам також, що червоні зайняли несподівано село тільки-но сьогодні опівдні. Отже нікого винити було в такому неfortunному фіналі нашої одисеї.

На другий день нас відпроводили під конвоєм за кілька кілометрів звідси у штаб полку. Він також містився у парадній двірці. Там було жвавим пульсом життя. З хати й до хати по ганку шпарко збігали червоноармійці, прибували й від'їжджали верхівці, повсюдно лунко розлягався мат у всіх барвистих його варіаціях. Таких як ми, переважно молодих, було вже коло десятка, усі похнюплені, неговіркі. Нас згуртували в якійсь шопі, добре, що там було грубо настелено соломи. Наші товариші по біді якось уже знали, що ми рахуємося поки що в категорії „задержаних”, а не арештованих, що ввечері має бути допит і тоді - кого відпустять, кого ще затримують, а кого одішлють у штаб дивізії у Проскурів, і ця третя перспектива - найгірша. Так і сталося.

Командир полку, за всіма ознаками колишній старшина царської армії, вислухавши нас, без вагань дав розпорядження писареві виписати нам перепустки до Кам'янця. На нашу біду під час допиту поза нашими спинами проходжувався і

прислухався до нашої „сповіді” якийсь тип без особливих військових ознак. Виявилось, що то був політкомісар полку — „государево око” в червоній армії.

— О, нет, етіх молодчіков нужно направіть в Особий Отдел дивізії!.. сказав він і на його асиметрично-дегенеративному обличчі пробігла саркастична міна ленінської чуйної підозри, а з під навислих рудих брів неприязно зіпали на нас очі сучасного пітекантропа. Так миттю наша справа повернулася на щось дуже погане.

Паскудного імлістого ранку, що ніби вагався — чи йому перейти у пронизливу холодну мжичку, чи в густий липкий сніг — ми почали ще один в дтянок свого хресного шляху до Проскурова. Такого люду, як ми, набралось на двоє саней. Тільки-но ми виїхали за околицю села, як сталося те, що мало статися з моєю шапкою: наш конвоір запропонував мені незаперечним тоном:

— Дай-ка, браток, обменяємся!.. Безцеремонно здер з мене шапку, а мені напняв на голову плюгавого, як він сам, кашкетика, в якому по правді таки негоже було зимувати переможцеві. *Vae victis!*.. (горе переможеним!!..)

У дорозі, щоб зігрітися, більше бігли підтюпцем за саними, ніж їхали. Ставали на попас коней. Самі жували скупу пайку армійського хліба. Десять ночували. Мерзли, і, нарешті, прибули до Проскурова. Нас з Іваном зразу приділили в тюрму до камери Особого відділу. Досить простора та камера вщерть напакрована була різним людом. Переважали дядьки-селяни. Було два священики, кілька жидів та інші. Ввечорі чомусь (загадка?..) всадили одну молоду жінку міського типу, яка сама відрекондувалася, як спекулянтка. Зиркнувши по гурту, вона одразу підсіла до Івана.

Ще, очевидно, не став тут законом той універсальний припис переладованих советських тюрем, за яким новачки мусіли начинати свій стаж з місця від порога, від параші. Сумирні, залякані дядьки, священики та принишклі жириди-спекулянти не ставили нам опору і ми з Іваном увечорі пересунулися аж на верхні нари, у зону смердючих махорочних хмар, але там було тепло, хоч і вогко. Нас зразу обсіли воші. Збоку Івана примостилася також у порядкові нахабної самоініціятиви та молода жінка-спекулянтка. Вона все щось йому стиха конфіденційно торочила. На другий день її не стало, а біля нас опинився молодий хлопець з гарним прізвисьцем - Зінченко. Оповідив якусь там свою історію-брехню, почав щось верзти про скоре повернення петлюрівців, а далі стиха мимрити — „Ще не вмерла Україна...” Взагалі поводив себе, як цілком неотесаний, примітивний провокатор-початківець. Через пару днів і його не стало. Про нас немов забули. Ми ниділи в задусі та тривозі. Нарешті якогось там дня нас покликали на допит до слідчого Особого відділу. Та установа містилася далеко від тюрми у приватному житловому будинку.

ку, звідки витурили якогось „буржуя”. Скрізь по стінах, починаючи з сінець і передпокою, розліплено було заспокійливі плякати, що тут, мовляв, нічого не загрожує, треба тільки бути лояльним до влади советів, виказувати на її ворогів, що „караючий меч революції” разить тільки ворогів: „контру”, буржуїв, шпигунів та їм подібних. Усе тут мало діяти на „відвідувача” заспокійливо та привабливо.

Нашим слідчим був плюгавий жид у військовій уніформі. Після вступних формальних записів до протоколу він почав у роблено-підслесливому тоні вести не допит, а „прихильну бесіду” з нами, але одразу дав нам зрозуміти, що не вірить у наші байки. Зі всього видно було, що він трактує нас, як замаскованих старшин армії УНР. У цьому напрямкові домагався від нас зізнання, обіцяє всілякі добра, якщо дістане від нас інформації про стан українського війська за кордоном тощо. Ми ж уперто трималися своєї версії, що ми студенти і нічого спільного не мали і не маємо з українською армією. В кінці довгенької розмови „по душам”, він таки зірвався із свого тону й, гримаючи руків'ям нагана по столі, кричав: — Ви ще загаврїте у мене, петлюровські морди!..

Таке загнунулося зо два тижні, така гра в „котика і мишку”. Незауваженим пройшло нам у тюрмі Різдва. Сердечні дядьки „підбичовували” нас із своїх торбів. Через кожних два три дні викликав нас той самий слідчий. Стукав, матюкався, погрожував, „обробляючи” нас то поодинці, то разом. Скажені вогники його моторошних базедовидних очей вже не дяли так застрашливо, як перше, і ми вперто стояли на своєму... Був то ще молочний, дитячий вік більшовицького розвідного майстерства. Ще тоді всюдисущі мацуни великого монстра-спрута тільки відростали. Ще не на всі ЧеКа вистачало садистів типу Кам'янецької Фані, чи Могилівської Хайки, чи Сонь Балабуст, однооких Яш та ін. Слідчі ще не били, не тортували масово, а працювали „гуманними методами”: застрашуванням, шантажем рідних, фальшивими обіцянками тощо.

Нараз у наших допитах сталося якесь довше, підозріле, нам здавалося провалля. Ми вже готувалися психологічно до гіршого, що могло нас чекати - відправки до Вінниці у Особий Відділ Армії. Коли ж нас знову покликали на допит, то цього разу, на наше здивування, конвоїр привів нас до протилежного боку будинку під інші двері. До середини покликали обох разом. Нашого слідчого там не було. За столом сидів, розкрілившись масивний матрос. Типовий, ніби з плякату. Квадратові контури обличчя мали пригадувати, що перед тобою символ твердого „недремлющего стража революції”, але я зразу помітив у його сірих очах, що уважно, без ворожості нас розглядали, ніби відсвіт якоїсь людяности. Інстинкт підказав мені, що це якраз є „дремлющее око революції”. По ньому виглядало, що до цієї установи, де він зараз сидить, цей „па-

рень-рубаха" безпечно колобродив собі з „гармошкой" вечорами серед дівчат на шахтарських задвірках.

Почалася знову та сама „волинка". Матрос листав наше „дело", задавав між павзами трафаретні запитання, а тоді й каже:

— Ну, а теперь расскажіте: кто ви такіє?.. Откуда і куда ідете?.. Зачем?.. Только не вріте!.. Ми всьо равно узнаєм...

Я говорив перший. Голосові намагався надати усіх тонів щирости та простодушности. Умовляв його відпустити нас на місце нашого народження, де нас усі, мовляв, знають. Навіть забожився, вдаючи безневинну наївність, що все, що кажу — щира правда... Тої самої співав і Іван після мене.

Мабуть був їм якийсь наказ згори, щоб розвантажити вкрай переладовану тюрму і діяти швидко по-революційному: кого звільнити, кого — „к стєнке!.." Симпатичний матрос (не знаємо навіть що за чин він мав) нарешті здався.

— Ну, ладно!.. Ми вас направім етапним порядком по месту жительство на дослідованіє соответствующімі орианами. Напрасно держать не будем!.. Студенти, учєніє люди нам нужни...

На другий день по команді - „Собірайсь с вещами!" ми покинули тюрму і чекали відрядження вже з Особого відділу до першого етапного пункту м. Ярмолинець. Ми все ще були нічим, річчю, живими додатками до тих пакетів з нашим „делом", що стирчали з-за виголи конвоїрової шинелі. Під вечір того дня нас уже здавав конвойний під росписку (як річ) вартовому ярмолинецької міліції.

Була якась нагода й Івана того ж таки вечора відправили з воєнним обозом далі до Кам'янця. Мій пакет, адресований до Ново-шицького Політбюра замкнули до столу начальника, а мені звеліли стелитися на нічліг на лавці поруч у порожній буцигарні. Звідси вже мене мали переганяти по етапу від волості до волості. Наступним пунктом мало бути село Солобківці. Щоб не викликати зайвих роздумів у начальника міліції, я подав свою справу так, що мене нібито затримано на двірці у Проскурові, коли я хотів сісти в потяг до Чорного Острова без належної перепустки, а тепер от відряжають мене етапом на місце мого постійного мешкання для перевірки особистости.

Руку в той бік не було ніякого. Начальник, вважаючи мою справу за незначну, вже аж по полудні вирядив мене в дорогу на Солобківці без міліціонера, а призначив мені за проводиря понятого, правда з рушницею. Так він здихався зайвого обов'язку, що йому накинули старші за все тут „органи".

Моєму проводиреві, хлопцеві років вісімнадцять-дев'ятнадцять, дали ще „розносну книгу", до якої було вкладено і вписано за номером мій пакет, а я знову при ньому був другорядним додатком.

Дорогу до Солобковець хлопець знав добре і, де можливо зрізав її навпрошки, щоб скоротити нам шлях і час. Снігу десь-не-десь, більше таловина. З голови моєї не вступалася настирлива думка — як би то вмовити хлопця, щоб віддав мені папери, а сам йшов собі з Богом додому... Так, йдучи, я на всі лади обмірковував і чекав пильно на якусь нагоду. Дорогою - ні душі. Села рідко. Все-то якісь ліси, то переліски. Нарешті я зробив вигляд, що дуже стомився і хочу трохи спочити та й підвечіркувати вже час... На ближчому узліску ми й спочили. Я витягнув огризок сухаря і став хруммати. Хлопець й собі розв'язав торбину, почав їсти й поділився зі мною кусинком сала з часником та добрим шматком хліба. Рушниця і „розносна книга” лежали впритул біля нього. Коли ми скінчили трапезу й він почав укладати рештки у свою торбу, я миттю перегнувся, міцно штовхнув його, схопив рушницю і відскочив убік. Хлопчина закаменів. Трясся зі страху і ледь вимовив благально:

— Братіку, не вбивай!..

Я почав його заспокоювати, що йому нічого не буде. Швидко розрядив гвинтівку. У люфі був лише один патрон. Почав йому втовкмачувати, що коли він хоче жити, щоб не посмів кричати та щоб зараз віддав мені конверт з паперами. Почав я хутчій надомлювати та вмовляти бідолашу, що я розпишуся в тій „розносній книзі” як небудь, що начльникові він має сказати, що „здав” мене у волості сторожеві, бо не було нікого там увечері то що ніби, коли він повертався на другий день додому, його зустріли якісь червоноармійці й з остороги звеліли віддати їм той патрон... От і весь плян. Довго роздумувати було ніколи обом.

— Иди швиденько назад додому. Не оглядайся. Не здумай про це комусь казати. Мене все одно не знайдуть, а ти з біди не вилізеши, — перестеріг я його рішуче.

Фінал усієї пригоди був такий несподіваний і емоційний, що я не міг усвідомити його можливих наслідків. Миттю я звернув убік в лісок і пішов швидко навмання на південний схід. Потім заспокоївся. Стишив ходу. Ішов, перепочиваючи, весь вечір і цілу ніч. Обминав ріденькі світла хуторів та сіл. Таким походом я зробив таки доброго гака, коли вранці опинився на щовбі високого пагорка, а долі розтяглося село. Я його впізнав, то була Велика Кужелева. У ранішній дрімоті де-не-де вже кучерявилися до неба димки. Вже ревні господині починали свою денну крутанину. Цілком заспокоївшись, я спустився згори і прийшов до хати знайомого нам мельника.

Видумана історія моєї нежданої до нього візити, не викликала у них жадного сумніву, лише співчуття. Вони затримали мене у себе на весь день, щоб перепочив, а на другий день відвезли до Миньковець та ще й позичили грошей на балагулу до Ушиці. У мельника ж, на дозвіллі, я перечитав нікчемну та слідчу писанину і спалив її у грубці.

У Літніцях я не затримувався ані трохи і почимчикував чимдуж додому.

Ще, нім зайти до хати, я попрохав зраділу і вкрай здивовану маму винести мені до сіней все чисте, щоб я міг переодягтися там, не заходячи до хати. Таж бідні батьки нічого не знали про мій відхід з українським військом за кордон, бо сестра й досі не мала мужности їм про це написати...

Тої ночі довго світилося в нашій утульній хаті - я оповідав. Вони жадібно слухали невеселу повість їх блудного сина. Скрушно хитали головами. Не одну гірку сльозу зі щоки змахнули. Пригощали найліпшим, що мали. У казані грілася вода. Я викупався в балії, як новонароджений. У великій хаті за грубкою мене чекало моє чисте ліжко, ще з осени не розстелюване. Home! Sweet home!..*

*З англ. пісні — „Дім! Солодкий дім!..”

СТУДЕНТСЬКІ РОКИ.

17. Децо з постановя Кам'янець-Подільського Сільсько-Господарського Інституту. (СГІ).

Треба було відійти мені зі шоку по трагедії нашої національної поразки та від особистих знегод та переживань останніх місяців, а найперше, то замести сліди по своїх пригодах, щоб не попасти під перші помахи „караючого меча революції”.

За короткий цей час життя вже встигло відбити нові форми державного устрою найперше в таких непривичасних до вуха назвах установ та організацій як - ревком, ісполком, партком, різні профкоми, упродком, комунхоз, наробраз тощо, і все те в московській мові. У поспіхові творення нових установ ще не виникло відповідних українських назовних еквівалентів. На перших початках у всі ті нові міхи вливалось ще старе вино, всі вони виповнювалися та навіть очолювалися місцевими людьми. Правда, в якійсь мірі „теплі”, поживні місця і посади в тих установах обсаджувалися жидами. Дуже нечисленна кількість партійців, привезена звідкись сюди на розплід, займала лише „ключеві” позиції а решта місць, так би мовити платонічно-бюрократичного характеру, залишалися нашим людям. Зокрема „Наробразом” (відділом Народньої Освіти) в Новій Ушиці завідував мій знайомий учитель Жіночої Вищої Початкової Школи. Г. Піскун. На моє звернення за працею він без вагань запропонував мені місце вчителя української мови в Ново-Ушицькій Вище-Початковій Школі.

Перший крок було зроблено. Я забезпечився легальним і навіть тоді ще почесним статусом „шкраба” — шкільного робітника, тобто учителя. Сакральне слово „робітник” дочілювалося тоді до всього, де тільки можливо було, щоб надати йому сенсу і причетності до пролетарської кляси. Так я легко загрів собі спокійне і навіть цікаве для мене місце, тримався поблизу моїх перестрашених навалом останніх подій батьків, а працю з дітьми я полюбив ще з Мурованих Куриловець. Мав я тут окрему затишну кімнату таки в тому ж мешканні, де жив Піскун з дружиною, також учителькою тієї самої школи. Чого більше треба було мені у той непевний час? . . .

Думку про Університет, проте, я не покидав. Через сестру Надю дізнався, що аж на весні оце мене було виключено зі складу студентів, як такого, що не з'явився на студії. Іншої мотивації не подавалося і це вже заспокоювало мене.

Час збігав. Більшовики закріплювалися, міцно всідалися на місцях і поквално запроваджували свої порядки та реформи. До осені того року багато дечого змінилося. Зокрема вони скасували вільний вступ до вищої школи за власним вибором бажуючого. Тепер для вступу у вищу школу кандидатів потрібно було мати обов'язково відрядження, т.к. зв. „командировку”, від таких надійних і довірених організацій, як партійний комітет, або комітет якоїнебудь професійної спілки, або від „комнезаму” (Комітету Незаможних Селян”), які в цей час влада почала інтенсивно творити по селах.

Восени 1921 року, озброєний вже таким відрядженням від професійної спілки „Робосу” (робітників освіти), я знову вступаю (відновлююся) без формальних перешкод до Кам'янець-Подільського, але тепер вже не Університету, а Сільсько-Господарського Інституту.

Тієї осені закінчувалася реорганізація та поділ кол. Державного Українського Університету на дві окремі вищі школи. З Агрономічного факультету утворено було С.-Г. Інститут, а з інших факультетів - Інститут Народної Освіти, скорочено - ІНО. Вищою владою в тих Інститутах, хоч формально без адміністративних функцій, тепер був політкомісар - найближче „око государево”. Цей пост по вищих школах більшовики утворили зразу ж як тільки прийшли сюди ще зимою 1920 р.

Першим політкомісаром не зреформованого ще університету став Аристарх Волянський, колишній семінарист одним курсом старший від мене, з яким ми добре зналися. Дуже здібний хлопець, гарний промовець, наділений ще й іншими позначками професійних „трибунів революції”. Він весь угруз у політичні хащі по боці лівих українських есерів-боротьбістів. Ще в 1919 році, коли більшовики зайняли були накоротко

Кам'янець, він був членом головної „ревтройки” в місті. Не місце тут розбиратися в програмово-тактичних позиціях та аспіраціях боротьбістів. Життя скоро показало, що вони були такими ж наївними політичними мрійниками, як наступні по них українські мрійники від літератури, задивлені у вифантазовану ними „голубу загірну комуну”. Однаковою була й їхня доля, що скінчилася розплатою головами за те мрійництво. Як відомо, партію українських боротьбістів Москва примусила ще на весні 1920 року „влитися” в комуністичну партію. Тоді близько двадцяти тисяч їх влилося, але... не виплило на поверхню. А ще через три роки зосталося між більшовиками тільки 118 осіб, інших було „вичищено” (За П. Феденком.) й, додамо від себе, - кого „поставлено к стенке” ще тоді, а кого докінчено у зловіщому 1937-му. Так було й з літературними нашими мрійниками - хто не встиг покінчити сам з собою на зорі, того також зліквідували пізніше в тому моторошному тридцять сьомому році. Не довго пробув А. Волянський політкомісаром Університету. Чомусь дуже скоро його „зняли” і він зник з обрії не тільки політичного життя. Його заступив Сава Чалий.

Під цим жаским псевдонімом приховувався один народний учитель з Ямпільщини, недавній учасник і керівник українських повстанців, якого „чека”, „розколовши”, помилувала й дарувала йому життя за ціну зрадництва і вислужництва. Садистам з чека, вправним не тільки на фізичні тортури, прийшло у голову ще й морально вбити свого противника - недавнього гарячого українського патріота, то ж вони й приневолити свою нещасну жертву ще й прибрати собі ганебне ім'я Сави Чалого, ім'я, яке ввійшло в нашу історію, як синонім зрадництва та яничарства, бо колишній реальний Сава Чалий був українським козаком і під час Гайдамаччини в 1736 році перейшов на бік поляків та активно став поборювати Гайдамацький рух.* За таке прислужництво і зраду був покараний козаками на смерть в 1771 р. Тож тепер цей названий Сава Чалий, ставши політкомісаром обох „вузів” (так популярно стали називатися у скороченні „Висшіє Учебніє Заведенія”), віддав свій організаційний талант, свою динамічну вдачу й сильну волю на ревне служіння господарям, що милостиво подарували йому життя. Він і перепроваджував тієї осени та

* Примітка: Цей історичний епізод відбито у народній пісні:

„Ой був в Січі старий козак
На прозвище Чалий.
Вигодував сина Саву,
Козакам на славу.
Не хотів же той Сава
Козакам служити, —
Відколився до ляшеньків
В Польщу паном жити . . .”

довершував розділ колишнього Державного Українського Університету і заодно з тим намагався викорінити з по-сталих нових шкіл дух петлюрівщини і впровадити новий пролетарський дух. За його ідеєю новоутворений С.-Г. Інститут було задумано як нащокотрудівний колектив. Всю професуру та студентів було поділено на три відділи, що мали структуру робочих бригад. За кожним з них закріплено було певні ділянки інститутської господарки (досвідні поля, фарму на кол. свічному заводі, кол. Архирейський хутір, три вальцові млини поза Кам'янцем тощо). Студенти і професори, відпрацьовуючи **чорноробами** (на цьому був наголос) певну кількість годин на тиждень, набували за цією химерною ідеєю „трудої навикі” і в той спосіб прилучалися органічно до великої сім'ї „трудящих” та наближалися до нового ідеалу людини з пролетарською психікою . . .

Ідея колективізму, в яку почали бавитися перші експериментатори - опришки нового ладу, мала, за шляхетною метою авторів тої ідеї, виробити просто, швидко і без клопоту новий людський тип, у якого індивідуальність, особистість, незалежну волю, мало бути заступлено муравлиними інстинктами: безоглядною працьовитістю, відчуттям пересічності, отарною націленістю та бездумним підкоренням абсолюту влади . . . А вийшло навпаки, і то зразу ж на наших очах, у бригадах тих. В гурті краще вияскравлювалися одиниці-індивідуальності, зароджувалися стимули до змагання собі на користь, звідкись бралися лукаві потягнення перекладати тягар із себе на когось іншого, навіть несолідні спокуси когось легенько ошукати (скажемо, обліковця нашого колективу І. Козоріза) тощо. Що ж до вмілости та призвичаювання до порядку, до співжиття у тій ідеальній схемі колективу та до отарної цілеспрямованости, то ці всі чесноти були тут виразно на другому чи аж на третьому пляні . . . Одним словом, ми були першими свідками і учасниками зародження таких первородних гріхів нового суспільства як: „блат”, „кумівство”, „рука руку миє”, огинання під усякими правдами-неправдами і вміння гримасувати янусовим обличчям . . . Деякі досягнення колективу були у сфері матеріяльній: вирощувані овочі творили основну продуктову базу для студентської їдальні, яка до речі так і не вибилася понад пісні горохові супи та кукурудзяні малаї, политі збухтілим павидлом.

Головою того колективу був молодий недосвідчений студент-партісець Михайло Бурлака, з Херсонщини (аж доки не викинули його з партії за приховання соціяльного стану), а секретарем — Іван Козоріз, також студент - розумний, стриманий і не розгаданий нами до кінця. На ньому, власне, й лежала вся морочлива бюрократична справа вирядів на працю, обліку та фіксації її.

Скромна, неголосна науково-дослідча і навчально-академічна частина очолювалися професорами Миколою Тимофійо-

вичем Геращенком та Миколою Миколовичем Басром і за всіма ознаками перебувала в добрих, досвідчених руках.*

Найвища ж влада в інституті, і це всіма відчувалося, зосереджувалася в особі політкомісара С. Чалого. Та по скорому часі десь і його не стало. Мавр зробив своє діло і мусів відійти... На місце цієї авантурницької постаті партійний комітет настановив молодого безбарвного студента — партійця з Херсонщини Парфена Кореніва, якого вже через рік заступив Кіндрат (імени не пам'ятаю), з Галичини. Він досить міцно загниздився на цій посаді і протримався аж до 1925 року. Треба сказати, що в кінці 1921 року з Галичини напливла сюди ціла група комуністів: Гоца, Заклинський, Сидоряк, Кіндрат та інші. Усі вони були дуже верткі та активні на послугах нового режиму, але й через них вільно чи невільно українська мова по школах формально зоставалася й далі пануючою.

18. Наша студентська „Колонія” та її сателіти

Завжди докучлива побутова проблема-мешканева вирішувалася для мене на щастя дуже легко. За протекцією сестри Надії я примістився в домі, де на шість кімнат три були зайняті чотирма дівчатами, студентками ІНО, а решта кімнат чекали на заселення за ордерами Кам'янецького Комунхоз'у. Оскільки ж ті кімнати були прохідні, то нікого не вабили до себе. Дім той стояв на розі Шкільної і Садової вулиць недалеко колишніх будинків Губерського Земства. Його було реквізовано від багатой домовласниці Медведівої, яка й тоді ще займала до якогось часу головний свій будинок, що недоглядалий та запущений за перекошеними на завісах віконницями і прогнилими дерев'яними східцями височів у овалі просторого подвір'я. Там вона й жила з дочкою-перерісткою як щурі серед бруду, запустіння і нафталіною пропахлих лахів минулих достатків. Ще один колишній їх будинок зліва на тому самому подвір'ї займав здавна відомий вже нам семінарський вчитель танців, тепер уже удовець, Бронштейн, із своєю зграбною, на нашу хлоп'ячу приємність цілком зукранізованою дочкою Сонею.

Тож я зайняв з дозволу Комунхоз'у одну з тих вакантних кімнат у домі, де вже жили студентки ІНО. Невдовзі до мене присєдналися ще студенти СГІ-Петро Лозинський, а за ним Микола Лопатюк, обидва колишні семінаристи, і ми швидко й лег-

* **Примітка.** За ширшими і спеціальними відомостями з організації і перших років праці С.-Г. Інституту відсилаємо до спогадів-монографії колишнього студента Івана Громика, вміщених у журналі „Сучасність” за червень 1966 р. під псевдонімом П. Покутьського і назвою „Кам'янець-Под. С.-Г. Інститут”.

ко взаємно допасувалися. Так того року було покладено початок славнозвісній серед кам'янецьких студентів громаді, що дістала популярну назву Колонії. Ніхто з членів колонії не платив нікому за те мешкання, як і не мав на протязі відомого мені часу жадних обов'язків і клопотів щодо утримання або направи його. Усі мешканці творили міцну співдружність української студентської родини. Усі були наснажені духом перших днів нашої національної весни, боличим жалем за втраченим, і всі поглядали з надією на захід, очікуючи звідти повернення лицарів нашого визволення. Ще єднала всіх нас упрост фанатична, залюбленість у Леонтовичевих піснях, до того ж у нашому співочому товаристві заступлено було гармонійно всі голосові партії: сопрано - моя сестра Надія і Олександра Веселовська, альти - Галина Онепір і Зіна Колінська, тенор - Петро Лозинський і баритон-бас Василь Гарбар. Один лише Микола Лопатюк був за вдячного і ентузіастичного слухача.

Тепер трохи більше про цих сталих мешканців колонії, бо були й такі, що прибували й вибували від випадку до випадку на якийсь короткий час.

Галина Онепір, дуже мила, лагідна і гостинна полтавчанка інструкторка славної Кам'янецької Художньо-Промислової Школи. Власне то вона та її завідувача Варвара Корецька й були першими "небожителями" цього дівочого скиту. Старша панна В. Корецька відійшла на окреме власне мешкання, як казали тоді пліткарі — щоб вільніше крутити амури з відомим малярем і мистецтвознавцем Поділля Гагенмейстером. Галина зосталася одна і для власної безпеки почала підбирати за своїм смаком і вподобою подружок до співмешкання. Ними були в хронологічному порядку заселення: Олександра Веселовська, Зіна Колінська, Надія Гарбар, я, та згадані вже П. Лозинський і М. Лопатюк.

Галина заступала серед нас око і вмілі руки хатньої господині — коли треба було у складчину приготувати вареники, або гречані чи кукурудзяні лежні з сиром, чи полтавські галушки, або організувати саме немистецький бік якоїсь ширшої музично-вокальної вечірки у нас чи щось таке. Ще всі ми любили її за м'яку полтавську вимову „л", якою мило прикрашувався наш мовний подільський кольорит. Пізніше ми одружили її гуртом із студентом СГІ Грицем Сулимою, про що піде мова далі.

До О. Веселовської („Шури") ми однодушно прикладали знаменито висловлене Шевченківське — „Раз добром налите серце ввік не прохолоне..." Таке серце повело було її, делікатну і слабеньку, зразу по скінченні Проскурівської гімназії на фронт сестрою-жалібницею в останньому році великої війни. Такою доброю альтруїсткою вона була і серед нашого здорового вміру егоїстичного товариства і завжди поспішала зі своїм „добром налитим серцем" туди, де потребувалося заспокоєння чи злагодження душевних конфліктів чи малень-

ких побутових драм. Веселої вдачі, товариська, була вона ще й нашою улюбленою сопрано-примадонною. Пізніше ми її одружили також із нашим студентом Лукою Лисенком, який почав несміло приглядатися і відвідувати нашу колонію з 1922 року.

Сильний, трубною тембру альт Зіни Колінської виповнював собою всі кутки і павзи в нашій хаті. Він досягав крещендо, коли вона була в стані збудження та екстази, а це було її постійним майже станом. Усе в Зіни було „чудове й чудесне” - настрій, погода, борщ, лекції, квіти, скарпетки...

Одного разу хтось із нас в унісон до її захоплення - візьми та й скажи:

— А подивись-но, Зіно, які в нас чудо-о-о-ві помії!...

Так з того часу закріпилася за нею ця, трохи неестетична кличка „Чудові помії”. Ще іншого разу її подружка, що мешкала з нею в одній кімнаті, несподівано для себе відкрила, що завжди ніби подільчива Зіна, щось зосереджено хрумала вночі під ковдрою... Цей індивідуалістичний акт (ще один ляпас ідеї муноно-колективізму) по веселій дискусії в товаристві було віднесено на рахунок згодного наказу її матері, огрядної паньматусі з м. Оринина, що напередодні приїжджала до сердешної доні. Звичайно дрібничка та приточила лишень незлостивий додаток до характеристики назagal симпатичної дівчини, Добре ми всі бачили, що якби не вона, то наш той зібраний ансамбль не мав би й половини того мажорного звучання і бадьорого темпо. В нашій колонії вона була також незамінною піяністкою-акомпаньюторкою, коли ми розчували щось нове. Згодом ми також „віддали” її за „приходячого” члена колонії студента М. Білошицького.

Мені боляче й зараз згадувати про сестру Надію. Світлий образ її стоїть у моїй пам'яті завжди побіч образу нашої незрівняної поетки Лесі Українки. Не применшити і не принизити Велику Дочку України те, що ставлю зараз цю скромну, незнану дочку Поділля поряд неї. Бо, хоч наївне юнацьке вірчування сестрині й не спалахнуло вогнем словом, але духовим знесенням, чистим серцем і офірним горінням, вони — такі далекі й несхожі, - були одне.

Подібність бачу навіть у тому, що обидві покинули цей милий світ трагічно рано та ще й поза їх укоханим Рідним Краєм: Леся у м. Нальчику серед суворих кам'яних громад Кавказу, наша Надія в чужій, нелюбій їй Московщині. Хоча сестра була і наймолодша серед нас у колонії, але всі мовчазно визнавали її за духового лідера, суддю, за нашу групову совість. Вона й справді постійно ворушила нас, не давала сповзати у сіризу байдужого практицизму та безідейної порожнечі. Навіть поза колонією була визнаним лідером знаної тоді „п'ятірки” дівчат, її подружок ще з Маріїнської гімназії — Наталки Солухи, Ліди Лісовської (великої), Ліди Завальницької (малої) і Нонни Крочакевич. П'ятірка та не була якимось політичним зав'язком, а ще менше - з конспіративними цілями.

Це гроно дівчат (може останніх з генерації „уенерівок”- ідеалісток) довго ще зберігало і продовжувало жити першим чаром весни нашого національного відродження. Найбільше на що вони могли спромогтися у тій непевній суворій дійсності — це, під виглядом культосвітнього шефства над Кам’янецькою тюрмою, провадити досить жваво і вдало зв’язки між арештованими українцями і „світом”. Там, до речі, вони дуже стали в пригоді моему ланцутському товаришеві, який був менше щасливий за мене і відсидів кілька місяців у тюрмі. Це через їхні руки прийшла до нас уперше „Соняшна машина” В. Винниченка і обійшла всіх спраглиз свіжого вітру „звідти”.

Петра Лозинського з Лятичівщини прозивали „дяком”, правда, поза очі і так, щоб прізвисько не дійшло до вух студентської комячейки. Прізвисько виправдувалося тим, що він по недавній смерті свого батька, сільського дяка, заступив фактично його місце, і так урятував матір і молодшого брата, що не мали за душею ні гроша, ні кола, ні двора, від безпритульності та бідацтва сільських півінтелігентів. Осиротіла їх родина користувалася виключним жалем і співчуттям усього села. Ще тоді згубний пістряк більшовицької ненависти не роз’їв остаточно наші села, ще можливі були такі курйози, як оце сталися з молодим безвусим дяком Петром: сільський „комнезам” не тільки всіляко допомагав матеріально родині Лозинських, він не завагався навіть видати Петрові, як своєму членові (фіктивному) відрядження до вищої школи. Так Петро, приховавши своє „страхітливе” дяківське походження, став того року також студентом СГІ, оселився на стало в колонії і був кілька років мені за найближчого товариша. Завжди мовчазний, зосереджений, ліпше всіх нас умів тримати під контролею свої емоції. Та мовчазно-філософська розважність робила його трохи старшим, ніж він справді був, вона ж щасливо затримала за ним репутацію нерозгаданого мудреця. Його мовчазна статечність разом з тим не легко прокладала йому стежку до дівочого серця, хоча він і не бокував цього Божого дару. Такий шанс йому припав у студентки Олі Королевої, що прибула до Кам’янця в кінці 1920 року разом із хвилею наших утікачів з Києва. Самотня тут вона пригорнулася до нашого гурту і, за гаслом „свій до свого”, скоро стало одною з численних „приходячих” членів нашої колонії. Серйозна, може навіть гарна дівчина з дещо гоструватими рисами обличчя типу ще не зформованої „Пікової дами”, вона впала в око нашому Петрові. Навіяння те, правда, тривало недовго. Одного разу (Петро зв’явся мені), коли у патетичному моменті він кинувся цілувати її - звідки не заходив - усе натрапляв на її гострий ніс... Така, зрештою недостойна уваги гуманіста-філософа, дрібничка відштовхнула його від дівчини, ба навіть її високої кляси колоратурне сопрано, яким він перед тим захоплювався, зроджувало, признавався він, лякливо асоціації з якимсь курлюканням фантастичного пта-

ха... Інших „романів” я за ним не пам’ятаю. П. Лозинський був одним з найздібніших студентів, хоч це не врятувало і його пізніше від „чистки”, яку облудно провадили наші комуністи ніби за принципом академічної успішності.*

Студентська колонія у меншому складі на весні 1922 року.

Верхній ряд стоять: В. Філіповський, Жєня Монастирська, Галина Онепір, Василь Гарбер, Олександра Веселовська.

Сидить посередині: Зіна Колінська

Нижній ряд сидять: Ольга Короліва, Петро Лозинський, напівлежить композитор Микола Грінченко, Микола Маркевич (за два місяці перед розстрілом) і Рузя Сумішевська — дівчина з нашого села, яку ми з сестрою Надею хотіли „вивести в люди”.

* Які то погані жарти виробляла з нами доля!.. Друга війна застала нашого Петра аж у Москві на праці в Наркомосвіті СРСР. Коли в кінці 1941 року німці підійшли і загороджували самій столиці, (але подамо тут коротке, і як завжди майстерне наведення про це з III-го тому „Архипелагу ГУЛАГ” О. Сложеницина) то: „Влада в осатанілій паніці почала кидати „Народні Ополчення” з міських інтелігентів, з берданками минулого століття, проти сучасних танків. Двадцять років нахвалялися, що „готові”, що міцні, щоб... у тваринному жахові перед німцями заслонювати тілами вчених і артистів своє нікчемне керівництво”...

Покірний масовому робленому ентузіазмові таких як він, пішов і Петро в „Ополченіє”, і в першій рокованій атаці голіруч проти опанцерованого ворога був нищівно покалічений, а через два роки - не життя, а мук - віддав Богові дужа...

Студентська колонія у збільшеному складі з друзями (пізня весна 1922 року.)

Верхній ряд стоять (зліва направо): Павло Димкевич, Дмитро Філонець, Олександра Веселовська, Іван Громик, Галина Онепір, Гриць Сулима, Ніна Гарбер і Онисько Чуприна.

Середній ряд сидять: Юрко Наливайко, Ліда Лисовська (велика), В. Герасименко, Ліда Завальницька (мала), Надія Гарбер, Василь Гарбер, Тетяна Федоренко.

Нижній ряд сидять: Петро Лозинський, Наталка Солуха, Олесь Сувчинський, Льоля Білошицька, Зіна Колінська Михайло Білошицький.

Останнім на нашому обрії з'явився Микола Лопатюк - мій сусіда, син дяка з Великої Струги. Мав він ще з семінарії прізвисько „модуса” (через якесь невпорання з категоріями логічних модусів, яких за семінарським курсом нараховувалося щось 19! ..). Так його всі й звали у вічі „модусом”, а дівчата часом пом'якшено - „модусиком”. Він вносив найбільш жада-ну й відчутну матеріяльну данину салом і срібними рублями в нашу досить безладну господарку імпрізованої комуні. У ті бо роки „золотої ери комунізму”, як відомо, розквітала пиш-но натурально-обмінна система розподілу, а срібні царські рублі, як валютна одиниця, витиснули всі інші гро-шові паперові ефемери - „керенки”, гривні, карбованці, а в останнє царські сторублеві „катеринки” та навіть офіційні те-пер советські рублі. Микола, трохи недоміркуватий на зріст, був усім за цінного доброго товариша та доля чомусь зовсім виключала його, як можливого дівчатого героя в насичено-му флюїдами середовищі, де всі ми взаємно „пересимпати-лися” по кілька разів. У цій делікатній сфері він задовольняв-ся ролю „епітеліяльної з'єднуючої тканин” — так ми харак-

теризували його, прослухавши курс з гістології у проф. Бучинського. Його була роля мирити тих, що злагіднювати справи там, де чорна кішка перебігла дорогу, сприяти там, де амур почав націлюватися з лука на нову свою жертву. За це все щасливіші егоїсти не раз відплачувалися йому ще й легенькими кпинами. Проте всі його любили: дівчата платонічно, хлопці утилітарно.

Частина студентської колонії на весні 1923 року.

Верхній ряд стоять: Володимир Мельник і Галина Онепир.
Середній ряд сидять: (зліва направо): Зіна Колінська, Ніна Гарбер, Надя Гарбер, Олександра Веселовська і Гриць Сулима.
Нижній ряд: Соня Сувчинська, Василь Гарбер і Петро Лозинський.

Кілька перших років наша колонія на погідній мапі Кам'янця була, висловлюючись метеорологічними термінами, своєрідним осередком низького барометричного тиску з характером доосереднього циклону, що втягував у свій вир усе нові й нові елементи студентської молоді. Було в місті ще кілька таких самих помітних осередків циклонічного типу: у Старому Місті, хоч і змаліла по еміграції, - родина прот. Ю. Сіцинського з численними симпатиками та одностайцями; на Руських Фільварках - родина проф. І. А. Олійника з її розгалуженнями. Жили ще за інерцією старі того роду українські точки на Підзамчу та на Польських Фільварках. Поруч із тим існувало і діяло вже осереддя високого барометричного

тиску з видимим напрямком антициклонного (антинаціонального) характеру і то в самому осередді нашого інституту. Це був первісний студентський комуністичний осередок, очолюваний політкомісаром, що через пару років значно скріпився хоч і безпартійною в масі, але спролетаризованою організацією так званою робфаку. Та про це на іншому місці.

Частина студентської колонії пізньої осені 1923 року.

Верхній ряд стоять (зліва направо): Гриць Сулима, Зіна Колінська, Михайло Білошицький, Наталка Солуха, і Онисько Чуприна.

Середній ряд сидять: Петро Лозинський, Льоля Білошицька, Надя Гарбер, Василь Мізин і Михайло Бурлака.

Сидять внизу: Василь Гарбер і Ліда Завальницька (мала).

Далі підуть незабутні імена наших друзів - „приходячих” членів колонії, які циклонічною силою повтягувалися під наш вплив і поставали „сателітами”, одностудентами, ступайками, вболівальщиками, а то й просто обережними нашими симпатиками.

З них територіяльно найближчі до нас, хоч може й не тожні цілком ідеологічно і ментально, були наші сусіди, що мешкали через дорогу на тій самій Шкільній вулиці у затишному будиночку вдови Буланової. Це студенти СГД Дмитро Філоніць та Іван Громик. Вони завжди ходили нерозлучною парою і це дало нам привід прозвати їх „сіянськими близнюками”. Це прізвисько затрималося за ними аж до їхньої невдалої авантури в 1923 р., коли вони намагалися дістатися закордон. До Польщі вони таки перейшли через недалекий Збруч без особливих утруднень. Ще тоді більшовики не взя-

ли свої кордони міцно „на замок”, але віроломні поляки перекинули бідолашних назад. Якось вони викрутилися з тої халепи, збулися, як тоді казали, легким переляком. Тоді ще таке можливе було. Після цієї нефортунної експедиції вони прибрали серед кам'янецьких студентів популярне з легким іронічним відтінком прізвисько „європейців”. Та волелюбна спроба вилізла їм боком при великій чистці восени 1925 року. Тоді обох „європейців” вичищено було з Інституту.

Обидва вони були симпатичними хлопцями. Молодший І. Громик зовні виглядав, як уцілілий якимсь чудом царський юнкер, або давній гайдельберзький студент з тої пори, коли серед них ще неподільно панували книжка і шпага... Але така оманна зовнішність любо уживалися в цьому спокійному хлопцеві з найбільш мирними формами активності - ака демічною ревністю та джентлменсько-платонічним стрільнянм за дівчатами.

Його напарник Д. Філонєць менше встигав в обох тих напрямках, але вдало провадив їх спільну фінансово-побутову господарку, крім того, був наділений даром великої майстерності бути „своїм у доску” з впливвою партійною клікою. При своїй виразно прагматичній вдачі та вмінню реалістично розцінювати ситуації Дмитро дозволяв собі лише одну невинну слабкість: він вважав, що доля нагородила його античним профілем наполеонівського зразка, тому завжди фотографувався у профіль, хоч насправді мав приємне м'якооконтурине слов'янське обличчя з тенденцією в його профілі до картопляних форм. Ця дружня пара напрохувалася на аналогію з евангельськими Марією (Іван) та Марфою (Дмитро).

У 1922 році з того берега Дністра прийшов до Інституту і скоро прибився до нашої компанії Онисько Чуприна, „циган”. Це прізвисько тут не мало того трохи одіозного відтінку, поширеного на Поділлі славнозвісними співомовками С. Руданського. Онисько дійсно був циганом, не крився з цим і навіть гордився тим. Зовні гарний, ставний, приємний і товариський, але на дівоче щастя мало агресивний, хоч за ним не одна гарна дівчина зідхала навіч і потайки, проте йому якимось не пасував ні один з таких епітетів, як „Дон-Жуан”, „лев”, „серцеїд”. Кінець кінцем він таки віддав своє „Парисове яблуко” нашій красуні із згаданої вже п'ятірки - Ліді Лисовській.

Чуприна мав ще більшу здібність, ніж Філонєць, „втиратися у довір'я” та обводити навколо пальця наших партійців. Був здібний і мав не абиякий організаторський талант та господарський хист, так що дуже швидко став правою рукою Управи колективу СГІ, яка призначила його завідуючим інститутськими млинами в с. Рипінцях і Пудлівцях. З тих млинів Онисько сам мав не малий зиск, як також підбилював своїх друзів студентів, яких настановляв там контрольорами. Таку фазу „підгодівлі” на млинах перейшли - я, Петро, Олесь Сувчинський та інші з наших.

Вже, щоб пройти далі до кінця покрученою стежкою Ониськової долі, доречно буде подати тут бодай коротко про те, що знаємо про цього здібного, багатонадійного але безталанного нашого „цигана”. Великий погром на студентській чистці зачепив також і його, але він, мавши руку у тодішній столиці Харкові в особі т! Ряппо-великого „дабе” у так зв. Укрголовпрофос’і, відновився одним з перших в правах студента і закінчив Київський С. Г. Інститут у 1925 році. По скінченні інституту одружився зразу з Лідою Лісовською, після чого вони працювали удвох в Зооветеринарному технікумі на Харківщині. Родинне життя уложилося для них щасливо і увінчалось двома гарними хлопчиками. Біда прийшла в 1937 році, коли Онисько не уникнув ежовської костоломки і був тяжко понищений у тюрмі на здоров’ї. За німецької окупації „шило вилізло з мішак” і Чуприна став директором Маківської цукроварні (біля Кам’янця). З легковажної і несумлінної намови друзів (у тому числі й власної дружини) під час відходу німців він зробив нерозважно - фатальне рішення - лишився на місці, щоб здати в порядку цукроварню її „вдячним” господарям... На другий же день після здачі був позвірячому замордований СМЕРШ’ом у тому ж Макові. Ліда перебралася до Києва. Згодом старшому їх синові пощастило якось закінчити там вищу школу. Життя їх ніби стало випростуватися на рівну дорогу, але біда не спала і чатувала далі на цю роковану родину. Одного разу той син, вже архітект, поїхав у вихідний день човном на Дніпро і не вернувся - утопився. Таке оповідала вся сива, до непізнання знищена горем, колишня красуня Ліда моїй старшій сестрі Ніні, з якою випадково зустрілися у Києві по двадцяти роках війни у довгій черзі за хлібом.

Ще була дуже вітана в нашому товаристві пара Сувчинських - Соня й Олесь - двоюрідні між собою. Олесь був надмірно чутливої вдачі і кохався в поезії. Його власні спроби в ній високо оцінювалися тоді нашим кам’янецьким літературознавцем В. Герасименком. Олесь любив часто цитувати свої та чужі строфи. Бувало при зустрічі, позираючи артистично на боки, мов кимось перестрашений, починає стихшено - драматичним голосом деклямувати (цитую з пам’яті, але то було з О. Олесь):

— „Тихше, тихше!.. Хто там дише?..

Тихше, тихше!.. Ходять звірі. П’ють народню кров
вампіри...

Нахиляйтесь, пригинайтесь!.. Може мимо пройдуть
звірі...”

У 1924 чи 1925 році Олесь, як студент СГІ, відбував агрономічну практику по боротьбі зі шкідниками десь на Проскурівщині. І ось одного разу його вразлива вдача не змогла знести напасті та застрашувань районних партійних посіпак і він відібрав собі життя, прийнявши смертельну дозу миш’я-

ково-квасного натрію (широко вживаної отрути у боротьбі з с.г. шкілниками). Надто делікатною, ніяк не співзвучною епосі „найпередовішої революції”, була Олесева духова структура, щоб вижити серед бруталної каламуті життя. Довго не могли ми отямитися і заспокоїтися після тої трагедії.

Покійний Олесь залицявся до студентки ІНО Льолі Білошицької (див. групова світлина на ст. 305), але з того нічого не вийшло, трагічна смерть обірвала розвиток рідкісного, може навіть клясично-ідеального кохання. Л. Білошицька та її брат Михайло, студент СГІ, походили з дуже музичної родини прот. о. Аполінарія Білошицького, який був довгий час настоятелем церкви в Кам'янецькому Духовному Училищу. Тут, неподалеку нашої колонії тоді й мешкала ця інтелігентна і культурна родина. Михайло і Льоля частенько були нашими гістьми і вносили до загалу свою данину, як вправні п'яністи. Михайло, окрім того, мав ще й поважне зацікавлення нашою Зіною, яке закінчилося їх неголосним одруженням у 1926 році.

Не можна обминути тут ще й інших товаришів-подолян студентів і не студентів, які в більшій чи меншій мірі були абсорбовані в наше і залишили по собі тризалий слід. Це - Федь Панасюк, Юрко Наливайко, Павло Димкевич, Євген Нетреба, Володимир Мельник, а зі старшої верстви - Євген Колінський, брат нашої Зіни, Женя Монастирська, їхня родичка, та Соня Доб'я. Частину з тих, що тут списано, можна бачити на рідкісній груповій знімці з 1922 року.

До своїх подолян ми зачисляли ще балакучого, але не навкучливого і приємного студента Андрія Гутникевича, з Галицького Поділля. Не зважаючи на те, що він не мав серед нас собі ровесників, бо був трохи старший віком (очевидно з колишніх старшин УГА), він дуже часто й охоче вертівся в нашій громадці. Дівчата охристили його „Толстою”. А було це так: ще на початках нашого знайомства Андрій захотів попишатися знанням клясиків російської літератури і в гутірці запитав когось із дівчат: — „А чи читались-те ви „Ганну Каренину” Толстою?..” Так те „Толстою” спіймалося на зубок і з того часу міцно прилипло до нього.

У тому ж 1921 році до Кам'янецьких вищих шкіл напливло багато молоді з інших частин України. Так з Херсонщини прибули до нас: Яків Терещенко, Гриць Сулима, Лука Лисенко, Іван Кононів, Михайло Бурлака, Карпо Арсірій, Петро Красовський, Падалка та інші; з Єлисаветградщини: Поля Губа, сестра нашого старого студента ще з агрофаку Олексі Губи, Василь Іваниця, Петро Струнців і Парфен Коренів, що став політкомісаром після Сави Чалого; з Катеринославщини прибули: Тетяна Федоренко, Йосип Чорний, Захар Силенко, Дмитро Денисієвський, Марія Чоботар, Титаренко і старий понад п'ятьдесят років віком сільський учитель, якому закортіло на старість покуштувати гірко-солодкого овочу науки, - Лютий (Чернявський).

За чуттям інтуїтивно-селекційного добору декого з них ми також увімкнули у струми нашого життя. Такими були: Г. Сулима, Л. Лисенко, Я. Терещенко, і Тетяна Федоренко. Першим двом судилося навіть поріднитися з нами, бо вони поодружувалися з нашими крлоністками, про що вже була мова.

Яків Терещенко - великий говорун вносив не раз у товариство дискусійний фермент на прерізні теми, переважно ж з художньої літератури. По правді йому слід би бути студентом ІНО, а не С.-Г. Інституту, бо він мав спеціальне замилювання в українській літературі і нікому з нас не уявлявся, як майбутній агроном. Усі ми захоплювалися і заздрили його великій начитаності та його плинній чистій мові. Чи не перший з нашого кола він зник десь нечутно, покликаний на „тиху розмову у той будинок на Шевченківському проспекті, що височів зліва понижче театру, який ми всі боязко обминали (ЧеКа-ГПУ).

Тетяна Федоренко, з великої і багатї родини власників рудень та Катеринославщині, горнула ся в дружбу до моєї сестри Надії і часто бувала серед нас. Огрядна дівчина трохи маскулінізованого типу, ретельна і добра студентка не дуже то панібратилася з нами - хлопцями (пом'якшений прототип сучасних американських „Women's liberation"). Зате вона мала успіх у декого з професорів, особливо у підстаркуватого проф. с.г. мікробіології д-ра М. Бернадського, про якого кружляла чутки, що він ніби то перевів на собі експеримент омолодження за сенсаційною тоді методою проф. Воронова через пересаджування мавпячих статевих залоз. По закінченні СГІ Тетяна вийшла заміж за студента О. Козинського і обое працювали успішно на Полтавській Обласній Досвідній С-Г. Станції, але скоро розійшлися. Та які ж бувають перекрої долі! . . . Більш ніж десять років пізніше ми випадково зустрілися з нею аж у Киргизії (Середня Азія). Там я відпокутував свої роки адміністративної висилки з України, а Т. Федоренко та її новий чоловік, набагато молодший за неї, працювали агрономами в глухому Контрольно-Насіновому Пункті за Великим Токмаком на схилах Тянь-Шаньських гір. Мали вони тоді вже двох малих дітей і, за всіма ознаками, шукали у тій відлюдній глушині ілюзії незайманости та безпеки. Не знаю, що було з ними далі, бо та наша зустріч була коротким епізодом, що не зміг встановити зв'язків надовше.

Дехто з наших студентів затримався в пам'яті бозна чому. От просто вияскравлюються з-посеред гурту колишніх товаришів без особливих на те підстав, з примх недослідженого механізму людського запам'ятування. На такому обкраяному роками полотні моєї пам'яті залишилося лише кілька постатей, про яких далі — тільки „скетчі вуголем”.

Так, Йосип Чорний чітко запам'ятався найперше зовнішньо: русявий, кремезний, голотавий і гомінливий. Викликав до себе довір'я і симпатію (принаймні в мене) та охоту поговорити з ним. Але істотне в ньому розкрилося пізніше: він

також зробив несподівано для всіх спробу, в компанії ще кількох студентів з ІНО, „вибрати волю”, і... також з тим самим фіналом, як перед ними мали наші перші „європейці”: поляки без вагань і милосердя передали їх назад до рук советських прикордонників. Після тієї події Йосип припинив, знітився, знечутнів, не знаємо навіть чи вдалося йому закінчити Інститут. У кінці тридцятих років його бачили на Вінничині босого, обшарпаного, обвішаного веригами з великим хрестом на грудях... Через які душевні конфлікти та особисту трагедію мусів пройти цей, здоровий колись сангвінік, до божевілля?... А може то не було божевілля, лише така страшна путь утечі від „гончих хортім революції”, як і трагічна путь близького товариша по семінарії Івана Танашевича, а ще пізніше - нашого письменника Т. Осьмачки та багатьох, багатьох інших?..

Хоча Василь Іваниця і Мартин Шклярук ні під яким оглядом не вкладалися в одну рубрику, бо один був нормальний і порядний український хлопець з Єлисаветградщини, а другий - колишній вуркаган, чекіст, безбаченко і пострах слабодухих, а до того ще й комсомольський поет-неврастенік, але цих наших однокурсників спільнило те, що обидва носили чорні сукняні пелерини. Це старомодне вбрання чепурунів кінця ХІХ-початків ХХ ст. якимось продерлося крізь буремні роки і події революції аж тепер, аж сюди. Обидва вони чудакували тут і зривали своїми пелеринами очі кам'ячанам, ба навіть зрушували зі спокою деякі нестійкі серця дівочі. Потім вже ми чули, що на Василеву демонічну пелерину зловилася на його батьківщині в Олександрії одна районова красуня і стала йому за дружину. Цей хлопець ще був відмітний тим, що в той час, як по його нервовому обличчі блукала постійно легка усмішка, його сумні очі відсвічували трагічною задумою, ніби приченністю.

Багато пізніше, майже через двадцять років, примхлива доля звела нас знову на короткий час при німцях у Олександрії. Довго після того з великою вдячністю я згадував В. Іваницю та іншого товариша П. Струнціва, які, в той короткий але драматичний відтинок моєї епопеї, багато дуже мені допомогли. Разом із тим ніколи не покидали мене страх і величезна турбота за їхню долю - вони ж обидва працювали там за німців агрономами (готове тавро коляборантів!) і обидва довірливо залишилися вдома на ласку СМЕРЩ'а...

19. Силуети професорів.

Ще більш блідо виглядатимуть у цьому описі уривки і нотатки про наших професорів. Не тому, що серед них бракувало осіб небуденних і яскравих, як за професійними, так і суто людськими рисами, а тому, що в імлі давности просто постиралися їх індивідуальні риси та прикмети. Усіх їх засту-

пив, як символ скорботній образ Страдника у терновому вінку: краплини мученицької крові й поту, що стікають зі схиленої голови Його скапують на довгий ряд новітніх цих мучеників, наших учителів, що мовчки, схиливши у покорі голови, помаршували кожен на свою Голготу. Вони були першими апостолами української науки і за це більшість з них мусіла заплатити своїм життям.

Видається майже неймовірним, що у той злочасний рік по самогубстві М. Скрипника тільки з нашого невеликого університетського міста, було ув'язнено в жовтні 1932 року шістдесят два професори та доценти — усі українці, усі — цвіт наш... А скільки їх було заповторено раніш!?

Як живі стоять переді мною ті з них, кого я знав трохи ближче — чи то в авреолі їх академічного блиску і популярності, чи в їх приватній простоті та сердечності. Дехто з них лишився у вдячній пам'яті, як наші старші товариші по тогочасних злиднях, а то й просто, як симпатичні й трохи кумедні у їхній манері держати в одвиклих руках сапку чи лопату на наших інститутських городах.

У страшні ті „постишевські“ жнива було засуджено нашого улюбленого професора **Василя Полікарповича Храневича**, блискучого лектора, автора кількох університетських підручників із зоології та с-г. ентомології. Судова „тройка“ ГПУ (лихо нам з тими уславленими московськими тройками!..) вчинила над ним свій заочний суд у 1933 р. і прирекла його на п'ять років картожних робіт на Біломорському каналі. Там цей мученик-професор і загинув на 50-му році свого життя, не витримавши каторжного режиму.

Тоді ж було заарештовано і другого визначного нашого професора **Нестора Теодоровича Гаморака** з Галичини, вченого ботаніка з європейською репутацією. Він також був нашим загальним, якщо не улюбленцем, то найбільш поважаним професором. Його зусиллям, зокрема, були зразково упоряджені і обладнані кабінети і лабораторії анатомії, фізіології та систематики рослин. Студенти, перейшовши у нього лабораторні справи, вже діставали солідний ґрунт під свої теоретичні студії ботаніки. Тому ми дарували цьому професорові його надто консервативне вживання на лекціях суто галицьких мовних зворотів і термінології. Але той, хто склав у цього вимогливого професора усі заліки, вже міг уважатися за кваліфікованого ботаніка. До честі Н. Т. Гаморака треба віднести й те, що він уміло відбирав собі асистентуру з поміж студентів. Так він виплекав зі студентів раннього вступу

* П. Постишева було відряджено тоді з Москви від ЦК партії на Україну із завданням викоринити усі прояви „українського буржуазного націоналізму“. Він же був тоді й співавтором моторошного пляну голодового винищення шости мільйонів українських селян у 1933 році.

дуже здібного і працюючого асистента Федора Панасюка (про якого вже була згадка), який за досить короткий час став доцентом і який також поділив одночасно із своїм колишнім професором його тяжку долю. Проф. Н. Гаморака ГПУ засудило на довгі роки до концтаборів у Азії, але він не витримав допитів і знущання слідчих і збожеволів, коли його хворого повезли по етапах до табору. Так у тюремній камері пересильної в'язниці, деь по дорозі в Азію, й помер наш видатний ботанік.

Славетня кафедра ботаніки нашого Інституту зовсім спорожніла, бо в той час був також ув'язнений і засуджений на десять років далеких таборів Азії другий асистент ботаніки **П. Наливайко**, що мав за собою два небезпечних „протидержавних” переступи: походив з Галичини, а до того ще й був колись старшиною УГА.

Тоді „органи” приділяли особливу увагу галичанам, трактуючи їх за чужинців, себто, за потенційних зрадників і шпигунів та як носіїв зарази українського націоналізму. Тож тоді пішов мученицьким шляхом і проф. Загальної Зоотехнії **Олекса Мельник**, також галичанин, якого було засуджено разом із проф. В. П. Храневичем на п'ять років каторжних робіт на Біломорському каналі, де він через рік також помер, виснажений тяжкою каторжною працею.

Тоді ж заарештовано було асистента катедри Загального хліборобства **Довбуша**, що був виплеканий Інститутом із студентів першого вступу. Цього працюючого асистента, що подавав великі надії, як майбутній науковець, також було засуджено до концтаборів на десять років і також, очевидно, за його найбільшу провину — походження з Галичини.

Коло того часу було ще засуджено, ув'язнено та заслано таких професорів: **Дудолькевича** (С-г. і варіаційна статистика), **Олексу Полонського** (неогранична хемія), **Миколу Тимофійовича Гераценка** (фізіологія с-г тварин), **М. М. Басра**, (геодезія, землеустрій), **Сергія Антоновича Плюйка** (спеціальна зоотехнія), **Сергія Ільковича Городецького** (спец. хліборобство і культура цукрового буряка), **Івана Андрійовича Олійника** (організація с. господарств) і багато, багато інших.* Про декого з них трошки більше. У Південному Казахстані на залізничній ст. Чимкент цілком нежданно й при випадкових обставинах довелося мені зустрітися з проф. **І. А. Олійником**. Здається то був кінець 1933 року. Я їхав тоді залізницею у далеке відрядження по радгоспах Південної Киргизії. Був тоді й там той моторошний голодний рік. Уздовж тисячкілометрового залізничного шляху поміж станціями Чу-Ауліе-

* Про деталі цієї мартирології читач може дізнатися з праці проф. М. Величківського (також в'язня у справі СВУ 1929 р.) під заголовком: „Знищення с-г. науковців у Кам'янці-Подільському”. Записки НТШ, т. 173, Париж-Чикаго 1962 р. ст. 347-354.

Ата (по-теперішньому Джамбул) — Чімкент і далі, аж до Ташкенту, скрізь по станціях та полустанках лежали опухлі з голоду казахи та валялися не прибрані трупи (не встигала влада...). Хто був з них ще здатний, той тікав із своїх юрт з пустелі від голодової смерті сюди, у ці рідкі оази цивілізації та осідки їх „народньої” влади, але майже неминуче знаходив тут свій кінець.

Зустріч наша з І. А. Олійником була блискавично коротка. Як й інші пасажери з потягу, я мчав навипередки по платформі у тому здогадному напрямкові, де мав бути бак з гарячою водою. З тарабанням баклажок та бляшаних чайників, змішувався людський галас:

— „Где кіпяток?.. Где кіпяток?.. Товаріці, есть там еще кіпяток?..”

Це ж бо був єдиний приступний і рятівний у дорозі напій... У такому газарді мене й спинив мій колишній професор І. А. Олійник. Він мене впізнав, силкувався згадати моє прізвище. На мене ніби з переляку дивилися глибоко запалі в очиді такі фамільні „олійниківські” карі очі. Його велике, шевченківської опуклості чоло, виглясоване сонцем і вітрами пустелі, вилискувало міддю. Увесь він був, як навощений манекен — явна жертва малярії і фізичного виснадження.

— Де ви тут взялися?.. Що ви тут робите?.. Звернувся він до мене. Я поханцем з'ясовую куди їду й чого.

— Як же ви тут опинилися, Іване Андрійовичу?.. Що робите тут?.. Як здоров'я?.. питаю.

— Не питайте — каже, і стиснено додає: засланий. Мучуся. Працюю на заводі...

(За першої п'ятирічки у Чімкенті збудували великий завод-комбінат не то цини, не то чогось подібного, а кругом пустка, робочої сили нема, от і...)

Третій дзвінок перервав нашу таку коротку, таку драматичну зустріч. Розгублена постать Івана Андрійовича залишилася на спорожнілій враз платформі. Я побіг мерщій до свого вагона. Довго не можу прийти до себе від несподіваної зустрічі, немов від доторку привида. Поринаю у важкі роздуми, в неспокій. Крізь вікно бачу одноманітні сіро-жовті кучугури, майже без життя, без рослин, висушені та зборознені повітряною ерозією, а в небі — жовта розпечена імла...

Ті простори чужої жовтої обездоленої півпустелі — надовго мені в тямці, бо асоціюються ще з одним трагічним видом, з іншою панорамою вже масового людського горя.

По якомусь часі, здається то був 1934-й рік, я знову мандрую залізницею, тепер уже тою, що йде від Ташкенту правим берегом р. Сир-Дар'ї до Аральського моря, і стаю невольним свідком ще одної масової людської біди й відчаю. Уздовж лінії залізничі між ст. Кзил-Орда-Джусали-Аральськ було скидано, з „теплушок” як худобу маси людей. Жовтошкірі, вилицюваті, зі щілинками-прорізами заміст очей, упізнавалися,

що були вони з Далекого Сходу. Того року волохата рука „гросмайстра” з Кремлю робила ще один геніяльний хід: переставляла на шахівниці СРСР „пішаків”-корейців з далекосхіднього прикордоння сюди - у пустелі Середньої Азії.

Тисячі, — хто зна, — може й сотні тисяч тих людей за примхою вождя, разом з дітьми, жінками, з їх убогим майном-добром, разом з їхніми „парткомками та ісполкомками” з профілактичної мети було переселено сюди, в очеретяні зарості та плавні, у піски пустелі, під страшну спеку влітку, під нестерпні холодчені і бурани взимку, на вірну повільну страту... Так і сталося. Протягом другої „розбудовчої п’ятирічки” у цій довгій смугі зник нечутно цілий малий нарід довірливих, слухняних, роботящих дітей країни „Ранішнього спокою”. За кілька років знищено було тут малярією, суворими кліматичними умовами, безводдям, голодськими злиднями малий той нарід „субнацменів”. Ще один маловідомий і досі не висвітлений злочин народвбивства.

І ось, ці два такі ніби несхожі і далекі між собою епізоди, приклади індивідуального і масового нещастя, зв’язуються міцно в моїй пам’яті, як одна нічим не виправдана велика людська трагедія, що її лицемірно й цинічно прикрито фіговим листком „необхідних жертв у ім’я побудови комуністичного раю на землі”...

Ще мушу тут згадати проф. Миколу Миколовича Басра, і то з великою вдячністю за його роллю і старання поновити мене в правах студента (по великій чистці). Треба сказати, що з його можливого німецького підгрунтя залишилося лише одне прізвище. У всьому іншому — в мові, переконаннях, в активній службі нації, це був свідомий українець, людина високого ідейного калібру до того ще рідких серед нас якостей: талановитий організатор, динамічний, настирливий з хистом амбітний керівник. Вища математика, геодезія та землеустрій, які він викладав у нас, видавалися ніби лише додатками до його кипучої вдачі організатора. Усі практичні справи з поміру земель та складання абрисів і плянів він переклав на свого вельми здібного асистента, досвідченого землеміра П. Созанського. Якийсь час перебував і я перехожим ентузіастом цієї штуки і не пас задніх у кресленні земельних плянів та проектів (мабуть то дав себе в знаки давній, ще „кузнецовський”, атавізм до креслення). З часу тої короткої скороминущої фази мого замилювання в землемірстві, за рекомендацією П. Созанського, професор М. М. Баср тримав і мене у резерві потенційних кандидатів у асистенти з його дисциплін. З того, правда, нічого не вийшло, але пізніше, у 1925/26 рр., коли Микола Миколович став ректором СГІ, як я вже казав, він згадав про мене.

Був то час, коли більшовики бавилися в різні експериментування та пошуки нових форм і ефективніших методів керівництва як на виробництвах, так і в шкільництві. Ця спра-

ва шкутульгала у них „на всі чотири” не тільки в хаотичний період військового комунізму, але й у час „НЕП’у”. Тепер вони бачили панацею від лиха у застосуванні в керівництві народньої господарки принципу „єдиначалія”, що покляло на якийсь час край необмеженому втручанню в адміністративні справи різних профкомів, місцевкомів, а у вищих школах - „студкомів” та „політкомів”. Отже і в нас на початку згаданих вище років було скасовано посаду політкомісара. Останній політком Кіндрат, який одноразово з високою рангою політкомісара ледь тримався на нижчих щаблях як студент СГІ, якимось непомітно пересунувся із статусу студента в статус викладавця теорії історичного матеріалізму. За браком відповідної кваліфікації кандидатів-партійців, на посаду ректора-єдиначалія, за розпорядженням Наркомосвіти з Харкова, було призначено безпартійного професора М. М. Баєра. Як я вже зазначав, він майже ідеально надавався на цю роллю.

Щодо мене, то я, один тоді з „вичищених”, залишався ще в остракизмі, поза студентським життям і працював викладачем с-г дисциплін у Велико-Покровській С.-Г. Профшколі на Старобільщині. Той глухий, малозаселений кут України, найліпше надавався в ті часи на місце „примусово-добровільного”, як тоді казали, заслання різних невдах та тих, у кого „рильце було в пушку” перед новими господарями, але ще не настільки, щоб сидіти за ґратами...

У цій глушині, восени 1926 року несподівано одержую телеграму — „„Восстановимо. Приїжджайте негайно кінчати Інститут. Ректор Баєр.” Отже я маю підставу на особливий сентимент і пошану до цього професора-ректора за такий його перший гуманний акт єдиначалія. Шкода, дуже шкода, що у життєвих дальших крутіжах (а найпаче, завдяки слабкій людській вдачі скорше забувати добро ніж лихо), я, по скінченні інституту, загубив дальшу нитку життя мого добродія. Відомо мені лише, що М. М. Баєр кількаразово був заарештований, але завдяки його вітальному спритові, кожного разу йому щастило якимось викручуватися аж до років єжовщини. Після цього сліди по ньому губляться.

У пам’яті моїй вияскравлюється ще **проф. Дудолькевич**. Він імпував нам своєю небуденністю, яку ми бачили у всьому: в його великих округлих окулярах, крізь які на тебе пильно дивилися очі кобри (але доброї...), у його цапиній борідці, у всій його високій, дужкою зігнутий постаті та неодмінно, як у Чехівського Белікова, парасолею, навіть у його впертому самозапереченні родинного життя (тоді він був уже таки добре літнім парубком), нарешті, у його трохи дивацькому способі реґляментованих до дрібниць його бундів. Він читав нам сільсько-господарську та варіаційну статистику. Умів подати і розкрити мову сухих чисел у цікавих висновках та іноді несподіваних аспектах. Словом, він був виразно не такий, як усі.

Був час, коли я наподоблюючи цього загадкового анахорета, протягом цілого року, останнього року мого найбільшого напруження після поновлення в правах студента, почав скрупульозно нотувати перебіг своєї щоденної рутини: скільки часу я витрачаю на їдло, ходіння, слухання лекцій, готування до іспитів, розваги, сон тощо. Шкодную, що не зберіг цих вельми цікавих даних з періоду моєї найбільшої академічної напруги. Мені здавалося, що на студії я витрачав щонайменше десять годин денно. Яке ж було моє здивування та навіть легке розчарування, коли після обробки тієї цікавої статистики, виявилось, що пересічно я навіть трохи не дотягав семи годин денно. Коли я ознайомив з цими наслідками проф. Дудолькевича, то він мене похвалив за витривалість, але пошкодував, що на початках я не погодив схеми тих спостережень і фіксації їх з ним. Він придумав би щось ліпше . . .

Мав він звичай приймати заліки у себе вдома на приватному мешканні, а мешкав він десь у тій дільниці, де був дім покійного д-ра К. Солухи. На вхідних його дверях завжди висіла глянеуватого паперу картка з написом: „Дзвоніть. Я вдома”, або — „Мене немає вдома.”

Одного разу якийсь настирливий студіозус підглядав, що в той час, коли висіла картка з написом — „Мене немає вдома” (а він продовжував дзвонити), відхилилася кілька разів фіранка, і крізь отвір, очевидно, хтось спостерігав непроханого відвідувача. Нарешті господар не витримав, двері відчинилися і в отворі їх висунулася цапина борідка професора:

— Ви ж бачите, що мене немає вдома! . . . Пощо дзвоните! . . . Ідіть собі. Прийдете на другому тижні, коли я буду вдома . . .

Його виклади добірно нашою літературною мовою могли б бути цікаві та повчальні навіть для філологів, студентів ІНО. Був він зразком людини, яка віддана чистій науці, і найменше надавався на громадського, а тим більше політичного діяча. Та відданість науці дуже зближала його вдачею з проф. Н. Гамораком. Яке ж „дело” могли „пришити” були гепеушники цьому кришталево-чистому науковцеві, коли й його не забули і „загорнули” на знищення у тому навісному 1932 році? . . . Дійсно, на ньому виправдалася відома чекістська формула: — „Бил би человек, а дело найдётся . . .”

Неповну, на жаль, галерію образів наших професорів закінчую особисто мені дуже приємним і симпатичним професором політекономії Сташевським (ім'я забулося). Таким малювався мені збірний образ дореволюційних університетських професорів, навіть зовнішній їх образ у традиції ліберальницької російської інтелігенції з незмінним пенсне на старомодньому чорному шнурочкові, зі зграбною борідкою а-ля Л. Андрєєв чи А. Чехов, з білими, плеканами так явно не по-сучасному, долонями рук. Проф. Сташевський був блискучий лектор. Свою дисципліну він єдиний у нас викладав плинно гарною російською мовою і то так, що його можна було заслуха-

тися. Правда, об'єкт його викладання був вельми невдячний за нових часів, бо містив у собі надто багато буржуазно-капіталістичних збочень та суперечностей проти офіційних доктрин марксизму та діалектичного матеріалізму. Тож напевно можна сказати, що його єдиного „загорнуло” тоді ГПУ не за буржуазно-український націоналізм, а за якуть теоретичну

Група професорів та студентів Кам'янець-Подільського Сільсько-Господарського Інституту в липні 1925 р. (на подвір'ї СГУ.)

1-й задній ряд (стоять) зліва направо: студенти — Сасенко, М. Ардатів, В. Зінкевич, Дворжецький, професори — Олекса Мельник, Василь Полікарпович Храневич, Дудолькевич, Олекса Полонський, Нестор Теодорович Гаморак, доцент Мишківський, студент Дмитро Філонєць („європеець”).

2-й ряд. Сидять зліва направо: доцент Степовський, проф. Микола Тимофійович Геращенко, політкомісар Кіндрат (імени не пам'ятаю), студентка Тетяна Федоренко, проф. д-р. Бернадський, ректор СГУ проф. Микола Миколаєвич Баєр, студентка Яворська, проф. О. В. Красовський, проф. Сергій Антонович Плюйко, проф. І. А. Олійник

3-й ряд. Сидять на землі зліва направо: студенти — Костюк, Худяків, І. Сидяка, Вірник, проф. Сергій Ількович Городецький, студент Іван Грэмик, студ. (прізвище не пригадую) і доцент В. А. Олійник (брат Івана Андрійовича).

4-й ряд. Напівлежать головами до середини зліва направо: студенти — Іван Козоріз, Парфен Коренів (попередній політкомісар), Василь Гарбер (автор цих спогадів) і Д. Циффа.

єресь у викладах такої хисткої зараз дисципліни, як політекономія.

У цього статечного професора ми досить часто практикували складання іспитів один за другого. Грішним ділом винний і я в цьому, бо через кілька всього місяців по складенні іспиту за себе, я відважився проробити це ще раз (наївно загримувавшись чорними окулярами) за друга Петра Лозинського. І вийшло те для нього ще з кращим наслідком.

На сторінці 317 можна бачити рідкісну світліну з 1924-25 рр., на якій з групою тодішніх професорів СГІ зфотографовано кільканадцять студентів нашого курсу (у тому числі й автор цих спогадів.)

20. Перша Комячейка. Робфак.

В тій досить активній, до всього беручій групі студентів-херсонців, що прибула до нас у 1921 році, не бракувало і авантюрицького елемента, з нього й виловився зав'язок першого комуністичного осередку в нашому інституті, популярно званий „комячейкою”.

До нього належали студенти: Парфен Коренів, що став на короткий час політкомісаром Інституту по Саві Чалому, Іван Кононів, Володимир Лебединський, Михайло Бурлака, Мартин Шклярук, Микола Шевченко і Гриць Сулима. Це були „перші варяги” серед нас. На початках, очевидно з наказу „згорі”, вони жваво заходилися залучати у сферу впливів нових adeptів з-посеред місцевих наших хлопців, але з тим довго не мали успіху. Аж потім, по часі, до них пристав один наш студент з Кам'янецьчини, Костюк, та ще із старих аборигенів Інституту до комячейки увійшла групка галичан — студент Кіндрат та професори Заклинський і Сидоряк.

Лише з утворенням робітничого факультету (Робфаку) при СГІ в 1923-24 р. до цього першого осередку, що почав уже губити свою початкову динамічність, прилилося трохи свіжої крові і він став знову жваво пульсувати, обростати новими членами та кандидатами, і вже в кінці останнього року мого перебування в Інституті, являв собою досить відчутну пістрякову пухлину на тілі школи.

Застосовуючи мову сучасних політичних визначень, першу ту групу студентів-комуністів умовно можна б назвати ще комуністами з людським гуманним обличчям. На загальному тлі їх природної, а то більше набутої і вдаваної, брутальності і різкості більша частина їх виглядала, як цілком нормальні „наші” українські хлопці: М. Шевченко, М. Бурлака, Г. Сулима, трохи пізніше Костюк, та згадані галичани-комуністи. Одному з них, саме Гр. Сулимі й доручено було „обробляти” нас місцевих безпартійних, головню, тих, що були у сфері впливу нашої „колонії”. Про це ми дізналися трохи згодом від самого „вербувальника” Г. Сулими.

З того часу, з медових тих місяців загравань із нами, збереглася ця рідкісна світлина. Про те з того початкового залицання до нас нічого не вийшло. Натомість наш уиклонічний вихор вдерався у їх середовище і втягав у свій вир декого з їхньої „залізної когорти”, як вони любили себе називати. Першим з них на голос української крові озвався до нас, а на голос серця до нашої „колоністки” Галини головній їхній вербувальник Грицько Сулима. Йому це коштувало партквитка, якого він позбувся вже на другому році перебування в СГІ. Галина під великою таємницею звірялася мені, що у Грицька під партійним квитком у кишені його похідної „гімнастюрки” билося гаряче серце українського повстанця з Херонсонських степів. (Тепер, коли знаємо, що їх обох уже нема, цю таємницю можна безпечно оприлюднити). Трохи пізніше, за Грицьком Сулимою партійна центрофуга відіграла М. Бурлаку, а вкінці навіть найреволюційнішого свого мавра, що одверто вихвалявся перед нами своїми „мокрими ділами” в ЧеКа — Мартина Шклярука (цього за бунтарсько-анархічну негідпорядкованість партійній дисципліні).

Г. Сулима пристав до нашої колонії, а тих два — як казала наша приповідка — з одної стіни урвалися і до другої не пристали . . .

Перший студентський комуністичний осередок в СГІ.

Світлина з кінця 1921 року. Між ними четверо безпартійний: Худяків, Д. Філонєць, О. Чуприна і В. Гарбер. Верхній ряд стоять (зліва направо): Худяків, М. Бурлака, Д. Філонєць, (у профіль) О. Чуприна, В. Гарбер і П. Коренів. Нижчий ряд сидять: Костюк, М. Шклярук, І. Кононів, Г. Сулима і М. Шевченко. Неприсутні В. Лебединський і Кіндрат.

Наші колоністи звали цю групу партійців „зверями”, не „звірями”, а саме так, — з московською твердою вимовою — „звері” і це надавало такому збірному епітетові підкресленого звучання і влучности.

За п'ять перших років „зверям” пощастило обробити і втягнути у свій барліг із студентських старожитців Інституту лише одного, згаданого вже Костюка. Рахунок не блискучий...

Наша молодь у переважній своїй більшості жила ще чаром та ідеалами весни національного відродження. Люті холоди з Півночі ще не поморозили всіх квітів тієї весни. Ми ревниво охороняли їх, як святощі від зневаг і блюзнірства сучасного, тому з оправданою підозрою і недовір'ям обсервували тепер зблизька цей інший табір, ніби й товаришів наших, але чужих духово нам людей з чужими месіянстичними позанаціональними гаслами, що здавалися нам нецирими і не життєвими.

Зрештою не треба було бути особливо прозорливими політиками чи бозна якими психологами, щоб помітити на цій зовсім незагадковій групці неофітів перші загнилі пуп'янки тієї парости, що скоро буйно завітла дурманом, будяччям і пустоцвітами... Ми легко розпізнали пласку безідейність цих новітніх конкістадорів у „папахах” та „будьоновках”, хоч вони й ховали її за банальними фразами нового свого кредо. Ми добре бачили, як вони поспішали захопити місце і привілеї тої „гнилої буржуазії”, яку так жорстоко винищували.

Штучно романтизована ними доба недавніх фронтових перемог під дикі вигуки — „Дайош Петлюру! Дайош Варшаву! Дайош Врангеля!...” випарилася без сліду і тепер ми спостерігали одверті перзгони зголоднілої „братви” за куснем державного пирога (поки що пісного, з капустою...)

Розкусили ми гаразд і внутрішню сутність їхнього замкненого клану. Законом її було слухняне виконання наказів вождів та німий послух їм і підкорення традиційному московському — „не рассуждать!”... Вони, правда, називали це залізною дисципліною в партії, а ми кпили з того та покрадьки розважалися кожного разу новими анекдотами на зразок такого:

„Не думай!.. А, коли думаєш — не говори!.. А як говориш — не пиши!.. Коли ж написав — зараз же пиши спростовання...”

А вже цілком несприйнятним, просто відстрашливим, для нас був той ментально-психологічний комплекс, що культивувався і плекався серед них на ленінському отруйному замісові — „Хто не з нами, той проти нас...”, з їх фанатичною нетерпимістю і параноїчною підозрою до „чужака”. (На цих дріжджах, як знаємо, зросла пізніше сміховнина масова гра у „бдітєльность”).

Інстинктивно відпихала нас також їхня проповідь так званої класової моралі, якою касувалося всі принципи християн-

ської етики, що були основою вікового співжиття і ладу цивілізованих народів і суспільств. В ній особливо наголошувалася принцип відносності моралі, цебто те, що у нормальних людей відоме під глузливою назвою готентотської моралі. У ім'я тієї клясової моралі заохочувалися зрада і донос на свого друга-побратима, навіть на свого кривого (так виник пізніше відомий огидний культ Павлика Морозова), санкціонувалися грабунки та експропріація майна особистого, громадського, церковного, оправдувалися вбивства і розпуста.

Десять так по другому чи третьому році інтенсивної партійної обробки на основах марксизму та діалектичного матеріалізму наші студенти-комуністи почали шукати словесних турнірів на політично-ідеологічні теми з нами — безпартійними (ми знали вже, що до цього часу, в їхньому кодлі закріпилася за нами красномовна назва „безпартійних гадів”). Вони трактували всіх нас гамузом — жертвами старого виховання із звихнутим ідеалістичним світоглядом, що потребував кардинального виправлення. Звичайно, себе вони вважали за єдино непомильних матеріалістів сучасного партійного хову. І це не диво, бо майже на щоденних „партзаняттях” їх начиняли та перегодовували, як той жид гуску галушками, всіма примудрощами з теорії та практики воюючого комунізму. Тож вони й оперували в дискусіях з нами, де треба й не треба, тими завченими катехично-талмудичними цитатами з єдиного тоді підручника „Азбуки комунізму” Н. Бухаріна.

Інколи, не мігши уникнути, ми вступали в таку полеміку. Улюбленим їхнім коником було нав'язати нам тему, якою, вони певні були, загонять нас „на слизке”: „Чи буття визначає свідомість” (матеріалістична теза), чи, навпаки, — „Свідомість, ідеї формують життя?” (ідеалістична теза). Об цей свій гранітний постулат вони, бувало, й обточували свою діалектику.

Часом у суперечках, забувшись, ми вперто (і речево) захищали „сретичну” тезу, що саме ідеї передують і визначають свідомість і буття людини. На доказ цього без труду знаходили переконливі приклади з історії людства, але... вкінці складали зброю і визнавали себе переможеними (це — щоб не попасти у їхній кондуїтний список „упертих”, невинуватих ідеалістів). Правду сказати, нас не дуже то ображала та їхня згїрдливо-менторська поза ідеологічних навчателів, бо ми все одно ясно бачили свою інтелектуальну перевагу.

Отакі „розмови по-душам” ще більше впевняли нас, що в них нам годі бачити товаришів-студентів, хоч би й з іншими відмінними поглядами. Перед нами була нова, окрема каста молоді — ретельних вислужників режиму, беззастережних функціонерів його.

Загалом у тій нашій першій ком'ячейці, як у краплині мікрокосмосу, можна було спостерігати у зародковій майже всі списані тут „чесноти” типової комуністичної організації. При-

міром, її найбільш кольоритні члени Мартин Шклярук і Володимир Лебединський уособлювали собою тип скрайнього ортодоксального, звиродніло-звірячого напрямку, що загрили собі місце в партії своїми, як вони признавалися самі, „мокрими ділами” у підвалах ЧеКа. Вже тоді ми знали, що такий страшний доказ вірності партії і вождеві не був якимсь виключенням, а практикувався досить широко. Багато партійців переходили свій іспит і пробу у такій страшній, майже ритуалістичній ротації обмивання своїх рук у крові клясового ворога.

На протилежному краю були партійці з „людським обличчям”, може навіть заблукані ідеалісти. Цей тип уособлювали Микола Шевченко, Костюк та почасти галичанин Кіндрат. Ці здатні були якщо не на дружбу, то, принаймні, на взаємну симпатію. Усі ж інші являли собою амебovidний тип пізнішого прагматичного партійця-приспосованця.

Коли по часі окреслилася наша „твердолобість” та невіддатність на комуністичні медяники, нас залишили у спокої, але почали з-під лоба придивлятися до нас вже як до недрузів і потенціальних ворогів, почали запоминати і нотувати кожний наш гріх і переступ проти непорочної лінії пролетарського студента і це „відригнулося” більшості з нас через кілька років на великій чистці.

На нас, як на резервуар кадрів махнули рукою ще й тому, що в 1923-24 р. при Інституті було утворено робітничий факультет, так званий „Роб’ак”, який став улюбленою дитиною партії й адміністрації. Створення робфаку мало за головну і ближчу мету пролетаризувати школу тим елементом, що вже мав якісь заслуги в революції, — комсомольцями, партійцями, колишніми червоногвардійцями та робітниками. Оскільки таких чистокровних пролетарів не набиралося досить, то контингент робфаківців поповнювався бідняцьким елементом з сіл та містечок Поділля. Все то була молодь, яка або через лихоліття часу або з матеріальної неспроможности не могла здобути перед тим середньої освіти. З таких і вкомплектовано було дві групи, яких малося піднотувати належно до вступу в Інститут. В абстракції може ідея була добра і похвальна, але перепущена крізь призму ідеології клясово-пролетарської боротьби, яка ввижалася ними мало не за кожним тинном, вона обернулася у потворно-провокаційні форми проиставлення і мало не нацьковування однієї групи студентів, основників СГІ, проти другої, студентів робфаківців. І це ми, старожитні студенти-безпартійні зразу з прикрістю відчули. Неприязний стан двох неприхильних собі таборів підтримувався і навіть підзуджувався цілком одверто партійними керівниками, що свідомо застосовували тут давній, як віки, принцип тиранів усіх часів і напрямків — *Divide et impera!* (Розділай і владуй! . . .)

Для робфаківців організовано було гарний, як на ті часи

гуртожиток. Вони мали свою окрему їдальню, без порівняння кращу, ніж загально-студентська з її основним гарбузяно-маласвим меню. Кожен студент робфаку одержував стипендію, якої ніхто з нас не діставав. Словом, наші комуністичні заводи генеалогічно випередили в цьому на яких два десятки років горезвісне гітлерівське — „Nur für Deutsche” . . .

Неприємна атмосфера підозрілості і недовір'я з домішкою заздрощів до „вибраних” запанувала зразу по організації робфаку і не зникла до кінця. Проте, щоб бути у згоді зі всіма фактами тих часів, треба признати, що наші стосунки до робфаківців, особливо на початках співіснування, були якщо не доброзичливі, то цілком лояльні. Чимало наших товаришів заходилося допомагати їм у труднощах марафонського їх бігу, щоб наздогнати за корсткий час те, чого дала їм нормальна середня школа. Навіть з наших колоністів дехто впрігся в таку роботу. Іван Громик, наприклад, дуже ретельно заходився коло робфаківки Наталки Воробйової, сестри Голови Кам'янецького Округового Виконкому, допомагаючи їй опанувати премудрощі з альгебри, Володимир Мельник мав аж трьох робфаківців, яких муштрував з математики. Правда, часом така жертвність була підбита маленькими егоїстичними мотивами, бо . . . Наталка Воробйова була таки цілком гарна і приємна дівчина, а В. Мельник мав за те підбичування дещо „натурою”, такими, наприклад, незвичайностями як: масло, цукор, зрідка навіть ковбасу і оселедці . . . Проте ці поодинокі факти не прочищали загальну атмосферу напруженості і неприязні між „нами” і „ними”.

21. Крок назад — два вперед . . . (По Ленінському.)

У тій, штучно створеній владою атмосфері синків і пансинків серед студентства СГІ, нас, одначе, турбувала не так та дошкульна матеріально-побутова нерівність „пролетарського” студентства, не змагання за шматком гнилої ковбаси, навіть не покривджені амбіції й чуття господарів, до яких у хату вдерлися і порядкують непрохані гості, - як щось інше, глибше, може навіть не вповні усвідомлене.

Перед нами виростали у всій широчині кардинальні питання духового засягу: як змагатися з духовою загладою і моральним розглінням, що повинню розливається навколо? . . . Як устояти? . . . Чи можна, і чи слід пристосовуватися до всіх тих облудних гасел і обіцянок, що були у такому кричущому розладі з реальною щоденною дійсністю? . . . А може й справді зараз гряде невидима з-за лахміть, нова, світла ера людства, а ми, як ті сліпі кроти у норах, не добачаємо того її світла? . . . Може й справді прийшов час на ґрунтовне передумання і перегляд усіх вартостей та ідеалів, що так владно керували нами досі? . . .

У своєму тісному, довіреному колі не раз ми перебирали ті

болючі думки та питання, а ще більше самотужки на одинці з собою намагалися знайти розв'язку їх. Коли з навалом думок не справлялися логіка і глузд — на поміч часто приходила безпомилкова інтуїція й здорове відчуття правди і ми рішуче відкидали, заперечували, не приймали те все „нове” — силували.

Час збігав, і скільки не розглядалися ми навколо — не бачили серед нас таких, щоб увірували й прийняли нові ідеали і новий спосіб життя. Таких, власне, не було навіть і в самій верхівці, у вождів. Тоді ми лише відчували це, а тепер вже знаємо документально, що якраз не ті голосні їх вожді творили перші загони фанатиків ідеї комуністичного раю на землі. Не вони — ті цінники, кар'єристи, світові ошуканці, яких німці в часі війни перепачкували у запльомбованих вагонах до Росії, робили революцію; не ті, що діставали від американських капіталістів мільйони доларів на розпалювання братовбивства в Росії; не ті, що водночас служили і революції і... царській „Охранці”... Якщо й були коли такі, що горіли святим полум'ям ідеї, то вони без сліду зникли серед голоти разпанаханих „братішек” у димах і курявах фронтових перемог. З тими першими безіменними, обдуреними, задивленими у той привабливий світ, в якому Ванька стане комісаром, а куховарка правитиме державою — вигорів на попіл увесь ідеалізм їхньої забриханної революції. А тим часом із темних надр і щілин нового життя виліз на світло денне також новий тип людини, якому самі породільники дали нове, не знане ще в жадній енциклопедії ім'я „шкурника”...

Наше вужче товариство і всі такі як ми продовжували жити серед нової дійсності у ментально духовій напрузі: минуле не забувалося, сучасне збридлилося, поволі гасли надії... Врешті-врешт з під тої герметичної задухи, в якій ми перебували, пара мусіла була знайти собі якийсь вихід назовні. Тож ми кинулися в той бік, де важкий молот руйників старого ще не почав торощити так нищівно, — кинулися до справ церковно-релігійного життя, яке досі було збільша по-за нашою увагою. Саме тоді почалися перші підземні струси під будівлею такої здавалося непохитної твердині, як Російська Патріярша Православна Церква. У лоні її на Поділлі, як і скрізь, розпочалася боротьба між старою церквою і новим сучасним її відламом, відомим під назвою „Живої” або „Обновленчеської” Церкви, яку, до речі, очолив старий „приятель” українців єпископ Пімен Пегов, обраний обновленцями в 1923 р. на митрополита України. У той самий час після історичного Київського собору в 1921 р., на якому було відроджено Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ) розгорнулася і в нас на Поділлі жвава праця по організації парафій УАПЦ, а разом з нею почалося змагання та суперництво з послідовниками Російської Патріяршої Церкви та її відламів. Тож зрозуміло, що наша увага і невитрачена національна

енергія й скерувалися тепер на підтримання і розріст нашої національної церкви. З недосвідчености і наївности нам навіть здавалося, що влада хоч би вже з природи своїх „прогресивних” гасел мусить, якщо не протегувати, то, принаймні, не перешкоджати нам у розбудові та зміцненню нашої церкви. Нам і невдогад було, що і в цій справі вона буде діяти за своїм випробуваним принципом: „розділяй і владуй”. Ми й кинулися із запалом і ентузіазмом у цей новий рух.

Пригадую, коли настав критичний момент у боротьбі наших автокефалістів, як звали популярно послідовників УАПЦ, і вирішувалася доля православної катедри в Кам'янці — чи бути колишньому міському соборові нашим, тихоновським, чи обновленцьким, — у рух прийшло сливе все студентство вищих шкіл міста. Громадою підписувалися вони під проханням до Окрвиконкому і масово прийшли на багатолюдні збори у самому соборі, де голосуванням мала вирішитися доля собору. Серед наших активістів можна було бачити навіть таких принципово світських студентів, як брати Мізині, О. Губа та ін. Не поміг ревним послідовникам „ісконі-русского православія” і невдалий підпал собору, вчинений ними напередодні. Емоційне голосування того дня, хоча й носило характер старокняжого віча: хто кого перекричить, — залишило катедру за українцями і безперечно заслуга в цьому належала кам'янецькому студентству. Цей успіх особливо показовий, коли зважити, що саме в містах України українізація церкви, пов'язана з ідеєю соборноправности і практикою висвяти українських єпископів на Київському соборі 1921 р., зустрічала особливий опір серед міського духовенства з його сильним у церковно-релігійній полеміці активом. Не менший також опір був і серед світської чиновно-обивательської та міщанської частини міст. Тож ідеї нової УАПЦ приймалися і приживалися переважно по селах, хоч треба признати, що й там вони мали обмежений успіх. Так, за висновками церковного історика І. Власовського (т. IV, ст. 154) за п'ять років руху кількість парафій УАПЦ становила приблизно 11% до всіх тогочасних православних парафій України. Правда, наше Поділля вело перед у цьому, нараховуючи у себе біля 300 парафій, себто округло четверту частину парафій цілої України. По наших селах найшлося чимало гарячих adeptів і провідників відродженої УАПЦ переважно серед інтелігенції молодших верств. Так ми вже знали, що наш товариш по семінарії О. Потульницький, по закінченні юридичного факультету Київського Університету, обрав тяжкий шлях служіння своєму народові, — зразу прийняв сан священства і під кермою Кам'янецького єпископа Максима Задрівняка з головою ввірнувся у справу організації українських парафій та в скорому часі очолив Кам'янець-Подільську Округову Церковну Раду. (Нагородою за це йому була „десятка” років поневірян у таборах Далекої Півночі з 1929 до 1938 р.).

Багато студентів, як також і дехто з професорського складу, були тоді членами створеного Кирило-Методіївського Братства і брали активну участь у житті УАПЦ. Вони залюбки заповнювали аудиторії, де відбувалися диспути на релігійні теми (тоді ще більшовики дозволяли собі зідка такі жести показової толерантності) та брали участь у різних інших того роду okazіях. Так, наприклад, коли професор загальної історії ІНО Йосип Олексіюк приймав улітку 1922 року висвяту на єпископа УАПЦ від митрополита В. Липківського і єпископа І. Теодоровича, то студенти виповнили собор по вінця і тим надали врочистостям підкреслено демонстративного характеру. А молодий, динамічний єпископ І. Теодорович у той час мав серед нас особливу шану і популярність, виростаючи у наших очах мало не в новітнього національного пророка — так були ми спрагли тоді за людьми сильного духа і посвяти та психологічно наставлені на прийняття першого сильного, згоб відважився стати нашим проводирем. Ще таке все можливе було тоді...

Відомо, що юнацькій порі взагалі властиво забувати злигодні й лихоліття. Так і ми стали забувати ті перші часи мстивого шалу, коли переможці досхочу впилися кров'ю тих українських мучеників, які не встигли чи не змогли вийти на еміграцію, а тут не зуміли законспіруватися. Згладжувалися й ті перші пам'ятні роки, коли руками садистки Фані чинилася в місті „революційна законність” і пролилося стільки крові наших людей у застінках ЧеКа. Тепер прийшло деяке відпруження: люди зникали ночами тихцем, поодиноці, а не цілими групами-пачками. „Органи” перейшли на „мирне” темпо роботи, вони перекинулися на методичне полювання за колишніми петлюрівцями, виловлюючи свої жертви переважно по селах серед учителів, кооператорів і духівництва, тепер вони множили і впорядковували картотеки на підозрілих і потенційних своїх ворогів.

На зміну хаотично-безладній господарчі воєнних років прийшов НЕП — (нова економічна політика). Влада попустила віжки не тільки над селом. У містах з-поза такої ще недавно одіозної постаті, як „спекулянт-контра”, вийшов на поверхню ув'язнений дух ініціативи та сприту такого меткого люду, як торговці, ремісники та дрібні промисловці. До того ж влада стабілізувала новими грішми-червінцями свою стару знецінену валюту. Сказати по правді, той куций господарський ренесанс мало відчувся нашими студентськими плунками, проблема відживлення все ще була у нас головною та найважливіше було те, що в нас увійшло нове почуття полегші, ми стали почуватися якось безпечніше, вже не так боязко оглядалися кожного разу „на задні колеса”... Стало більше жартів між нами, пісень, довірливих розмов.

З цього часу можна навести образок нашої приспаної безпечности: невдовзі по тому, як ми відвоювали для українців

місцевий собор, наша колонія готувалася до своєї першої значної події — одруження Галини з Грицьком Сулимою. Порядок і всі деталі веселої okazji, що мала відбутися, вирішувалися задовго перед тим у жвавих дискусіях і пропозиціях усіх членів нашої колонії. Врешті, за згодою молодих, вирішили надати їхньому весіллю давнього гетьмансько-козацького стилю. У цьому задиркуватому пляні пішли аж так далеко, що на день вінчання (звичайно у нашому соборі) подіставали з Пушкінського дому через мистецтвознавця Гагенмейстера з комори театральних реквізитів козацьке вбрання для хлопців: кунтуші, жупани, широкі штани, кольорові чоботи тощо. Дівчата мали свої власні барвисті строї. Уся та мальовнича групка поногого літнього ранку й рушила пішки через міський бульвар та Новий міст до собору в центр міста. Зустрічні остовпіло зупинялися. Видно було — не могли собі второпати й розтлумачити таку незвичайну витівку. Один добродій не стримався, підійшов до мене на мості й збентежено впівголоса промовив:

— Ви що, збожеволіли?.. Навіщо викликаєте вовка з лісу?.. Т аж вас усіх підберуть вночі туди — в „Акцизне Управління...” (там усе ще містилися „органи”). На щастя того не сталося. Але то, безперечно, була легковажна бравада, гра з вогнем...

На весні 1923 р. студентів нашого курсу розіслали на першу с-г практику. Мене відрядили у Могилівський „кущ” радгоспів. Сім чи вісім їх було утворено на місці колишніх панських маєтків та економії і, за господарською традицією, вони тепер вважалися спеціалізованими радгоспами по культурі цукрового буряка, хоча в тому році вони зібрали заледве десяту частину того, що зібрано було в останньому перед війною році.

Програма практики була цікава і не прив'язувалась до спеціальних практичних завдань чи до участі в певному означеному циклі робіт, вона залишала вільну руку самоініціативі студента. Головним завданням було ознайомитися з природними умовами і описати їх (грунти, флору, мікроклімат, с-г шкідники) та структуру й економіку господарств.

На початку я обстежив усі радгоспи, приділивши на кожний по тижневі, а потім образ два, найбільш догідних для себе (Чернівецький та Серебрійський), щоб там уже опрацювати зібраний матеріал. Багато цікавого і повчального я познаходив з минулого тих господарств. Сучасний же їх стан, із заледве наполовину постягуваним після революційного розгрому реманентом і тяглом, а також неврегульованим питанням робочої сили (за браком її подекуди практикувалася в радгоспах навіть половинщина та оплата натурою) та ще й, до того, плинністю і нефаховістю нових керівників, мало чому міг навчити студента, хіба що за методом дослідження „від протилежного”. Крім усього того дошкуляв бюрократизм у

ступнево централізованому адмініструванні радгоспами аж із двох центрів — Могилева-Подільського та Вінниці.

Деякою ілюстрацією тодішнього стану тих радгоспів може правити Серебрійський радгосп. Завідуючим тим радгоспом був такий собі Терехов, колишній червоний партизан, добряча, щира людина, але повний невіглас у сільській господарці, а надто в бурякосіянні. Він понастановляв на всі пожиточні місця своїх земляків, яких виписав аж із далекої Тамбовщини. Вся та компанія зайд (усі самотні) жила неохайно-безладним побутом „общего котелка” і змагалася в догоджанні своєму патронуві. Широка натура цього „зава” вряди-годи зривалася до самогонки та ще до... української пісні, в якій він упрост кохався. Він міг годинами простоювати на плянтації, слухаючи як сільські дівчата на буряках виводять одну за другою пісню, а вечорами мучив кількох нас, українців, щоб співали його улюблену:

— „Ой у поліє жито, ізбіто в капите...” — це його дослівний варіант відомої нашої — „ой, у полю жито, копитами збито...” Цю пісню він залюбки зотягав перший високим фальцетом, мрійно заплющивши очі й по своєму уявляючи ту козацьку драму...

У цьому радгоспі я зблизився з одним українцем, недавнім канадським робітником, що незадовго переді мною прибув сюди з далекої Канади. Звали його Романом, а прізвище — забулося: якось так, не то Грицишин, не то Луцишин. Розказував він, що їх прибула тої зими у своєтський рай ціла група у 28 чоловік, усі з Галичини, всі стали жертвою довір'я, спіймалися на гачок облудної пропаганди про тутешнє вільне життя, великі заробітки і взагалі — земний рай для трудящого люду. То ж їх, нещасливих, советська бюрократична машинерія й розкидала по Україні. За „рознарядкою” неборачний Роман і попав у цей глухий кут Поділля. По кількох місяцях перебування в „раю” він ясно побачив свою фатальну помилку, побачив, що сувора, неприкрита дійсність наміялася з його рожевих надій, а його клясово-наймитський інстинкт тяжко обдурило його, але... було каяття, та вже не було вороття...

У Тереховській „вотчині” Роман „болтался”, за виразом Терехова, у статусі постійного „зама”: то заступав комірника, то польовода, то вкінці старшого конюха. А тим часом його дві добрячі канадійські валізи вже встигли наполовину спорожніти: то роздарував, то обміняв, то задобряв кого треба було. А тепер от бідолашний, простодушний син галицького села „заводив у гіркий кулак”, зв'язався мені у своїй біді, та проклинав той лихий день, годину і людей, які так тяжко ошукали його і... вже солодко мріяв не лишень про капіталістичну Канаду, але й про своє вбоге село під Коломиєю. Я щиро переймався його бідною-гіркотою, не міг звичайно, зарадити його лихові, але став для нього бодай мовчазним, а го-

ловне - незрадливим свідком його тужних пісень „на ріках Вавилонських”.

Тим часом у перебігу моєї агрономічної практики я дізнався, що в сусідньому селі мешкає мій колишній товариш по Приворотській бурсі, а потім семінарії, Іван Крижанівський. Затурканий, заляканий, невлаштований, він усе ще перебував на гіркому хлібі утриманця свого батька, сільського диякона. Разом із ним проживали дві його сестри, теж дожидаючи у моря погоди...

Одного разу ми з Романом відвідали їх. У мене була таємна доброзичлива мета: може щось вийде у нього з якоюсь дияконівною такою, що поверне його безнадію „на ясній зорі, тихій воді?”... На жаль, так не сталося. Ні одна з сестер не викликала у Романа бажання зустрітися з нею вдруге.

Проте того разу ми мали іншу, справді цікаву й рідкісну, нагоду побачити на власні очі чудо оновленої ікони. Саме в тому році той і досі не з'ясований феномен повсюдно траллявся по селах Поділля і глибоко хвилював та переймав людність передчуттям містичного втручання Божої сили у людські непотребства. Тоді першою пройшла чутка, що золоті бані єв. Софії в Києві одного ранку раптом засяли чудесним жаром оновленої позолоти на них, що те диво-чудо бачили тисячі людей та що влада навіть призначила наукову комісію, яка б мала розкрити і довести, що то все були „махінації і проїскі оголтєлих церковників”...

Одночасно в других місцях України об'являлися інші чудесні знаки, а найбільше, то оновлення ікон. Це було щось таке, чому пояснення не знаходили, а чудом страхалися вголос назвати. Тож із належною пересторогою та обережністю Іван і привів нас до такої селянської хати, де сталося оновлення ікони. За словами господині, звичайної селянки, „воно” почалося кілька днів тому зранку, коли вона молилася Богу у великій хаті. Образ Божої Матері почав на її очах оновлятися — поступово ясніти, ніби зчищатися з двох протилежних кутів. У збентеженні вона лише скрикнула — „Ой, патку мій, що це таке?!...” — як те чудо припинилося.

Ми, дійсно, побачили цілком виразну картину: на паперовій літографії образу Божої Матері, що так були розповсюджені у нас з московських видань І. Ситіна, ясно видніло, що фарби з двох кутів на образі були ніби обмиті чи поновно відфарбовані, і це одразу впадало у вічі. Надто очевидно була тут відсутність якоїсь фальсифікації, чи обробки хемікаліями, або газами, як то закидалося офіційною строною та й сама господиня ще перебувала під свіжими глибоким враженням того, що сталося. Надто очевидною була глибока віра і чисте сумління простої безхитрої селянки, щоб підозрівати її в ошуканстві. Ми з Романом пробували, для годиться, вдавати не зовсім переконаних скептиків, але на дні душі кожен ховав невисловлене глибоке враження.

Тасмнича та хвиля з оновленням ікон завершилася так званім Калинівським чудом, яке викликало не тільки широкий розголос із втрученням у справу влади, але набрало було характеру спонтанної й масової реакції віруючих на тодішні форми примітивної антирелігійної пропаганди та проти фактів брутально-блужнівської практики більшовиків.

Коротка історія цього така: в 1923-24 рр. Червона армія переводила маневри поблизу польського кордону. Якась військова частина переїжджала на селянських підводах (мобілізованих) на ті маневри в напрямкові на Вінницю. Під'їжджаючи до с. Калинівки, валка підвід зрівнялася з фігурою — дерев'яним хрестом із намальованим на блясі Розп'яттям. У ті часи такі фігури ще виділи скрізь по дорогах та перехрестях Поділля. Візник першої підводи, що порівнявся з хрестом, здійняв, за звичаєм, шапку і перехрестився. Комісар, який сидів на його возі, почав глузувати з нього, і, прицілившись, вистрілив з гвинтівки у хрест. Раптом з Розп'яття потекла кров. Дядьки позіскакували з підвід, побігли до хреста, поставили на коліна і почали молитися. Сталося велике замішання. Червоноармійці також були сильно збуджені цим, а дехто з них й собі пішов за прикладом селян. Вістка про це блискавкою пішла по краю і далі. Звідусіль почалися масові паломництва до хреста. Люди йшли цілими гуртами з ближчих і дальших околиць Поділля, Волині, Київщини. Кожна група несла великий дерев'яний хрест і закопувала його біля цієї фігури. У скорому часі Калинівську долину заставили хрестами немов величезне цвинтарище. Простою репресією годі було вже задушити цей рух. Спочатку влада робила вигляд, що не зважає на це, але вкінці мусіла була навіть відрядити туди спеціальну комісію київських учених. Під офіційним тиском та горе — комісія прийшла до „мудрого” висновку: „Очевидно під бляхою в дереві хреста було дупло, а в ньому в час комісарового пострілу сиділа пташка, ну і...”

Таке сміховинне пояснення, звичайно, нікого не переконувало, бо було відомо, що ні дупла, ні гнізда в ньому не було на тій фігурі.

У той самий час і в нас на Ушичинні наробило розголосу „Антонівське чудо”. У с. Антонівці під Ушицею в криничці біля тракту об'явився образ Божої Матері. Вже загубилося в цій історії, хто саме та за яких обставин уперше побачив той образ, тільки й сюди почався здвиг прочан. Богомольці вклякали на коліна, їх укривали накриттям, і багато з них сподоблювались бачити відбитий у воді образ Богоматері. На тому місці постала окрема парафія УАПЦ з повним кліром. Раз-по-раз на замовлення прочан правилися молебні, акафісти, парастаси. (Між іншим, мій дальший дядько Пилип Гарбер, брат у перших мого тата, був там за дуже ревною і активного дяка. Звідти його й забрало ГПУ.) Хоча обставини та засяг Антонівського чуда були менш голосні, ніж чудо в Калинівці,

але наслідки були ті самі: зліт релігійного почуття серед лю-
дності та демонстрація цього в паломництвах, які захопили й
околишні повіти.

На початках, як говорилося, влада вибрала тактику ігно-
рування того руху, офіційно кваліфікуючи його, як пережиток
давнього затрусіння народу „релігійним опіумом”, водночас
вона старанно глушила чутки, застрашувала свідків, адміністра-
тивно обмежувала рух прочан тощо. Аж пізніше виявилось,
що комуністи потайки докладно реєстрували через свою аген-
туру всіх, хто активно був пов'язаний з цією, такою небажа-
ною і клопітною для них, справою, яку не так просто було
підвести під злочин. Характерно, наприклад, що багато піз-
ніше, коли більшовики вже не криючись нищили УАПЦ, на
процесі єп. Максима Задвірняка та о. Давиденка в 1927 р., цьо-
му останньому інкримінувалося на суді те, що він у 1924 році
також підходив до кринички у с. Антонівці і брав із собою свя-
чену воду звідти.

Та щаслива пора, коли ілюзії часто-густо ввижаються
за реальне ще тоді не минулася для нас. Не так той уславле-
ний пропагандою НЕП, як інші важливіші для нас факти і
фактори підсилювали ті ілюзії. Так, у кінці 1922-23 року бу-
ло проклямовано владою створення на колишній території
царської Росії нового державного утвору і надано йому вель-
ми немилозвучну назву СРСР (Союз Радянських Соціалістич-
них Республік). Ця, чисто бюрократична фікція федерації ні-
би окремих держав, з Україною в складі, мала на меті вбити
клин у все ще міцні сепаратистські настрої, проте вона буди-
ла у декого з нас неясні сподівання: „А може й справді мати-
мемо хоч червону, але свою Україну?.. А потім видно бу-
де...” Одночасно людність Радянського Союзу вщаслиблю-
валася першою конституцією, яка також виявилася ніколи
не баченим ще документом політичної гіпокризії чи, попросту,
свідомого шахрайства, але попервах з нею також в'язалися
ілюзії.

Вживалося, що віжки начеб то попускалися далі і то в
найбільше бажаному для нас напрямкові. Офіційно розгорну-
лася по Україні так звана українізація урядових інституцій,
шкіл, видавництва, театрів, ба, навіть, і робітництва, кадри яко-
го, особливо на Донбасі, швидко збільшувалися за рахунок
утікачів із села. Туди подалася, замітаючи сліди по собі, за-
можніша й далекоглядіша частина українського селянства.

Звідкись, як гриби по дощі на лісових порубах, взялася
нова молода парость наших письменників і поетів. Правда, во-
ни більше вовтузилися та полемізували між собою, ніж тво-
рили. Їхні асоціації та об'єднання з такими вигадливими мов-
ними камуфляжами, як ВАПЛІТЕ, Гарт, Плуг, ВУСПІ і під-
годжали партії, нещиро каляли у своїх збоченнях від про-
летарської лінії та робили одні другим закиди в націоналіс-

тичних ухилах. Проте більшість письменників, коли не всі, таки плекали свою українську мову, шукали нових стилів і мимоволі нав'язувалися до наших кращих літературних традицій. Тими справами переймалися більше студенти нашого ІНО, а нас вони зачіпали тільки рикошетом.

У самій столиці України нечутно зійшов тоді зі сцени довголітній голова її уряду — румунський жид Х. Раковський, що мав уже виправдану репутацію душогуба українців, а на його місце прийшов В. Чубар — українець бодай з походження.

Десь там у центрах — у Харкові та Києві, ми знали, коло справи українзації заходилися такі партійні „риби”, як О. Шумський, Любченко, Гринько, Порайко, Таран та інші й усю ту справу підпірав своїм партійним авторитетом М. Скрипник, колишній „близький соратник самого Леніна”. Виглядало все нам на вельми надійну справу... Що вже було дивуватися нам, зеленим легковірам, коли й вони, такі „биті”, (усі, крім М. Скрипника, були або колишні боротьбісти або укапісти) на ширу віру сприйняли Ленінове цінично глузливе: „Що?.. Українці хочуть своєї мови?.. Дати їм дві українські мови!..” І невдогад їм було тоді, що вся українзація — то було в дії ленінське тактичне гасло: „крок назад — два вперед!..”

Проте тут кремлівські верховоди таки прорахувалися: на дозволену українзацію вони дивилися лише як на тимчасовий тактичний маневр, спідоваючись, що за інерцією старих імперських традицій вона не піде далі ужитково-побутових раміц. А тут вийшло те, що українзація, оминаючи бюрократичні перепони і саботаж партійного та помосковленого шовіністичного елемента, розігріла заморожену національну кров аж так, що чого-доброго й увесь організм зніміться на рівні ноги... Чи ж диво, що на такому тлі й ті всі чуда з криничками, фігурами, позолотою бань, оновленням ікон могли сприйматися й нами підсвідомо як передвісники жаданого найбільшого чуда — воскресення Країни.

Та Всесоюзна комуністична партія вчасно для неї схаменулася і почала поволі „убирати коней в шори”. Вже на своєму червневому пленумі в 1926 році вона недвозначно „нагадала” про завдання і межі українзації, а нагляд за тим поклала на такого ката і „знавця” українських відносин, як Лазар Каганович.

Десь тоді ж з'явилася й підступна, ніби компромісна формула про радянську українську культуру „національну за формою і соціалістичну за змістом”, формула, за якою в дійсності ховалася давня нетерпимість і сучасна ненависть до нашої самотності.

Ще раніше 14-й З'їзд партії в грудні 1925 року прийняв особливо важливе рішення про широкий плян індустріялізації, що фактично мав завдати перші відчутні удари по відносно ситному селу.

У 1924-25 р. пройшла в краю хвиля нападів на „сількорів”

— цих справжніх колючок у тілі села. На такі, зрештою не першорядної державної ваги випадки, комуністи зразу зареагували з підкресленою суворістю: Верховний Суд совєтів видав постанову, щоб напасників на „селькорів” судити по лиховісній 58-й статті із застосуванням найвищої кари - розстрілу.

За цими зворотами тактики комуністів — буревісниками близьких змін їх генерального курсу, наші старші й досвідченіші товариші-однодумці вже бачили позначки недобросо. Увесь той рух в період від 1921 до 1926 рр., з відродженням УАПСЦ, з чудами, з українізацією, з економічними „полегшами” — у їх тверезій, без ілюзій, аналізі й оцінці насправді виглядав не як наше змагання, а тим більше спротив, але скорше, як перші конвульсії приреченого кролика у стисках полоза...

Життя показало, і то скоро, що все те дійсно було монструозною державною провокацією всеукраїнського засягу з тим, щоб, зробивши крок назад, витягти на поверхню усі старі вцілілі, усі нові зросші, усі потенційно активні сили української нації, а тоді двома скоками вперед розправитися з ними раз назавжди, радикально. І ту пекельну роботу, як знаємо, Каганович і Ко. виконали згодом з комуністичною сумлінністю: спершу вигубили весь культурний цвіт нації, а потім узялися за наше многострадне селянство...

На це історія призбирала без нас мільйони чисел, тисячі імен, фактів і дат.

22. Ліс рубають — тріски летять.

Життя тим часом брало своє, воно втручалось у такі сфери людського буття, загонило людей у такі завулки і глухі кути, де вже ідеологічні плоти і бар'єри між ними тріщали, розгороджувалися і валилися, де перепліталися і схрещувалися найдальші та найменш схожі стежки людей. Тільки з вузького кола знаних мені й згадуваних тут осіб — кілька прикладів:

Знана тоді красуня, попівна Оля Маркевич, із Стружки несподівано пов'язала свою долю з перехожим командиром Червоної армії того ж таки літа, коли замордували її брата Миколу у льохах Барської ЧеКа, а вже в сорокових роках, була чутка, — вона пишалася титулом совєтської генеральші.

Така тихенька в дитинстві, мовчазна й занурена у книжку, Зоя Зінченко по скінченні гімназії підчепила собі до пари також з „положенієм” (тішилися батьки). Її чоловік, Новіков, був у перших роках становлення влади завідувачем Могилів-Подільської Наросвіти.

Надія Корнич подруга моєї сестри Ніни по Кам'янецькій Маріїнській Гімназії, одружилася із згадуваним тут студентом-партійцем Костоюком і цей альянс, також для всіх несподіваний, не спинило те, що батько її був типовою і свіжою ще „кон-

трою” (колишній царський урядник), а брата її Івана, гарячого юнака-петлорівця, забили червоні ще в 1919 році.

За найтрагічніший приклад загнаного у кут життєвих завулків міг правити наш юний друг з останнього випуску семінарії Миша Матковський, цей безвільний, слабодухий юначок, якого родинні обставини рано звели на тяжку хресну путь священика. Не довго він втішався спокоєм затишної парафії на Проскурівщині. Дуже скоро й він зазнав, разом зі всіма його собратами-священиками, зневаги, утисків, переслідувань, кількох арештів. Кінець-кінцем не видержав — заломився. Зрікся сану. Почав працювати районним клубним робітником, а вірніше — обернувся у помело в руках простацьких районних заводил. Читав антирелігійні лекції, блюзнірствував... І все те за мізерну мисочку сочевичної юшки, щоб якось утриматися при житті з великою, по батьковій смерті, родиною. Нічого не допомгло. Життя батожило його без жалю до самого кінця. Біда за бідую сипалися на молоду голову. В додаток до всіх нещастя його покинула дружина з малим дитям, а в тридцятих роках у розпалі колективізації його жорстокі хлібодавці, вимотавши свою жертву доценту, пришили йому якесь „дело” і... розстріляли.

Не можна забути й того, як по тодішніх часописах рясніло жаскими прикладами, коли сини й дочки зрікалися своїх батьків (куркулів, священиків), плюгавили святині і вівтарі й такою ціною намагалися якось дістатися до вищої школи, до світла науки. Так рубали ліс, а тріски розліталися... Серед молоді ширився цинізм, і суспільство все глибше вгрузало у болотяну твань нової клясової моралі, у якій вже не залишалось місця давнім святощам і чеснотам.

Одного вечора пізньої осені 1923 року до нас у колонію забрів Є. Н., студент-новак, що цього року вступив до СГІ, — мій ровесник і давній приятель ще з Нової Ушиці, коли я там учителював у В. П. Школі. Ще відтоді я знав усю його таємницю: він колишній старшина армії УНР, родом з Чернігівщини, після поранення в боях з більшовиками мусів залишатися „по цей бік”. Добрі люди переховали, перетримали його, і вже пішов четвертий рік, як він тихцем замітав сліди по минулому на вчителюванні у глухому селіці Жванецької волости, де й одружився. Усі ці роки ніхто його не турбував. Здавалося вже, що його таємницю міцно і надійно приховано. Тепер його потягнуло до вищої школи, і от цієї осені, діставши відрядження від спілки Робосу, він без перешкод вступив до нашого СГІ.

А через кілька днів його викликали в ГПУ „на інтерв'ю”. Три ночі його розкривали та розколювали. Приперли його так, що він змушений був у всьому признатися. Вкінці поставили перед ним рубу дилему: або бути у них „сексотом”, або розлучитися з волею, дружиною, малим синком, а може й зжиттям. І нещасний заломився, здався... Тепер-от сидів у нашій

з Петром кімнаті й, ридма схлипуючи, розповідав нам про все, як на сповіді. Товкся у відчаї головою об стіл, весь обвислий, знесилений, морально знищений.

Тяжка та драматична сцена назавжди залишилася тасмницею нашої трійки, але того вечора мозок мій різнуло боляче: „От і між нас страшною тінню ввійшов перший „стукач”. Не якийсь здогадний, а реальний, свій стукач...” Так вирубували ліс і трісок розліталося все більше...

Не беру гріха на душу, коли скажу, що з тої пори бідолашний Є. Н. став мені ще ближчим товаришем, тяжко скривдженим долею побратимом, і ніколи між нас не влізла отруйною гадюкою підозра, зневіра чи осуд.

В Інституті у нас стало відчутнішим стежливе око партосередку та втручання його у всі шпари студентського життя. Часом улізлива увага партійців не минала навіть персональних стосунків між нами: хто з ким товаришує, гуляє, як і де розважається тощо. Брак помітного приросту новими членами інститутський партосередок надолужив іншим: не зогляділися ми коли та як, він почав обростати іншою спорідненою злякисною тканиною, яка дістала назву „безпартійного активу”. Ці вільні, чи невільні їх ступайки брали на себе фальшиву ролю виразників волі й опінії всієї студентської маси, хоч їх, порівнюючи, було й не так багато. Так захотілося історії, щоб той, обмежений на початках, злочинний світ пробосвиків комунізму ширився, підтримуваний силою, терором, підступством, а світ ідеалістів національної революції слабшав, марнів і все глибше ховався у шкаралупки самоізоляції. Ми все далі відштовхувалися і відокремлювалися, як ті вершки у пущеній в хід центрофузі, й стали нарешті пасивною мовчазною меншістю — silent minority. Це викликало з протилежного табору спорадичні атаки на нас та обвинувачення у громадсько-політичній пасивності.

На різного роду студентських зборах раз-у-раз натякалося на „групу ідейних відчуженців” та згадувалося недвозначно про якісь „чужородні тіла у здоровому організмі колективу”, про необхідність вилучення їх з організму — „За вушко їх та на сонечко!...” казали. Поки що таке кидали у повітря ніби безіменним, анонімним адресатам, але ти їжився, як на холоді і думав: „Чи не в мій це город камінці?...”

Атмосфера підозри, недовір'я, стеження, залякування прогресивно згущувалася. Особливим більмом у оці була їм ота загадкова нерозкрита група з тої мовчазної меншости, яка порушувала гармонію тотальної духовної підпорядкованости всього колективу одній генеральній лінії. По всьому видно було, що наші партійці лише дожидають слушного часу, сигналу зверху на розправу з тою групою.

Той, очікуваний ними сигнал прийшов восени 1925 року. Та про це трохи далі.

Між тим ми налягали на навчання. Час швидко збігав нам за лекціями, лябораторними вправами, готуванням до за- ліків, за доривчатими підробітками та докраю обмеженими й збіднілими по-пролетарському розвагами. Так підбігла пора їхати на останню перед закінченням школи практику. На весні 1925 року мене було відряджено до „куща” радгоспів Старо- константинівської цукроварні з осідком у головному радгоспі на базі колишньої старої економії при с. Ладигах.

На моє велике задоволення там я мав висококваліфіковане керівництво з боку головного агронома Албула, грека з походження, який закінчив в час війни Петрово-Разумовську С.-Г. Академію та ще одного ветерана цієї економії, старого Ширніна, агронома, що мав за собою славу Уманську С.-Г. Школу і величезну практику в культурі цукрового буряка таки в цьому господарстві. Немов рідний дядько, він для мене був зичливим учителем і добрим погоничем, який не злавив з мого карку до самого кінця практики. Почав я її з найнижчих „субприказчицьких” шаблів: ще вдосвіта об'їздив я верхи на своєму сірому в яблуках виноходцеві „Чижикові” Ладиги, Губин та інші околиці села й гучним голосом, що аж луна ляскала, скликав дівчат на буряки. Потім мусів давати лад і порядок кільксотенній армії дівчат, жінок і підлітків на шаруванні, прориванні та перевірці буряка. Організував від початку до кінця складну й клопітну справу боротьби з гусеницею лукового метелика, яка нещадно насідала того літа на плантації. Так я перейшов багато чого з головніших сезонних процесів у спеціалізованому господарстві, вклично по обмолочуванні і сортуванні насіння з бурякових висадків. Окрім того я сумлінно виконав тоді економічно-господарське дослідження району і радгоспу, яке потім правило за матеріял на семінарах з організації с-г-ва у проф. І. А. Олійника.

По закінченні тої практики вперше увійшло в мене рідкісне відчуття певности, що ти знаєш, умієш, можеш... Спасенне це чуття, якого в більшості так бракує студентам фахових шкіл перед закінченням їх студій (Згадати б „Записки врача” Вересаєва чи „Інженери” з трилогії В. Гаршина та інші.)

За те літо я призбирав також багатий гербарій дикої фльори району, гербарій смітників та частково фітопатологічний з невеличкою ентомологічною колекцією. Без зайвої скромности я був більше ніж задоволений з себе. От тільки муляло мене одне: я знав що для повного й успішного завершення практики студента за драконівськими законами нового часу йому потрібно також проявити себе активним ще й з громадсько-політичного боку, а тут якраз мій балянс не був блискучим. До такої, вельми розтяжного змісту для радянського студента категорії праці, як громадсько-політична, могли входити: організація нових радянських свят, читання селянам

лекцій, особливо на теми землеустрою та переваг колективного способу господарювання, різного роду антирелігійна активність, налагоджування праці в кооперативах (тоді ще споживча та с-г кооперації не були згвалтовані й удержавлені), участь у праці сільради, комензаму, комсомольського осередку радгоспу (якщо партійні батьки вдостоять студента високим довір'ям), різних товариств державного значення, як „Осоавіяжем”, спортовий гурток на здобуття значка ГТО („Готов к труду і обороне”) тощо. На останньому щаблі громадської активності студента вважалася його участь у драматично-співочих гуртках. Усе це мало бути підтверджене відповідними посвідками.

Тож мої досягнення на цьому полі були досить мізерні, хоч я й намагався щось зробити, головню для забезпечення себе бодай двома-трьома бідненькими посвідками. По правді не вистачало мені часу на ті дурниці. Ледве спромігся я лише на одну лекцію для селян с. Ладиг, на яку зусиллям радгоспного робочкому Яремчука, сільського комензаму та парторга пошастило якось зібрати-зігнати до сільбуду зо два десятки натруджених працюю дядьків.

Я розгорнув перед ними клясичну схему переваги великого (колективного) сільського господарства перед дрібним сучасним селянським Наголошував на широкі можливості механізації та машинізації, не проминув нагадати їм, скільки то дармує облогом землі по їх межах, розчулювався над долею безтяглових та „однолошадників” тощо. Свою лекцію закінчив у досить високих мажорних тонах.

Мої слухачі, гаразд уже вимуштровані та дисципліновані своєю владою (хоч то були прямі нащадки давніх, ще з княжих часів, вільнолюбних і непокірливих „болохівців”), слухали мене уважно-ввічливо, не гомоніли між собою й навіть мало позіхали. За звичним порядком перейшли до запитань. Тут сталася трохи затяжна павза. Нарешті з півтемного кутка голос:

— Товаришу, агрономе, а скільки нада маку на десятину?.. Від відповіді на це коверзувате запитання вирятував мене наш робочком Яремчук:

— Цей опрос не по существу! Хто ще має запитання?.. Нема?.. Збори закриваються...

Восени того пам'ятного 1925 року, із гарним зарібком у кишені, втричі більше обважений дорожними паками, вертався я з піднесеним настроєм назад до школи. Де ж пак, ще яких півроку „натиснути на педалі” і диплом матиму в кишені...

Та не так сталося, як гадалося. У Кам'янці чекала на нас зловісна новина: в Інституті оголошено генеральну перевірку — „чистку” студентів нашого курсу, яка почнеться завтра. Сталося, як у того Грибоздівського героя: прямісінько —

„З корабля — на бал . . .” Стало вже відомо, що спеціальна комісія перевірятиме докладно академічну успішність кожного студента, його громадсько-політичну активність, соціальне походження і т.ін. Саме оте завуальоване „і таке інше” насторожувало і будило у мені неспокій.

На другий день, у призначену годину за довгим столом в одній з аудиторій колишнього семінарського Казьонного Корпусу розсілася комісія. Було їх чоловік із вісім у тому злочинному синедріоні. Зараз не пригадую всього складу. Запам'яталися з „наших” — Кіндрат (голова комісії), проф. Сидоряк, В. Лебединський, два студенти з робфаку та ще якісь чужі типи в цивільному (можливо з Горкому партії та з ГПУ).

За академічний бік справи я не турбувався, бо був хоча й не в першому десяткові, але й не в останньому. Мій соціальний статус також не мав за офіційними стандартами нічого компромітуючого: батьки — селяне, хоч не комнезами, але „безлошадні”. От тільки могла дещо плямити чисту тогу пролетарського студента моя попередня ідеологічно недопасована семінарська освіта, але я того й не приховував. Тож до мене не приставали такі страшні етикетки, як син куркуля, чи служителя культу, чи царського жандарма, чи щось подібне. Все ж таки я потерпав, що хтось вже міг вимастити мої ворота іншим дьогтем, і то — незмивним . . .

Моє передчуття не зрадило мене: кілька порожніх запитів Кіндрата про причини, що перешкождали мені мати справний балянс у заліках (так, ніби він не знав життя безстипендіального студента), пара сентенцій і докорів Лебединського за мою громадську пасивність, і я попав, нарешті, під довгий обстріл одного з чужих „шпаків”. Той одразу взяв панібратський тон ніби прихильно-зичливого розпитувача. Вряди — годи лис тав та перекладав у своїй папці якісь папірці. Цікався моїм дитинством, батьками, родичами й іншими речами, що зовсім не в'язалися з моїм сучасним студентським життям. У перебігові тієї розмови він кілька разів, ніби зненацька, вплітав ті самі запитання, змінюючи лише в контексті їх форму та наголос: „У якій ще школі був я крім Семінарії? . . . Де я перебував у міжчасі від осені до кінця 1920 року? . . .” Я відчув, що отут і є стрижень всієї нашої „задушевної” розмови. Я експромтом подавав вдалі, здавалося мені, пояснення і відповіді, які не мусіли б залишати у нього підозри і сумніву.

Вийшовши як ошпарений з того чистилища, я відчув ясно, що клепки у тій діжечці, яку я так міцно заднив зі своїми таємницями, десь, у якомусь місці вже розійшлися і крізь щілини їх почали скапувати-сочитися зрадливі патьоки тих таємниць . . . і з цієї хвилини увійшла в мене найпаскудніша відміна страху — многолика, многоока, вухата потвора страху непійманого злочинця . . .

Через два дні на дошці бюлетенів вивісили наслідки чистки. Для нашої групи вони були впрост нищівні: чотирнадця-

цять осіб, більше 35% з останнього курсу, було звільнено з інституту і позбавлено студентських прав. Як завжди на провінції, плян і цієї безглуздої кампанії було перевиконано.

Майже до всіх звільнених було застосовано однакову формулу мотивування: „Виключити з Інституту за академічну неуспішність і громадську пасивність”. Декому до цього додавалися ще інші доважки. Мені персонально був вирок: „Виключити за академічну неуспішність, громадську пасивність та ідеологічну хиткість”... Зі всього видно було, що це розгром, одверта розправа з крамольною групою „інакомислячих”. Зла іронія офіційного мотивування полягала в тому, що викинуто було якраз академічний цвіт курсу, його інтелектуально найсильнішу частину. Життя невдовзі довело це наочно.

Різними способами, різними шляхами і митарствами та в різні строки майже всі вичищені поновилися в правах, як не в нашому інституті, то деінде в Україні, позакінчували такі школу і на практичній роботі довели свою непересічну науково-професійну вартість. Про це можуть свідчити приклади з поданої нижче світліни частини жертв тої ганебної чистки.

Щодо мене, то я був на межі повного психічного заламання від такої раптової й, здавалося мені, непоправної катастрофи, яка ламала вщент довгоплекані мрії і пляни мого життя, і в той час, коли мої товариші по нещастю кинулися миттю до реабілітації і поновлення в студентських правах: писали, їздили, апелювали до губернських і республіканських інстанцій та натискали на всі можливі вмикачі протекцій і „блатів”, я у той час впав у глибоку самозневіру і повну апатію. Усі ті бюрократичні маневрування в обхід рішень комісії здавалися мені в моєму випадкові безнадійними і марними. Усе паралізувала моя вроджена безрадість супроти бюрократичних зашморгів, невміння викручуватися, що йшли далі зі мною у життя й спричиняли немало провалів у ньому.

Єдиний вихід для себе я тепер бачив у негайному зникненні звідси, щоб не маячити перед очима тих, які, очевидно, взяли вже мене на приціл. Ще тоді той спосіб перехитрити пильність „Органів” не був аж такий наївний, він давав часто добрі наслідки, і значна частина потенційних кандидатів на репресії, як „куркулі”, священики, спекулянти та різних мастей і калібрів так звані „бувші”, пересідали тоді „на колеса” і в перманентній зміні місць шукали порятунку від примари комунізму в чекістських уніформах, що шугали за ними по п'ятах.

Став і я на цей шлях. Не гаючись, виїхав на Кубань, де в станиці Ново-Леушковській тоді вчителювали мої сестри Ніна і Надія. Але спершу маленький відступ у їх історію.

Ще в 1924 році, коли земля під ногами декого зі студентів Кам'янецького ІНО почала нагріватися, а далі й припіка-

ти, тоді й моїй сестрі Надії пощастило разом з її подружкою С. С-ою в середині року перед закінченням Інституту перевестися до Одеського ІНО.

Група студентів „вичищених” з останнього курсу Кам'янець-Подільського С. Г. Інституту восени 1925 р. Сидять, справа наліво: І. Громик, В. Гарбер, П. Лозинський і Л. Лисенко. Стоять, зліва направо: Ю. Наливайко, Д. Філонєць, Ф. Панасюк, О. Дзендзюк і І. Процак.

На практичній праці пізніше виявили себе (за тим самим порядком): **Іван Громик** - видатний селекціонер в галузі зерно-бобових, Старший Науковий Робітник Уладівсько - Любинецької Селекційної Станції на Поділлі, автор 22-х нових цінних сортів гороху, квасолі і кінського бобу. За досягнення в галузі селекції був нагороджений грішми і медалею на Всесоюзній С. Г. Виставці в Москві в 1938 р., мав також інші нагороди та відзначення. Довголітній лектор генетики, селекції та насінництва на республіканських і обласних курсах для агрономів. Учасник експедиції відомого академіка Вавілова у Західні області України в 1930 р. **Василь Гарбер** - головний агроном Північно - Кавказького тресту вівчарських радгоспів. **Петро Лозинський** - іспектор Всесоюзного Методкому Профосвіти в Москві. **Лука Лисенко** - доцент катедри ботаніки Житомирського Інституту Н. О. **Юрко Наливайко** - доцент Житомирського С.-Г. Інституту. **Дмитро Філонєць** - головний агроном Господарсоюзу. **Федір Панасюк** - виключно здібний ботанік і фітопатолог, що вже в 1926 році був доцентом Кам'янець-Подільського С.-Г. Інституту. **Олександр Дзендзюк** - головний агроном одного з комбінатів Цукротресту. **Іван Процак** - лектор Вищих С.-Г. курсів в Одесі. **Онисько Чуприна** (немає на світліні) - головний агроном одного комбінату Цукротресту на Поділлі.

Отак ліс рубали і такі тріски розліталися...

По закінченні Одеського ІНО вона дістала через Наркомосвіти з Харкова відрядження на Кубань на працю учителькою Семирічної Трудової Школи. За нею пішла слідом, не закінчивши Кам'янецького ІНО, і старша сестра Ніна. Там вони й працювали разом у станиці, українізуючи шкільну козацьку дітвору

Сестри Ніна і Надія на Кубані 1925 р.

Тоді якраз розмах „скрипниківської” українізації міцнішав і давався чути навіть поза Україною. Отож українську мову та деякі українознавчі дисципліни почали впроваджувати й по школах Кубані в тих районах і станицях, де українське населення складало етнічну більшість. У тій ролі мої сестри не були там перші; по станицях Тихорецького району вже було розкидано з десяток таких самих українських культуртрегерів. Нашу молодь тягнули сюди переважно романтичні навіяння та невиладовані відсма рештки національної енергії, а могло бути й підсвідоме шукання затишку і сховку.

З побутового боку сестри влаштувалися не погано. Ще Кубань жила заможнo, розлого. Не вигас ще був також і їхній ідейний запал, не зважаючи на деякий скептицизм і нехоть козаків-старожитців до українізаторської акції. Винагороджували себе сестри легким природньо-мовним контактом з довірливими козаченятами та живим їх інтересом до навчання. Та гості з України не загрили там довго місяця. Причиною тому був не так поміркований ефект у їхній культурно-національній місії на тлі обивательської байдужості, як скритна і вперта урядово-партійна обструкція в цій справі.

Не засидівся довго і я у них гостем. На мої заяви про працю до кількох округових відділів Наросвіти в Україні я в скорому часі одержав зі Старобільська запрошення на працю викладавця до Велико-Покровської С-Г. профшколи, куди я, не гаючись, і виїхав. Пробув я там без малого рік, як мене викликав телеграмою з Кам'янця проф. М. М. Баср, що став тоді ректором нашого СГІ, повідомляючи, що мене поновлено

в правах студента та щоб я негайно приїжджав закінчувати Інститут. (Про це вже була мова на стор. 315-ій).

Нічого й казати, що такий зворот міняв докорінно і несподівано до кращого дальшу перспективу мого зашарпаного життя. Немов на дужих крилах я поспішав до рідного Кам'янца. Кинувся одразу до праці із завзяттям зголоднілого школяра, якого залишили були „без обіду” й забули про нього... Цілих чотирнадцять місяців із шаленим завзяттям „гриз я граніт науки молодими зубами” (Ходячий тоді вираз Л. Троцького.)*

У найбільшому напруженні всіх моїх вітальних сил: розуму, волі, ретельности, фізичної витривалости (бо ж не було у мене належного спочинку, розривок, відживлення і спокою) промчав, пролетів мій останній рік у школі і я, нарешті, влітку 1927 року добіг, зажекавшись, по тропі з перешкодами до свого фінішу.

Так, останнім з плеяди „вичищених” добився і я *„Per aspera ad astra”* — через терни до (своїї) зірки.

Правда, зірка та тепер потмяніла, бо, хоча й мав я у кишені завітний диплом „агронома-організатора”, але він не звільняв з того паскудного заячого страху, що посів мене по чистці, скорше ще додавав його...

Ще в часі моєї праці в с.-г. профшколі на Старобільщині, я мав нагоду на одному професійному з'їзді познайомитися із завідувачем с.-г. профшколи на Донеччині, з М. М. Григоровієм, якому я якимись прикметами „впав у око” й він почав уже тоді робити енергійні заходи, щоб мене перевести до його школи. Ці заходи припинив мій несподіваний від'їзд до

Василь Гарбер по закінченні
С.-Г. Інституту.

* Примітка: Потім небораці Троцькому за цей вираз добре попало від підлесливих сталінських писак, які, й у цій не вельми то красномовній метафорі вбачали злочинний опортунізм поваленого недавнього кумира революції. Мовляв, гризти, граніт та ще й зубами, — це не тільки логічна нісенітниця, але ще й злісно приховане підштовхування до нездійсненого, до справи, яка не може закінчитися успіхом, це — завуальований шкідницький маневр... Отака діалектика!..

Кам'янця. Тепер він охоче відгукнувся на мою заяву про працю. Запропонував мені завідування шкільним досвідним полем і викладання с.-г. дисциплін та поквалівся навіть вислати мені наперед „підйомні”, що було так до діла . . .

У кінці того літа, ще перед початком навчання, я вже розтаборювався на новому місці у Велико-Каракубській с-г профшколі на Донеччині. Я мав досить часу, щоб налагодити побутовий бік життя, приглянутись до всього і набратися нових вражень. Сама школа, будинки та всі урядження імпонували мені солідністю і добротністю, успадкованими з колишньої земської с-г. школи. Землі та весь маєток школи прилягали до річки Кальміуса недалеко того місця, де в неї впадає річка Калець, знана в історії як сумної слави Калка. По той бік Кальміусу, скільки оком видно, простяглися степи та ниви колишньої Области Війська Донських козаків. Географічно куток цілком відповідав моєму бажанню „змитися з очей” якнайдалі.

Випечена на сонці в цю пору природа краю, така відмінна від нашого зелено-кучерявого Псділля, проте, мене не гнітила. З цікавістю приглядався я до неї вже зором фахівця-агронома. По розлогій долині Кальміуса плямами випрілої ропи сіріють солончаки, вперше бачені мною тут. Поміж них пасмами рудіють скупчення цупкого кураю. Далеко по узблччях на Донській стороні ходять хвилями на вітрі сріблясті грибки ковили. Над усім задушливі пахощі ароматичного полинцю, буркуну та якоїсь, не знаної мені, відміни шавлії, що ними дихалося, немов пилося з повітря щось цілюще. До тої запашної симфонії долучається безугавне цвірчання міріадів коників прерзної масти та видів, а по горбах раз-по-раз чути сторожкі посвисти ховрашків, що стовбїрчать скрізь, склавши передні лапки немов на молитві.

Усе таке тут відмінне від нашого, подільського! . . . І марилося: — „Аж ось куди мене занесло! . . . У самий південно-східний кут України, де межувалося колись із славним донським козацтвом. Отут десь ще й край тої широчезної глобальної смуги, крізь яку раз-по-раз суховіями та пургами вдирається у принишклу Україну нещадна Азія . . .”

Тоді я ще не знав, що місця ті, такі непоказні красвидами, а такі багаті давнім нашим історичним минулим, не знав, що та літописна річка Каяла, де так нещасливо скінчив свій похід на половців у 1185 році чергїнівський князь Ігор Святославич, і є оцей самий Кальміус, коло якого буваю мало не щодня. Коли б знав, то у злеті уяви неодмінно б почув тужний плач Ярославни по нещасливому своєму ладові . . .*

* Примітка: Ось короткий уривок зі „Слова о полку Ігоревім” - славнозвісної поеми з тих часів невідомого поета - князєвого дружинника: „Ярославна рано плаче во Путивлі на заборолі. Полечу зозулею по Дунаю. Обмочу бобровий рукав у Каялі річці. Утру князєві кроваві його рани на міцнім його тілі . . .”

Нічого не промовляла мені також і друга безвісна річка цього району - Калець, а тепер Кальчик. А то ж і була колишня Калка, історична річка, ще більш сумної слави.

На цих просторах у клині між нею і Кальміусом через сорок років по Ігоревій трагедії розігралася ще більша батальна драма: тоді на смерть зіткнулися харалужні мечі русичів з кривими шаблями татар і зазнали катастрофічної поразки.**

Може від того такий духмяний полинець тут, бо зростає він на землі, щедро сполосканий кров'ю наших давніх пращурів... Не знав я тоді цього всього. А тепер-от напрохується зв'язати в один вузлик ті епічні події нашої прадавнини з кінцем маленької історії химерного хлопця з Поділля, що перейшов свою чудесну метаморфозу від сільського хлопчини до свіжоспеченого агронома. Паралелю ніби й неспівмірна і натяжна, проте має вона дивну тотожність своїм сумним кінцем, а ще більше географічною збіжністю.

Ось тепер і його утлий човен пришвартувало до цих найдальших берегів Батьківщини і тут, у наївному покладанні на заохоронну силу віддалі та магічних щасливих випадків, кидає він свій маленький якірець. Це сталося якраз на тридцятьому неголосному ювілесві його життя. Так закінчився малий кругобіг його мандрівок. Та не закінчилися запрограмовані лукавою долею його дальші лиха...

Захоплено з головою впірнув я в працю на новому місці. Через рік мене вже було призначено на завідуючого навчальною частиною школи, переформованої в с-г технікум. У повній вірі, що я дію в згоді з урядово-партійними настановами, я взяв твердий курс на українізацію технікуму.

На п'ятому році мені таки відгикнулося минуле: той млюсно і постійно очікуваний арешт таки наздогнав мене аж тут. За ним, як у пропасниці, болісним привидом перейшли: задушлива, напакована тюрма ОГПУ м. Сталіно (кол. Юзовка), прибуття з центру таємничої „тройки”, розвантаження переладованої тюрми за революційно-примхливими вироками тієї нез-

** Примітка: Три добі точилося страшне побоовище. Наші не встоялися. Перемогла їх незлічена татарська сила. Тоді полягло (за літописом) у цих непривітних, безводних місцях дев'ять десятих усього зібраного сюди цвіту русичів — з Київщини, Чернігівщини, Пониззя, Галичини, Волині, Смоленщини (не було тільки „братів” з північного Суздаля). Шестеро хоробрих князів-спільників того походу поклали тут свої голови, зазнавши наруги і тортур. Поверх них-живих мучеників переможці поклали лавки й засіли до своєї учти... „Сталася перемога над усіма руськими князями, якої ще не було” — каже сучасник. Трагізм цього розгрому збільшується від того, що цим разом українські князі з небувалою однозгідністю спільно виступили, щоб поставити чоло новим ордам з Азії - татарам.

римої „тройки”, і присуд мені — „скорий і милостивий” (так і заповняв мене мій слідчий Коваленко) — „десятка” адміністративного заслання на працю за фахом до Середньої Азії.

Так за кілька коротких місяців того катастрофічного для мене літа 1931 року враз зламалася-скрутилася така, здавалося, міцна і надійна вісь мого воза. За кілька хвилин вершители долі переставили на шахівниці ще одного пішака: відпихнули від улюбленої праці, розторошили гвалтовно крихку ідилічну будівлю особистого життя, поруйнували настягувану з гріхом-бідю мізерію „ітеерівських” статків, - словом, учинили мені повний розгром, як колись було отут на Кальміусі нашому безталанному князеві Ігорю Святославичу . . .

У фатальній приреченості побрів я звідси у свій дальший великий, часами страдницький, кругобіг мандрівск, що так тужно ворожила мені мати над колискою: „Хай очі твої побачать багато, а ноги - мандрівкою . . .”

Побрів, як чвалали тоді усі підневільні - заказаним кроком, з чужої волі, без надії і запалу, і лише тоді, коли цього вимагав інстинкт самозбереження, що накликав бадьорість і роблений ентузіазм . . .

23. ПО МОВІ ПІСЛЯМОВА.

Для годиться - по мові післямова, хоч можна б і без неї. Її бо вистачало б ще на других 349 сторінок, але вже нема коли розводитись із тим, та й згасла надія, що комусь, колись, нащось те пригодиться . . . Тож далі - дуже коротко, головню для тих, хто любить заглядати у „геппі енд” історій.

Після краху став я приходити опритомнення у центрі Середньої Азії - сонцесайній Ферганській долині, недалеко від Ходженту, міста тисячолітньої давности, на острові Арал, що омивається двома рукавами стрімкої Сир-Дар'ї. Треба було витягати там з глибокого „прориву” спеліалізований радгосп урюкових саженців) та виноградної шкілки. Через

Примітки: *) ІТР - скорочення слів Інженерно-Технічний Робітник. Від нього - різні похідні, такі як: „інтеерівське зібрання, інтеерівська ідальня” тощо.

**) Звичайне слово „прорив” у советській дійсності дістало спефічний зміст на означення розбіжності між пляном і реальним станом чогось. Термін дуже там популярний. Особливо багато варіантів тих проривів у с.-г. практиці: прориви на посівній, хлібозбиральній, зяблевій кампанії, по здаванню державі м'яса, молока, хліба, ремонту тракторів тощо.

***) Урюк - назва місцевих морелів (абрикосів), що дають високоякісну сушеницю.

два роки мене „перекидають”*) звідти у Південний Таджикистан, під саму його столицю Сталінабад (кол. Дюшамбе) у великий, також „проривний” радгосп Шахринау. За несповна два роки там зазнав я немало лиха: в 1933 році ледве врятувався від басмачів,**) а вкінці впав жертвою попатача,***) а за тим тропічної малярії. По довгих заходах перед „органами”, за рішенням медичної комісії, мене знову „перекидають”, цього разу в гірські райони Киргизії, де я й відбув решту спокійних і насправді щасливих років (і то без жадної іронії). Працюючи на початках агрономом-інспектором тресту тваринницьких радгоспів, мав нагоду вздовж і поперек добре дослідити і вивчити цей цікавий для природника край. Довелося перетинати (верхи на коні) пасма Тянь-Шаньських гір, кілька разів обкружляти славетне високогірське озеро Исик-Куль, навколо якого по мальовничих схилах гір порозкидано було до десятка радгоспів. Між працею в самому тресті та інтенсивними роз'їздами по всіх 24-х тваринницьких радгоспах Киргизії знайшов ще час і фортуна збудувати собі тут родину, вінцем якої найбільшою турботою, але й благодійним надхненником став наш синок Віталій. У його милому товаристві поменшали всі інші клопоти і легше збігали нам там роки.

Нарешті я знову вільний козак. Проте в Україні працювати мені було заказано. По букві „Зе”****) я влаштувався на працю у Північно Кавказькому тресті вівчарських радгоспів. З обов'язку головного агронома продсвжував так само мотатися та латати перманентні „прориви” в радгоспах на широкому просторі від Дагестану до Кубані. Там мене у серпні 1942 року в Кальмицьких степах, у радгоспі „Червоний Манич” і „накрили” німці.

По кількох місяцях неуникненої „колясрації” з ними простяглася знову, тепер уже в громах, блискавках і непевних перипетіях війни, наша найдовша і найтяжча дорога - хресна путь через Кубань, понищену Україну і далі, далі на

П р и м і т к и:

*) „Перекидати” — дія, що нормально застосовується до неживих речей. Симптоматично, що в совєтській дійсності воно прикладається (з відтінком примусовості) до людей і заміняє собою поняття переводу когось в інше місце, переміщення на працю, тощо, (людина - річ, м'яч, цурпалок).

***) Басмачі - це місцеві повстанці, що робили несподівані наскоки на радгоспи, кишлаки (оселі), навіть на районні центри. Винищували „самару”, як називали вони зайшлих сюди начальників з Росії. Під їх гарячу руку попадали не раз і фахівці - європейці. Після нападу вони укривалися в горах Афганістану.

****) Попатач - місцева назва так званого перського тифу. З європейців від нього виживало не більше 25%.

*****) По букві „Зе” - по знайомству, по букві „Бе” - по блату. Це була широко вживана у тих часах дотепна абрєвіатура.

Захід, у невідоме... Тепер мало кого із сучасників здивує та мандрівка у безвість. Був то один з тисячних варіантів того хресного шляху, що випав на долю сотням тисяч ізгоїв з рідного краю. Чимало є вже списаних, а ще більше залишилося незаписаних свідчень тієї величезної вселенської драми. Наш варіант мандрівки з України йшов через Львів-Краків-Прагу-Подєбради-Відень-Платлінг до Баварії. Ніби й нічого особливого - коротка низка відомих назв міст, країн. Скільки ж за нею сховано людського терпіння, небезпек, безсонних ночей, поневірянь і примітивного змагання за фізичне пережиття!

Нарешті прийшов кінець безглуздій війні та її страхіттям, але для нас - усіх таких - початок заціпенілого страху перед людоловами за „неповоротцями”. Пережили й це, і з полегшею на серці увійшли в смугу років нужденної вегетації та нидіння на румовищах „Третього Райху”. Сиділи, вбивали час хто чим міг і все виглядали за „доброю годиною над морем”. Але краще дамо тут слово поетам:

Тридцять літ уже минуло відтоді.
Щойно стихло бомбувальників виття.
Світ ще вирви не засипав до пуття.
І для друзів, і для недругів тягар,
Ми тптали коло берега пожар.
Так що врешті навіть наші імена
Змила хвиля, поховала глибина.
Як же вільно, як же легко ми живем!
Безпросвітности холодні трунки п'єм.
Тільки нас - гай-гай! - пом тили з землі,
Виряжають по бездомних кораблі.

(Вірш Ірини Сабурової в перекладі з російської Оксани Соловей.)

У кінці липня 1949 року вместилися й ми на поклад транспортного пароплава „Дженерал Блечфорд” і дев'ятого серпня щасливо вивантажилися на березі Нового Світу в м. Бостоні. Далі в гостинній Міннесоті минув нам добрий тузін років, покіль до всього придивилися, сьвиклися, обжилися, забезпечилися працею та з ледь стримуваним гоном зголоднілих по добробуті, резбудували там міцну, сталу ослість, як усю ту запопадливу метушню людини з далекого Поділля, ніби з-за рогу чувалом, укрила старість... А з нею скромний герой оповідання комфортно розгостився на заслужений відпочинок у затишній Алабамі - краю благословенному сонцем, блакиттю неба, життєдайним теплом, бавовною, земляним горіхом, а на придачу - торнадоми.

Отут, нарешті, мандрівник з далекого Поділля зупинився, віддихуючись від бігу по дорогах світу та гайвєях Америки. Тут зійшовся край усім дорогам-мандрам. На краю тому - верстовий стовп, а на ньому напис: „Вперед нема дороги. Назад нема вороття...”

І сидить у спокійному смерканні коло стовпа того колишній хлопчина з Поділля, тепер умудрений сивиною дід і підзбирає без втоми з пам'яті скалки видив і образків з давно-минулого та все вслухається - чи не загудуть знову затоплені десь там у водах минулого гучні звони його юности?.. Чи не вийне добра вістка з любого краю?.. Вслухається у шурхіт - мову чужинної природи...

Вперед нема дороги, назад немає вороття...

Осінь повітря неугавно батожать металевим дзеньканням невидимі цикади, а йому ввижається Крим.. Ні, не почути йому тут кування Ушицької зозулі, що ворожила в далекому дитинстві такі рясні роки!.. (Нема їх тут.) Не вловить більше слух тужне перекликання іволг у верховіттях височенних осокорів його дідівщини. (Іволг тут також нема, а осокори ті, знає він, там давно вирубані...)

Нікими вечорами намарно силкується він вловити симфонію рідної ночі, молодечий запальний сміх, бренькіт струн, розлєгий спів, чи хоч би гавкіт наших чуйних „Бровків та Сірків”... Усе мовчить за дверима англо-саксонської замкнености — *My Home - my Castle* — мій дім - моя фортеця! Ко-

ли-не-коли лише прогне тишу ночі скавучання автових шин на завороті дороги та ще насторожене вухо може вловити часом нишпоріння злочинців по чужих закамарках...

А коли у липневі дні з розпеченого асфальту площ і до-ріг міста миготить і струмить у повітрі юга, очам старого тоді ввижаються жнива на Ушиччині. Тоді він йде на окслиці до відкритих піль, зводить до синього неба очі й шукає у висо-костях тріпотливу пташку — подільського жайворонка, а слу-хом ловить його вчисто - працювати хорали... Даремно!... Нашого жайворонка також тут нема.

Нараз стрічка носталгічного фільму обривається і перед очами його пробігають моторошні картини з останнього кс-роткого побачення з рідним Краєм в 1943 році: страшні злид-ні, непалені хати, прозгорджувані подвір'я, вичесані з мо-лоді сселі і... море розливне бурякової та сливової самогон-ки...

Як колись давній старий козак-чернець на покутті, так тепер неборашний той дід з Поділля перебирає на чоґках сво-єї пам'яті усе, що було - відійшло, загуло, жадане не справ-дилосся, а лихе намножилося і, по всіх роздумах, тихо шепоче він останній свій псалом:

„За все, що сталося, за все, що так склалося, перетерпі-лося, пізналося... За все, що очі бачили, за те, що на битих дорогах і розпуттях губив і знову знаходив більше друзів, при-ятелів і добрих людей, ніж недругів... За все те - не клену, згадуючи покручене минуле, не кажу із серцем — „Прокляті роки!..“, а кажу із вдячністю та жалем — „Вони були у ме-не, їх уже нема, не завернути з калинового мосту!..“

КІНЕЦЬ

ЗМІСТ ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ

I.

ДИТИНСТВО

At the Crossroads — summary	7
1. Село між ярами	13
2. Провесень дитинства	15
3. Сільська сметанка	23
4. Хата та навколо неї	30
5. Вулиця. Товариство. Дальше знайомство зі світом	34
6. Церква та її світ	42
7. Хатні будні. Сільські будні	53
8. В сільській школі	59
9. Наш родовід	63
10. На татовій батьківщині	71
11. У місто по науку	80
12. Вирішальна пригода	92

ЗМІСТ ЧАСТИНИ ДРУГОЇ

II.

ОТРОЦТВО

1. Приворотська бурса	99
2. Учні та розпорядок	104
3. Адміністрація, вчителі	109
4. Перше півріччя в бурсі	121
5. „Розпуск”	125
6. Масниці в школі	129
7. „Постом і молитвою”	131
8. Річні іспити	135
9. Мені тринадцятий пішов	138
10. Закінчення школи — прощавай отроцтво!...	143

ЗМІСТ ЧАСТИНИ ТРЕТЬОЇ

III.

ЮНІСТЬ — МОЛОДІСТЬ

1. У новий світ — губерське місто	155
2. Семінарія. Нове товариство	159
3. Інтернатні будні, навчання, розваги	168
4. Річний бал. Розвага поза школою. Український дух в школі	177
5. Адміністрація школи, вчителі, навчальні методи	187
6. Війна 1914 року. Евакуація школи	196
7. Війна зблизька	208

8. Негероїчні пригоди хлопця	213
9. Напомацки до світоглядів	219
10. Цар у Кам'янці	226
11. Революція 1917 року	228
12. З Буковини на Волинь, з Волині до Лубень	235
13. Ми козаки Дорошенківського полку	245
14. Останній 116-й випуск Семінарії	256
15. Переднівки	263
16. Марш у невідоме. До Ланцуту і назад	278

СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

17. Дещо з постановня Кам'янець-Под. Сільсько-Госп. Інституту	294
18. Наша студентська „Колонія” та її сателіти	298
19. Силюети професорів	310
20. Перша „Комячейка”. „Робфак”	318
21. Крок назад — два вперед... (По ленінському)	323
22. Ліс рубають — тріски летять	333
23. По мові післямова	345

8.00